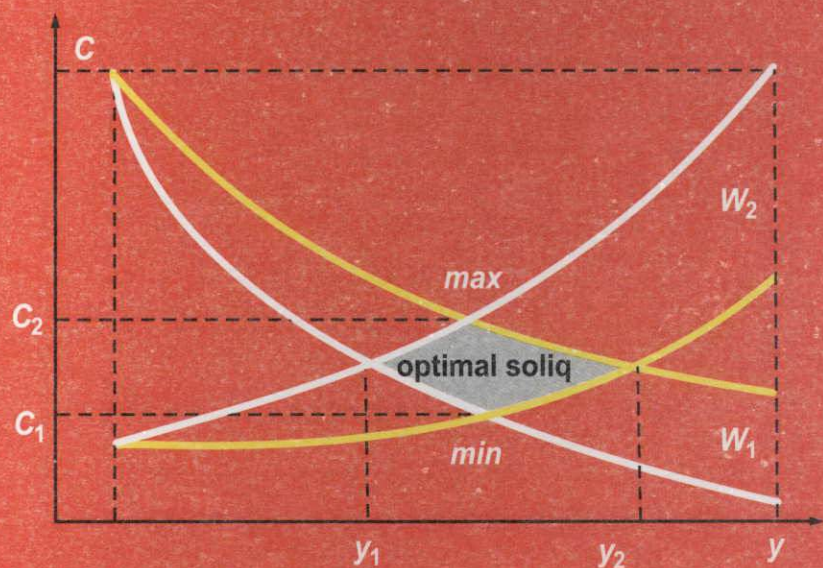

T. TOSHMURODOV

SOLIQLAR VA XALQARO SOLIQ TIZIMI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
O'RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA'LIM MARKAZI

T. TOSHMURODOV

SOLIQLAR VA XALQARO SOLIQ TIZIMI

$$\left\{ \begin{array}{l} Z(x) \sum_{i=1}^n c_{ij} x_{ij} \rightarrow \min \\ \sum_{i=1}^n a_{ij} x_{ij} \geq A_j \quad (j = 1, \dots, n) \\ \sum_{i=1}^m b_{ij} x_{ij} \leq B_j \quad (j = 1, \dots, m) \\ \sum_{i=1}^m d_{ij} x_{ij} \geq D_j \quad (j = 1, \dots, m) \\ x_{ij} \geq 0 \quad (i = 1, \dots, n; j = 1, \dots, m) \end{array} \right.$$

TOSHKENT — 2005

liy
buri
v-
da
ng
li.
ni
a-
il-
va
ar
i-
t-
a-
1
3
n
li
n
j-
iy
in
hi
ar
ib
b,
i.

Taqrizchilar:

1. **M. Jumaboyeva**, Toshkent menejment va texnologiya kollejining direktori, i.f.n., dotsent.
2. **O. Shodmonqulov**, Oliy Harbiy bojxona institutining dotsenti, i.f.n., Soliq hizmatining III darajali davlat maslahatchisi.
3. **E. Umarqulov**, ToshGEUning Xalqaro turizm kafedrasida dotsenti, i.f.n..
4. **K. J. Odilov**, ToshTYMning «Buxgalteriya hisobi va audit» kafedrasida dotsenti, i.f.n.

T. Toshmurodov.

«Soliqlar va xalqaro soliq tizimi». Darslik davlat soliq xizmatining II darajali maslahatchisi, ToshTYMning «Buxgalteriya hisobi va aydit» kafedrasining mudiri, iqtisod fanlari doktori, professor T. Toshmurodov tomonidan yozilgan. «Turon-Iqbol» nashriyoti, 2005-y. 320 bet.

Darslik oliy ta'limning kasb-hunar kollejlari uchun «Soliq va soliqqa tortish», «Iqtisodiyot», «Moliya» va boshqa iqtisodiyot yo'nalishlarida o'qiyotgan o'quvchilar uchun mo'ljallangan bo'lib, oliy o'quv maskanlarida soliq va soliqqa tortish fanlaridan tahsil oladigan talabalar uchun ham foydali hisoblanadi. Darslikda asosiy davlat soliqlari to'g'risida nazariy va amaliyotda tatbiq qilinayotgan soliqlar to'g'risidagi bilimlar berilgan. Boshqa darsliklarga qaraganda mazkur darslikda birinchi marta soliq nazariyasining rivojlanishi uzoq muddatdagi (makro vaqt) soliq bo'yicha olimlarning fikrlari va rivojlangan davlatlardagi soliq amaliyoti tahlil qilingan. Soliq nazariyasi va tizimi darsligida mexanizm sifatida iqtisodiy o'sishga ta'siri va aholi daromadiga ta'sir qiluvchi omil sifatida ilmiy g'oyalarga bo'lib tahlil qilingan. Chet davlatlar soliq tizimi va chet davlatlarda (yoki ikki davlatda) faoliyat ko'rsatayotgan jismoniy va huquqiy shaxslarni soliqqa tortish tartibi, xalqaro soliq munosabatlari, soliqqa tortish uslublari, soliq stavkalari, soliqni hisoblash va to'lash tartiblari ifodalangan. Darslik soliq sohasida ishlayotganlarga, soliq to'lovchilarga, bojxona sohasidagi kadrlarga, bakalavr va magistratura darajasidagi talabalarga hamda malakasini oshirayotgan mutaxassislariga mo'ljallangan. Shuningdek, ilmiy-tadqiqot olib borayotgan aspirantlar va doktorantlar uchun ham foydali. Darslik tayyorlashda amaliy maslahatlar bergan hamkasblarimizga o'z minnatdorchiligimizni bildiramiz va uning tarkibini hamda mazmunini boyitadigan har qanday taklif va mulohazalarni mamnuniyat bilan qabul qilamiz. Manzilgoh: www.tozabek.narod.ru, E-mail: tazabek@list.ru

T 1207000000 - 161 - 2005
M361(04) - 2005

© O'MKHTM, 2005-y.
© «Turon-Iqbol»
nashriyoti, 2005-y.

KIRISH

Respublikamiz soliq tizimini takomillashtirish maqsadida «Tuman soliq inspeksiyasining boshlig'i kamida 5 ta davlat soliq tizimini bilishi majburiy hisoblanadi». Shu sababli bu o'quv qo'llanmadagi 50 dan ortiq davlatlar soliq tizimi barcha tuman Davlat soliq inspeksiya boshliqlari uchun zarur hisoblanadi.

O'quv qo'llanma rivojlangan davlatlarning soliq turlari va soliqqa tortish usullari hamda soliq siyosatlarini berilgan. Birinchi marta o'quv qo'llanmada 50 dan ortiq davlatlar soliq tizimi tahlil qilingan va ularning ijobiy va salbiy taraflarini davlatimiz amaliyotida qo'llash zaruriyati ifodalangan.

Xalqaro soliq tizimi, modeli va mexanizmining elementlari, ularni farqlovchi ko'rsatkichlar hamda soliqqa tortish amaliyotida foydalanish yo'llari ilk marta batafsil berilgan.

Birinchi marta o'quv qo'llanma ikkiyoqlama soliqqa tortish jarayonini optimallashtirish mezonlari berilib, davlat o'rtasidagi eksport va import operatsiyalarini soliqqa tortishni minimallashtirish yo'llari ifodalangan.

O'zbekiston amaliyotida joriy qilingan soliqlar va bojxona bojlari batafsil berilgan bo'lib, soliqqa tortish uslublari ifodalangan.

O'quv qo'llanmaning boshqalaridan amaliy afzalligi shundaki, barcha davlatlar 5 guruhga bo'lib tahlil qilingan. Bu esa, o'z navbatida, ularning ijobiy va salbiy soliqqa tortish taraflarini aniqlashga imkon berdi.

Umuman, xalqaro soliq tizimi va xalqaro soliqqa tortish amaliyotidan o'zimizning soliq tizimini takomillashtirish, ulardan yaxshi tajribalarni kelajakda joriy qilish imkoniyatiga egamiz.

Xalqaro faoliyatni soliqqa tortish deb, barcha davlatlarga umumiy bo'lgan soliq turlarini undirish va jahon bo'yicha hammaga birday to'lash majburiy bo'lgan to'lovlarni olish, hozirgi davrda amalda bo'lgan huquqiy mavjud soliqlarni joriy qilish va xalqaro faoliyat qilayotgan subyektlardan soliq olish tartibiga rioya qilishga aytiladi. Xalqaro faoliyat ko'rsatuvchi Huquqiy va Jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlarga — ayrim davlatlar tomonidan joriy qilingan soliqlarni to'lagandan va xalqaro faoliyatdan kelib tushadigan tushumlardan soliq undirish jarayoni ancha murakkab bo'lib, ularni yanada takomillashtirish zaruriyati ilmiy izlanishlarni talab qiladi.

Xalqaro faoliyat ikki tomonlama, ya'ni xo'jalik yurituvchi subyektning — tashqarida boshqa davlatlarda va boshqa davlatlarning shaxslari respublika-mizda yuritgan faoliyatlari natijalarini soliqqa tortish jarayoni tushuniladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida aholining turmush darajasini yaxshilash, iste'mol bozorini barqarorlashtirish. O'zbekistonning iqtisodiy jihatdan jahon hamjamiyatiga qo'shilishi yuzasidan muhim qadamlar qo'yildi. Bu borada davlatning soliq siyosati, soliqlarning roli katta ahamiyatga molik bo'ldi. Iqtisodiy munosabatlar davrida soliqlar, yig'imlar va bojxona to'lovlarini o'z vaqtida hamda to'la amalga oshirish respublika budjetini vujudga keltirishda muhim rol o'ynaydi.

Soliqlar muammosi mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar amaliyotidagi eng dolzarb muammolardan biridir. Bugungi kunda juda keskin va jo'shqin munozaralarga sabab bo'layotgan masalalardan biri — jismoniy shaxslarni soliqqa tortish masalasi ekanligini tan olishimiz kerak.

Soliqqa alohida fuqaro yoki oila daromadlari tortilishi mumkin. Soliqqa tortish quyidagi tartibda amalga oshiriladi. Barcha manbalardan olgan daromadlari jamlanib hisoblanadi: ish haqi, yakka tartibdagi faoliyatidan olgan daromadi, mulkiy daromadi, qishloq xo'jaligidan olingan daromadlar, pensiya va nafaqalar (xususiy pensiya va sug'urta fondlar tomonidan to'lanadiganlar), davlat nafaqalarining belgilangan summadan ortiq qismi, qimmatli qog'ozlardan olingan daromadlari, dividendlar va hokazolar.

Ushbu olingan daromadlar O'zbekistonda qonun hujjatlarida aks ettirilgan jismoniy shaxslarning olishi mumkin bo'lgan daromadlar qismiga kiradi. Lekin ushbu olgan daromadlardan chegirmalar va imtiyozlarida katta farq qiladi.

Shu tarzda olingan jami yalpi daromaddan, daromad olish bilan bog'liq bo'lgan barcha qilingan xarajatlar chegirilib tashlanadi. Xarajatlar tarkibiga yakka tartibdagi tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq xarajatlar, kapital aktivlarni sotib olishga, ya'ni yer uchastkalarini, bino-inshootlarni, asbob-uskunalarni ishlab chiqarish bilan bog'liq barcha xarajatlar va hokazolar kiradi.

Qayd etilgan xarajatlar tarkibidan nafaqat yakka tartibdagi tadbirkorlar, balki boshqa har xil kasb egalari ham foydalanish huquqiga egadirlar. Shuningdek, maxsus kiyim-boshga sarflangan xarajatlar, transport va boshqa xarajatlar chegiriladi, albatta, bevosita ishlab chiqarish faoliyati bilan bog'liq bo'lganlari.

Umumiy soliq imtiyozida esa barcha soliq to'lovchilarga qonun bilan belgilangan soliqqa tortilmaydigan daromad minimumi joriy etilgan. Ushbu imtiyozdan tashqari soliqqa tortiladigan bazadan xayriya fondlariga to'langan a'zolik badallari, to'langan mahalliy soliqlar, aliment summaları, tibbiyot xizmatidan foydalanganligiga (soliqqa tortiladigan summa 15% dan oshmagan miqdorda) qilingan xarajatlar barchasi daromadidan chegiriladi.

Davlatning bozor iqtisodiyotiga ta'sir ko'rsatuvchi ko'pgina iqtisodiy tayanchlari o'rtasida soliqlar muhim o'rin tutadi. Bozor munosabatlari sharoitida, va ayniqsa, bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida soliq tizimi davlatning siyosiy-iqtisodiy tomondan tartibga soluvchilaridan biri hamda moliyaviy-kredit mexanizmining asosidir. Davlat soliq siyosatidan bozorning salbiy ko'rinishlariga aniq ta'sir etish vositasi sifatida keng foydalaniladi. Har bir soliq butun soliq tizimidek, bozor sharoitida iqtisodiyotni boshqarishda kuchli ta'sir etuvchi vositadir. Butun xalq xo'jaligining samarali faoliyat ko'rsatishi soliq solish tizimining qanchalik to'g'ri tuzilganligi bilan bog'liqdir.

Soliqlarni qo'llash iqtisodiy boshqaruv usullari, mulkchilik turlari va korxonaning tashkiliy-huquqiy turlariga bog'liq bo'lmagan holda tadbirkorlar va korxonalarining umumdavlat manfaatlarining biridir. Soliqlar yordamida tadbirkorlar, barcha turdagi korxonalarining davlat va mahalliy budjetlari, banklar, shuningdek, yuqori tashkilotlar bilan o'zaro aloqalar aniqlanadi.

1-bob.

XALQARO SOLIQTIZIMINI OPTIMALLASHTIRISH NAZARIYASI

1. Xalqaro soliq tizimini optimallashtirish modellari

Xalqaro soliq tizimi deb, jahon soliq tizimi tarkibini ifodalovchi, davlatlar soliq tizimini taqqoslovchi, soliq to'lovchining ikki davlat tomonidan soliqqa tortilishi, xalqaro iqtisodiy faoliyatni bojxona bojlari va jahon miqyosida soliqqa tortishni takomillashtirish tadbirlari hamda tuzilmasiga aytiladi. Bizning fikrimizcha esa «Xalqaro soliq tizimi» alohida fan bo'lib, jahon miqyosida soliqqa tortish jarayonini rivojlantirishning ilg'or yo'llarini o'rgatuvchi fan hisoblanadi. Bu fan o'z maqsadi, obyekti, uslubi va predmetiga ega bo'lib, mazkur qo'lingizdagi darslikda yuqoridagilar batafsil ifodalangan.

Har qanday fan o'z nazariyasiga va amaliyotiga ega bo'lgani kabi, bu fanning ham o'z nazariyasi va amaliyoti mavjud. Bu fanning murakkabligi shundaki, boshqa fanlar bir davlat miqyosida bilimlarni o'rgatsa, bu fan jahon bo'yicha ilg'or davlatlarning yaxshi tomonlarini ilg'or soliqqa tortish uslubi va yo'li kabi ifodalashga intiladi.

Xalqaro soliq tizimi nazariyasidan boshlab, soliqqa tortish nazariyasining rivojlanish evolutsiyasiga kengroq to'xtalib o'tamiz. Chunki nazariya barcha davlatlarda vujudga kelgan soliq bo'yicha g'oya va fikrlar asosida amalga oshirilgan tadbirlar bilan ifodalanadi.

Har qanday davlat, birinchi navbatda, soliqqa tortishning optimal yo'lini topish maqsadida olimlarning fikr va g'oyalaridan foydalangan. Albatta, har qanday davlat odamlari soliqning og'irligi kam va soliq tushumining ko'p bo'lishi yo'llarini topishga intilganlar. Mana shu maqsad sari intilgan davlatlardagi soliqqa tortish jarayoni to'g'risida to'xtalib, soliqqa tortishning ilk bir ko'rinishidan boshlashdan oldin soliqqa tortishning optimal yo'li mazmuniga to'xtalamiz.

Soliq nazariyasi — soliqlar va soliqqa tortish to'g'risidagi olimlarning ilmiy g'oyalari, konsepsiyalari va ta'limotlar majmuasi. Soliq nazariyasi tushunchasiga soliqlar va soliqqa tortish to'g'risidagi olimlarning ilmiy g'oyalari, konsepsiyalari va ta'limotlar majmuyi, tadqiqotchilarning soliq va soliqqa tortishga bo'lgan munosabatlari to'g'risidagi fikrlari hamda soliq bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy qonuniyatlar, bog'liqliklar majmuyi kiradi. Bu tushuncha o'z ichiga ma'lum davr oralig'idagi soliq tizimining rivojlanishini ifodalovchi nazariy fikr-mulohazalar natijasida kelib chiqqan qonunlar va qonuniyatlardir. Tarixda har xil soliqqa nisbatan fikr va g'oyalar mavjud bo'lib, ularning evolutsion rivojlanishini ko'rib chiqamiz.

6
Cep. 46-508

Optimal — bu ratsional, samarali, rentabellik foydasi ko'p va kamxarajatli mezonlarga erishgan natijaga aytiladi. Soliq bo'yicha «soliqqa tortishni optimallashtirish» tushunchasi quyidagi mezon va talablarni bajarishni o'z ichiga oladi:

- Soliq og'irligini kamaytirish (soliq tushumining yalpi ichki mahsulotga nisbati)ni yil sayin kamaytirish.
- Soliq yig'ish xarajatlarini kamaytirish (ming so'm soliqni yig'ish uchun ketgan xarajatni yil sayin kamaytira borish).
- Soliq tushumining iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sir qilishini ko'paytirish (soliq imtiyozlarini joriy qilish).
- Soliqqa tortish jarayonida aholi real daromadini yil sayin ko'paytirish (soliqqa tortilmaydigan aholi daromadlarini joriy qilish).

Optimallashtirish deb, iqtisodiy ko'rsatkichning maksimal va minimal qiymati o'rtasidan eng samarali qiymatini aniqlash uslubiga aytiladi. Soliqqa tortishni optimallashtirish deb soliq stavkasi, bazasi, obyekti, imtiyozlari, chegirmalari, soddalashtirilgan soliq turlarini va qat'iy belgilangan soliqlarni joriy qilish yo'llari bilan davlat miqyosida soliq og'irligini minimallashtirish jarayonlariga aytiladi.

Soliqqa tortishni optimallashtirish tushunchasi faqat soliq og'irligini kamaytirish bilan o'lchanmaydi va u har bir davlat bo'yicha soliqni yig'ish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni kamaytirish mezoniga javob beradigan bo'lishi lozim. Demak, soliqqa tortishni optimallashtirish deb soliq og'irligining kamayishi soliq imtiyozlarini va ratsional soliq stavkalarini hamda soliq bazalarini aniqlab, ularni joriy qilish, soliq tushumi yig'imi bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni kamaytirish jarayoniga aytiladi.

Optimal soliqqa tortish yo'llarini aniqlashda oxirgi ilg'or uslublardan biri iqtisodiy-matematik modellashtirish hisoblanadi. Bu uslubning yechimi kompyuter yordamida maxsus algoritmgaga asoslangan holda aniqlanadi. Albatta, bu uslubdan foydalanish soliqqa tortishning samarali yo'llarini aniqlash bilan yakunlanadi. Bu masalani yechishda quyidagi iqtisodiy masalalarni matematik modeldan foydalanish natijasida kompyuterda maxsus algoritm yordamida eng samarali variantini, ya'ni **optimal soliqqa tortish yo'lini aniqlab**, davlat miqyosida uni joriy qilish mumkin:

1. Davlat miqyosida soliq og'irligini minimallashtirish mezoni quyidagicha ifodalanadi (soliq tushumining yalpi ichki mahsulotga nisbati):

$$Z(x) \sum_{i=1}^n c_{ij} x_{ij} \rightarrow \min, \quad (01)$$

c_{ij} — tarmoqlar bo'yicha soliq og'irligini ifodalovchi koeffitsiyent;

x_{ij} — soliq tushumi yalpi ichki mahsulotga nisbatidan.

2. Soliq tushumi davlat budjeti daromad qismini to'ldirish uchun zarur bo'lgan mablag'dan kam bo'lmasligiga quyidagi shartlar bilan erishiladi:

$$\sum_{i=1}^n a_{ij} x_{ij} \geq A_j, \quad (i = 1, \dots, n) \quad (02)$$

Bu yerda: a_{ij} — rejalashtirilgan mahsulotga nisbatan soliq tushumining koeffitsiyenti;

A_j — rejalashtirilgan faoliyatdan soliq tushumi.

3. Soliq tushumini yig'ish uchun zarur bo'lgan xarajatlar ma'lum summadan yuqori bo'lishi mumkin emas. Bu shart quyidagicha ifodalanadi:

$$\sum_{i=1}^m b_{ij} x_{ij} \leq B_j \quad (j = 1, \dots, m) \quad (03)$$

Bu yerda: b_{ij} — soliq tushumini yig'ib olish bilan bog'liq xarajatlar koeffitsiyenti;

B_j — limit asosida ajratilgan soliq yig'ish xarajatlari.

4. Soliq imtiyozlarini joriy qilish natijasida soliq bazasining ko'payishi natijasida soliq tushumining oshishi va shu bilan birga soliq yig'ish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarning kamayishi quyidagicha ifodalanishi mumkin.

$$\sum_{i=1}^m d_{ij} x_{ij} \geq D_j \quad (j=1, \dots, m) \quad (04)$$

Bu yerda: d_{ij} — soliq og'irligining imtiyozlar joriy qilish bilan bog'liq bo'lgan koeffitsiyenti;

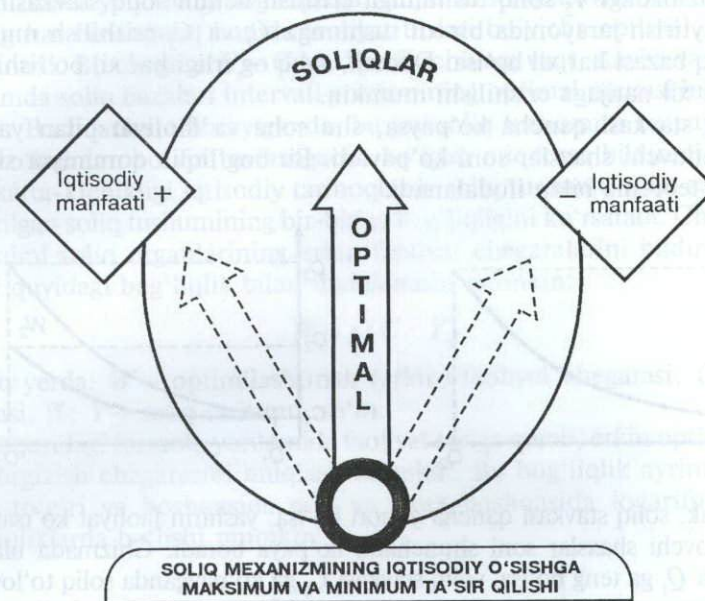
D_j — soliq og'irligini tushurish bilan bog'liq bo'lgan imtiyozlarning umumiy summasi.

5. Barcha tarmoqlar bo'yicha soliq tushumi yo'q bo'lmasligi sharti bu optimallashtirish modelida quyidagi shart bilan amalga oshiriladi:

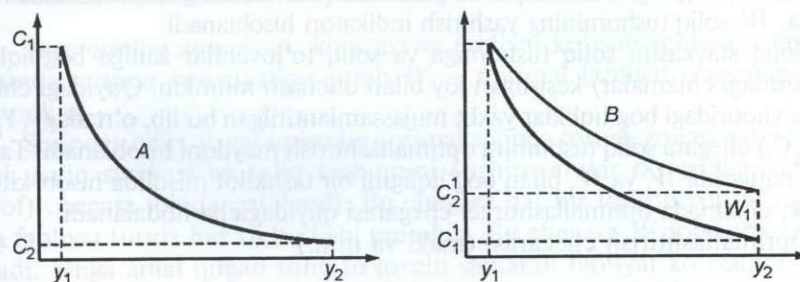
$$x_{ij} \geq 0 \quad (i = 1, \dots, n; j = 1, \dots, m) \quad (05)$$

Yuqoridagi iqtisodiy matematik model yordamida davlat miqyosida quyidagi masalani yechish mumkin: birinchidan, soliq og'irligini iloji boricha kamaytirish imkoniyatini aniqlaydi; ikkinchidan, davlat budjetining daromad qismini to'ldirish maqsadida rejalashtirilgan (A_j) soliq tushumidan kam bo'lmasligini aniqlaydi; uchinchidan, soliq tushumini yig'ish bilan bog'liq bo'lgan umumiy xarajatlar summasidan (B_j) oshib ketmasligini ta'minlaydi; to'rtinchidan, soliq imtiyozlarini joriy qilish natijasida soliq og'irligini kamaytirish (D_j) rejasini aniqlaydi; beshinchidan, soliq tushumining barcha tarmoqlar bo'yicha rejaga teng bo'lishini ta'minlaydi va undan kam bo'lmasligiga yo'l qo'ymaydi.

Davlat miqyosida bu masalani yechishni (01)—(05) modellar yordamida amalga oshirish mumkin. Albatta, uning natijalarini amaliy rejalashtirishda foydalanish soliqqa tortish samaradorligini oshiradi. Buning uchun maxsus algoritm mavjud bo'lib, unga kerakli ko'rsatkichlarni kiritish natijasida optimal soliqqa tortish yo'li aniqlanadi. Shunday qilib, davlat miqyosida soliqqa tortishning optimal yo'li iqtisodiy manfaatlarga bog'liq ekan. Bu jarayonni quyidagi chizmadagi o'zgarishlar kabi ifodalash mumkin.

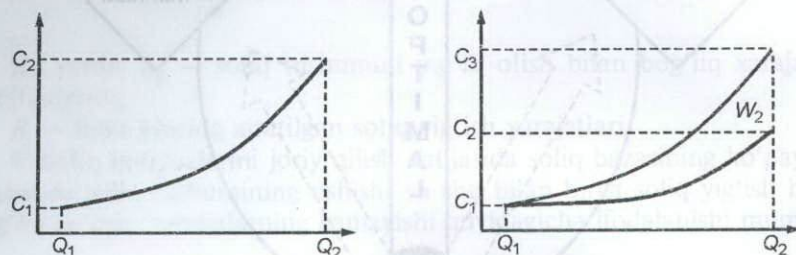
Albatta, optimallashtirish ma'lum bir chegara ichida aniqlanadi va bu chegarani aniqlashda iqtisodiy qonuniyatlar yordam beradi. Ana shu chegarani aniqlaymiz. Soliq stavkasi va soliq tushumi o'rtasidagi iqtisodiy va funksional bog'liqlik quyidagi chizmadagi bog'liqlik asosida ifodalanishi mumkin:

Bu qonuniyat quyidagi teorema bilan ifodalanadi: soliq stavkasi (c) qancha past bo'lsa, soliq tushumi (y) shunchalik ko'payadi. Buni isbotlash maqsadida ikki omil ta'sirini ko'rib chiqamiz: birinchidan, soliq stavkasining (c) tushishi soliq to'lovchilar faoliyatini rivojlantirib, iqtisodiy natijalarini o'stiradi, ya'ni soliq stavkasi tushganligi hisobiga olingan pul mablag'i iqtisodiy o'sishga sarflanadi, soliq bazasi ko'payishi esa soliq tushumini ko'paytiradi; ikkinchidan, soliq stavkasi kamligi qo'shimcha faoliyat ko'rsatuvchilar sonini ko'paytiradi hamda ular budjetga qo'shimcha soliq tushumini vujudga keltiradi.

B chizmadagi Y_2 soliq tushumiga erishish uchun soliq stavkasini ikki xil kamaytirish jarayonida bir xil tushumga C_1 va C_2 erishilish mumkin, agar soliq bazasi har xil bo'lsa. Demak, soliq og'irligi har xil bo'lishi natijasida bir xil natijaga erishilishi mumkin.

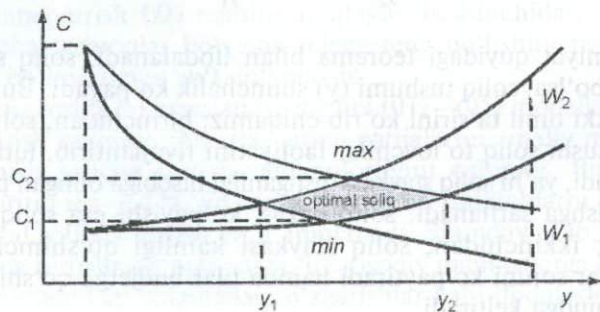
Soliq stavkasi qancha ko'paysa, shu soha va faoliyat bilan yashirin shug'ullanuvchi shaxslar soni ko'payadi. Bu bog'liqlik qonuniyat sifatida quyidagi teorema bilan ifodalanadi:

Demak, soliq stavkasi qancha yuqori bo'lsa, yashirin faoliyat ko'rsatuvchi soliq to'lovchi shaxslar soni shunchalik ko'paya boradi. Chizmada ularning soni C_1 da Q_1 ga teng bo'lsa, soliq stavkasi C_2 ga ko'payganda soliq to'lovining yashirin jarayoni shunchalik Q_2 ga ko'payadi. Albatta, tarmoq va faoliyat turlariga qarab, soliq tushumining yashirin jarayoni turlicha stavkalarda (C_2 yoki C_3) sodir etilishi mumkin. Bu holat stavkaning qanchalik darajada ko'tarilishi emas, qancha vaqt ichida (t) kamaytirishga ham bog'liq. Chizmadagi W_2 iqtisodiyot tarmoqlarining qanchalik katta va kichikligiga bog'liq bo'ladi. Agar oldingi chizmadagi W_1 ning hajmi tarmoqlar bo'yicha soliq stavkasining tushishi indikator bo'lsa, W_2 soliq tushumining yashirin indikatorini hisoblanadi.

Soliq stavkasini soliq tushumiga va soliq to'lovchilar soniga bog'liqligi (yuqoridagi chizmalar) kesishgan joy bilan o'lchash mumkin. Quyidagi chizmada yuqoridagi bog'liqliklar yaxlit mujassamlantirilgan bo'lib, o'rtadagi ($Y_1 Y_2$ va $C_1 C_2$) chegara soliq tushumini optimallashtirish maydoni hisoblanadi. Tahlillar natijasida W_1 va W_2 bilan bog'liqligini bir tashkilot misolida hisob-kitob qilsak, chizmada optimallashtirish chegarasi quyidagicha ifodalanadi:

Optimallashtirish chegarasi (mak. va min.)

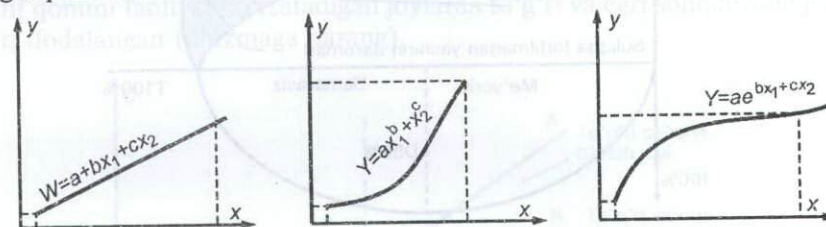

Chizmada yuqoridagi bog'liqliklar natijasida soliq stavkasi va soliq tushumining har bir tarmoq hamda faoliyat turlari bo'yicha optimal chegarasi aniqlanadi. Bu chegara C_1-C_2 va Y_1-Y_2 ichidagi vaqt, stavka va imtiyozlar hamda soliq bazalari intervali yordamining optimal nuqtasi bilan aniqlanadi. Boshqacha qilib aytganda, bu joy soliq tushumini ko'paytirish va soliq to'lashdan bo'yin tovlashgacha bo'lgan miqdorni bildiradi. Bu joyning katta-kichikligi iqtisodiy tarmoqlarda soliq tushumi, soliq stavkasi va yashirilgan soliq tushumining bir-biriga bog'liqligini ko'rsatadi. Chizmadagi joy hajmi soliq organlarining erkin faoliyat chegaralarini bildirib, uning hajmi quyidagi bog'liqlik bilan ifodalanishi mumkin:

$$W = f(C \cdot Y)$$

Bu yerda: W — optimallashtirish (erkin) faoliyat chegarasi, C — soliq stavkasi, %; Y — soliq tushumi, so'm.

Yuqoridagi formula yordamida faoliyat turiga qarab, erkin optimal faoliyat yurguzish chegarasini aniqlash mumkin. Bu bog'liqlik ayrim tarmoqlarda to'g'ri va boshqasida egri va yana boshqasida logarifm chiziqli bog'liqliklarda bo'lishi mumkin:

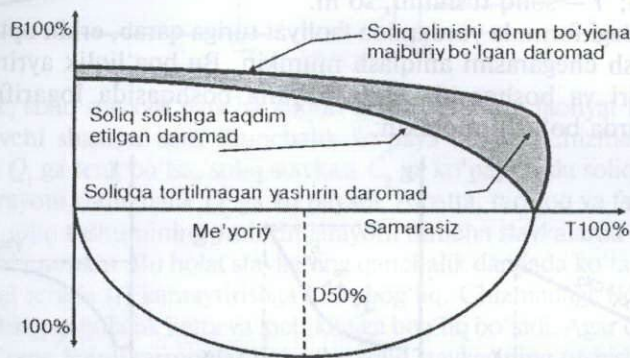
Tarmoqning xususiyati, korxonalar va faoliyat ko'rsatuvchi shaxslar soni hamda tarmoq xususiyatiga qarab W — optimal faoliyat o'zgarishi ham mumkin.

Shunday qilib, yangi iqtisodiy optimal soliqqa tortish zonasi soliq tushumi, soliq stavkasi va soliq tushumini yashiruvchilar o'rtasidagi optimal (sof) chegara ichida aniqlandi. Bu chegara har bir iqtisodiyot tarmog'ida va faoliyat turida har xil bo'lishi mumkin. Bu chegara W doirasida aniqlanadi. Unga amal qilgan soliq to'lovchi samarali faoliyat ko'rsatadi, ya'ni yashirin soliq tushumi, soliq stavkasi hamda soliq tushumining miqdori zararsiz iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sir qiladi. Demak, soliq stavkasi qancha yuqori bo'lsa, yashirin faoliyat ko'rsatuvchi shaxslar shunchalik ko'paya boradi.

Soliq stavkasi hamda bazasining maksimal va minimal darajasiga qarab samarali qiymatini aniqlash optimallashtirish uslubi deyiladi. Har qanday soliq stavkasining 50 % dan ortiq qismi yashirin daromadning ko'payishiga olib kelar ekan. **Bu bog'liqlik** — Leffer bog'liqliligi deb nom olgan. Kaliforniya universitetining professori **Artur Leffer** foydadan olinadigan soliq stavkasining 50 % dan ortib ketishi soliq tushumining kamayishiga olib

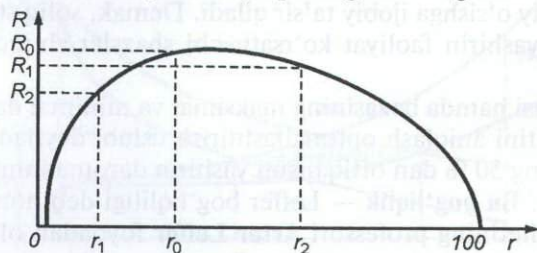
kelishi qonuniyatini yaratgan. Bu qonuniyat bog'liqlik nazariyasi hisoblanib, unga ko'ra soliq stavkasining oshirilishi bilan budjetga tushadigan mablag' ortadi, ayni paytda, ishlab chiqarishni rag'batlantirish pasayadi. Bu soliq tushumining ortishi, o'z navbatida, soliq obyektini kamaytiradi. O'zaro nomutanosiblikning bunday ko'rinishi me'yoriy yondashuvlarda o'ta zukolikni talab etadi. Chunki har bir obyekt o'ziga xos original subyekt. Uning o'z istiqbol yo'nalishi hamda maqsadlari mavjud.

Artur Leffer — Amerikaning Kaliforniya universiteti professori, XX asrning 70—80-yillarida soliq tushumining soliq stavkasi bilan bog'liqligini aniqlagan, soliq nazariyasi bo'yicha mutaxassis olim. Bu bog'liqlik samarasi — soliq stavkasi 50 % gacha bo'lsa, soliq tushumi oshishini, 50 % dan yuqori bo'lganda esa soliq tushumi davlat budjetiga tushishi kamayishini aniqlagan. Olimlar o'rtasida bu bog'liqlik Artur Leffer nomi bilan ataladi:

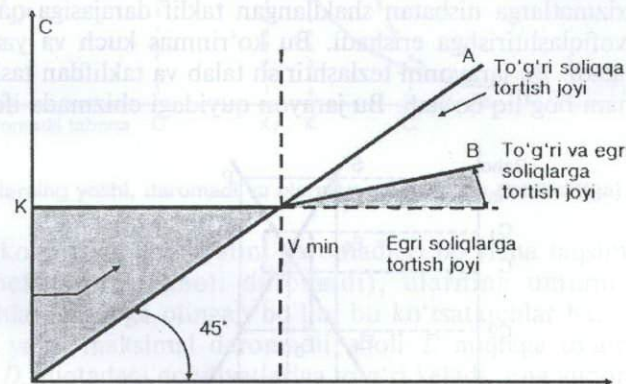
Artur Leffer bog'liqligi — soliqdan budjetga tushuvchi daromadning soliq stavkasiga bog'liqligi.

Ko'p iqtisodchilar soliq to'lovchilarning daromadini budjetga olishning chegarasi borligi va soliq yukini ko'paytirib yubormaslik haqida yozganlar. Davlat milliy ishlab chiqarishining o'sishi yoki pasayishiga soliq stavkalarini o'zgartirish va budjet xarajatlari orqali ta'sir ko'rsatiladi. Amerika iqtisodchisi **Artur Leffer** soliqlarni kamaytirish natijasida iqtisodiyot va davlat daromadlarining o'sishini isbotlab bergan. Bu tarixda Leffer egri chizig'i deb ataladi va ko'pchilik adabiyotlarda yuqoridagidan o'zgacha talqin qilinadi:

R — soliqlar miqdori,
 r — foiz stavkasi, %
 Agar $R^*=0$, bo'lsa, davlat hech qanday daromad tuzish hisoblanadi. Bu
 Agar $r = 100\%$ bo'lsa, natija davlat daromadi kamayib qoladi.
 ki ishlab chiqaruvchilarning hammi daromadi kamayib qoladi.
 lab chiqarishga hech qanday qiziqish qolmaydi.
 hamma holatlarida davlat u yerdan daromad olmaydi.
 ($0 < r < 100\%$). Soliq stavkasi r oshirilganda, soliq tushumi kamayib qoladi.
 jaga yetadi ($R \sim R_{max}$). Xulosa qilib, soliq tushumini kamaytirish kabi max-
 cha, soliq tushumlarini kamaytirish kabi max-
 sining dinamikasiga ta'siri kamaytirish kabi max-
 o'tgandan so'ng seziladi. Leffer egri chizig'i soliq stavkalarining kamayishiga obyektiv ta'sir ko'rsatadi.

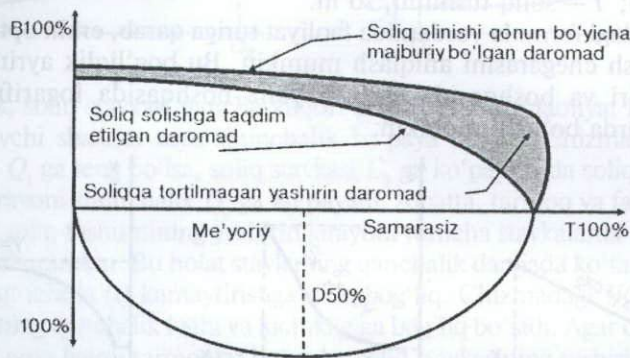
Stavkalardagi yuqoridagi noma'qul ko'rsatkichlar qo'yilishini ta'minlaydi, «nafas olishga» imkon bermaydi. Soliq obyektining kamayishi — ijtimoiy inqirozning kafolatidir. Bozor iqtisodiyoti nazariyasining asoschilaridan biri **A. Smit** ta'rifiga asosan talab va taklif qonuni faoliyat ko'rsatadigan joylarda to'g'ri va egri soliqlarning joyi aniq ifodalangan (chizmaga qarang).

Soliq tushumini optimallashtirish deb, unga ta'sir qiluvchi omillarning ratsional qiymatini aniqlash jarayoniga, uslubiga va yo'llariga aytiladi. Aholining soliq to'lash qobiliyati ko'p omillarga bog'liq bo'lib, ulardan asosiysi — aholining real daromadlari evaziga moddiy ne'matlar va xizmatlar xarid qilish imkoniyati hisoblanadi; aholining real daromadlari qanchalik ko'p bo'lsa, to'lov qobiliyati ham shuncha yuqori bo'ladi. Quyidagi chizmada ko'rsatilganidek, aholining pul va boshqa daromadlari (C) ko'payib ($D_1 - D_4$), ma'lum darajaga (E nuqtaga) yetgandan keyin tovarga sarflana boshlaydi va boshqa to'lovlarni, shu jumladan, soliq va yig'im to'lash qobiliyati ham paydo bo'ladi. Daromadning D_3 nuqtasidan keyin

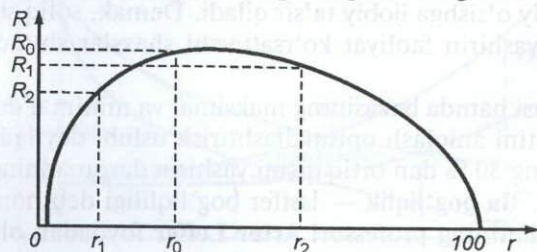
kelishi qonuniyatini yaratgan. Bu qonuniyat bog'liqlik nazariyasi hisoblanib, unga ko'ra soliq stavkasining oshirilishi bilan budjetga tushadigan mablag' ortadi, ayni paytda, ishlab chiqarishni rag'batlantirish pasayadi. Bu soliq tushumining ortishi, o'z navbatida, soliq obyektini kamaytiradi. O'zaro nomutanosiblikning bunday ko'rinishi me'yoriy yondashuvlarda o'ta zukolikni talab etadi. Chunki har bir obyekt o'ziga xos original subyekt. Uning o'z istiqbol yo'nalishi hamda maqsadlari mavjud.

Artur Leffer — Amerikaning Kaliforniya universiteti professori, XX asrning 70—80-yillarida soliq tushumining soliq stavkasi bilan bog'liqligini aniqlagan, soliq nazariyasi bo'yicha mutaxassis olim. Bu bog'liqlik samarasi — soliq stavkasi 50 % gacha bo'lsa, soliq tushumi oshishini, 50 % dan yuqori bo'lganda esa soliq tushumi davlat budjetiga tushishi kamayishini aniqlagan. Olimlar o'rtasida bu bog'liqlik Artur Leffer nomi bilan ataladi:

Artur Leffer bog'liqligi — soliqdan budjetga tushuvchi daromadning soliq stavkasiga bog'liqligi.

Ko'p iqtisodchilar soliq to'lovchilarning daromadini budjetga olishning chegarasi borligi va soliq yukini ko'paytirib yubormaslik haqida yozganlar. Davlat milliy ishlab chiqarishining o'sishi yoki pasayishiga soliq stavkalarini o'zgartirish va budjet xarajatlari orqali ta'sir ko'rsatiladi. Amerika iqtisodchisi **Artur Leffer** soliqlarni kamaytirish natijasida iqtisodiyot va davlat daromadlarining o'sishini isbotlab bergan. Bu tarixda Leffer egri chizig'i deb ataladi va ko'pchilik adabiyotlarda yuqoridagidan o'zgacha talqin qilinadi:

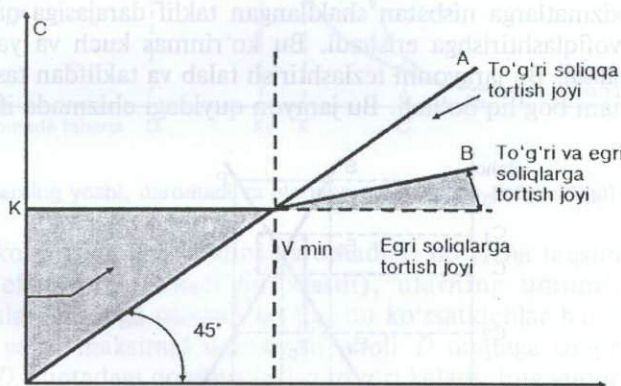

R — soliqlar miqdori,

r — foiz stavkasi, %

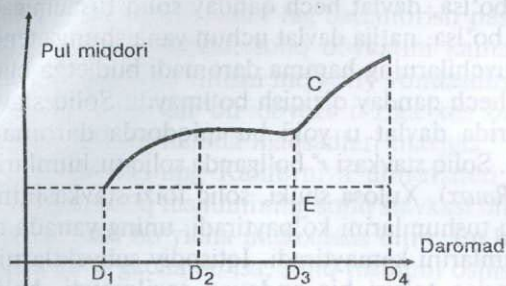
Agar $R=0$, bo'lsa, davlat hech qanday soliq tushumiga ega bo'lmaydi. Agar $r=100\%$ bo'lsa, natija davlat uchun yana shunga teng bo'ladi, chunki ishlab chiqaruvchilarning hamma daromadi budjetga olib qo'yiladi. Ishlab chiqarishga hech qanday qiziqish bo'lmaydi. Soliq stavkasining boshqa hamma holatlarida davlat u yoki bu miqdorda daromadga ega bo'ladi ($0 < r < 100\%$). Soliq stavkasi r bo'lganda soliq tushumlari maksimal darajaga yetadi ($R \sim R_{max}$). Xulosa shuki, soliq foizi stavkasining ma'lum darajaga yetishi soliq tushumlarini ko'paytiradi, uning yanada oshirilishi aksincha, soliq tushumlarini kamaytiradi. Iqtisodiy subyektlarning soliq stavkasining dinamikasiga ta'siri bir ondayoq sezilmaydi, balki ma'lum vaqt o'tgandan so'ng seziladi. Leffer egri chizig'i davlat daromadlarining o'sishi soliq stavkalarining kamayishiga obyektiv bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

Stavkalardagi yuqoridagi noma'qul ko'rsatkichlar uning faoliyatiga chek qo'yilishini ta'minlaydi, «nafas olishga» imkon bermaydi. O'z navbatida, soliq obyektining kamayishi — ijtimoiy inqirozning kafolatidir. Bozor iqtisodiyoti nazariyasining asoschilaridan biri **A. Smit** ta'rifiga asosan talab va taklif qonuni faoliyat ko'rsatadigan joylarda to'g'ri va egri soliqlarning joyi aniq ifodalangan (chizmaga qarang).

Soliq tushumini optimallashtirish deb, unga ta'sir qiluvchi omillarning ratsional qiymatini aniqlash jarayoniga, uslubiga va yo'llariga aytiladi. Aholining soliq to'lash qobiliyati ko'p omillarga bog'liq bo'lib, ulardan asosiysi — aholining real daromadlari evaziga moddiy ne'matlar va xizmatlar xarid qilish imkoniyati hisoblanadi; aholining real daromadlari qanchalik ko'p bo'lsa, to'lov qobiliyati ham shuncha yuqori bo'ladi. Quyidagi chizmada ko'rsatilganidek, aholining pul va boshqa daromadlari (C) ko'payib ($D_1 - D_4$), ma'lum darajaga (E nuqtaga) yetgandan keyin tovarga sarflana boshlaydi va boshqa to'lovlarni, shu jumladan, soliq va yig'im to'lash qobiliyati ham paydo bo'ladi. Daromadning D_3 nuqtasidan keyin

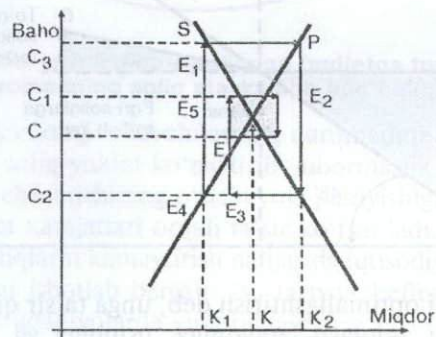
xo'jalik yurituvchilarning soliq to'lash qobiliyati tez o'sib, tadbirkorlikka qo'shimcha sarmoya jalb qila boshlaydilar:

Aholi daromadining ko'payishi natijasida to'lov qobiliyatining o'sishi.

Birinchi navbatda aholining kerakli tovarlarga bo'lgan talabi daromadning bir qismi bilan qoplanib, qolgan qismi soliq to'lashga va keyinchalik biznesga, dam olish va hordiq chiqarishga sarflanadi. Olimlarning hisob-kitoblari shuni ko'rsatmoqdaki, aholi o'rta hisobda, qariyb 20—30 foiz daromadini tovar sotib olishga sarflaydi va undan keyin soliqni to'lay boshlaydi.

Bozor mexanizmi asosan soliq mexanizmiga bog'liq bo'lib, bozorda mahsulot, xizmatlarga nisbatan shakllangan taklif darajasiga qarab, narx-navoni muvofiqlashtirishga erishadi. Bu ko'rinmas kuch va yashirin qo'l ham deb ataladi. Bu jarayonni tezlashtirish talab va taklifdan tashqari soliq og'irligiga ham bog'liq bo'ladi. Bu jarayon quyidagi chizmada ifodalangan.

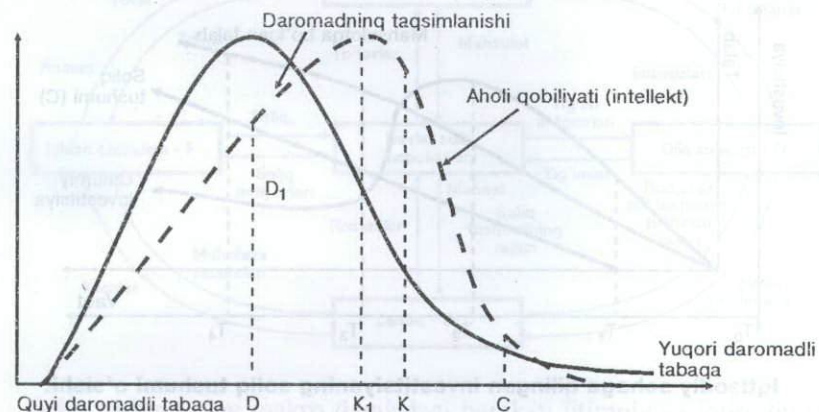

Ma'lum soliq stavkada tovarning eng maqbul bahosini aniqlashning bozor mexanizmi.

Mahsulotlarga bo'lgan baho, talab va taklif o'zgarishi bilan ularning bozordagi miqdori soliq mexanizmiga asosan, eng maqbul optimal holatga keltiriladi. Ushbu chizmadan ko'rinib turibdiki, ma'lum vaqt o'tishi bilan mahsulot yoki xizmat bahosining asta-sekin ratsional holatga kelishi, ya'ni optimallashtirish jarayoni sodir bo'ladi. Talab (K_1 , K_2 , K_3) va taklif

o'zgarishi natijasida baho asta-sekin eng maqbul (E_1 , E_2 , E_3 , E_4) nuqtaga keladi. Soliq mexanizmi talab va taklifga qarab, narx-navoning hamda sotiladigan tovarlar hajmining ko'rinmas kuch yordamida o'zgartirib turilishidir.

Soliq to'lashda aholi yoshi va daromadi muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularning taqsimlanishi yoshiga qarab har xil bo'lar ekan. Jismoniy shaxsning daromadi va uning qobiliyati o'rtasida bog'liqlik mavjud. Bu bog'liqlik aholining turli qatlamlarining daromadlari bilan qobiliyatlari o'rtasida mavjud. Uni aniqlash uchun aholi daromad qobiliyatlari (intellekti) bo'yicha har bir guruh yosh uchun bo'lib chiqiladi. Rivojlangan davlatlarda aksariyat biznesmen soliq to'lovchilar quyidagicha taqsimlangan:

Tadbirkorlarning yoshi, daromadi va ularning aql-idrokiga (intellektiga) bog'liqligi.

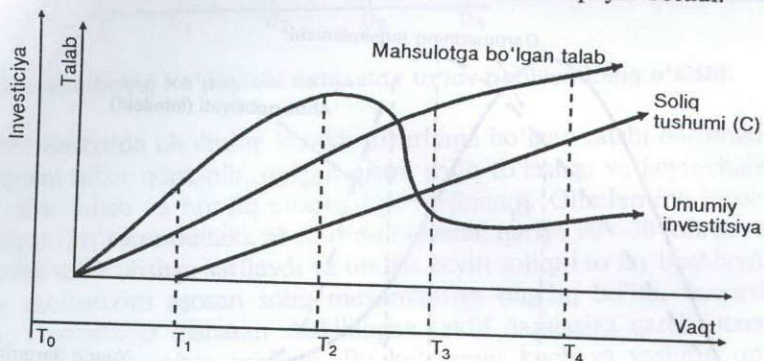
Tadbirkorlarning qobiliyatini daromadlari bo'yicha taqsimlashda (intellekt koeffitsiyenti aholi daromadi), ularning umumiy daromad ko'rsatkichlari hisobga olingan bo'lib, bu ko'rsatkichlar har xil amplitudaga ega, ya'ni maksimal daromadli aholi D nuqtadagi qobiliyatlariga to'g'ri keladi. Eng yuqori qobiliyatli aholi K_1 nuqtadagi to'g'ri keladigan daromadga ega bo'lar ekan, chizmadan ko'rinib turibdiki, C nuqtasidan boshlab yuqori qobiliyatli aholi soni daromadlilar sonidan kamayib borgan. Demak, pastroq qobiliyatli aholi ham nisbatan yuqori daromadga ega bo'lishi mumkin ekan.

Aql-zakovat aholi intellekt qobiliyatining asosiy qismi bo'lib, undan tashqari hisobga olinmagan daromad keltiruvchi qobiliyatlar ham mavjud. Demak, daromad, intellekt va yosh omili soliq to'lashga ijobiy ta'sir qilib, ular o'rtasida bog'liqlik mavjud ekan.

Investitsiya va soliq tushumi o'rtasida bog'liqlik mavjud bo'lib, har qanday davlat iqtisodiyotni rivojlantirish va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash maqsadida turli sarmoyalarni jalb qiladi. Bu esa soliq tushumini ta'minlaydi.

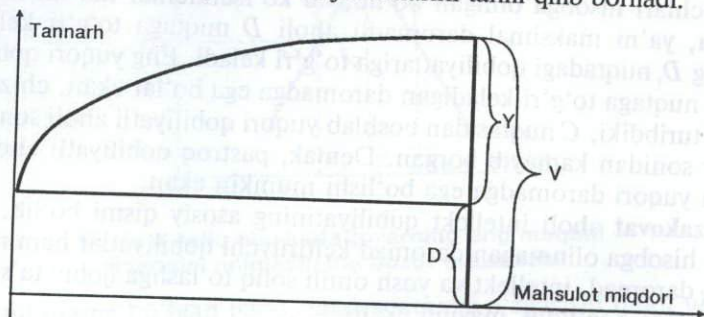
Qo'shimcha investitsiya, o'z navbatida, davlat budjetiga soliq tushumi ta'minlaydi (C). Chunki investitsiya hajmini talabga nisbatan T_2 nuqtaga yetkazilmasa, mahsulot va soliq tushumi barqaror o'smaydi. Soliq tushumi T_1 nuqtadan boshlab o'sa boshlaydi va T_2 nuqtagacha mutanosib ravishda yuksalishda davom etadi. Undan keyin investitsiya kamaysa ham soliq tushumi mahsulot ko'payishi hisobiga oshib boradi.

Olimlarning ko'p yillik ilmiy izlanishlari natijasida bu bog'liqlikning quyidagicha o'zgarishlari aniqlangan. Soliq tushumining barqaror o'sishini ta'minlash maqsadida investitsiyaning T_0 dan T_2 gacha bo'lgan «lag» omilini hisobga olish zarur.¹ Demak, ma'lum vaqt (T_2) o'tishi bilan investitsiya qiymati kamaysa ham, mahsulot hajmi o'sishi hisobiga soliq tushumi ko'payib boradi.

Iqtisodiy sohaga qilingan investitsiyaning soliq tushumi o'sishi.

Mahsulot tannarxining tarkibi soliqqa tortish bazasi sifatida tarkibida tovar ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatishdagi barcha xarajatlarning puldagi ifodasidir. Mahsulot tannarxi sarf qilingan barcha xarajatlar yig'indisi bo'lib, pul sarfi umumiy xarajat (V), doimiy xarajat (D) va o'zgaruvchan xarajat (Y) kabi ma'lum xarajat guruhlari bo'linadi. Yil davomida xarajatlarni kamaytirish yo'llari izlanib, foydani ko'paytirish maqsadida xarajat turlarini tahlil qilib boriladi.

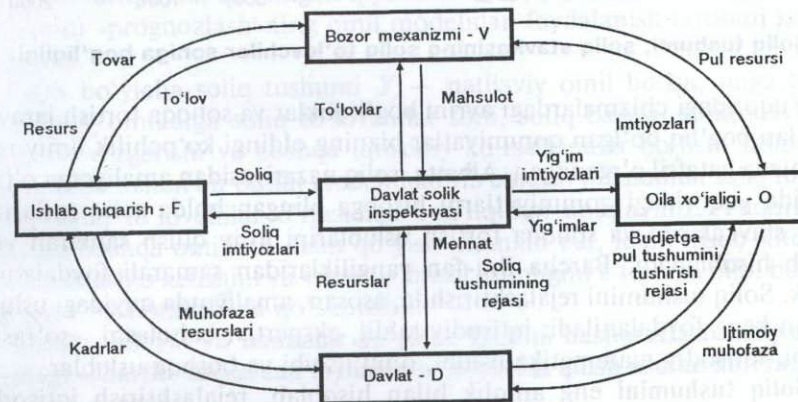
Mahsulot tannarxining tarkibi.

¹ Lag — har qanday investitsiyaning qurulish boshlanishidan mahsulot chiqara boshlaganigacha bo'lgan vaqt.

Ayrim soliqlar tannarxning chizmadagi A qismiga, ya'ni o'zgarmas xarajatlarga kirsa, boshqalari tannarxning V , ya'ni o'zgaruvchan xarajatlarga kiradi.

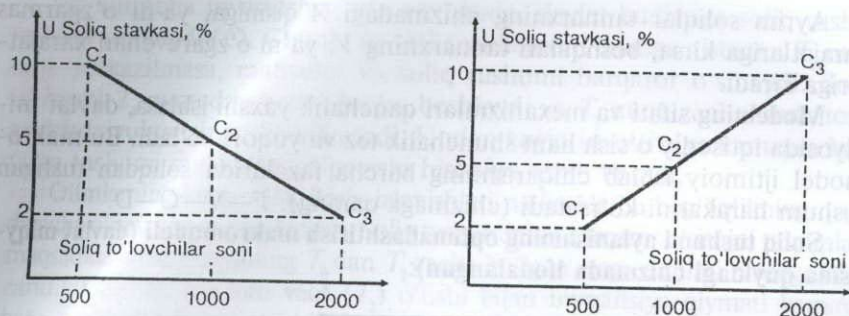
Modelning sifati va mexanizmlari qanchalik yaxshi ishlasa, davlat miqyosida iqtisodiy o'sish ham shunchalik tez va yuqori bo'ladi. Bu makromodel ijtimoiy ishlab chiqarishning barcha fazalarida soliqdan tushgan tushum harakatini ko'rsatadi (chizmaga qarang): $F-V-O-D$.

Soliq tushumi aylanishining optimallashtirish makromodeli (davlat miqyosida quyidagi chizmada ifodalangan):

Soliq tushumining makro darajadagi harakati ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishning davlat miqyosidagi holatini va soliqdan tushgan mablag'dan samarali foydalanish darajasini aniqlashda ishlatiladi hamda maxsus tartib bo'yicha davlat tadbirlarini ishlab chiqishda foydalaniladi.

Soliq tushumining soliq stavkasiga va soliq to'lovchilar soniga bog'liqligi — soliq tushumining miqdorini belgilovchi umumiy qonuniyat hisoblanadi. Bu bog'liqlikni tahlil qilib, davlat miqyosidagi o'zgarish qonuniyatlarini quyidagi chizma orqali ifodalash mumkin. Soliq stavkasini 2 foiz oshdi deb faraz qilsak, davlat miqyosida xo'jalik yurituvchi subyekt soni 5000 bo'lgan bo'lsa, soliq stavkasini 10% ga ko'targanda ular soni 500 ga tushib qolgan; ikkinchidan, soliq stavkasi 5% da turganda, soliq tushumi soliq to'lovchilar hisobiga o'sa borgan. Bu bog'liqlikni davlat miqyosida aniqlashda, chizmadagi o'zgarish bilan ifodalash mumkin. **Chizmaning mazmuni** — ma'lum soliq turi bo'yicha soliq stavkasi 2 foizdan 10 foizgacha ko'paysa, soliq tushumi kamayib ketadi va soliq to'lovchilar soni ko'paysa ham umumiy soliq tushumi ko'paymaydi. Chapdagi chizmaning ma'nosi — soliq stavkasini 10% dan 2% gacha tushsa, soliq tushumi soliq to'lovchilar sonining o'sishiga qarab ko'payadi. Demak, soliq stavkasi soliq tushumini belgilovchi asosiy omil bo'lib, soliq to'lovchilar soni esa ikkilamchi mavqedagi omil hisoblanar ekan.

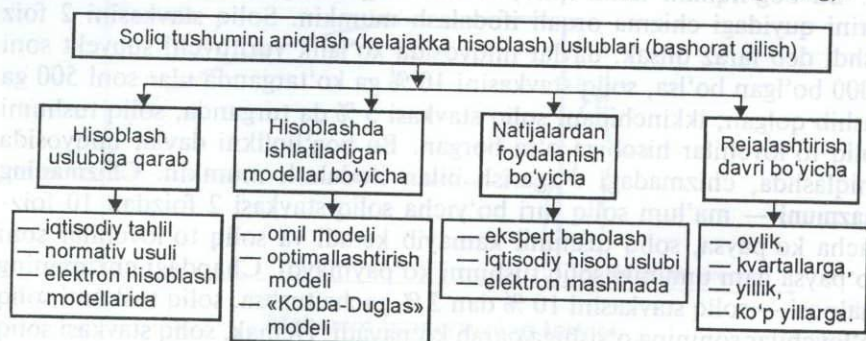
Soliq tushumi, soliq stavkasining soliq to'lovchilar soniga bog'liqligi.

Yuqoridagi chizmalardagi ayrim bog'liqliklar va soliqqa tortish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan qonuniyatlar bizning oldingi ko'pchilik ilmiy ishlarimizda batafsil o'rganilgan. Albatta, soliq nazariyasidan amaliyotga o'tish davrida yuqoridagi qonuniyatlarni hisobga olingan holda soliq turlarini, soliq stavkalarini va soliqqa tortish uslublarini joriy qilish samarali yo'l bo'lib hisoblanadi. Barcha ilm-fan yangiliklaridan samarali foydalanish kerak. Soliq tushumini rejalashtirishda, asosan, amaliyotda quyidagi uslublardan keng foydalaniladi: iqtisodiy tahlil, ekspertlar baholashi, «so'rash» uslubi, iqtisodiy matematika uslubi, omil uslubi va boshqa uslublar.

Soliq tushumini eng aniqlik bilan hisoblab, rejalashtirish iqtisodiy ko'rsatkichlarga va uslublarga bog'liq. Soliq rejalaridan foydalanish uslublariga qarab quyidagilarga bo'linadi:

- shaxsiy soliq rejasi;
- xo'jalik yurituvchilarning soliq rejasi;
- xalqaro faoliyatni soliqqa tortish rejasi;
- davlat soliq tushumi rejasi.

Rivojlangan davlatlarda soliq tushumi rejasini tuzishda foydalaniladigan uslublarning quyidagi asosiy guruhlari mavjud (chizmaga qarang):

Soliq tushumini bashorat qilish usullari.

Soliq tushumini rejalashtirishning makro maqsadi mo'ljallangan va kelasi yilga rejalashtirilgan budjet xarajatlarining ma'lum bir qismini soliq, yig'imlar va to'lovlar hisobida qoplash tadbirlarini tuzish hisoblanadi. Bu tadbirlar davlat soliq inspeksiyasi tomonidan olib boriladi.

Umumiy soliq tushumi rejasiga bo'xonadan tushadigan bo'lar va soliq kiradi. Soliq to'lash rejasi hayotga va amaliyotga yaqinlashtirish kabi maxsus tadbirlarni hisobga olib rejalashtiriladi.

Bu uslublardan foydalanish soliq turlariga, xo'jalik yurituvchi subyektlarga, iqtisodiy soha turiga bog'liq.

Misol tariqasida, qo'shilgan qiymat solig'i (QQS)dan tushadigan soliq tushumini «prognozlash»ning omil modelidan foydalanish tartibini ko'rib chiqamiz.

QQS bo'yicha soliq tushumi Y_t — natijaviy omil bo'lsa, unga ta'sir qiluvchi X_t omillarga soliq to'lovchilar soni, soliq bazasi, soliq stavkasi, bahoning o'zgarishi va boshqa iqtisodiy ko'rsatkichlar bo'lishi mumkin. Hisob-kitob uchun bir omilli modelni ko'rib chiqish maqsadida soliq tushumi va soliq to'lovchilar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlaymiz. Yuqoridagi modelga boshqa omillarni ham qo'yish mumkin edi, lekin hisob-kitoblarni murakkablashib ketishini va «shartli» misol ekanligini e'tiborga olib, boshqa omillarni bashoratlashda qo'shmadik.

Davlat, viloyat va tumanlar bo'yicha QQSni bashoratlash maqsadida quyidagi «shartli» sonlardan foydalanib, bashorat qilish usulini ko'rsatamiz (jadvalga qarang):

Yil	Y_t — QQS, mln	X_t — mln	XY	Y_t	X_t
1995	310	1200	372000	96100	1440000
1996	350	1400	490000	122500	1960000
1997	375	1600	600000	140625	2560000
1998	420	1800	756000	176400	3240000
1999	430	1900	817000	184900	3610000
2000	460	2200	1012000	211600	4840000
2001	48	2800	1344000	230400	7840000
2005	510	2900	1479000	260100	8410000
JAMI	3335	15800	52693000	11122225	249640000
	ΣY	ΣX	ΣXY	ΣY_t	ΣX_t

Agar, davlat miqyosida QQS (Y) va soliq to'lovchi shaxslar (X) ma'lum bo'lsa, oxirgi 1995—2005-yillarda QQS dan haqiqiy olingan mablag' va xo'jalik yurituvchi huquqiy hamda jismoniy shaxslar soniga qarab, 2006—2010-yillar uchun QQS dan tushadigan soliq tushumini davlat miqyosida aniqlash mumkin. Bu hisob-kitoblarni maxsus algoritm asosida EHMda bajarish uchun quyidagi misoldan foydalanish mumkin.

Ikki ko'rsatkich o'rtasidagi bog'liqlikni to'g'ri chiziqli, deb hisoblab quyidagi model qiymatidan foydalanish mumkin:

$$Y_i = a + b \cdot X_i$$

bu yerda: Y_i — QQS dan tushgan soliq mablag'i summasi, so'm;

X_i — QQS to'lovchi xo'jalik yurituvchi huquqiy va jismoniy shaxslar soni, kishi;

a, b — hisoblangan koeffitsiyentlar bo'lib, maxsus algoritm asosida aniqlanadi.

Bu modelning ko'rsatkichlarini topishda quyidagi tenglamadan foydalaniladi:

$$\begin{cases} n \cdot a + \sum x \cdot b = \sum y \\ \sum y \cdot a + \sum x \cdot b = \sum x \cdot y \end{cases}$$

Iqtisodiy modelning koeffitsiyentlarini hisoblash uchun tenglamadan a va b koeffitsiyentlarni topish uchun yuqoridagi jadval ko'rsatkichlari yetarli bo'lib, quyidagi D, D_1, D_2 ko'rsatkichlarni aniqlash zarur:

$$D = \begin{vmatrix} \sum x \cdot Yx \\ Yx \cdot n \end{vmatrix} = xN - \sum x \cdot Yx =$$

$$D_1 = \begin{vmatrix} \sum yx \cdot \sum x \\ \sum y \cdot n \end{vmatrix} = \sum yx \cdot N - \sum x \cdot \sum y =$$

$$D_2 = \begin{vmatrix} x \cdot \sum yx \\ \sum x \cdot \sum y \end{vmatrix} = x \cdot \sum y - \sum yx \cdot Yx =$$

Asosiy koeffitsiyentlarni topishda quyidagi formulalardan foydalaniladi:

$$a = \frac{D_1}{D}, \quad b = \frac{D_2}{D}$$

Yuqoridagi ko'rsatkichlarga asosan koeffitsiyentlar qiymati $a = 12,456$ va $b = 0,172$ ga teng bo'ladi. Demak, QQS ni kelajakka bashorat qilish modeli quyidagi qiymatga ega bo'ladi:

$$Y_i = 12,465 + 0,172 \cdot X_i$$

Bu modelga asosan, 2010-yilda soliq to'lovchilar soni 2900 kishidan 3400 kishiga ko'paysa, boshqa omillar o'zgarib, QQS ning 2010-yildagi qiymati 597,3 ga teng bo'ladi:

$$Y_i(2006) = 12,465 + 0,172 \cdot 3400 = 597,3 \text{ mlrd so'm.}$$

$$Y_i(2010) = 12,465 + 0,172 \cdot 4500 = 786,4 \text{ mlrd so'm.}$$

$$Y_i(2015) = 12,465 + 0,172 \cdot 7800 = 1354,1 \text{ mlrd so'm.}$$

Demak, 2006-yilda oldingi yilga qaraganda faqat bir omil — soliq to'lovchilar sonining oshishi hisobiga 510 mlrd dan 597,3 mlrd ga ko'payishi mumkin ekan. Bu modelning yaxshi imkoniyati — ko'p omillarni hisobga olishi mumkin:

$$Y_i = f(X_1, X_2, X_3, \dots, X_n)$$

Masalan, soliq to'lovchilar sonining oshishi soliq stavkasining o'zgarishi, soliq bazasining ko'payishi inflatsiyaning ta'siri xalqaro iqtisodiy faoliyatning o'zgarishi kabi omillarni umumiy soliq tushumiga ta'sirini hisobga olgan holda «prognoz» qilish mumkin.

Demak, yuqoridagi hisob-kitoblarni amaliyotda rejalashtirish uchun qabul qilish mumkin. Bu uslubning natijalaridan foydalanishdan oldin maxsus ko'rsatkichlar hisoblanib, ular bu modelni natijalarining haqiqatga yaqinligini va olingan natijalarning aniqligini bilish mumkinligini talab qiladi. Bu ko'rsatkichlarga: « R_{xy} — koeffitsiyent mnojestvennaya korrelyatsiya», « F — kriteriya» va « t — kriteriya»lar kiradi.

Yuqoridagi misolimiz bo'yicha olingan modelning R_{xy} — ko'rsatkichi — $R_{xy} = 0,895$ ga teng bo'ldi. Bu esa QQS bilan soliq to'lovchilar sonining o'sishi o'rtasida 90% li bog'liqlik mavjudligini ifodalaydi. Fisher kriteriyasi (F — kriteriya) har qanday bashoratlash modeliga kirgan omillar va natijaviy ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqlikning mavjudligini bildiradi. Yuqoridagi misolimiz bo'yicha hisoblangan F — kriteriyasi $F_r = 24,5$ ga teng bo'ldi. Uning jadvaldagi qiymati $F_t = 3,6$ ga teng. Ularning jadval qiymati maxsus matematik jadvallardan olinib, omillar soniga qarab har bir omilga alohida-alohida olinadi. Shart bo'yicha hisoblangan F_r qiymat jadvaldagi F_t qiymatdan ko'p yoki teng bo'lishi shart:

$$F_r < F_t, \text{ ya'ni bizning misolimizda: } F_r = 24,5 > F_t = 3,6$$

Demak, bu modelning QQS ni bashoratlashda, faqat shu omilga asosan kelasi yillarga y_t ning qiymatini aniqlash mumkin ekan.

Keyingi asosiy ko'rsatkich «Styudent» kriteriyasi bo'lib, bu kriteriya asosida har bir omilning natijaviy ko'rsatkichga bog'liqlik darajasini ifodalaydi. «Styudent» kriteriyasi har bir omil uchun hisoblanib, uning qiymati, albatta, jadval qiymatidan kichik bo'lishi kerak. Yuqoridagi modeldagi omil uchun t — kriteriya uchun hisoblanganda $t_t = 3,1$ ga teng bo'libdi. Uning jadval qiymati: $t_r = 4,4$. Jadval qiymati maxsus matematik jadvallardan davrga (yilga) va omillar soniga qarab hisoblanadi. Demak, bu shart misolimizda bajarilayapti:

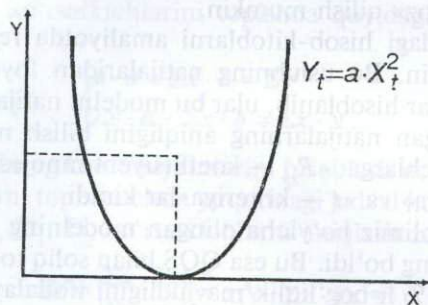
$$t_r > t_t, \quad t_t = 3,1 < t_r = 4,4,$$

Ko'pchilik olimlarning tahlil va ilmiy izlanishlariga asosan soliq tushumiga ta'sir qiluvchi omillarning asosiysi iqtisodiy va ijtimoiy omillar bo'lishi

mumkun. Bu omillarning ta'sir qilish darajasini ta'sir qiluvchi aniq misollar tariqasida maxsus hisoblash usullardan amalda foydalanish mumkin. Soliq tushumini o'zgaruvchi omillarning ta'sirini aniqlashda matematik uslublar va algoritmlar yordamida maxsus dastur asosida hisoblash mashinalaridan foydalaniladi.

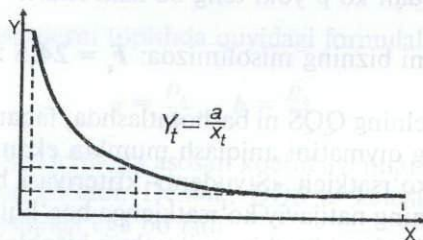
Soliq tushumiga ta'sir qiluvchi omillar o'rtasida iqtisodiy bog'liqlik har xil o'zgarishga ega bo'lib, ular quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. «Parabola» shaklida. Soliq tushumiga (y) ta'sir qiluvchi (x) omil o'rtasidagi o'zgarish quyidagi chizmadagi kabi o'zgarishi mumkin:

Agar bu ikki omil o'rtasida bog'liqlik mavjud bo'lsa, bu parabolaning o'zgarishi yuqoridagi chizmadagi kabi bo'ladi. Soliq tushumiga ta'sir qiluvchi omillar iqtisodiy, sotsial va ijtimoiy ko'rsatkichlar bo'lishi mumkin.

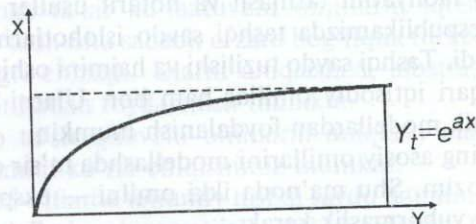
2. Soliq tushumi va uni belgilovchi omillar o'rtasidagi bog'liqlik «giperbola» shaklida o'zgaruvchan bog'liqlikda bo'lishi ham mumkin:

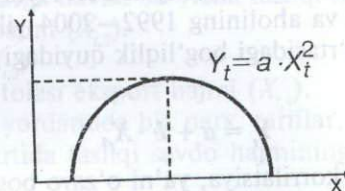
Albatta, hozirgi amaliyotda qo'llanilayotgan uslublar qator kamchiliklarga ega va ularni yangi ilg'or (ko'p omillar, iqtisodiy matematik) uslublar bilan bashoratlash soliq tizimining davlat miqyosidagi samaradorligini va aniqligini oshiradi.

Bu kabi bog'liqliklar soliq tushumiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillar o'rtasida sodir bo'lishi ham mumkin. Soliq tushumiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillarni aniqlashda matematik formuladan foydalanish ham mumkin. Bu omillarga ijtimoiy va iqtisodiy omillar kiradi.

3. «Eksponiyent» bog'liqligiga ega bo'lgan omillar bo'lsa, ularning o'zgarishi quyidagi chizmadagi kabi bo'ladi.

4. Ayrim hollarda soliq tushumi va unga ta'sir qiluvchi omillar o'rtasida quyidagi «toza» bog'liqliklar ham mavjud bo'lishi mumkin:

Soliq tushumiga yuqoridagi kabi bog'liqlikda ta'sir qiladigan omillarga asosan iqtisodiy omillar kiradi va soliq tushumiga ma'lum davr ichida ijobiy, ma'lum davrga borgandan keyin salbiy ta'sir qilishi ham mumkin. Shuning uchun bunday omillarning soliq tushumiga ta'sirini o'rganish kerak va amaliyotda hisobga olish zarur. Lekin hozirgi amaliyotda soliqchilar faqat ekstrapolatsiya qilish bilan cheklanadi (ya'ni oldingi yillar sur'atini keyingi yillarga tatbiq qiladi). Bu o'z navbatida aniq natijalarni belgilamaydi va Soliq qo'mitasi ma'muriy jazo choralari nahaq qo'llaydi.

Rivojlanayotgan davlatlarda soliq tushumini bashoratlashda, asosan, iqtisodiy — matematik modellardan foydalanishadi. Bu modellar soliq tushumiga ta'sir ko'rsatadigan barcha omillarni oldindan hisobga olib, haqiqiy tushum hajmini belgilashga yordam beradi va hisob-kitob natijalarini ilmiy asoslashga imkon yaratadi. Rivojlangan davlatlarda soliq tushumini kelajakda aniqlash (hisoblash) quyidagi **maqsadlarda** hisoblanadi:

- budjetning xarajat qismida mo'ljallangan mablag'ning qanchaligini soliqlar, yig'imlar va to'lovlar hisobiga to'lash mumkinligini aniqlashda;
- soliq to'lovchilardan qanchalik soliq tushumi bo'lishini vaqt bo'yicha, tarmoqlar bo'yicha va regionlar bo'yicha aniqlash;
- soliq tushumining rejalashtirilgan mablag'ini bajarish maqsadida qo'shimcha tadbirlar tuzish va ularni amalda joriy qilish.

Yuqoridagi maqsadlar davlat miqyosida soliq tushumlarini hisoblashda asosiylari bo'lib hisoblanadi.

Davlat miqyosida soliq tushumini belgilovchi ichki omillardan tashqari xalqaro iqtisodiy faoliyat ham mavjud. Bu omilning soliq tushumiga ta'sirini aniqlashda tashqi savdo hajmini hisoblash muhim omil hisoblanadi.

Tashqi savdo faoliyatini tariflash va notarif usullar asosida tartibga solish natijalari respublikamizda tashqi savdo islohotlarini chuqurlashtirish imkonini beradi. Tashqi savdo tuzilishi va hajmini oshirishda ma'muriy tadbirlardan tashqari iqtisodiy omillar ham bor. Ularni hisobga olishda iqtisodiy-matematik modellardan foydalanish mumkin.

Tashqi savdoning asosiy omillarini modellashtirishda ta'sir etuvchi omillarni hisobga olish lozim. Shu ma'noda ikki omilni — eksport va importni o'zaro almashtirib yubormaslik kerak.

Tashqi savdoga ta'sir qiluvchi omillar mexanizmini tanlashda EHM imkoniyatlaridan foydalanib modellashtirish mumkin. Bu model asosida eng ta'sirchan omilni aniqlab olish imkoniyati bor. Aytaylik, bizga tashqi savdo hajmi ma'lum — Y_t va aholining 1992—2004-yillardagi pul daromadi — X_t ham aniq. Ular o'rtasidagi bog'liqlik quyidagi model bilan ifodalinishi mumkin:

$$Y_t = a + b \cdot X_t,$$

a, b — koeffitsiyent korrelyatsiya, ya'ni o'zaro bog'liqlik darajasi.

Bu koeffitsiyentlar quyidagi formula asosida aniqlanadi.

$$\begin{cases} n \cdot a + \sum x \cdot b = \sum y \\ \sum y \cdot a + \sum x \cdot b = \sum x \cdot y \end{cases}$$

Korrelyatsiya koeffitsiyentini hisoblash uchun ushbu ko'rsatkichlarni aniqlab olish lozim — D, D_1, D_2 . Bu ko'rsatkichlar qiymati yuqoridagi tenglama asosida aniqlanadi:

$$D = \frac{\sum x_j \sum x}{\sum x \cdot n} = x_j \cdot N - \sum x \cdot \sum x =$$

$$D_1 = \frac{\sum x_j \sum y}{\sum x \cdot n} = \sum yx \cdot N - \sum x \cdot \sum y =$$

$$D = \frac{x_j \cdot \sum yx}{\sum x \cdot \sum y} = x_j \cdot \sum y - \sum yx \cdot \sum x =$$

Asosiy koeffitsiyentlar qiymati quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$a = \frac{D_1}{D}, \quad b = \frac{D_2}{D}$$

Bu uslub asosida ko'p omillarning ta'sirini aniqlab olish mumkin.

$$Y_t = f(X_1, X_2, X_3, \dots, X_n).$$

Albatta hisob-kitob murakkab va ko'p bo'lganligi uchun maxsus algoritmlar kompyuterda hisoblanadi.

Tashqi savdoga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni iqtisodiy va ijtimoiy ko'rsatkichlar bo'ladi. Shu sababli o'zaro bog'liqlik turlicha bo'lishi mumkin: to'g'ri va egri chiziqli. Ularni aniqlashda, albatta, modellardan va matematik mezonlardan foydalanish mumkin.

Tashqi savdo ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash maqsadida quyidagi modelning yechimini ko'rib chiqishimiz mumkin:

1. 1992—2005-yillarda umumiy tashqi savdo hajmini prognoz qilamiz. Bu — omilni modellashtirish uchun natijali omil hisoblanadi (Y_t^e) va keyin ham «natijali omil» deb yuritiladi va bunga ta'sir qiluvchi omil «ta'sir qiluvchi omil» (X_t^e) deb yuritiladi.
2. 1992—2005-yillarga davlat bo'yicha tashqi investitsiya hajmi ($X_{t,1}$).
3. Soliq tushumi hajmi ($X_{t,2}$).
4. Bojxona boji ($X_{t,3}$).
5. Paxta va uning tolasi eksport hajmi ($X_{t,4}$).

Mana shu omillar yordamida biz narx, tariflar, boj va tarifsiz usullarning o'zgarish shartida tashqi savdo hajmining o'sishini quyidagicha modellashtirdik:

$$Y_t^e = a_0 \cdot X_{t,1}^{a_1} \cdot X_{t,2}^{a_2} \cdot X_{t,3}^{a_3} \cdot X_{t,4}^{a_4}.$$

O'zaro aloqadorlik omillar o'rtasida mavjud, chunki «Fisher» va «Student» kriteriyalari talablariga javob berdi. Hisob-kitob natijasida shunday natijaga erishdik, ya'ni 1992—2004-yillar uchun O'zbekiston Respublikasi bo'yicha ushbu modeldan foydalanish mumkin:

$$Y_t^e = 0,845 \cdot X_{t,1}^{2,456} \cdot X_{t,2}^{7,345} \cdot X_{t,3}^{1,245} \cdot X_{t,4}^{24,345}.$$

Respublikamizda kelajakda tashqi savdoni rivojlantirish uchun ushbu omil modelining ko'rsatkichlarini hisoblaymiz:

$$Y_{ny} = 0,845 + 2,456 \cdot \ln X_{t,1} + 7,345 \cdot \ln X_{t,2} + 1,245 \cdot \ln X_{t,3} + 24,345 \cdot \ln X_{t,4},$$

($F_{xy}^p = 28,5$ jadvaldagi qiymati $F_{xy}' = 5,4$).

Quyidagi model esa, respublikada yillik o'rtacha eksport o'sishini aniqlashda foydalaniladi, chunki umumiy o'sish 100% qilib olingan (o'rtacha oxirgi yillar uchun):

$$Y_{ny} = 3,4 + 1,36 + 11,3 + 18,4 + 53,3 = 100 \%$$

Bu hisob-kitoblardan tovar eksportiga ta'sir etuvchi quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Iqtisodiy o'sishdagi tashqi savdo hajmining o'sishiga paxta va paxta omili eng yuqori ta'sir qilar ekan. U yillik eksport o'sishining 53,3 foizini tashkil qiladi. Keyingi paytlarda dunyo bozorida paxta xomashyosining

narxi tushdi. Lekin bu tashvishli emas. Bizning respublikamiz uchun asosiy omil ekan.

2. Respublikamizda tashqi savdning o'sishiga yana bir omil ta'sir ko'rsatadi, bu — xorij investitsiyaning ko'payishi va uning ishtirokida tashkil etilayotgan qo'shma korxonalar. Qo'shma korxonalar yillik tashqi savdo o'sishining 18,4 foizini bermoqda. Eksportning o'sishi iqtisodiyotga investitsiyaning keng jalb etilishiga ham bog'liq. Yangi investitsiyalar respublikamizda eksportbop mahsulot ishlab chiqarishga yo'naltirilishi zarur.

3. Soliq og'irligi va uning eksport-import jarayoniga ta'siri yuqoridagi modelimizda 11,3 % ni tashkil qilgan, ya'ni soliq tashqi savdo imtiyozlari va yangi kamaytirilgan stavkalari bilan tashqi savdning har yili o'rtacha 11,3 % o'sishini ta'minlagan.

4. Bojxona bojlari va to'lovlari tashqi savdoga o'rtacha 1,36 % ta'sir qilib, joriy qilingan imtiyozlar samarasi unchalik bilinmagan. Bu esa bojxona mexanizmini qayta ko'rib chiqish va aniq tadbirlar qabul qilishni taqozo qiladi.

Demak, ilmiy va amaliy tadbirlarda yuqoridagi iqtisodiy-matematik modellardan unimli foydalanish samarali natijalar beradi.

2. Soliq nazariyasini optimallashtirish evolutsiyasi

Insoniyat oqilona yashashga jur'at qilgandan beri soliq mavjud bo'lib, inson oldida uni optimallashtirish vazifasi hozirgacha mavjud.

Rim davlat xodimlari tomonidan yig'ilgan soliqlar ichida eng muhimi yer solig'i edi. **Qadimgi Rim** ma'muriyati belgilagan soliqlar bevosita va bilvosita turlarga bo'lingan — bilvosita soliqqa: oborot solig'i, (1 %), qullar savdosi solig'i (4 %), meros solig'i (5 %) kabilarga faqat fuqarolar tortilgan bo'lib, bundan yig'ilgan soliq tushumi maqsadli yo'naltirilgan, ya'ni malakali askarlarning pensiya ta'minotiga sarflangan.

Qadimgi Gretsiyada soliq tizimiga ega bo'lganlar: «daromad» solig'i stavkasi 10 % dan 20 % gacha bo'lgan. **Afinadagi** erkin fuqarolar soliq to'lashdan ozod bo'lganlar, ammo ixtiyoriy xayriya to'laganlar.

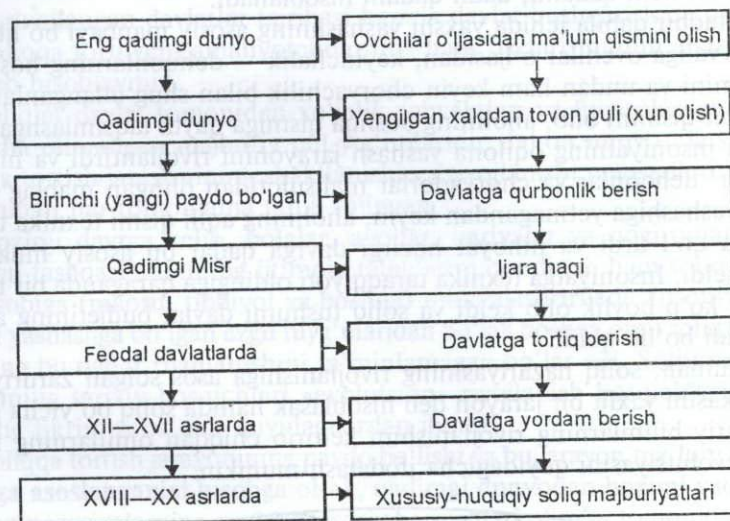
Rim fuqarolari uchun mol-mulk hamda amaldagi daromadlari bo'yicha, ixtiyoriy ravishda har 5 yilda bir marta deklaratsiya berish joriy etilgan bo'lib, uning asosida soliq ko'rsatkichlaridan kelib chiqadigan to'lovning hajmi belgilangan (ya'ni «senz» — soliq me'yori aniqlangan). Rim imperiyasiga qaram bo'lgan davlatlar yoki imperiyaning chekka viloyatlari mahalliy soliqlardan tashqari alohida markaz (Rim) uchun ham soliqqa jalb etilganlar.

Jahon miqyosida soliq va soliqqa tortish jarayonining (nazariya va amaliyotining) shakllanishi va rivojlanishi quyidagi chizmada soliq munosabatlarining bosqichlari bo'yicha ifodalangan. Soliq nazariyasining rivojlanish tarixiga nazar tashlasangiz soliq va soliqqa tortish bo'yicha yangi g'oyalardan amaliyotda foydalanganligiga qarab biz tartibga solgan chizmani tahlil qilamiz¹ (chizmaga qarang).

¹ Т. Ташмуродов. Международный опыт налогообложения, Т., Налоговая академия, 2002 год, 485 стр.

Soliqqa tortish maqsadi, soliq tushumidan pul mablag' nimalarga sarf bo'lishi va maqsadlarining o'zgarishi hamda soliqlarni yig'ib olish xalqlarni o'zaro birlashtirib, yaxshi yashashga harakatlantirilgan. Eng qadimgi davrdan hozirgi kungacha bo'lgan davr ichida soliq funksiyalari va soliq so'lish mezonlarining o'zgarishi evolutsiya shaklida ifodalangan (chizmaga qarang):

Soliq nazariyasining evolutsion rivojlanish bosqichlari:

Ibtidoiy zamonda qabila boshliqlari ovchilar o'ljasidan bir qismini soliq sifatida majburan olib, qariyalarga, ayollarga va bolalarga qayta taqsimlab bergan vaqtdan boshlab, to shu kungacha soliq amaliyotda qo'llanilib kelmog'da. Qayta taqsimlanish tartibi tarixchi, arxeolog, iqtisodchi¹ va genetik olimlarning fikricha 280—300 ming yil oldin paydo bo'lib, insoniyat hayotida muhim o'zgarishlarga olib kelgan asosiy mexanizm hisoblangan. Keyinchalik xonlik, bekklik va davlatlar paydo bo'lgach, muomala vositasi bo'lib, avvaliga tovar, mol va keyinchalik pul birligi yuzaga keldi.

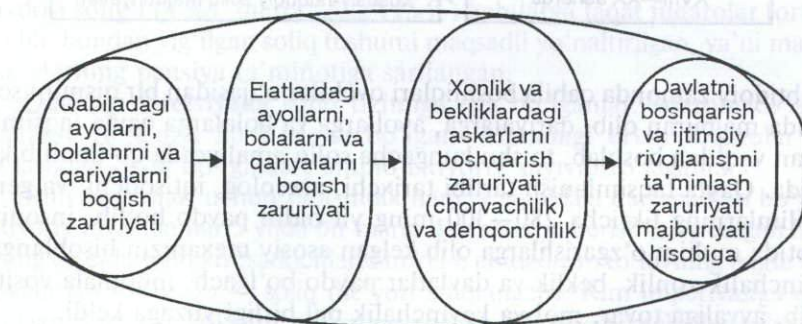
Soliq — kishilik jamiyatining vujudga kelishi bilan paydo bo'lgan. Shu sababli soliqning ilk bor paydo bo'lishiga kishilik hayotining oqilona yashashiga asosiy ta'sir ko'rastuvchi omil sifatida qaraladi. Insoniyat yaxshi yashash uchun bir o'zini emas, atrofidagilar bilan birga yaxshi yashash muammosini yechish yo'lida ilk bor tadbir yo'l sifatida soliqni o'ylab topgan. Soliq to'lash (ovchilar o'ljasidan bir qismini bolalarga va qariyalarga hamda ayollarga bo'lib berish natijasida) zaruriyat, keyinroq esa majburiyat tusiga kirgan.

¹ Maycal Maknalti. Tat and Laft. London. 2004-y, 320 p.

Insoniyatning yaxshi yashash yo'lidagi qilgan ilk aqlli qadamlaridan biri soliq tushunchasini o'ylab topib, amaliyotda qo'llanilganligi, bu yo'nalishga qarab dadil qadam tashlaganligi bo'lib hisoblanadi. Odamlarning alohida-alohida ongsiz yashash jarayonidagi hayotini olimlar hozirgi hayvonlarning yashash tarziga taqqoslashsa, undan keyingi davrga o'tishda qabila-qabila bo'lib, har bir qabila o'zining odamlarini boqish jarayonida vujudga kelgan tadbir — ovchilarning o'ljasidan ma'lum qismini soliq sifatida olib, qayta taqsimlash jarayoni hisoblanadi. Bu qadam insonning aqlli yashash yo'lidagi birinchi qadami, dadil qadam hisoblanadi.

Bu tadbir qabila ichida yaxshi yashashning asosiy manbayi bo'lib qolgan. Avvaliga ovchilar o'ljasidan, keyinchalik — dehqonlarning hosilidan bir qismini va undan ham keyin chorvachilik bilan shug'ullanganlar moliyaviy qismini olib, aholining boshqa qismiga qayta taqsimlashgan. Bu jarayon insoniyatning oqilona yashash jarayonini rivojlantirdi va nihoyat ovchilar, dehqonlar va chorvadorlar mahsulotidan olingan mablag' aholining yashashiga yetmagandan keyin, aholining aqlli qismi texnika taraqqiyotiga qo'l urdi va nihoyat hozirgi davrga qadar bu asosiy muammo bo'lib keldi. Insoniyatga texnika taraqqiyoti oldingiga qaraganda bir necha baravar ko'p boylik olib keldi va soliq tushumi davlat budjetining asosiy daromadi bo'lib qoldi.

Umuman, soliq nazariyasining rivojlanishiga asos solgan zaruriyatlar dinamikasini yaxlit bir jarayon deb hisoblasak hamda soliq bo'yicha g'oya va nazariy bilimlarning rivojlanishini keltirib chiqqan omillarning rivojlanish evolutsiyasini quyidagicha ifodalash mumkin:

Demak, soliqqa tortish jarayoni insonning oqilona yashashiga sababchi bo'lib, uning tub mohiyatida bolalarni, qariyalarni, ayollarni himoya qilish, aholini qo'riqlaydigan askarlarni boqish, nogironlarni qo'llash, xonlar va beklarning boshqarish xarajatlarini qoplash va nihoyat — davlat bo'yicha ijtimoiy xarajatlarni qoplash zaruriyatiga aylangan. Bu zaruriyatlar orqali soliq turlari va soliqqa tortish jarayoni vujudga kelgan.

Keyinchalik soliqdan tushgan iste'mol mollari va tovarlar o'rniga pul mablag'i olishga o'tilib, bu mablag' aholining bir qismini ijtimoiy himoya

qilish, kadrlar tayyorlash va ilm-fanni rivojlantirish maqsadlariga sarflana boshlangan. Lekin soliq tushumini samarali sarflash muammosi paydo bo'ldi va u hozir ham insoniyat oldida muammoligicha qolgan. Masalan, soliq jismoniy shaxslar daromadidan bolalarni tarbiyalashga sarflangan barcha xarajatlarni soliqqa tortilmaydigan chegirmalarga qo'shish kerak deb hisoblaymiz.

Endilikda hamma uchun soliq to'lash majburiy hisoblanadi, u davlat budjeti xarajat qismining aksariyatini qoplab, davlatning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishini ta'minlab kelmoqda. Bu jarayonning rivojlanishiga qator olimlar va rivojlangan davlatlar tajribasi hamda davlat boshqarishida qatnashgan soliqqa tortuvchi amaliyotchilarning ham fikrlari muhim ahamiyatga ega deb hisoblaymiz.

Soliqlar davlat tomonidan xo'jalik subyektlari va fuqarolardan stavka bo'yicha olinadigan majburiy pul yig'imlaridir. Jahon miqyosida soliq va soliqqa tortish jarayonining shakllanishi va rivojlanishi maqsadlari olimlar tomonidan har tomonlama tahlil qilingan.

Hozirgi davrga kelib, bolalar, ayollar, qariyalar va nogironlarni boqishdan tashqari aholining ijtimoiy talablarini qondirish ham soliq tushumi hisobiga (maorif, tibbiyot va boshqa) moliyalashtiriladi. Insoniyatning yaxshi yashashga bo'lgan ezgu tuyg'ularidan bo'lak boshqa omil soliq nazariyasining bu qadar rivojlanishini ta'minlamagan bo'lar edi. Soliq munosabatlarining tarixiy bosqichlari «evolutsion» rivojlanish bosqichlariga ega. Bizning fikrimizcha ular quyidagilardan iborat.

Soliqqa tortish jarayonining paydo bo'lishi va bu jarayon ma'lum nazariyalarga asoslanganini hisobga olsak, qadimgi dunyodan hozirgi vaqtgacha bo'lgan nazariyalarning quyidagi asosiy bosqichlari olimlar tomonidan tahlil qilinib, quyidagicha talqin qilinadi:

1. «Soliqqa natural ko'rsatkichlarda tortish» nazariyasi — natural soliq sifatida olinib, ayrim olimlar bu nazariyani boshlang'ich g'oyalari sifatida «naturasoliq» nazariyasi deb hisoblashadi va u har tomonlama ilmiy tahlil qilingan. «Naturasoliq» nazariyasi deb nom olgan bu nazariya soliqqa tortishning ilk turi bo'lgan va insonlarning tarqoq holatidan birgalikda yashash tartibini vujudga keltirgan (280—300 ming yil oldin). Ya'ni insoniyat aqlli hayot kechirish davridan, salom-alik qilib, bir-biri bilan birgalikda, o'zaro muomala qilib yaxshi yashashga intilgan davrdan boshlab. Bu nazariya ko'pchilik adabiyotlarda soliqning natural ayirboshlash nazariyasi ham deb talqin qilinadi. Lekin bu soliq turi aholining oqilona yashashiga asosiy sababchi bo'lib qolgan. Bu nazariya iqtisodchilar, tarixchilar, antropologlar, arxeologlar va boshqa davlat arboblarning nazariy g'oyalari asosida aniqlangan. Ularning fikriga ko'ra qadimdan (300 ming yil oldin) ovchilar o'ljasidan va keyinchalik barcha aholidan jon boshidan olinadigan soliq sifatida undirilgan. Ovchilardan o'ljaning yoki dehqonlardan yetishtirilgan mahsulotning bir qismini jamoa boshlig'i yig'gan va qabila o'rtasida qayta taqsimlagan.

2. Soliqqa tortishning «**Xun olish**» g'oyasi qabilalar o'rtasida to'qnashuvlar natijasida vujudga kelgan. Urushdan keyingi holatda urushda halok bo'lganlar hisobiga xun (maxsus to'lov) olish bilan soliqning yangi turi paydo bo'lgan. Soliqning «Xun olish» nazariyasi qabilalar, keyinchalik elatlar va guruh bo'lib yashagan odamlar o'rtasida ko'p yillar davomida amalga oshirilgan. Bu g'oya amalda ko'p masalalarni echishga va tarqoq holda yashagan aholining birlashishiga va shu bilan birga insonlarning aqlliyoq yashashiga olib kelgan. Soliqqa tortishning bu nazariyasi ko'p yillar o'z samarasini bergan va insoniyatning tarqoq holda yashashidan ma'lum joyda birgalikda yashashga majbur qilgan. «Xun olish» g'oyasi soliq nazariyasining keyingi turlariga asos solgan. Chunki bu uslubning soliq olish jarayoniga tarqatilishi aholining birlashib, ovchilikdan dehqonchilik va chorvachilikga o'tishiga majbur qilgan (50—100 ming yil oldin). Birlashgan ko'p sonli aholi ovchilik bilan o'zini oziq-ovqat bilan ta'minlay olmay qolgan va aholining aqlli qismi boshqa faoliyat o'ylab topgan, natijada inson rivojlanishning oqilona yo'liga o'tgan. Ya'ni chorvachilik paydo bo'ldi, aholi yovvoyi hayvonlarni o'ziga o'rgatib oldi, ularni ko'paytirib boshladi va keyinroq ularning bir qismini soliq sifatida bera boshladi.

3. Soliqqa tortishning «**Qurbonlik berish**» g'oyasi paydo bo'lgach, ayrim chorvadorlar va dehqonlar aholining ma'lum qismini boqish maqsadida o'z molidan bir qismini qurbonlik bera boshlagan. Bu soliqdan tushgan moddiy boyliklar aholining qari-yu, yosh va nogiron qismiga tarqatilgan. Bu davrda chorvachilik va dehqonchilik yuqori sur'atlar bilan rivojlangan va ayrim aholi to'q, ayrimlari esa och yashagan. Ular asosan o'zlarini oziq-ovqat bilan ta'minlash maqsadida dehqonchilik bilan birga chorvachilikni ham rivojlantirishga majbur bo'lishgan. Mana shu davrda «Qurbonlik berish» usuli bilan ayrimlardan olingan mablag'ni aholining boshqa qismiga bo'lib berishgan. Qurbonlik uchun berilgan mol-mulkni asosan aholi boshliqlari — knyazlar, xonlar, to'ralar va beklar olib, o'z aholisiga qayta taqsimlashgan. Bu nazariya ko'p vaqt amalda qo'llanmadi, chunki qayta taqsimlash mexanizmi buzilganligi sababli bir guruh aholi yaxshi yashashning boshqa yo'llarini o'ylay boshladi va ma'lum davrdan keyin soliqning boshqa nazariyasi o'ylab topildi va uning asosida mumtoz nazariya kelib chiqdi (40—50 ming yil oldin). Chunki qurbonlikni hamma ham bera olmagan va o'zidan orttirgan oziq-ovqatlarni berish mexanizmi ixtiyoriy bo'lgan. Olimlarning fikricha bu davrda dehqonchilik rivojlana boshlagan va hosilning ma'lum qismini soliq sifatida olishgan.

4. Soliqqa tortishning «**Mumtoz nazariyasi**» — soliqlarni to'lash evaziga soliq to'lovchi ma'lum resurslar va xizmat olishgan. Shu nazariya natijasida «ijaraga yoki foydalanishga berish» g'oyasi paydo bo'lgan. Bu nazariyaga asosan yer ularning egalari tomonidan aholiga ijara sifatida berilgan va ma'lum darajada soliq olingan. Bu nazariyaning asosida «Ijaraga berish» vujudga kelib, mumtoz nazariya paydo bo'lgan, soliqqa tortish jarayoni resurslardan foydalanish uchun amalga oshirilgan. Bu g'oyaga asosan

¹ Пеатон. Избранные сочинения. М., 1990.

yerni ijaraga berish evaziga soliq olingan. Aholining aksariyat qismi yerdan foydalanish uchun soliq to'laganlar. Yer egalari bo'lib o'sha joydagi knyazlar, xonlar, beklar va elatlar boshliqlari hisoblanib, soliq yig'ishni amalga oshirishgan. Yerni ijaraga berish natijasida olingan soliq hisobiga o'z aholisini boqa olmagan jamoa boshliqlari tomonidan boshqa g'oya o'ylab topilgan. Lekin yerni ijaraga berib, soliq olish jarayoni hozirgacha davom etib kelayapti. «Ijaraga berish» nazariyasida insonlarning resurslardan foydalanish uchun soliq to'lash kerakligi ilmiy asoslangan. Bu nazariya 20—40 ming yil oldin paydo bo'lgan va Misr davlati mexanizmidan ko'p yillar juda samarali foydalanishgan.

5. «**Ijaraga berish**» g'oyasiga asosan olingan soliqlar tushumi aholining aksariyat qismini boqishga yetmaganligi sababli yangi g'oya vujudga keldi — «Dehqonchilik va chorvachilikdan olingan daromadlardan bir qismini soliq sifatida olish» g'oyasi, ya'ni faoliyat natijasini soliqqa tortish. Bu g'oya «Faoliyat bilan shug'ullanuvchilarni soliqqa tortish» jarayonini vujudga keltirdi va natijada faoliyat bilan shug'ullangan aholi soliq to'lash uslubiga o'tdi. Bu g'oya davrida asosan dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganlar tomonidan soliq to'langan va aholining qolgan qismi hukmronlik qilish hamda o'z aholisini boqish maqsadida askar to'plab, urushlar olib borilgan. Bu askarlarni davlat miqyosida boqish zaruriyati tug'ilgan va soliqqa tortishning yangi g'oyalari paydo bo'lgan.

6. Har bir yurt boshliqlari qo'l ostidagi askarlarni boqish uchun yangi qonunlar o'ylab topdilar. Ular davlat xarajatlari soliq miqdorini aniqlay boshladilar va soliq tushumining davlat xarajatlarini qoplash g'oyasini amalga oshirish maqsadida — fiskal maqsad paydo bo'ldi, yangi pul yig'ishga soliq turlari xizmat qila boshladi. «**Fiskal nazariya**» soliq turlari va soliq olish bazasining kengayishiga olib keldi. Xonliklar va ayrim davlatchiliklar o'rtasidagi janglarda qatnashish uchun kerak bo'lgan xarajatlarni qoplash maqsadida soliqlarning stavkalari va turlari ko'paya bordi.

7. Keyinchalik davlatlar o'rtasida ma'lum darajada turg'unlik aloqalari paydo bo'lganda soliqqa tortishning yangi g'oyasi «**soliq majburiyatlari**» asosida soliqqa tortish jarayoni amalga oshirila boshladi. Bu g'oyaga asosan soliq majburiy bo'lib, joriy qilingan soliqlarni to'lash majburiy qilib qo'yildi. Ya'ni soliq to'lash majburiy tus oldi va to'lamaqlik jinoyat sifatida talqin qilina boshladi. Bu g'oya ham o'z davrida samarali bo'lgan va keyinchalik davlat xarajatlari boshqa yo'nalish olgan. Shu sababli soliqqa tortishning yangi nazariyasi vujudga keldi. «Soliq to'lash majburiyatlari», bu bosqichda bojxona bojlari ham joriy qilina boshladi.

8. Soliqqa tortish davlat miqyosida amalga oshirilib, soliq tushumlari ijtimoiy xarajatlarga qarab aniqlana boshladi. Bu nazariya «Ijtimoiy xarajatlarga yoki «**Soliqni ijtimoiylashtirish**» nazariyasi ham deb ataladi va soliq majburiyatlari bu xarajatlarga bog'langan holda amalga oshirila boshladi. Davlatning jami ijtimoiy xarajatlari soliqqa tortish asosi bo'lib hisoblana boshladi. Bu nazariyada ko'p yillar ijtimoiy maqsad asosiy mezon bo'lib keldi.

9. Rivojlangan davlatlar soliq mexanizmidan foydalanib, iqtisodiyotni rivojlantira boshladi va soliqqa tortish jarayoni xarajatlarga qarab emas iqtisodiy rivojlanishni birlamchi qilib olgan holda soliqqa tortish jarayoni amalga oshirila boshladi. Bu nazariya «**Soliqni liberallashtirish**» nazariyasi deb atala boshlandi. Bu nazariyaga asosan soliq iqtisodiy mexanizm sifatida iqtisodiy o'sishga ta'sir qiladigan omil sifatiga aylantirildi. Ko'pgina rivojlangan davlatlar bu nazariyadan unumli foydalanib, o'z iqtisodiyotini yuqori darajalarga ko'tardi va samarali natijalarga erishdi. Lekin jamiyatning asosiy vazifasi iqtisodiy rivojlanish asosida aholining yashash darajasini ko'tarish bo'lgan va natijada ayrim rivojlangan davlatlarda aholining qashshoq yashay boshlaganligini bilgan olimlar soliqqa tortishning yangi g'oyasini topishdi va undan amalda foydalanishdi.

10. Soliqqa tortishning «**Soliqni gumanizatsiyalash**» nazariyasi oldinga surildi hamda soliqqa tortish va soliq turlarini joriy qilish tadbirlari aholining yashash darajasiga qarab olib boriladigan bo'ldi. Bu nazariya hozirgi davrda ko'pgina rivojlangan davlatlarda hali ham amalga oshirilmayapti. Bu g'oya tarafdorlari soliqqa tortish vaqtida aholi daromadi oshishiga va barcha ishlab chiqarish aholi real daromadlariga qaratilgan bo'lishi lozim deb hisoblashadi. Haqiqatan ham rivojlangan davlatlardagi soliqqa tortish amaliyoti aholi real daromadlarini himoya qilgan holda amalga oshira boshladi.

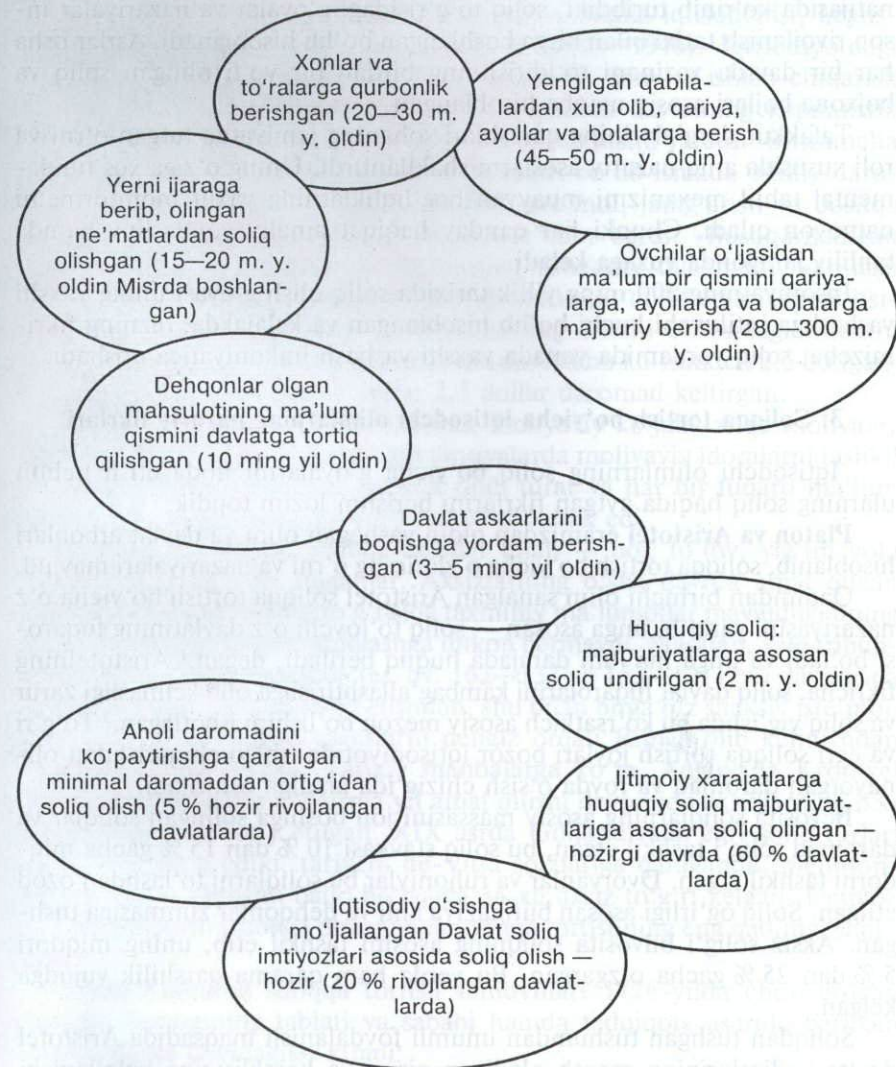
11. Soliqqa tortishning kelajakdagi mezonlaridan biri — «**Soliq og'irligini kamaytirish**» g'oyasi zamirida jamiyat miqyosida soliq og'irligini me'yorlashtirish yotadi. Ayrim davlatlarda bu yo'nalish bo'yicha dadil qadamlar qo'yildi. Olmoniya, AQSH, Yaponiya va Irlandiya davlatlarida bu mezon kelajakda davlatlar o'rtasida keng rivojlanib, asosiy rivojlanish mezoniga aylanadi. Chunki iqtisodiy mexanizm yordamida aholi boyligini ko'paytirishga harakat qilishadi. Soliq og'irligi soliq tushumining yalpi ichki mahsulotga nisbati bilan aniqlanadi.

12. Soliq mexanizmining mezoni rivojlangan davlatlarda olimlar tomonidan «**Optimallashtirish**» deb hisoblanmoqda. Bu davr 2005-yillardan keyin yer qit'asidagi o'nlab davlatlarda amalga oshirilayapti. Bu nazariya asoschilarining fikriga ko'ra, optimal soliq tushumi faqat soliq og'irligini kamaytirish emas, balki soliq tushumini ko'paytirish va imtiyozlar yordamida ayrim tarmoqlarni rivojlantirish maqsadi ham amalga oshirilishi mumkin.

Shunday qilib, barcha g'oya va nazariyalarni ko'p olimlar yuqoridagi bo'limlarga bo'lgan holda tahlil qilganlar va soliq nazariyasining rivojlanihi insoniyatning oqilona yashashiga imkoniyat berib, asosiy mexanizm bo'lib qoladi deb hisoblaydilar.

Bu spiral kabi soliqqa tortish nazariyasining rivojlanishi ko'p davlat boshliqlari, tarixchi, arxeolog, genetik, antropolog va iqtisodchi olimlar tomonidan ilmiy izlanishlar asosida tasdiqlangan va har bir davrning o'ziga xos soliq modeli, tizimi va mexanizmi mavjud bo'lgan.

Soliqqa tortish to'g'risidagi g'oya, fikr va tushunchalar asosida soliqqa tortish nazariyasining 300 ming yillik rivojlanish bosqichlarini tahlil qilish natijasida va tarixiy yozilgan ilmiy ishlar asosida rivojlanish evolutsiyasini quyidagi spiral asosida ifodalash mumkun:

Ma'lumki, soliqchilik davlat rivojlanishini va uning vazifasi hamda faoliyatini rivojlantirishning amaliy jarayonining ibtidosini tashkil etadi. Chunki har qanday ustqurma muayyan iqtisodiy bazisdan oziqlanadi. O'z navbatida, bazisning fundamental asosini yaratuvchi omillar ayni paytda uning qisimatini ham belgilaydi.

Soliqqa tortish fanining asosiy predmeti nazariy va amaliy bilimlarni o'rgatish bo'lsa, soliq nazariyasining predmeti — soliq to'g'risidagi qonunlar, nazariya hamda iqtisodiy bog'liqliklarni o'rgatish hisoblanadi. Olimlarning g'oyalari va nazariyalarini birinchi bo'lib spiral sifatida ifodalash natijasida ko'rinib turibdiki, soliq to'g'risidagi g'oyalar va nazariyalar inson rivojlanish tarixi bilan birga boshlangan bo'lib hisoblanadi. Asrlar osha har bir davrda xazinani to'ldirishning birdan bir yo'li olingan soliq va bojxona bojlari asosiy manba hisoblangan.

Tafakkur darg'alarining qarashlari sohaning jamiyatda tutgan o'rni va roli xususida aniq nazariy asoslarni shakllantirdi. Uning o'ziga xos fundamental tahlil mexanizmi muayyan bog'liqliklarning yaxlit monitoringini namoyon qiladi. Chunki har qanday haqiqat amaliy yondashuv hamda tahliliy jarayonda yuzaga keladi.

Insoniyatning 300 ming yillik tarixida soliq olish g'oyasi uning yaxshi yashashga intiluvchi kuchi bo'lib hisoblangan va kelajakda, bizning fikrimizcha, soliq yordamida yanada yaxshi yashash imkoniyatiga erishadi.

3. Soliqqa tortish bo'yicha iqtisodchi olimlarning nazariy fikrlari

Iqtisodchi olimlarning soliq bo'yicha g'oyalari ifoda etish uchun ularning soliq haqida aytgan fikrlarini berishni lozim topdik.

Platon va Aristotel eramizdan oldin yashagan olim va davlat arboblari hisoblanib, soliqqa tortish bo'yicha o'zlarining o'rni va nazariyolari mavjud.

Qadimdan birinchi olim sanalgan Aristotel soliqqa tortish bo'yicha o'z nazariyasini yaratib, unga asosan — soliq to'lovchi o'z davlatining fuqarosi bo'ladi va unga ma'lum darajada huquq beriladi, degan.¹ Aristotelning fikricha, soliq davlat fuqarolarini kambag'allashtirishga olib kelmasligi zarur va soliq yig'ishda bu ko'rsatkich asosiy mezon bo'lishini isbotlagan.² To'g'ri va egri soliqqa tortish joylari bozor iqtisodiyotida ishlab chiqarishdan olinayotgan daromad va foyda o'sish chizig'ida amalga oshiriladi.

Bevosita soliqlarning asosiy massasini jon boshiga solingan soliqlar va daromad solig'i tashkil etgan, bu soliq stavkasi 10 % dan 15 % gacha miqdorni tashkil etgan. Dvoryanlar va ruhoniylar bu soliqlarni to'lashdan ozod etilgan. Soliq og'irligi asosan burjuaziya ahli va dehqonlar zimmasiga tushgan. Aksiz solig'i bilvosita soliqning asosini tashkil etib, uning miqdori 5 % dan 25 % gacha o'zgartirildi. Bu yerda ham qarama-qarshilik vujudga kelgan.

Soliqdan tushgan tushumdan unumli foydalanish maqsadida Aristotel davlat xodimlarining maosh oladigan qismi va keraklisigina belgilanishi zarurligini isbotlagan.³

¹ *Аристотель*. Избранное собрание сочинений, М., Мысль, 1983, том — 4, стр. 435.

² *Аристотель*. Избранное собрание сочинений, М., Мысль, 1983, том — 4, стр. 578—578.

³ *Аристотель*. Избранное собрание сочинений, М., Мысль, 1983, том — 4, стр. 582—583.

Platon va Aristotelning birlamchi fikrlari asosida soliqqa tortishning maqsadli nazariyasi yaratildi, ya'ni soliqdan tushadigan tushum maqsadli xarajatlarga mo'ljallanishi hamda tejamli foydalanilishi zarurligi aniqlangan.

Soliq nazariyasining asoschilaridan biri — ingliz iqtisodchisi, keynschilikning asoschisi **Keyns Jon Meynard** (1883—1946). Iqtisodiyotdagi 1929—1933-yillarda Buyuk inqirozni tahlil etib, jamoat ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash maqsadida davlatning kapitalistik iqtisodiyotni boshqarishga asoslangan o'z nazariyasini yaratdi. Birmuncha muddat Keyns Buyuk Britaniya moliya vaziri bo'lib ishladi. Milliy daromad, kapital mablag', ish bilan bandlik, iste'mol, jamg'arish va boshqa iqtisodiy qiymatlarning tahliliga alohida e'tibor berdi. «Boshqariladigan kapitalizm»ning tarafdori, marksizmning ashaddiy dushmani, «aralash iqtisodiyot»ning otasi va multiplikator formulasini taklif etgan, investitsiyalarning o'sishi, bandlik va daromadlarning o'sishi o'rtasidagi nisbatni ko'rsatgan, masalan, AQSH uchun o'sha davrda bu ko'rsatkich 2,5 bo'lgan, ya'ni investitsiya qilingan 1 dollar 2,5 dollar daromad keltirgan.

Avugust Oktavian Rim davlati yirik moliyaviy xo'jaliklarida moliyaviy o'zgartirishlar kiritdi. U barcha provinsiyalarda moliyaviy idoralarni tashkil qildi, ular soliq to'lovlarini nazorat qilib turar va har bir fuqaro ma'lum kunda o'zining deklaratsiyasini ko'rsatishi kerak edi.

Qadimda aksizlarni boshqa nomlar bilan — boj, to'lov, yig'im yoki sodd qilib soliq deb ataganlar. Aksizlarning o'sha davrda amal qilgan soliqqa tortish mexanizmi to'g'risida taxminiy ma'lumotlar mavjudligi uning ilk paydo bo'lgan davrini aniqlashga imkon bermaydi. Masalan, xalq tribunlari **Tiberiy** va **Gay Graxkov** (er. av. 162—133 va 153—121-yy.) davrlarida Rim g'aznasiga qullarni ozod etishdan, shu bilan birga o'z shaxsiy iste'moli uchun zarur bo'lmagan tovarlarni dengiz orqali Rimga olib kelinishdan yig'imlar tushib turgan. Tarixiy manbalarga ko'ra, Angliyada Kromvel davrida respublikaning yigirma yil amal qilishi davomida aksizlarning ikki yuzga yaqin turi joriy etilgan. XIX asrda Gollandiyada egri soliq turlari shunchalik ko'p ediki, tarixchi de-Vitta so'zlariga qaraganda, mehmonxonada tortiq qilingan baliq bo'lagiga 34 xil aksiz to'g'ri kelgan. Demak, aksizlar, bojlarni hisobga olmaganda soliqqa tortishning eng qadimgi shaklidir.

Adam Smitning soliqqa tortish tamoyillari 1776-yilda chop etilgan «Xalqlar boyligining tabiati va sababi haqida tadqiqot» asarida berilgan bo'lib, ularga quyidagilar kiradi:

1. **Adolatlilik tamoyili.** «Davlat fuqarolari imkoniyat darajasiga, qobiliyati va kuchiga yarasha davlat homiyligi va himoyasi ostida topgan daromadiga mos ravishda davlatni boqmog'i, quvvatlamog'i lozim».

2. **Aniqlilik tamoyili.** «Har bir fuqaroning to'laydigan solig'i aniq ko'rsatilgan bo'lishi, o'zboshimchalikka yo'l qo'yilmasligi kerak. To'lash vaqti, to'lash usuli, to'lov summasi — bularning barchasi soliq to'lovchi

uchun aniq va ravshan bo'lishi kerak. Noaniqlik soliqqa tortishda surbetlik, bezbetlikni shakllantiradi. Bu esa, o'z navbatida, shundoq ham xalq orasida shuhratga ega bo'lmagan — o'zlari surbet bo'lmasalar-da, soliqqa tortish bilan shug'ullanadigan kishilarda poraxo'rlikni vujudga keltirishi mumkin».

3. **Qulaylik tamoyili.** «Soliq undirilishi har bir soliq to'lovchi uchun qulay bo'lgan vaqt va tarzda amalga oshirilishi lozim».

4. **Tejamkorlik tamoyili.** A. Smit o'zining asarida «Har bir soliq shunday ishlab chiqilishi va tashkil etilishi kerakki, soliq vositasida xalq cho'ntagidan olinadigan, daromaddan ushlab qolinadigan ulush uni davlat xazinasiga keltiradigan daromad hajmidan kam bo'lishi lozim. Fuqarolarni og'ir soliqlarni to'lashga majbur qilish to'lovlarni yengilgina amalga oshirishga imkon beruvchi mablag'larni qisqartirishi va hatto yo'q qilinishiga olib kelishi mumkin. Nooqilona soliq kishilarda noqonuniy ravishda davlat chegarasidan mol o'tkazishgacha (kontrabanda) bo'lgan ishtiyoqni tug'diradi» deb, soliqni minimallashtirish sur'atini ifodalagan.

Arab olimlarining soliqlarni budjetlashtirish nazariyasiga asosan «Daromad va xarajatlarni tartibga soluvchi, kechiktirish mumkin bo'lmagan qator tadbirlarni o'z ichiga oluvchi moliyaviy qayta qurish» dasturi ishlab chiqilgan. Bu nazariyaning ifodalari arab olimlaridan **Hoji Nazarmat, Tashmurad Oybosh** o'g'li va Ibn Xaldunlarning ilmiy asarlarida «Yig'iladigan soliq tushumi davlatning asosiy xarajatlariga tenglashtirilsa, o'z samarasini beradi» degan g'oyani isbotlashgan. Arab olimlarning «Xarajatlarni daromadlarga moslashtirish» nazariy fikrlariga asoslangan holda soliq organlari tomonidan soliqqa tortish vaqtida davlat xarajatlariga qarab soliq tushu-mining rejalashtirilishi zarur degan xulosaga kelishgan. Shuning uchun rejalashtirilayotgan xarajatga mos keladigan daromad manbayi topilmas ekan, hech qanday yangi xarajat belgilanishi mumkin emas deb ta'kidlashgan. Arab olimi **Hoji Nazarmat** fikricha xarajatlar quyidagilarga bo'linishi shart:

- 1) muassasalar bo'yicha;
 - 2) zaruriyat darajasiga qarab — zaruriy, foydali, ortiqcha, keragidan ortiq, keraksiz (ayniqsa oxirgisiga mutlaqo yo'l qo'yib bo'lmaydi);
 - 3) joylar — umumdavlat, guberniya (viloyat), okrug, tuman va volost (bo'lim) bo'yicha. Hukumat vakolatisiz hech qanday yig'imlarni tashkil qilish mumkin emas, chunki hukumat hamma narsani bilishi shart: xalqdan qanday yig'imlar yig'ilyapti va xarajatlarga aylantirilyapti;
 - 4) maqsadli belgilanishiga qarab odatdagi va favquloddagi xarajatlar. Favqulodda xarajatlar uchun zaxirada pul emas, balki ularni undirish usullari mavjud bo'lishi kerak;
 - 5) doimiylik darajasi bo'yicha — barqaror va o'zgaruvchan xarajatlar.
- Davlat xarajatlarini Hoji Nazarmat va Ibn Xaldun guruhlariga bo'lish soliqni maqsadli sarflashga yo'naltirilgan va soliq og'irligini kamaytirib borishga imkon yaratgan.

Soliq undirishning oltin qoidasi deb nom olgan arab olimlarining nazariyasi hozirgacha o'z kuchini yo'qotmadi. Arab olimlari **Hoji Nazarmat** (1383—1374), **Oybosh o'g'li Tashmurad** (1289—1277) o'zining 1248-yilda chop etgan «Soliq nazariyasi» va Ibn Xaldunning (1332—1406) ilmiy asarlarida, keyinchalik Adam Smit va boshqa g'arb iqtisodchilarining g'oyalarida rivojlantirildi. Ular soliq undirishning «**Oltin qoidasi**» ni aniqlashdi va quyidagicha ajratib ko'rsatishdi:

1) **soliqlarni hammaga bir xil miqdorda taqsim qilish** — soliqlar barcha fuqarolar orasida bir xil mutanosiblikda taqsim qilinishi lozim: «Har bir kishining umummanfaat yo'lida beradigan xayr-ehsoni (solig'i) uning kuchiga, ya'ni oladigan daromadiga mos bo'lishi kerak. Fuqarolar o'rtasida soliqlarning nomutanosib taqsimlanishi oqibatida bir sinfning ikkinchi sinfga nisbatan nafratini qo'zg'iydigan holat vujudga keladi, buning oqibatida esa, hukumatga nisbatan dushmanlik paydo bo'ladi. Fransuz inqilobi har ikkovining ham dahshatli namunasi edi»;

2) **soliqlarning aniqligi** — bu soliqning miqdori, to'lovning vaqti va tarzi aniq belgilangan, soliq to'lovchiga oldin ma'lum qilingan bo'lishi hamda soliq undiruvchilar hokimiyatidan mustaqil holda mavjud bo'lishi kerak;

3) **soliqlarni yig'ishning eng qulay vaqti** — yer solig'i yoki uy daromadidan soliq shu daromadlar vujudga kelgan vaqtda va soliq to'lovchi uchun qulay bo'lgan paytda amalga oshirilishi lozim. Iste'moldan olinadigan soliqlarning barcha afzalligi ham shundaki, ularni har bir kishi o'zi xohlagan paytida to'laydi;

4) **soliqlarni yig'ishda kam xarajatlilik, tejamkorlik** — aholi tomonidan qilinadigan xayr-ehsonlarning (soliqlarning) miqdori undan hukumat oladigan daromadga tenglashishi kerak. Mazkur qoida hukumatning soliqlarni yig'ish jarayonini imkoni boricha yanada kam xarajatli, tejamli amalga oshirishga da'vat qiladi;

5) **soliqlarni undirishda eng umumiy qoida** — soliq doimo daromad-dan, to'g'rirog'i sof daromad-dan undirilishi lozim. Sharoit ba'zan ushbu qoidani buzishni zaruriy, ba'zan kechirimli qiladi: umum ish joyi manfaati uchun fuqarolar o'zlarining barcha narsalarini qurbon qilishni talab qiladigan favqulodda holatlarda zaruriy, mulk bir qo'ldan ikkinchi qo'lga o'tganda esa kechirimlidir.

Fransuz filosofi **Pol Anri Golbax** (1723—1789) o'zining «Hukmdorlar haqida», «Erkinlik haqida» va «Umumiy siyosat» asarlarida¹ soliqqa jalb qilish muammosini ko'rib chiqadi: «Millatlar yuqori hukmronlikka bo'ysunishda uning zarur vositasini so'zsiz ta'minlamoqligi lozim, toki u, to'lovchilarning baxti uchun mehnat qilishiga imkon topsin; Uning fikricha, soliq to'lagan shaxs ma'lum naf olishi va soliqni olgan hukmron unga xizmat ko'rsatishi lozim.

Ingliz olimi **F. Benon** (1561—1626) soliq olishda aholining roziligi me'yor darajasini hisobga olish — ijtimoiy holat rezonansini to'g'ri belgi-

¹ А. Гольбах. Полное собрание сочинение, М., Мысль, 1983 г., стр. 405.

lash masalasining muvaffaqiyati garovi ekanligini tahlil etib beradi. Mazkur yondashuv davlat miqyosidagi ixtiyoriy rivojlanishning samarali usuli ekanligini ta'kidlaydi. Davlat strategiyasini belgilashda qulay taktik yondashuv bo'lishligini asoslaydi.

Tomas Gobbs (1588—1676) o'z nazariyasida soliqlar davlat ehtiyojlarini aholi tomonidan ongli yondashish asosida qabul qilish zarur deb hisobladi. Uning fikricha, umuman, jamiyat miqyosida manfaatlarga qaratilgan xarajatlar soliq to'lash yo'li bilan muayyan muddatga sotib olinadi. Jamg'arilgan mablag' hisobiga davlat aholini turli xatar hamda salbiy ta'sirlardan muhofaza qilish mas'uliyatini o'ziga oladi, deb hisoblagan. Mazkur amalni shakllantirish muayyan iqtisodiy potensial asosiga qurilishining nazariy asoslarini yaratgan iqtisodchi olimning fikriga ko'ra, xazinani to'ldirish — «**Fiskal**» siyosati deb nomlanadi. Unda soliqlar qat'iy hajm va me'yor asosida rasmiylashtirilishi belgilab berilishi zarur deb hisoblagan.

Angliyalik iqtisodchi olim **U. Petti** (1689—1755) o'zining «Soliq va yig'imlar haqida» asari (1662)da soliqqa jalb etiluvchi boyliklarni baholash muammosini bosh rejaga qo'yadi. Uningcha, soliqqa jalb qilish hamda hajmini belgilash, albatta, soliq bazasidagi o'zgarishga bog'liq holda amalga oshiriladi.

Fransuz yozuvchisi hamda mutafakkiri **Sh. Monteske** (1689—1755)ning fikricha, davlat miqdorlari to'lovchilarning faoliyatiga ta'sir etmasligi hamda ular uchun malollik keltirmasligi lozim. Xuddi shu nazariyaga asosan soliqlarning «samarali» deb hisoblash uslublari aniqlangan. Monteskening nazariyasi bo'yicha davlat aholi hisobiga boyligini to'liq shakllantiradigan bo'lsa, fuqarolarning iqtisodiy potensialini qiyin ahvolga solib qo'yadi. Bu hol, o'z navbatida, davlat uchun kelgusi qahatchilik — inqirozni keltirib chiqaradi. Natijada davlatni muayyan fursat soliq tushumidan mahrum qiluvchi holatga olib keladi deb hisoblagan.

Ingliz iqtisodchisi **D. Yum** (XVIII asr) o'zining «Soliqlar to'g'risida» (1752) asarida birinchi bo'lib soliq salmog'i xususida o'z fikrlarini bergan. Uning nazariyasi bo'yicha soliqqa tortishda aholi daromadini ko'tarish, boy va badavlatlardan ortiqroq soliq undirish ta'kidlanadi, bir paytning o'zida, soliq orttirib borish kambag'allarning ortib ketishiga olib keladi, deyiladi. Uning nazariyasi amaliy isbotiga ega. Chunki burjua ustqurmaning ratsional asoslari mazkur nazariya asosiga shakllantirildi.

O'z navbatida, bu o'zining mevasini berdi. **T. Oybosh** (1289—1277) O'zining soliq va soliqqa tortish bo'yicha fikrlarini «Soliq nazariyasi» asarida bergan:

- Soliq tushumi davlatni boshqarishga, bolalar, qariyalar va nogironlarnigina boqishga yetarli darajadan yuqori bo'lmasligi isbotlangan.

- Soliq og'irligi daromadning 10 % dan ortmasligi va soliq soluvchi mexanizmi bo'lishi zarurligi isbotlangan.

- Soliqqa tortish aholi darajasiga ta'sir qiluvchi mexanizm bo'lishi va uning daromadining 10 % dan oshmasligi zarurligini isbotlab, soliqqa

tortilmaydigan minimum yashash uchun yetarli bo'lishi zarurligi bildirilgan.

- Soliq to'lanadigan summani aniqlash sodda va tushunarli hamda uzoq davr ichida soliq stavkalari o'zgarmas bo'lishi zarur deb hisoblagan.

Ibn Xaldun (1332—1406) — soliq nazariyasining asoschilaridan bo'lgan arab olimi Ibn Xaldun Abdu Rahmon Zayd o'zining «Ibratli misollar» kitobida (1370) soliq bo'yicha iqtisodiy g'oyalari jamlagan. Uning fikricha, jamiyat moddiy qiymatlar ishlab chiqaruvchilar jamoasidan iborat. Asarda, shuningdek, moddiy zarurat tarixni harakatlantiruvchi asosiy kuch ekanligi hamda mehnat unumdorligi, zaruriy va qo'shimcha mehnat, qiymat haqidagi tushunchalar keltirilgan. Soliq to'g'risidagi fikriga ko'ra, daromaddan tashqari, qiymat, xarajat, mehnat natijalari ham soliqqa tortilishi zarur. Tarixiy ma'lumotlarga qaraganda, Ibn Xaldun Amir Temur bilan mulohazada bo'lgan.

Mustamlaka siyosatining shakllanishi hukmdor faoliyatining rivojlantirish bosqichini ta'minlaydi, deya o'z qarashlarini mustahkamlagan **N. Makiavelli** (1469—1527) mustamlakalarning hosil qilinishi davlat daromadlarining yangi chashmalari bo'lishligini, ayni paytda, bu ijtimoiy voqelik zaminida nazarda tutilishini isbotladi.

Tadqiqotchilarning soliq munosabatlari to'g'risidagi fikrlari va ma'lum davr ichida soliq tizimining rivojlanishini ifodalovchi nazariy fikr-mulohazalar har bir davr uchun o'ziga xos soliq nazariyasini shakllantiradi.¹ **Quyida soliq bo'yicha aytilgan fikr va mulohaza hamda nazariyalar jadvalda birinchi marta bizning ilmiy izlanishlarimizga asosan tartibga solingan:**

Soliq nazariyasi to'g'risida olimlarning g'oya, fikrlari va nazariyalari	
Iqtisodchi olimlar va davlat xodimlari	Soliq bo'yicha g'oyaviy nazariyasi
Qabila bo'lib yashagan davrdagi soliq to'g'risidagi asosiy fikrlar	Natural soliq olish tarafdori bo'lganlar va 30—50% o'lja qayta taqsimlangan
VII asrlargacha Vizantiya	Soliqni natural tariqasida olish tarafdori bo'lgan, 10—20% soliq olingan
Syun Szi (miloddan avvalgi 313—238-yillarda yashagan)	Ijaraga berish. Hosilning 10—15% soliq sifatida olingan
Aristotel (m.av. 384—322)	Ijaraga berish va faoliyat turidan soliq olishni taklif qilingan
Qadimgi Rim (IV—I eragacha)	Soliq va boj olish g'oyasi oldinga surilgan
Sokrat (Suqrot) va uning shogirdlari	Xun olishni joriy qilingan
Platon (Aflotun, miloddan avvalgi 428/427—348/347-yillarda yashagan)	Majburiy soliq olishni joriy qilingan
Shoh Dariy (miloddan avvalgi IV asr)	Qurbonlikni joriy qilingan
Kun-Szin (miloddan avvalgi 551—479-yillarda yashagan)	Ijaraga berish natijasida dehqonchilikni rivojlantirgan
Avgust Oktavian (miloddan avvalgi 63-mil. 14)	Chorvachilik mahsulotlarini soliqqa tortish asoschisi

¹ T. Ташмурадов. Международный опыт налогообложения, Т., Налоговая Академия, 2002 г., стр.485.

Shoh Umar II (717—720)	Xun olish va bojlarni joriy qilgan
Nasr ibn Muhammad (870—950)	Qurbonlik berish tarafdori bo'lgan
Forobiy — Abu Nasr ibn Muhammad (870—950)	Qurbonlik berish tarafdori
Ismoil ibn Ahmad (892—907), Hoji Nazarmat, T. Oybosh o'g'li	Fozil soliq tarafdori va Islom soliqlarining asoschilari
Beruniy — Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad (973—1048)	Ijaraga berish va Islom soliqlarining asoschisi
Ibn Xaldun (Ibn Xaldun Abdu Rahmon Zayd — 1332—1406-yillarda yashagan)	Islom soliqlarining asoschisi va yordam berish g'oyasi tarafdori, soliq stavkalarini joriy qilgan
Amir Temur (Movarounnahrda yirik davlat asoschisi — 1336—1405)	Islom soliqlarining asoschisi, armiyani boqish uchun soliq joriy qilingan
Ulug'bek Muhammad Tarag'ay (1394—1449)	Yordam berish va Islom soliqlarining asoschisi
Nikolo Maknavelli (1469—1527)	Yordam berish va davlat soliqlarining asoschisi
Tomas Gobbs (1558—1679)	Ijtimoiy xarajatlarga qarab soliqqa torish tarafdori
Ingliz olimi F. Benon (1561—1626)	Shartnoma asosida soliqqa tortish tarafdori
Gobbs (Tomas Gobbs — 1588—1676)	Kafolat berish tarafdori
Uilyam Petti (1623—1687)	Kafolat berish va bojxona tarafdori
Sh. Montesk'e (1689—1755)	Ijtimoiy va davlat xarajatlariga qarab soliqqa tortishni joriy qilgan (faoliyatiga qarab)
Kene Fransua (1694—1774)	Iqtisodiy o'sish mexanizatsiyasiga bog'langan
Jak Russo (1712—1778)	Xarajat nazariyasi asoschisi
Adam Smit (1723—1790)	Davlat xarajati soliq turlariga bog'langan
Pol Anri Golbax (1723—1789)	Talab nazariyasining asoschisi
Batis Seya (1767—1832)	Aholi real daromadini soliqqa tortish
Ouen Robert (1771—1858)	Yangi tovar soliq tushumining oshirishini isbotlagan
David Rikardo (1772—1858)	Daromaddan soliq olish tarafdori
Nikolay Turgenev (1789—1871)	Soliqqa tortishning 5 ta usulini bergan
Jon Meynard Keyns (1883—1946)	Soliq tushumiga bo'lgan talab va taklif nazariyasining asoschisi
Fridmen Milton (1912)	Soliq tushumining iqtisodiyot o'sishiga ta'siri borligini isbotlagan
Gunnar Myurdal, Avgust Fon Xayek (1974)	Nobel mukofotini olgan va soliq jarimalarini kamaytirish tarafdori
Yan Tinbergen (1969)	Nobel mukofotini olgan (soliq olinishi omillarini taklif qilgan)
Pol Samuelson (1970)	Nobel mukofotini olgan (soliqni gumanizatsiyalash nazariyasi asoschisi)
Kantorovich, T'yalling Kupmans (1975)	Soliqni optimallashtirish tarafdori
S.Parkinson, A.Marshall, J.Gelbreyt, L. Dernberg, K.Makkonnel, F.Lesner, M.Berns, G.Stayn, A.Leffler, L.Xarrat, N.Kaldor, A.Xansen	Soliqqa tortishni iqtisodiy o'sishga qaratish nazariyasini yaratgan

M. Fridmen — soliq nazariyasining asoschilaridan biri, iste'mol, pulning tarixi va nazariyasi sohalaridagi tadqiqotlari uchun 1976-yilda Nobel

mukofoti bilan taqdirlangan olim. Fridmen Milton (1912, Nyu-York)ning pul to'g'risidagi g'oyalari (monetarizm) AQSHda R. Reygan, Buyuk Britaniyada M. Tetcher iqtisodiy siyosatida qo'llanilgan.

Amir Temur o'zining «Tuzuklari»da soliqqa tortishning to'rt tamoyilini ishlab chiqqan. Jumladan, amalda hosil yig'ib olingandan so'ng soliq solinishi zarurligi, bunda sug'oriladigan yerlardan xazinaga hosilning uchdan bir qismi, sug'orilmaydigan maydonlardan esa to'rttdan bir qismini undirish kerakligini ta'kidlaydi. Shuningdek, daromadlarni haddan ortiq soliqlar bilan qamrab olmaslik xususida ish olib borib, amaliyotda qo'llagan.

Bizning fikrimizcha soliqqa tortishni tubdan o'zgartirib, insonga qaratish zarur, ya'ni soliqqa tortilmaydigan minimum joriy qilinib, aholi daromadi muhofazalangan bo'lishi zarur, soliqlar nojo'ya harakatlarga, bezorilikga, davlat odamlarining iqtisodiy boyligiga va inson huquqlarining buzilish holatlariga qaratilishi lozim.

Nazorat savollari:

1. Soliq siyosati deganda nimani tushunasiz?
2. Soliq islohotlarini kim o'tkazadi?
3. Soliq siyosati kim tomonidan o'tkaziladi?
4. Soliq tizimini isloh qilishning qanday yo'nalishlari mavjud?
5. Soliq siyosatining iqtisodiy o'sishga qanday ta'siri bor?
6. Iqtisodiy o'sishda qanday soliq mexanizmidan foydalaniladi?
7. Soliq nazariyasining rivojlanish asoslari nimalardan iborat?
8. Soliq nazariyasining rivojlanish bosqichlaridagi soliqqa tortish g'oyalarini ifodalab bering?
9. Iqtisodchi olimlarining soliq bo'yicha nazariyalari deganda nimani tushunasiz?
10. Platon va Aristotelning soliqqa tortish haqidagi nazariyalari asosida nimalar yotadi?
11. Adam Smitning soliqqa tortish nazariyasi soliqqa tortishning qaysi tamoyillariga e'tibor bergan?
12. Soliqqa tortishning budjetlashtirish nazariyasining mohiyati nimadan iborat?
13. Rim imperiyasi soliq tizimining asosiy xususiyatlari nimadan iborat?
14. Iqtisodchi olimlarning soliq bo'yicha nazariyalari deganda nimani tushunasiz?
15. Platon va Aristotellarning soliqqa tortish haqidagi nazariyalari asosida nimalar yotadi?
16. Adam Smit soliqqa tortish nazariyasi orqali qaysi soliqqa tortish tamoyillariga e'tibor bergan?

2-bob.

**XALQARO SOLIQ TIZIMI,
MODELI VA MEXANIZMI**

1. Soliq modellarining elementlari

Har qanday davlatning o'ziga xos soliq tizimi modeli va soliqqa tortish mexanizmi mavjud.

Soliq modeli — davlat miqyosidagi soliq tizimi, mexanizmi va siyosati unsurlarining umumlashgan ko'rinishini ifodalaydi; davlat miqyosida soliq unsurlarining umumiy mujassamlashgan harakatini hamda ayrim soliq unsurlarining uyg'unlashgan faoliyatini ifodalovchi davlat miqyosida soliqqa tortish jarayonini ifodalaydi. Har bir davlatning o'ziga xos soliq modeli bo'ladi va u asosiy o'ziga xos hamda bir-biridan farq qilgan unsurlardan iborat bo'ladi. Har xil soliq modellari bir-biridan soliq tizimi va mexanizmlari bilan tubdan farq qiladi. Soliq modeli uch turga bo'linadi: **Saksono-Amerika, Yevropacha-musulmoncha**. Amaldagi soliq turlariga qaramay soliq modeli aksariyat olimlar tomonidan uchga bo'lib o'rganiladi (jadvalga qarang).

Soliq modellari olimlar tomonidan asosan quyidagi guruhlariga bo'lib tahlil qilinadi: **amerikacha, yevropacha va sharqiy-musulmoncha modellari**. Rivojlangan davlatlarda bizga ma'lum bo'lgan soliq modellari, tizimi va mexanizmlari quyidagi asosiy guruhlariga bo'linadi va ularning maxsus unsurlari va ko'rsatkichlari quyidagilardan iborat:

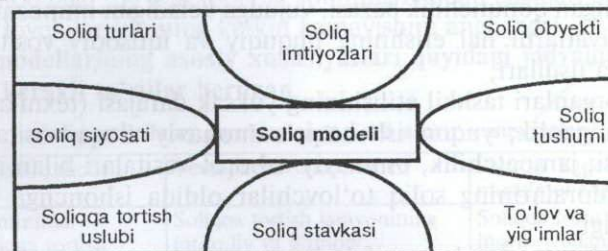
Soliq modeli	Amerikacha	Yevropacha	Yaponcha-musulmoncha
Soliq tizimi	Liberallashgan	Markazlashgan	Insonparvar (gumanizatsiyalashgan)
Soliq mexanizmi	Fiskal	Imtiyozli	Maqsadli (ijtimoiy)

Davlat soliq modeli fiskal mexanizmdan maqsadli mexanizmga sekin-asta o'tish tadbirlariga asosan rivojlanayapti. Masalan, Germaniya soliq tizimi yevropacha soliq modeliga kirib, markazlashgan soliq tizimiga ega, soliq tushumini yig'ish bo'yicha soliq inspektorlari fiskal mexanizmdan foydalanadilar. Germaniya siyosiy va iqtisodiy rivojlanishda bir necha bosqichlarni bosib o'tdi va jahon urushlaridan keyin kuchli federativ davlatga aylandi. **Germaniyaning soliq modeli** — ijtimoiy muammolarni yechishga to'liq qaratilgan. Federativ mamlakatlarda asosiy muammolardan biri markaziy hukumat va federatsiya subyektlari orasida vakolatlarni chegaralash hamda moliya manbalarini taqsimlash hisoblanadi.

Soliq modellari — soliq tizimi, mexanizmi, soliq turlari va soliqqa tortish uslublari bilan farqlanadi. Bu unsurlarning o'zaro bog'liqlikdagi harakatini

ifodalovchi jarayon soliq modeli deyiladi. Soliq modeli davlat miqyosida bir necha soliq unsurlarining birgalikdagi umumiy ko'zga ko'rinmas harakati bilan ifodalanadi. Har qaysi davlat soliqni hisoblashning o'ziga xos uslubi, soliqqa tortish yo'llari, soliq olish tartibi, muddati va soliq turlari bo'yicha stavkalariga ega. Soliqlarning rivojlanish modeli davlatning soliq siyosatini ifodalaydi.

Soliq modeli — davlat miqyosida soliq unsurlarining umumiy mujassamlashgan ko'rinishini hamda ayrim soliq unsurlarining birgalikdagi harakatini ifodalovchi soliqqa tortish jarayoni. Har bir davlatning o'ziga xos soliq modeli bo'ladi va u asosiy unsurlardan iborat. Bu unsurlarni birgalikda amaliyotdagi harakatini ifodalovchi jarayon soliq modeli deyiladi. Soliq modelini quyidagi chizma bilan ifodalash mumkin:

Chizmadan ko'rinib turibdiki, soliq modeli davlat miqyosida bir necha soliq unsurlarining birgalikdagi umumiy faoliyati natijasi bilan ifodalanadi. Har bir davlatning o'ziga xos soliqni hisoblash uslubi, soliqqa tortish yo'llari, soliq olish tartibi, muddati va soliq turlari bo'yicha qo'yilgan stavkalarni amaliyotda joriy qilish natijalari bilan soliq modelining samarasi belgilanadi. Soliq modeli har bir davlatning soliq siyosati, soliq turlari, stavkalari, soliq tizimi, soliq solish tartibi va muddati bilan ifodalanadi.

Ko'pgina mamlakatlar uchun jamiyatning iqtisodiy hayotiga davlat ta'sirining kuchayishi soliq mexanizmi orqali amalga oshiriladi. Rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiyotini «**aralash iqtisodiyot**» sifatida tavsiflash mumkin, unda erkin tadbirkorlik iqtisodiy jarayonlarning davlat tomonidan faol tartibga solib turilishi sharoitida taraqqiy etgan.

Barcha davlatlarda soliq modeli olimlar tomonidan quyidagi asosiy turlarga bo'lib o'rganiladi va har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega:

Soliq modeli	Amerikacha	Yevropacha	Yaponcha-musulmoncha
--------------	------------	------------	----------------------

Amerika davlatlarining soliq modeli rivojlangan ko'pgina davlatlarning modeliga o'xshab ketadi. **Yaponcha-musulmoncha** soliq modellari esa arab davlatlarida keng tarqalib, o'z xususiyatiga ega.

Soliq siyosatining tadbirkorlik faoliyatiga moliyaviy ta'sir ko'rsatish davlat tomonidan tartibga solishning asosiy vositasidir. Jahonda amaliy faollikning tanazzuli, iqtisodiyotning turg'unlik holati davrlarida nisbatan barqaror rivojlanish davriga va «ulkan sakrashlar» paytlariga o'tishda soliq siyosati-dan unumli foydalanish yuzasidan tajriba to'plangan.

Markazlashtirilgan tarzda rejalashtiriladigan davlat iqtisodiyotiga ega O'zbekiston rivojlangan mamlakatlarning soliqqa tortish tizimidagi afzalliklardan foydalangan.

Mamlakat davlat budjetining daromad qismida jismoniy shaxslarning ish haqidan olinadigan daromad solig'i, korporatsiyalar daromadlaridan olinadigan soliq, qo'shilgan qiymat solig'i eng ko'p salmoqqa ega bo'lgan.

Rivojlangan mamlakatlarning soliq tizimlari ko'pgina umumiy xususiyatlarga ega va ayni vaqtda bir-biridan soliq modeli, tizimi va mexanizmlari bilan farq ham qiladi.

Quyidagilarni barcha soliq modellarining umumiy belgilari sifatida ko'rsatish mumkin:

- rivojlangan qonunchilik bazasi, vujudga keladigan munozaralar, vazifalar va vaziyatlarni hal etishning huquqiy va iqtisodiy vositalari, mexanizmlari va usullari;

- soliq organlari tashkil etilishining yuksak darajasi (texnika vositalari bilan jihozlanganlik; yuqori ish haqi; zamonaviy aloqa vositalari, poligrafiya bazasi; jamoatchilik, ommaviy axborot vositalari bilan aloqa);

- soliq idoralarining soliq to'lovchilar oldida ishonchga va yuksak obro'ga egaligi;

- vazirliklar va idoralar vazifalarining aniq chegaralab qo'yilganligi va ular ishida bir-birini takrorlashning yo'qligi;

- hukumatning vakili bo'lgan va uning nomidan ish olib boradigan soliq agentining (inspektorining) katta ahamiyatga va obro'ga egaligi;

- kadrlarni tahlil etish, o'rganish, oldindan belgilash, o'qitish, soliq to'lovchilar (jamoatchilik) bilan aloqalar bo'yicha institutlarning mavjudligi;

- soliqqa tortish tizimini tashkil qilish va rivojlantirish nazariyasi hamda amaliyotining yuksak darajada o'zaro bog'liqligi, qabul qilinadigan qarorlarning ilmiy asoslanganligi;

- soliq idoralarining, ayniqsa, axborot bilan almashinish sohasida moliya organlari va bank tizimi bilan chambarchas bog'liqligi.

Amerikacha model quyidagi belgilari bilan tavsiflanadi: butun soliq tizimining soliq to'lovchilarining tushunishi uchun murakkabligi (shu sababli mamlakatda 50 mingdan ortiq mustaqil soliq maslahatchilari ish olib boradi); mamlakatning soliq tizimida juda katta boshqaruv va ijrochilik organlarining mavjudligi; soliq organlari umumiy tuzilishining mamlakat miqyosida qat'iy markazlashtirilishining yo'qligi. Mamlakat soliq idoralarining uch darajali federal, shtat va shahar (ba'zan ayrim grafliklar darajasidagi tuman) darajalarining har bir vakilining to'liq muxtorligi va mustaqilligi; naqd pul bilan ishlaydigan kichik biznesning (lotokdan savdo qiluvchilar, ko'chadagi savdo va xizmatlar, shularga o'xshagan faoliyat turlari) daromadlarini nazorat qilishning samarali usullari yo'qligi; noqonuniy daromad manbalari (o'z daromadlarini yashiruvchilar va soliqlarni to'lashdan bo'yin tovlovchilar) to'g'risida xabar beruvchi ko'ngilli «axborotchilar» (bunday shaxslar ba'zan soliqdan yashirilgan summaning 10 % gacha rag'batlantirish haqi oladilar) keng tarmog'ining mavjudligi.

Yaponcha soliq modelining asosiy belgilariga quyidagilar kiradi: bitta hukumat muassasasi Yaponiya Moliya vazirligi nazorati ostidagi yagona, ancha qat'iy markazlashgan moliyaviy, soliq, bank va bojxona tizimlari; juda yuksak vatanparvarlik va mamlakatga, vazirlikka, mehnat bitimini imzolagan kompaniyaga, firmaga, muassasaga (yaponiyaliklarning mehnat bitimlarining ko'pchiligi umrbod amal qiladi) soliqlik hissi, natijada kadrlar qo'nimsizligining yo'qligi, shu jumladan, soliq organlari tizimida ham; quyidan to yuqorigacha bo'lgan boshqaruv apparati o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda subordinatsiya prinsipiga qat'iy rioya qilinishi; olis istiqbol uchun oldindan belgilangan ko'rsatkichlarning tuzilishi (masalan, yaponlar 20 yildan so'ng — 2025-yilga borib, yaponiyaliklarning o'rtacha yoshi taxminan 50 yoshga teng bo'lishidan xavotirlanmoqdalar, bu pensionerlar sonining haddan tashqari oshib ketishini va soliq to'lovchilar sonining keskin kamayishini anglatadi).

Soliq modellarining asosiy xususiyatlari quyidagi jadvalda ifodalanib, har biriga kerakli ta'riflar berilgan.

Soliq modelining guruhlariga tegishli asosiy xususiyatlari¹

Amerikacha soliq modeli	Yevropacha soliq modeli	Sharqiy Yaponcha-musulmoncha soliq modeli
Davlatning minimal darajada soliqqa tortish jarayoniga aralashishi	Soliqqa tortish jarayonining iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishga qaratilishi	Soliqqa tortish jarayonining inson rivojlanishiga qaratilishi
Soliqqa tortish natijasida boy va kambag'allikning farqi juda yuqoriligi	Soliq imtiyozlari yordamida ijtimoiy birlikka yo'naltirilganligi	Aholining kambag'al qismiga yordam tariqasida soliq imtiyozlari berilishi
Shaxsiy natijaning iqtisodiy o'sishdagi birlamchi qaralishi	Milliy guruhlar va an'analarning rivojlanishiga birlamchi qaralishi	Diniy talablar va inson qadriyatlarining o'sishiga soliq imtiyozlari berilishi
Foyda solig'iga kam stavka joriy qilinishi	Foyda hajmiga bog'langanligi	Foyda solig'ining asosiy «oklad» hisoblanishi
Birjaga asosiy o'rin berilganligi	Asosiy o'rinning markaziy bankka berilishi	Asosiy o'rin diniy talablarga qaratilganligi
Asosiy ish joylari xizmat ko'rsatish jarayonida ekanligi	Davlat yangi ish joylarini tashkil qilishda faol qatnashishi	Soliqlar bo'yicha yangi ish joylarini tashkil qilganlarga imtiyoz berilishi
Amerika korxonalarini uchun asosiysi ko'rsatkich foyda hisoblanadi	Yevropa korxonalarini uchun asosiysi sifatli tovar va xizmat ko'rsatish hisoblanadi.	Arab davlatlari uchun asosiysi ishchilar birligi va farovonligi hisoblanadi
Ishchilar va xizmatchilar kompaniyalarda faqat pul orqali aloqa qilishadi	Ishchilarning umumiy quziqishi kompaniyalar bo'yicha iqtisodiy yutuqlarga bog'langanligi	Ishchilarning kompaniyalarni boshqarishda ishtirok etishi va kompaniya rivojlantirish birlamchi hisoblanadi
Yuqori sur'atlar bilan aholining ahvoli yomonlashishi mumkin	Aholining ahvoli tobora yaxshilanishi mumkin	Aholi ahvoli ijtimoiy himoyalaniishi mumkin
Budjet defitsiti va tashqi qarz mavjudligi	Iqtisodiy barqaror o'sish ta'minlanganligi	Past iqtisodiy o'sish sur'atlari mavjudligi
Amerika «liberal» soliq modeli	Yevropacha markazlashgan soliq modeli	Sharqcha-musulmoncha — inson parvarlik soliq modeli

¹ T. Ташимуратов. Международный опыт налогообложения. Ташкент, Налоговая Академия, 2002 г. стр. 438.

Shu bilan birga bu modellarning har biri ularning tafovutlarini belgilab beradigan o'z belgilariga ega. Soliq modelining yuqoridagi ko'rsatkichlari ayrim davlatlar soliq tizimining farq qilishini ifodalaydi.

Yevropacha model quyidagicha belgilar bilan aniqlanadi: yevropadagi mamlakatlar o'rtasida iqtisodiy birlashishga doimiy intilish; soliq faoliyatining bir xillashirilgan shakllari; yagona ish prinsiplari; ayrim davlatlarda soliq tizimini birdan boshqarish tarkibi.

«Noandazaviy» («moslashgan») modellar, odatda, ayrim kichik hududli (yoki orollarda joylashgan), erkin iqtisodiy zonaga ega (offshor zonali) davlatlarda va qator boshqa davlatlarda (masalan: Kipr, Luksemburg, Seyshel orollari, Maldiv orollari) amal qiladi. Ular uchun turli soliq imtiyozlari va yengilliklari, «soliq ta'tillari» deb ataladigan zonalar xarakterlidir.

Sharqiy-Yaponcha soliq modelining asosiy mohiyati soliq to'lash tartibi, intizomi va to'g'riligi insonning vijdoniga, dinga bo'lgan e'tiqodiga va to'g'riligiga bog'liq bo'ladi. Kelajakda qaysi soliq modelini qaysi davlatda tatbiq qilish ilmiy izlanishlarni talab qiladi.

2. Soliq tizimi unsurlari

Soliq tizimi — ma'lum bir davlatga yoki ayrim davlatlar guruhida asosiy xususiyatlari va ko'rsatkichlari bilan farq qiladi. Davlat soliq tizimi — joriy qilingan soliq turlari, stavkalari, imtiyozlari, soliqqa tortish uslublari, soliq bo'yicha hisobot berish vaqti, soliq to'lash vaqti, soliq inspeksiyalari va ularni boshqaruv tizimi hamda soliq to'lovlarining budjetga o'z vaqtida tushishini nazorat qiladigan yagona pog'onama-pog'ona tarzda tuzilgan tashkilotlar. Soliq tizimi quyidagi unsurlarni o'z ichiga oladi: soliqqa tortishning subyekti; soliqqa tortishning obyekt; soliq stavkasi; soliq imtiyozlari; soliqlarni hisoblash qoidalari va to'lash tartiblari; to'lanmagan soliqlar uchun jarima va boshqa choralarni joriy qilish.

Soliq tizimi — boshqarish tartibi bo'yicha birlashtirilgan, ikki yoki uch darajali tizimdan iborat. Masalan, O'zbekistonda soliq tizimi 3 pog'onali tizimdan iborat soliq oraganlari mavjud: umumdavlat, viloyat va mahalliy soliq tizimlari. Bu tizimga asoslangan holda 3 tabaqali soliqlar joriy qilingan. Demak, har bir davlat uchun soliq tizimining tuzilish organlari to'g'ri kelsa ham soliqlar va soliq stavkalari to'g'ri kelmaydi. Faqat ma'lum soliq tizimining unsurlari to'g'ri kelishi mumkin. Shuning uchun ham ayrim davlatlar soliq tushumi o'xshashligi inkor qilinmaydi va aynan o'xshash bo'lmaydi.

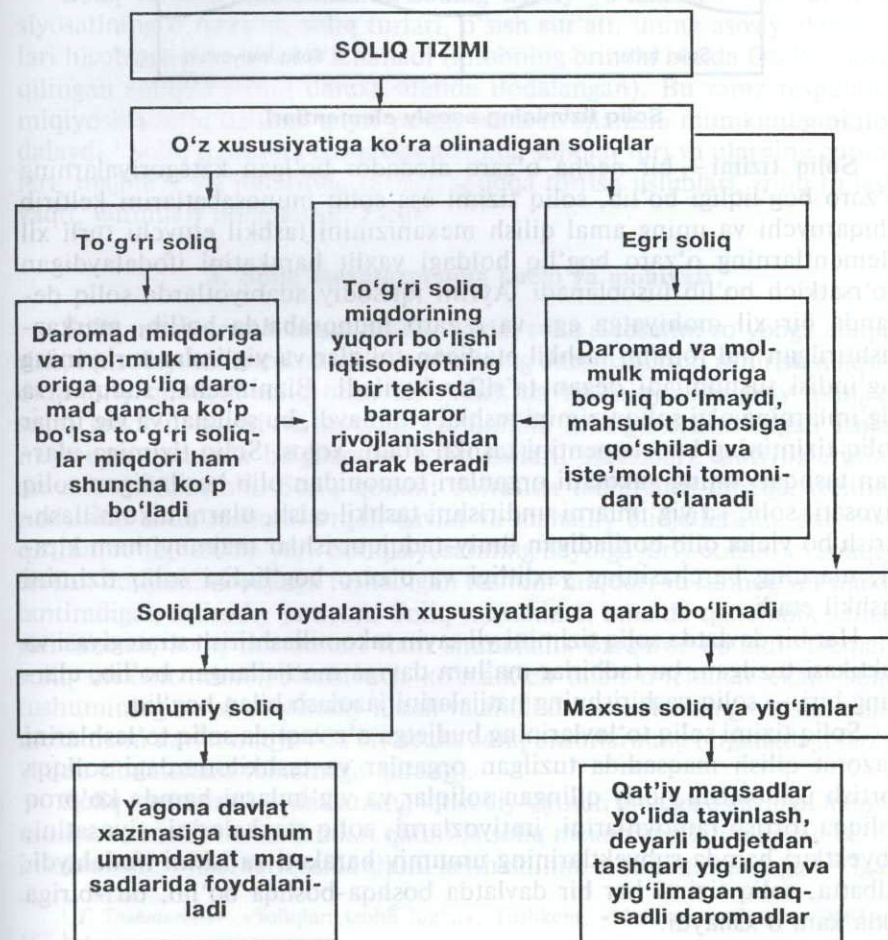
Quyidagi chizmadan ko'rinib turibdiki soliq tizimi bir necha soliq elementlarining o'zaro aloqada va bir-biri bilan bog'liq holda biri birining o'rnini to'ldirib, «yaxlit» holatdagi harakatini bildiradi. Shuning uchun ham soliq tizimi tushunchasi rivojlangan davlatlarda ko'proq soliqqa tortish usullari, tamoyillari, imtiyozlari, soliq stavkalari, siyosati, obyektlari, subyektlari bilan ifodalanadi. Soliq tizimining natijaviy samarasi soliq tushu-

mining o'sishi bilan ifodalanib, davlat iqtisodiy o'sishiga qo'shgan hisssasi bilan o'lchanadi.

Soliq tizimi — davlat miqyosida bir necha soliq elementlarining o'zaro aloqada bo'lgan holda bir-biri bilan bog'liq va yaxlit holatdagi soliq organlarining harakati bilan ifodalanadi. Har bir davlat bo'yicha soliq tizimi bo'lib, ularning soliq tizimining mezonlari har xil bo'lishi bilan farq qiladi.

Soliqlardan foydalanish xususiyatiga qarab, umumiy va maxsus soliqlar hamda yig'imlarga bo'linadi. Umumiy soliq tushumlari umumdavlat va mahalliy budjetga tushsa, maxsus soliq va yig'imlar deyarli budjetdan tashqari ma'lum maqsadlar uchun yig'ilib sarflanadi.

Soliq tizimi — tushunchasi ayrim adabiyotlarda soliq turlari tushunchasi bilan chegaralanib qolgan va qisqa ma'noga olib kelingan. Lekin soliq tizimining asosiy belgilari quyida berilgan.

Davlat soliq tizimi — soliq to'lovlarining budjetga o'z vaqtida tushishini nazorat qiladigan yagona pog'onama-pog'ona tarzda tuzilgan tashkilotdir. Davlat soliq tizimi o'z tarkibiga DSQni, Qoraqalpog'iston Respublikasi Davlat soliq boshqarmasini, viloyatlar va Toshkent shahri Davlat soliq boshqarmalarini, tuman, shahar va shaharlardagi tuman davlat soliq inspeksiyalarini o'z ichiga oladi.

Soliq tizimi davlat miqyosidagi soliq elementlari orqali davlat miqyosida iqtisodiy o'sishga ta'sir qiladi va quyidagi asosiy soliq elementlarini o'z ichiga oladi:

Soliq tizimining asosiy elementlari.

Soliq tizimi — bir necha o'zaro aloqador bo'lgan kategoriyalarning o'zaro bog'liqligi bo'lib, soliq tizimi esa soliq munosabatlarini keltirib chiqaruvchi va uning amal qilish mexanizmini tashkil etuvchi turli xil elementlarning o'zaro bog'liq holdagi yaxlit harakatini ifodalaydigan ko'rsatkich bo'lib hisoblanadi. Ayrim iqtisodiy adabiyotlarda soliq deganda bir xil mohiyatga ega va o'zaro munosabatda bo'lib, markazlashtirilgan pul fondini tashkil etadigan soliqlar va yig'imlar turlarining yig'indisi tushuniladi degan ta'riflar beriladi. Bizningcha, soliqlar va yig'imlarning o'zi soliq tizimini tashkil etolmaydi, bu soliqlar va yig'imlar soliq tizimining bir elementini tashkil etadi, xolos. Soliq tizimiga ulardan tashqari uning vakolatli organlari tomonidan olib boriladigan soliq siyosati, soliq va yig'imlarni undirishni tashkil etish, ularni takomillashtirish bo'yicha olib boriladigan ilmiy-tadqiqot ishlar majmuyi ham kiradi, ularning barchasining yaxlitligi va o'zaro bog'liqligi soliq tizimini tashkil etadi.

Har bir davlatda soliq tizimini yil sayin takomillashtirish strategiyasi va taktikasi tuzilgan, bu tadbirlar ma'lum davrga mo'ljallangan bo'lib, ularning biri — soliq yashirishning natijalarini jazolash bilan bog'liq.

Soliq tizimi soliq to'lovlarining budjetga o'z vaqtida soliq to'lashlarini nazorat qilish maqsadida tuzilgan organlar va tashkilotlardagi soliqqa tortish uslublarini, joriy qilingan soliqlar va yig'imlarni hamda ko'proq soliqqa tortish tamoyillarini, imtiyozlarni, soliq stavkalarini, siyosatini, obyektlari hamda subyektlarining umumiy harakati va ishini ifodalaydi. Albatta, soliq tizimi har bir davlatda boshqa-boshqa bo'lib, biri-biriga juda kam o'xshaydi.

Olimlarning ko'p yillik tahlili va izlanishlari natijasida bir-biriga o'xshagan soliq tizimlarining guruhlarini aniqlashgan va ularning quyidagi turlari mavjud:

Soliq tizimi:	Liberallashgan	Markazlashgan	Insonparvar
---------------	----------------	---------------	-------------

Bu soliq tizimlarining maqsadi har xil bo'lib, ularning samarali harakatlari soliq tushumi bilan o'lchanadi va amalda bu tizimlar mavjud.

Soliq tizimining mumtoz nazariyasiga asosan barcha soliq tizimlari unsurlarini quyidagi guruhlariga va belgilarga bo'lish mumkin (soliq tizimi chizmasiga qarang). Bu chizmada soliq tizimi farqlovchi mezonlarga asosan soliq to'lovchilarga, soliqqa tortish mezoniga, soliq olish obyektiga, boshqarish darajasiga, maqsadiga, hisoblash usuliga, soliqqa tortish tartibiga va boshqa mezonlariga qarab soliq tizimining ko'rsatkichlari ifodalangan.

Soliq tizimini takomillashtirishning asosiy yo'nalishi — davlat soliq siyosatining o'zgarishi, soliq turlari, o'sish sur'ati, uning asosiy elementlari hisoblanadi va sifati o'lchanadi (kitobning brinchi betida O'zRda joriy qilingan soliqlar tizimi daraxt sifatida ifodalangan). Bu ramz respublika miqyosida soliq tizimini qaysi yo'llar bilan rivojlanishi mumkunligini ifodalaydi.¹ Soliq tizimini takomillashtirishda soliqlar turi va ularning guruhlari, majburiy yig'imlarning turlari, soliqqa tortish uslublari, soliq to'lash vaqti, guruhlari ifodalanishi zarur.

3. Soliq mexanizmining kuchi va mohiyati

Soliq mexanizmi tushunchasi — davlat soliq siyosatini ro'yobga chiqarish, iqtisodiyotni rivojlantirish va aholining daromadlarini oshirish maqsadida joriy qilingan soliq olish tadbirlari; davlat miqyosida joriy qilingan soliq modeli, tizimi va siyosati yordamida amalga oshiriladigan ishlar majmuyi; qonunda belgilangan soliq turlari, stavkalari, imtiyozlarining amalda qo'llanilishi. Soliq qonuni doirasida tadbirlarni amalga oshirish natijasida soliq tushumi orqali davlat va mahalliy budjetlarning daromad qismini to'ldirish me'yori. Soliq siyosatining hayotga joriy etilishi va soliqqa tortish natijasida budjetga tushadigan tushum miqdori va salmog'ini shakllantiradigan iqtisodiy jarayon. Soliq mexanizmi amalda qanchalik samarali ishlasa, soliq tushumlari ham shunchalik barqaror bo'ladi. Demak, soliq mexanizmining kuchi uch ko'rsatkich bilan o'lchanar ekan: soliq tushumining o'sishi, iqtisodiy o'sish va aholi daromadlarining o'sishi. Soliq mexanizmi davlat miqyosida bir necha soliq unsurlarining birgalikdagi faoliyatida ifodalanadi (chizmaga qarang).

Soliq mexanizmi — davlatning iqtisodiy siyosati amalga oshiriladi hamda moliya va kredit mexanizmlari qatorida soliq mexanizmi kuchli omil bo'lib hisoblanadi. Misol tariqasida shuni keltirishimiz mumkin: valutaga bo'lgan

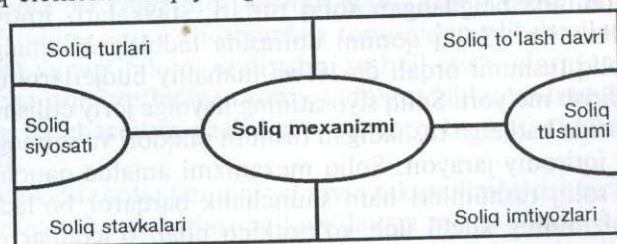
¹ T. Toshmurodov. «Soliqlar: izohli lug'at», Toshkent, «Mehnat» nashriyoti, 2003-y., 187-bet.

qora bozorni yo'q qilish maqsadida ko'p jinoiy jazolarni joriy qilib ko'rishdi va nihoyat soliq va to'lov mexanizmi yordamida chetdan kelayotgan (no-oziq-ovqat tovarlariga) 70 % va oziq-ovqat tovarlariga 40 % majburiy boj to'lovi joriy qilingandan keyin valuta qora bozorida AQSH dollarining qiymati birja bahosidan ham kamayib ketdi. Bu ko'rinmas soliq mexanizmining iqtisodiy ko'rsatkichlarini boshqarish yo'li bo'lib hisoblanadi. Shu uslub bilan jamiyatdagi ko'p nuqsonlarni yo'q qilish mumkin: poraxo'rlik, millatchilik, mahalliychilik, shovinistlik va fohishabozlik kabi jamiyatdagi illatlarni yo'q qilish mumkin.

Soliq mexanizmi — olimlarning fikricha, ko'zga ko'rinmas kuch bo'lib, uni davlat o'z iqtisodiy siyosatining soliq mexanizmi asosida amalga oshiradi va ayrim sohalar bo'yicha aniq iqtisodiy va ijtimoiy maqsadlarga erishiladi.

Soliq mexanizmi qanchalik yaxshi bo'lishi chizmada ko'rsatilgan barcha soliq elementlarining birgalikda harakat qilishiga, ularning jahon andozalariga javob berish va hayotiy moslashuviga bog'liq bo'ladi. Davlat miqyosida ularning samaradorligi soliq tushumining o'sishi bilan o'lchanadi.¹

Soliq qonuni doirasida tadbirlarni amalga oshirish natijasida soliq tushumi orqali davlat va mahalliy budjetlarning daromad qismi to'ldiriladi. Soliq siyosatining hayotga joriy etilishi va soliqqa tortish natijasida budjetga tushadigan tushum bilan o'lchanadigan iqtisodiy jarayon. Soliq mexanizmi qanchalik yaxshi ishlasa, soliqdan tushgan mablag' shunchalik tez va ko'p bo'ladi. Agar soliq mexanizmining tadbirlari aniq va maqsadli bo'lmasa, uning samarasi kam bo'ladi. Soliq mexanizmi davlat miqyosida bir necha soliq elementlarining birgalikdagi faoliyati bilan ifodalanib, soliq tushumining o'sishi bilan o'lchanadi. Albatta, soliq mexanizmining kuchini davlat miqyosida ilmiy tahlil qilsak, u uchta o'sishning qo'shilgan qiymati bilan o'lchanishi mumkin. Soliq mexanizmining davlat miqyosida belgilovchi asosiy soliq elementlari quyidagi chizmada ifodalangan:

Soliq mexanizmining elementlari.

Soliq mexanizmi — soliqqa tortish uslubining, imtiyozlarning, soliq siyosatining hayotda qo'llanishi asosiy tadbirlar tarkibiga kiradi.

Ko'pgina rivojlangan davlatlarning soliq mexanizmini tahlil qilish natijasida quyidagi soliq mexanizmlari mavjud ekanligi aniqlangan bo'lib, ularning maqsadi har xil.

¹ Пол Самуэльсон. Экономика, М., 1998, стр. 489.

Soliq mexanizmi	Fiskal	Imtiyozli	Maqsadli (ijtimoiy)
-----------------	--------	-----------	---------------------

Soliq obyekt — xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati bo'lib, soliq to'lash majburiyatining paydo bo'lishiga sabab bo'luvchi huquqiy dalillar va iqtisodiy ko'rsatkichlar (harakat, faoliyat, hodisa, holat). Soliqqa tortish obyekt faqat davlat tashkilotlarida, soliq organlarida ro'yxatdan o'tgan va faoliyat ko'rsatayotgan holatda mavjud bo'ladi.

Soliq yuki — xo'jalik yurituvchi subyekt yoki fuqaro to'laydigan barcha soliqlar va to'lovlar yig'indisining daromadga nisbati. Soliq yuki soliqlar, yig'implar va to'lovlar yig'indisining xo'jalik yurituvchi moliyaviy ahvoriga qanchalik ta'sir ko'rsatishi bilan tavsiflanadi. Bu ko'rsatkich ilmiy tahlillardagina ishlatiladi. Soliq yuki qanchalik og'ir bo'lsa, soliq to'lashdan qochish shuncha ko'payadi. Soliq to'lovchilar gardaniga tushadigan soliq va yig'implarning jami miqdori soliq to'lovchilar uchun moliyaviy majburiyat hisoblanadi. Soliqlar yordamida davlat budjetini mablag' bilan ta'minlaydi va soliq to'lovchilarning iqtisodiy faoliyatiga bevosita ta'sir qiladi.

Soliq mexanizmining asosiy elementlaridan biri bo'lib soliq kadrlari hisoblanadi va ularning bilimi, amaliy tajribasi soliq sohasining samaradorligini ko'tarishda asosiy omil bo'lib hisoblanadi.

Soliq modeli, tizimi va mexanizmi asosida soliqqa tortish vazifalari, maqsadlari, tamoyillari aniqlanib, davlat miqyosida aniq tadbirlar tuziladi va amalda joriy qilinadi. Boshqacha qilib aytganda davlat miqyosida ko'zda tutilgan maqsadga erishish uchun soliqlarning vazifalari, funksiyalari va soliqqa tortish tamoyillari aniq belgilanadi.

4. Soliqqa tortish vazifalari, tamoyillari, usullari va funksiyalari

Soliqlarning funksiyalari va vazifalarining o'xshash jihatlari shundaki, ikkalasi ham soliqlar mohiyatini ochishga xizmat qiladi. Ularning farqli jihatlari esa doimiylik va o'tkinchilik xususiyatiga egadirlar. Bundan tashqari soliqlarning funksiyalari obyektiv amal qiladi, ya'ni ularning mavjudligi ilmiy kashf etiladi, soliqlarning vazifalari esa bevosita davlat iqtisodiy siyosatini, aniqrog'i, soliq siyosatining mazmun-mohiyati va yo'nalishiga bevosita bog'liq bo'ladi, ya'ni ularning qanday bo'lishi davlatga bog'liqdir.

Soliq vazifalari — davlat miqyosida ma'lum davrda bajarilishi zarur bo'lgan asosiy ishlar va tadbirlar (soliq tushumini ta'minlash) majmuyi. Soliq vazifalari o'zgaruvchan va o'tkinchi xususiyatga ega bo'lib, davlatning iqtisodiy, soliq siyosati mohiyatiga, mazmuni va yo'nalishiga bog'liq bo'ladi. Soliq vazifalari davlatning iqtisodiy siyosatini hayotga tatbiq qilishda asosiy mexanizm vazifasini o'tashi lozim.

Soliqqa tortish predmeti — (soliq predmeti)ni soliq to'lovchi xo'jalik subyektlari faoliyatining moddiy mahsuli tarzida ta'riflash soliq predmeti kategoriyasi iqtisodiy mohiyatining cheklanishiga olib keladi. Har qanday soliqqa tortiladigan predmet tegishli qonun normalari doirasida soliqqa tortiladi. Shu nazariy qoidaning amaliy ko'rinishini quyidagicha tavsiflab,

asoslash mumkin. Masalan, yakka tartibdagi mehnat faoliyati natijasida tadbirkor jismoniy shaxsning olgan daromadi moddiy predmet nuqtayi nazaridan soliq qonunchiligining umumiy qoidalariga binoan soliqqa tortish predmeti hisoblanadi, lekin bu daromad olingan mablag'larga qarab har xil stavkada soliqqa tortiladi. Bu holat soliqning moddiy predmeti tegishli soliqqa tortish tartiblariga binoan soliq munosabatlari predmetiga aylanganidan dalolatdir. Bundan shunday xulosa chiqadiki, soliq munosabatlari vujudga kelishi uchun, albatta, ikki tomonlama huquqiy maqomga ega bo'lgan rasmiy obyektlar shakllangan bo'lishi lozim. Bunda bir tomondan davlat rivojlanishining ehtiyojlari va ikkinchi tomondan soliqqa tortiladigan obyektga egalik qilayotgan subyektning mavjudligi soliq munosabatlarining vujudga kelishiga sabab bo'ladi. **Demak, soliq obyekti bu** — obyektiv moddiy munosabatlardan qonun asosida kelib chiqadigan real fikrlar asosida soliq obyektining qoidasini ifodalaydi.

Soliqlar funksiyasi orqali davlat xalq xo'jaligi taraqqiyoti rag'batlantiriladi, bu bilan fiskal funksiyalarni bajarish bazani kengaytiradi. Ishlab chiqarishni soliqning iqtisodiy funksiyasi orqali rag'batlantirib va rivojlantirib, davlatning oqilona soliq siyosatini o'tkazish bilan soliq yukini kuchaytirmasdan turib faoliyat ko'rsatish va yashash shart-sharoiti ta'minlanadi.

Soliqlarning barcha funksiyalari bir-biriga uyqashib bir vaqtning o'zida ikkalasi amalga oshirilishi ko'pincha ular o'rtasida ziddiyatlarni tug'dirishga olib keladi. Soliq funksiyalarining mazkur tasnifi shartli, shuning uchun munozaraviy tus kasb etadi.

Masalan, davlat keyinchalik budget orqali iqtisodiy va ijtimoiy sohani rivojlantirishga ta'sir ko'rsatish maqsadida o'z qo'lida moliya resurslarining iloji boricha katta hajmini jamlashga intilsa, u soliq larni oshiradi va bu bilan ularning fiskal funksiyasidan faolroq foydalanadi. Biroq daromadning qanchalik ko'p qismini davlat soliq sifatida olib qolsa, daromad (foйда) olish maqsadida faol ishlash uchun rag'batlar shunchalik kam bo'ladi.

Rag'batlantirish funksiyasi soliq tizimining eng muhim funksiyalaridan biri bo'lib, ishlab chiqarishni rivojlantirishga, moddiy xomashyo resurslari, shuningdek, moliyaviy va mehnat resurslari, jamg'arilgan mol-mulkdan samarali foydalanishga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi, ya'ni soliq yukini kamaytirish orqali ishlab chiqarishni rivojlantirishga, moliyaviy ahvolni mustahkamlashga va investitsiya faoliyatini jonlantirishga rag'batlantiradi.

Nazorat funksiyasi soliq to'lovchi tomonidan taqdim etilgan soliqqa tortish obyekti, soliqqa tortiladigan ba'zi imtiyozlar singari va hokazo tegishli ko'rsatkichlarning hisob-kitoblarini tekshirishda murakkab jarayondan iborat. Soliq hisobi soliq idoralariga belgilangan soliq hisobi shakllari orqali soliq to'lovchilar o'zlarining soliq majburiyatlarini qanday bajarayotganliklarini yanada samarali nazorat qilish imkonini beradi.

Soliqlarni hisoblash jarayonini axborot bilan ta'minlash funksiyasi. Mazkur funksiya amaldagi qonunlarga muvofiq buxgalteriya hisobini yuritishlari shart bo'lmagan shaxslar uchun soliq majburiyatlarini to'g'ri hisoblashga doir zarur

soliq axborotini yig'ish va qayta ishlash imkonini beradi. Masalan, soliqqa tortiladigan jismoniy shaxslar yil davomida olgan daromadlari va qilgan xarajatlarini hisobga olishlari shart. Jismoniy shaxslar buxgalteriya hisobini yuritishlari shart bo'lmagani uchun barcha hisob funksiyalari soliqqa tortish maqsadlari uchun hisobga, ya'ni soliq hisobiga yuklanadi.

Soliq funksiyalarini qisqacha ko'rib chiqish soliq moliya resurslarini jamlash, xo'jalik faoliyatini tartibga solish va daromadlarni ijtimoiy jihatdan ahamiyatli maqsadlar uchun qayta taqsimlash bo'yicha muhim vazifalarni bajaradi, deb xulosa chiqarish mumkin.

Shu sababli, soliq siyosatini o'tkazayotganda soliqlar ancha nozik qurol ekanligini hamda ulardan ehtiyotkorlik bilan va puxta o'ylab foydalanish lozimligini esda tutish kerak, chunki ular nafaqat sof fiskal funksiyani, balki taqsimlash va rag'batlantirish funksiyalarini ham bajaradi.

Shunday qilib soliqlarning **funksiyalari** haqida ham yagona fikr yo'qligini e'tirof etib, yuqoridagilarga tayangan holda ularning quyidagi funksiyalarini keltirish mumkin.

1. Fiskal (xazina) funksiyasi. Bu funksiya deyarli barcha iqtisodchilar tomonidan tan olingan bo'lib, buning mohiyati budget tizimiga kiruvchi davlat va mahalliy budgetlarni pul daromadlari (tushumlari) bilan ta'minlab turishni xarakterlaydi. Soliqlarning bu funksiyasi ularning eng muhim ilmiy ma'ruza funksiyasi hisoblanib, soliqlarning mavjudligini ham xarakterlaydi. Chunki, soliqlarni joriy etishdan maqsad ham aslida budget tizimi daromadlarini shakllantirishdan iboratdir.

2. Qayta taqsimlash funksiyasi. Ma'lumki, muayyan davrda yaratilgan yalpi milliy (ichki) mahsulotning jamiyat ixtiyoriga sof mahsulot sifatida qoladigan qismi, ya'ni milliy daromad uni yaratuvchi (ishlab chiqaruvchi)lar — real sektorda taqsimlanadi. Bunda milliy daromad huquqiy jismoniy shaxslar tomonidan foyda, daromad, ish haqi, dividend, renta, ijara va shu kabilar sifatida qo'yilgan hissasiga muvofiq o'zlashtiriladi. Biroq, jamiyat faqat ishlab chiqarish sohasida emas, balki noishlab chiqarish sohasidan ham iboratdir. Demak, milliy daromadni qayta taqsimlash zaruriyati kelib chiqadi, bu esa amalda soliqlar orqali amalga oshiriladi, ya'ni soliqlar tufayli real sektorda noishlab chiqarish sektoriga daromadlarning bir qismi o'tkazilishi (qayta taqsimlanishi) sodir bo'ladi. Biroq, ayrim iqtisodchi adabiyotlarda soliqlarni taqsimlash funksiyasi haqida gap boradi. Ammo, shakllangan budget daromadlarini taqsimlash soliqlarning emas, balki moliya funksiyasiga kiradi, shu jihatdan soliqlarni qayta taqsimlash funksiyasi ham aslida tom ma'noda emas. Chunki, bu yerda soliqlar orqali milliy daromadning qayta taqsimlanishini nazarda tutish lozim, ya'ni soliqlar budgetning daromadlarini shakllantiradi, xolos, uning qanday va qancha taqsimlanishi moliya kategoriyasi orqali ta'minlanadi.

3. Rag'batlantirish (ishlab chiqarishni qiziqtirish) funksiyasi. Soliqlarga rag'batlantiruvchi funksiya ham xosdir, chunki sof fiskalikka asoslangan soliqlar mohiyati agressiv xarakterda bo'lib qoladi va jamiyat tomonidan tan olinmaydi. Hozirda jahonda bironta davlat yo'qki, soliq qonun-

chiligida ishlab chiqarishni rag'batlantirish ko'zda tutilmagan bo'lsa. Soliqlarning rag'batlantiruvchi funksiyasi asosan soliq bo'yicha beriladigan imtiyozlar orqali yuzaga chiqadi. Demak, soliq mavjud ekan, uni barchadan bir xil tartibda, bir xil miqdorda (stavkada) undirib bo'lmaydi chunki soliq to'lovchilarning o'zi, ular qaysi davrda bo'lmasin, ijtimoiy jihatdan bir xil mavqega ega emas.

Soliqqa tortishning nazorat funksiyasi quyidagi tadbirlarni o'z ichiga oladi:

- soliq to'lovchilarni to'liq ro'yxatga olishni ta'minlash;
- soliq to'lovchilarning moliyaviy hisobotlarini nomeral, ya'ni xo'jalik subyekti obyektlariga chiqmasdan o'tkaziladigan tekshiruvlar olib borish;
- xo'jalik subyektlarining moliyaviy xo'jalik faoliyatining hujjatli tekshiruvlarini tashkil qilish;
- xo'jalik yurituvchi subyektlar va ular uchun belgilangan soliq turlari bo'yicha kompyuterda shaxsiy varaqalar yuritish orqali soliq va boshqa majburiy to'lovlar tushumini nazoratga olish;
- soliq to'lovchilar tomonidan davlat budjetiga to'lanayotgan soliq tushumlarining kunlik miqdori haqida axborot olib, tahlil qilish va shu nazorat orqali soliq to'lovchilar prognoz ko'rsatkichlarining bajarilishini kuzatib borish;
- soliq turlari bo'yicha tushumlar va soliq xodimlari tomonidan o'tkazilgan tekshiruvlarning natijalari to'g'risida maxsus shaklda statistik-hisobot yuritish.

Nazorat funksiyasi doirasida amalga oshiriladigan tadbirlardan ko'rinib turibdiki, uning asosiy mohiyati O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qarori bilan joriy etilgan soliq turlari bo'yicha tegishli xo'jalik subyektlari to'laydigan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni belgilangan muddatda va miqdorda davlat budjetiga undirilishini ta'minlashdir.

Soliqqa tortish funksiyalari nazorat funksiyasining ta'minlanishi bilan chegaralanmaydi, balki uning intihosi bo'lmish soliq to'lovlariga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi soliq qonunchiligi buzilishining oldini olish maqsadida soliqqa oid huquqbuzar xo'jalik subyektlariga va ularning mansabdor shaxslariga ma'muriy yoki jinoiy chora ko'rishni aks ettiruvchi soliq qonunchiligining ustuvorligini ta'minlash funksiyasi bilan yakunlanadi.

Soliqqa tortish funksiyalari o'zining iqtisodiy-ijtimoiy mohiyatlari jihatidan juda serqirra bo'lib, davlat budjeti daromad qismining manfaatlarini muhofaza qilishga qaratilgan huquqiy munosabatdir.

Soliqqa tortiladigan obyektning aniqlash uchun yalpi daromad tushumidan chegirmalar va imtiyozlarni ayrib tashlash zarur, ya'ni quyidagi formulaga asosan aniqlash zarur:

$$O = D - (A + I).$$

Bu yerda: O — soliqqa tortiladigan obyekt,
 D — yalpi daromad tushumi,
 A — soliq kodeksiga asosan berilgan chegirmalar,

I — soliq kodeksida berilgan imtiyozlar.

Soliqqa tortiladigan bazani aniqlashda yalpi daromad tushumidan chegirmalar va imtiyozlarni ayirgandan keyin aniqlangan soliq obyektiga soliq stavkasini ko'paytirsak kelib chiqadi, ya'ni quyidagi formulaga asosan:

$$O = \{D - (A + I)\} \cdot C : 100$$

Bu yerda: C — soliq stavkasi.

Ikkinchi formulaning natijasi bo'yicha aslida budjetga to'lanadigan soliq summasi kelib chiqadi. Buni soliqqa tortiladigan baza deyish mutlaqo noto'g'ri. Endi formuladagi stavkani chiqarib tashlasak, yana soliqqa tortiladigan obyekt kelib chiqadi. Shu yerda tabiiy savol tug'iladi. Buning o'rniga soliqqa tortiladigan daromad tushunchasining kiritilgani iqtisodiy nuqtayi nazardan to'g'ri atama bo'lgan bo'lar edi. **Soliqqa tortish obyekti** — hamma daromad (foyda), soliqqa tortiladigan daromad esa, soliq qonunchiligida belgilangan chegirmalar, imtiyozlar va soliq obyektining ma'lum qoidalariga ko'ra kamayishi inobatga olingan qoldig'idan iborat.

Olimlarning soliq to'g'risidagi yaratgan qonuniyatlari va soliqqa tortish tamoyillari hozirgi davrda qayta amaliyotda tatbiq qilinayapti. Masalan, XII—XIII asrda yashagan olim **T.Toza** o'zining «Soliq asoslari» asarida quyidagi **tamoyillarni** bergan:

1. Soliq oladigan davlat odamlari amalda qisqa vaqt ishlashi lozim, ya'ni 4 yil va yaxshi ishlasa, yana 3 yil. Undan keyin amali ko'tariladi yoki davlat tashkilotida ishlamasligi zarur.

2. O'g'ri, muttahaq, qallob, tamagir va poraxo'r odamlar ishga qo'yilmasligi maqsadida kadrlar maxsus ekspertlar tomonidan tavsiya etilishi va aniqlanishi zarur. Ular soliq tushumidan umuman foydalanishiga yo'l qo'yilmasligi lozim, hatto ish haqi ham berilmasligi zarur.

3. Soliq tushumi davlat xarajatini qoplashi kerak. Davlat xarajatiga, davlatni boshqarish, maktab va qariyalar tibbiyotidan boshqa xarajatlarga sarf qilinmasligi zarur.

4. Maxsus dasturlarga qo'shimcha aholining xohishiga qarab soliq joriy qilinishi lozim (urush, falokat yoki aniq maqsad uchun). Bu soliqlar vaqtincha joriy qilinib, sarf natijasi davlat odamlari tomonidan xalqqa hisobot berishi lozim.

5. Soliqni yashirsa, soliq tushumidan maqsadsiz foydalansa, albatta, jazolanishi zarur. Soliq to'lovchi qanday jazolansa, soliq tushumidan noto'g'ri foydalanuvchi ham shunday jazolanishi zarur.

6. Soliq og'irligi har qanday korxonada va shaxsning foydasidan olinishi zarur bo'lib, uning og'irligi 10—13% dan ortmasligi zarur.

7. Soliqqa tortish tamoyillari bo'lib tenglik, aniqlik, yengillik, aholini real daromadini ko'paytirishga qaratilgan, ayrim tarmoqlarni rivojlantirishga yo'naltirilganligi hisoblanadi.

Bu tamoyillar XIII asrda arab davlatlarida foydalanilgan bo'lib, keyinchalik Yevropaga tarqalgan. Bu qoidalar ayrim tarixiy adabiyotlarda soliqqa tortishning 7 ta oltin qoidasi deb ham ataladi. Bu qoidalarning ayrimlarini birlamchi qilib **A. Smit**, **Ulug'bek** va boshqa olimlar o'z asarlarida yozib o'tganlar.

Hozir esa O'zbekistondagi soliq tizimida umumiy tamoyillar quyidagilardan iborat:

- har bir shaxs qonun bilan o'rnatilgan yig'imlarni to'lashi shart;
- olingan manbalardan qat'i nazar, barcha soliqqa tortilishi shart;
- soliq imtiyozlarini belgilash ijtimoiy prinsiplarga mos bo'lishi kerak;
- soliq solish — yuridik shaxslarga nisbatan shakllardan qat'i nazar, qonun oldida tenglik, jismoniy shaxslarga nisbatan esa jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeyidan qat'i nazar, qonun oldida tenglik asosida amalga oshirilishi zarur;

Keyinchalik olimlardan **Jon Styuart, B. Yozif, E. Shtigels** va boshqalar o'z asarlarida asosan yuqoridagilarga o'xshash tamoyillarni belgilab berdilar. **Kyoln** soliq huquqi instituti doktori, professor **Yoxim Lang** soliqqa tortishning zamonaviy tamoyillarini o'rganib chiqib, ularning ijobiy va zaif jihatlarni taqqoslab, soliqqa tortishning besh tamoyilini **Kodeks loyihasiga kiritdi. Ular quyidagilardir:**

1. Tenglik va samaradorlik — iqtisodiy faoliyat obyektlarining teng miqdorda soliqqa tortilishini va ular uchun soliqlar yukining teng taqsimlanishini ko'rsatadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida barcha huquqiy va jismoniy shaxslar teng huquqli bo'lgani uchun ularga soliq solinishi va soliqlar yuki ham teng bo'lishi lozim. Bir shaxsning soliqqa tortishdan ozod qilinishi budjet daromadlarining taqchilligi sharoitida soliq yukini bozor munosabatlarining boshqa ishtirokchilari zimmasiga yuklaydi.

2. Soliqqa tortishning aniqligi va maqbulligi — qarzar yuzasidan o'zaro munosabatlarga nisbatan talablar huquqiy davlatchilik nuqtayi nazaridan aniq belgilab qo'yilishi kerak. Bundan soliq to'lovchilar (shu jumladan, fuqarolar) to'lanishi zarur bo'lgan soliqlar summasini aniq bilishlari, ular zimmasiga soliqlar yukining solinishi uchun asos bo'ladigan siyosiy qarorlar tadbirlar xususida xabardor qilingan bo'lishi zarur.

3. Soliqqa tortishning arzonligi — soliq qonunlari iloji boricha sodda ifodalangan bo'lishi, soliqlarni undirish qoidalari nisbatan arzonligi bilan farqlanib turishi kerak. Bunday tamoyil, o'z navbatida, soliqqa tortishning shartlari, qulayligi, oddiyligidan kelib chiqadi. Ushbu tamoyilga ko'ra, soliqlarning undirilishi oson bo'lishi lozim. Qonunchilik materiallarini tayyorlash, soliqlarni hisoblash, boqimandalardan soliqni undirishni tashkil etilishi uchun mehnat va moddiy xarajatlar juda kam bo'lishi zarur.

4. Soliqqa tortishning xazina (fiskal) samaradorligi va qayishqoqligi — o'z samaradorligi bilan ajralib turishi va iqtisodiy vaziyatlarning o'zgarishiga qonuniy choralarsiz to'g'ri javob berishi lozim. Bu o'rinda **Yoxim Lang** soliqqa tortishning xazina samaradorligi — iqtisodiy yuksalishga soliqlar yukining og'irligi nomuvofiq bo'lishi bilan bog'liq ekanligi haqida ogohlantiradi. U, soliq yukining og'ir bo'lishi iqtisodiy o'sish uchun zarardir, deb ta'kidlaydi. Faqat Yaponiya, Germaniya singari iqtisodiy jihatdan qudratli davlatlar iqtisodiy yuksalishga to'sqinlik qiladigan soliq tizimiga amal qilishlari mumkin.

5. Soliqqa tortishning ijtimoiy adolatligi — ijtimoiy davlatlarda zarur bo'lgan qayta taqsimlashning amalga oshirilishini va ijtimoiy g'oyalar, jum-

ladan, atrof-muhitni muhofaza etish, sog'liqni saqlash va oila manfaatlarini himoya qilish borasida yordam berishi lozim. Yuqorida aytilgan soliqqa tortish tamoyillari soliqlarning iqtisodiy kategoriya sifatida olingan qonunlardir. Ba'zi iqtisodchilar ularning ahamiyatini pasaytirib, tamoyillarni tartiblar, talablar, deb tushuntiradilar. Tartib va talab boshqa, iqtisodiy qonun boshqa.

O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksida esa soliqqa tortish tamoyillari soliq qonunchiligi tamoyillari sifatida nomlanib, uning **besh tamoyili(4-modda) belgilab qo'yilgan:**

1. Har bir shaxs Kodeksda belgilangan soliq va to'lovlarni to'lashga majburdir, ya'ni soliq to'lash qonun bilan majbur qilib qo'yiladi. Aslida, majburiylik soliqlarning iqtisodiy mohiyatidan kelib chiqadi.

2. Huquqiy shaxslarni soliqqa tortish mulkchilik shaklidan qat'i nazar, jismoniy shaxslar esa jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy ahvolidan qat'i nazar, qonun oldida tengdirlar.

3. Belgilangan soliqlar va yig'imlar O'zbekiston hududida tovarlar (ishlar, xizmatlar) yoki pul mablag'larining erkin harakatini bevosita va bilvosita cheklamaydi, yoki soliq to'lovchilarning iqtisodiy faoliyatini cheklash, yoki to'sqinlik qilishga yo'l qo'ymaydi.

4. Manbalaridan qat'i nazar, hamma daromadlar majburiy ravishda soliqqa tortiladi.

5. Belgilangan soliq imtiyozlari ijtimoiy adolat tamoyiliga mos kelishi shart.

Soliqqa tortish tamoyillari va soliq qonunchiligi tamoyillari muayyan o'xshashlikka ega va ularni to'liq hayotga tatbiq etish iqtisodiyotni rivojlantirishning muhim vazifalaridan biridir.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan belgilangan soliqlar va shu bilan bog'liq, soliq qonunchiligining bajarilishini ta'minlovchi **soliqqa tortish tamoyillari quyidagilardan iborat:**

- ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish dasturlarining bajarilishini ta'minlashga moliyaviy muvofiqlik tamoyili;

- qonun ustuvorligini ta'minlanish tamoyili (soliq to'lovlarining majburiylik tamoyili);

- me'yoriy hujjatlarning o'tgan hisobot davriga ta'sirini inkor qilish tamoyili;

- soliqqa tortishning bir martaliylik tamoyili;

- soliqqa tortishning imtiyozlilik tamoyili;

- soliq to'lovchilar va davlat manfaatlarining tenglik tamoyili;

- soliqqa tortishda rezidentlik tamoyili;

- soliqqa tortishda adolat ustuvorligi tamoyili;

- soliqqa tortishda nazoratning doimiylik tamoyili;

Soliqqa tortishning yuqorida keltirilgan tamoyillarining nazariy tafsilotlari juda muhim bo'lishiga qaramay, iqtisodiy adabiyotlarda va umuman soliqqa oid qonun hamda boshqa rasmiy hujjatlarda yetarli darajada yoritilmagan.

5. Soliqa tortishning huquqiy asoslari

Soliq huquqi — bu, soliq to'lovchining faoliyatida sodir etilgan huquq-buzarliklarni uning bo'yniga qo'yish yoki ularning umuman mavjud emasligini asoslab berish zahmati zimmasiga yuklangan yagona soha emas. Soliq munosabatlaridagi huquqlar himoyasi sud jarayonida fuqarolik-protsessual tamoyillariga rioya qilgan holda munozara usulida haqiqatni yuzaga chiqarish va tomonlarning talab hamda e'tirozlarini asoslovchi holatlar-ni mukammalligi ta'minlanishiga bog'liq.

Soliqqa tortish munosabatlarining huquqiy asoslari — o'z xususiyatiga ko'ra, davlat ishlab chiqarishi bilan bog'liq bo'lmagan, soliq to'lovchi xo'jalik subyektlarining moliya-xo'jalik faoliyatiga qaram va soliq to'lovchilar faoliyatidan hosil bo'lgan qo'shimcha qiymatning bir qismini jamiyatning taraqqiyoti uchun mo'ljallangan tadbirlarga sarflanishi muqarrarligidan kelib chiquvchi huquqiy mezonlar, tartib-qoidalar.

Soliq turini erkin tanlash huquqi — faoliyat ko'rsatuvchi shaxsning soliq to'lashda qo'llaniladigan maqomini o'zi tanlash imkoniyati; xo'jalik yurituvchi subyektlar, ayniqsa, kichik korxonalariga ko'p sonli soliqlar o'rniga yagona soliq to'lash tartibini erkin tanlash imkoniyatining berilishi. Bu soliqni to'lash tartibi, stavkalari Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Soliq huquqi — soliq, yig'im va to'lovlar bilan bog'liq huquqiy qarorlar soliq sohasidagi huquqiy munosabatlar va soliq bilan bog'liq huquqiy javobgarlik masalalarini o'z ichiga oluvchi qonun me'yorlari majmuyi. Soliq huquqi fan sifatida huquqiy tartibotlardan bo'lib, O'zR hududida soliq sohasidagi munosabatlarni qonun asosida tartibga soluvchi tizimga ega:

6. Soliq huquqining manbalari

Soliq to'lashning va soliqqa tortishning maxsus huquqiy me'yoriy hujjatlari yuqori tashkilotlar tomonidan tasdiqlangan. Davlat oldidagi o'z majburiyatlarining bajarilishini tasdiqlovchi hujjatlar soliq qonunchiligi doirasida rasmiylashtirilishi huquqiy muhofazalanishning asosiy omillaridan hisoblanadi va faqat shu yo'l bilan soliq organlari yoki boshqa nazorat qiluvchi tashkilotlar noqonuniy harakatlarning oldini olishi mumkin. Soliq to'lovchi tekshiruv jarayonida soliq xizmati xodimlari tomonidan soliqqa tortish munosabatlari bo'yicha bildirilgan tanqidiy mulohazalarga, qoidalariga binoan, hujjatlar, ashyoviy dalillar va mukammal hisob-kitoblarni asos qilgan holda javob berishga doim tayyor bo'lishi lozim.

Davlat soliq inspeksiyalarining vazifalari va funksiyalari — ular jumlasiga quyidagilar kiradi: 1) soliq to'lovchilar(xorijiy va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar)ning to'liq hisobga olinishini ta'minlash; 2) soliq to'lovchilar tomonidan buxgalteriya hisoboti va balanslari, soliq hisob-kitoblari, hisobotlari, bayonnoma-deklaratsiyalar hamda to'lovlarni hisoblash va to'lash bilan bog'liq barcha hujjatlarning o'z vaqtida taqdim etilishini nazorat qilish, shuningdek, foyda, daromad, soliqqa tortishning boshqa obyektlarining aniqlanganligi va hisoblanganligiga oid hujjatlarning to'g'riligini tekshirish; 3) budget oldidagi o'z majburiyatlarini bajarmagan shaxslarga nisbatan moliyaviy sanksiya (jazo)lar qo'llanilishini ta'minlash; 4) soliq inspeksiyasi mas'ul shaxsining asoslangan qarori korxon, tashkilot va muassasalarning foyda (daromad) yoki soliqqa tortishning boshqa obyektlari pasaytirilganligi (kamaytirib ko'rsatilganligi) dan dalolat beruvchi hujjatlarni ko'rib chiqish soliq inspeksiyasi mansabdor shaxsining asoslangan qarori ularning mazmunini qayd etish va olib qo'yish uchun asos bo'lib xizmat qiladi); 5) musodara qilingan va egasiz mulklarni, shuningdek, meros qilish huquqi bo'yicha davlat ixtiyoriga o'tkazilgan mulklarni hamda topilmalarni hisobga olish, baholash va sotish; 6) budgetga tushishi lozim bo'lgan va haqiqatdan tushgan soliqlar hamda boshqa to'lovlarga operativ buxgalteriya hisobi yurgiziladigan hujjatlarni banklar, moliya organlari, korxon, tashkilot va muassasalardan olish; 7) davlat soliq inspeksiyalariga va ularning mas'ul shaxslariga buxgalteriya hisobotlari, balanslar, hisob-kitoblar, deklaratsiyalar va budgetga soliqlar hamda majburiy to'lovlarni hisoblash, shuningdek, to'lash bilan bog'liq boshqa hujjatlar taqdim etilmaganda yoki ularni taqdim etishdan bo'yin tovlangan hollarda korxon, tashkilot, muassasalarning bank hamda boshqa moliya-kredit tashkilotlaridagi hisob-kitob va boshqa hisob varaqlari bo'yicha bank muomalalarini to'xtatib qo'yish; 8) ortiqcha to'langan yoki undirilgan soliq va yig'imlar qaytarilishini ta'minlash; 9) belgilangan hisobotni yuqori soliq organlari uchun budgetga amalda kelib tushgan soliq va boshqa to'lovlarning summasi haqidagi ma'lumotni tuzish, tahlil qilish hamda tuman va shahar moliya organlariga taqdim etish; 10) xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan naqd pul muomalasi va nazorat kassa mashinalarining qo'llanishi borasidagi nisbatan qonunchilik talablarining bajarilishini nazorat qilish.

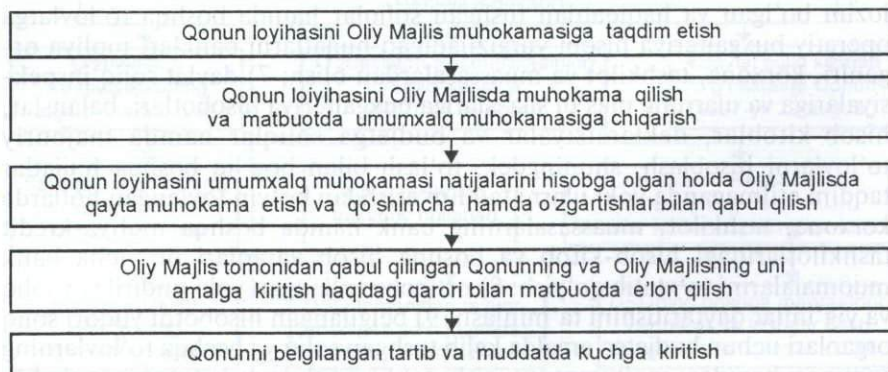
Soliq qonunchiligi — tushunchasini shaklan va mazmunan tuzilishini tahlil qilgandagina to‘liq anglash mumkin. O‘zbekiston Respublikasida faqat uning eng yuqori organi bo‘lgan Oliy Majlis qonun chiqarish vakolatiga ega. Soliq qonunchiligi shaklan soliqlar va soliqqa tortish bo‘yicha Oliy Majlis qarori bilan qabul qilingan qonunlar va O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan amalga kiritilgan rasmiy o‘zgartirishlar majmuasidan iborat. Mazmunan soliq qonunchiligi yuridik va jismoniy shaxslarni soliqqa tortishni tartibga soluvchi normalar yig‘indisi sifatida ifodalanaadi. Soliq qonunchiligining shaklan va mazmunan tashkil topishining mohiyatiga asoslangan holda uning tamoyillik qoidasini quyidagicha ifodalash mumkin.

Soliq qonunchiligi bu — vakolatli organlar tomonidan rasmiy e‘lon qilingan soliqlar va yig‘imlar tizimi, soliqqa tortishning umumiy tamoyillari, davlat va xususiy mulk egasi o‘rtasidagi soliq va yig‘im to‘lovlari munosabatlarining kelib chiqish asoslari, o‘zgartirilishi va bekor qilinishi, soliq nazoratining shakllari va uslublari hamda soliq majburiyatini buzganlik uchun javobgarlik normalari yig‘indisidir.

Soliq qonunchiligi shaklan qonun chiqaruvchi va qonunlarning bajarilishini ta‘minlovchi organlar rasmiy hujjatlarining to‘plami va mazmunan davlat budjeti daromadlarining manbayi bo‘lgan soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarni undirish bilan bog‘liq qonun, tartib-qoida normalari sifatida ta‘riflanganligi asosida soliq qonunchiligining nazariy shaklini piramida toifasida izohlash mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksi soliq tizimining huquqiy asoslarini, soliq to‘lovchilarning huquqlari hamda majburiyatlarini belgilaydi, soliq ishlarini yuritish tartibotini va soliq haqidagi qonun normalarini buzganlik uchun soliq to‘lovchiga nisbatan moliyaviy jazo choralarining qo‘llanilishini tartibga soladi.

Soliq qonunlarining qabul qilinishi tartibi:

Soliqda huquqiy munosabatlar — davlat soliq idoralari va soliq to‘lovchilar (yuridik va jismoniy shaxslar) o‘rtasidagi munosabatlar, davlat budjetining majburiy to‘lovlarni bajarish soliq sohasidagi huquqiy me‘yorlar

bilan tartibga solinadi. O‘zR bo‘yicha soliqqa tortishga oid qonunlarni qabul qilish quyidagi tartibda amalga oshiriladi.

Yangi soliq, to‘lov, boj va yig‘imlar maxsus tartibda yuqori tashkilotlar tomonidan tasdiqlanadi va joriy qilinadi.

Soliq to‘lovchilarning huquqi. Soliqlar va soliqqa tortish munosabatlari qonunchiligi va umuman, soliq tizimining funksiyalari birgina maqsadga, ya‘ni davlatning mablag‘larga ehtiyojini qondirishga, soliq yig‘imlari orqali soliq to‘lovchilar tasarrufidagi moddiy qiymatliklarning bir qismi hisobidan budjet daromadlarini shakllantirishga qaratilgan. Bu jamiyat rivojlanishining davlat qurilishi tamoyillaridan kelib chiqqan mumtoz qonuniyat.

Soliq to‘lovchilarning majburiyatlari — soliqqa tortish munosabatlari-da markaziy o‘rinni egallaydi. Chunki soliq munosabatlarining moddiy natijasi, ya‘ni soliq to‘lovchilar majburiyatlarining bajarilishi davlat budjeti manfaatlari bilan bevosita bog‘liq. **Soliq to‘lovchilar majburiyatlari O‘zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksining 12-moddasida quyidagi tartibda berilgan:**

1) belgilangan tartibda va muddatlarda soliq organlarida ro‘yxatdan o‘tish, yuridik manzili o‘zgargan taqdirda esa, bu haqda soliq organiga o‘n kunlik muddat ichida xabar berish;

2) soliqlar va yig‘imlarning tegishli summasini o‘z vaqtida va to‘liq hajmda to‘lash;

3) buxgalteriya hisobini va hisob hujjatlarini qonun hujjatlariga muvofiq yuritish;

4) moliyaviy hisobotni, soliqlar turi bo‘yicha hisob-kitoblarni yoki daromadlar to‘g‘risidagi deklaratsiyalarni qonun hujjatlarida belgilangan tartibda soliq organlariga taqdim etish;

5) soliqlar va yig‘imlarni hisoblab chiqarish, to‘lash bilan bog‘liq hujjatlar va ma‘lumotlarni, shuningdek, soliqlar va yig‘imlar yuzasidan imtiyozlar huquqini tasdiqlovchi hujjatlarni soliq organlariga taqdim etish;

6) soliqlar va yig‘imlarni hisoblab chiqarish, to‘lash masalalarini tekshirish uchun soliq organlari mansabdor shaxslarining daromad olish yoki soliq solish obyektlarining saqlanishi bilan bog‘liq binolar va joylarga kirishiga ruxsat berish;

7) soliq organlarining soliq haqidagi qonun hujjatlarini buzish hol-larini bartaraf etish to‘g‘risidagi talablarini bajarish.

Soliq to‘lovchilar yuqorida ko‘rsatilgan majburiyatlardan tashqari boshqa qonun hujjatlarida ularning zimmalariga yuklatilgan boshqa majburiyat-larni ham bajaradilar.

Soliq to‘lovchilar majburiyatlarining eng asosiysi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 51-moddasida quyidagicha belgilangan: «Fuqarolar qonun bilan belgilangan soliqlar va mahalliy yig‘imlarni to‘lashga majburdirlar».

Soliq qonunchiligi va soliqqa tortish munosabatlari majburiyatlarining ijrosini ta‘minlash uchun soliq to‘lovchilar davlat talab qiladigan quyidagi uchta **amalni bajarishlari lozim:**

1) xo'jalik subyekti tomonidan soliqqa tortiladigan obyektlarni aniqlash;

2) davlat budgetiga o'tkaziladigan soliq summasini mustaqil hisoblab chiqarish;

3) soliqlarni to'lash.

Soliq to'lovchi tomonidan ado etiladigan har bir amal soliq to'lovchilarning toifasiga qarab belgilangan tartibda bajariladi. Masalan, yuridik maqomdagi soliq to'lovchilar davlat budgetiga to'lanadigan soliq to'lovlarini o'zlarining moliyaviy-xo'jalik faoliyatlari natijalaridan kelib chiqib hisoblaydilar va budgetga to'laydilar. Soliq to'lovchilar toifalari bo'yicha soliqqa tortish amallarining bajarilishini jadvalda quyidagicha tasvirlash mumkin.

Soliq to'lovchilar toifalari	Soliqqa tortishning majburiy bajariladigan amallari		
	Soliqqa tortiladigan obyektlarni aniqlash tartibi	Soliq summasini hisoblab chiqarish tartibi	Davlat budgetiga soliq to'lash tartibi
Yuridik shaxslar Jismoniy shaxslar a) mahalliy soliq to'lovchi fuqarolar b) tadbirkorlar	Mustaqil ravishda Davlat soliq organi tomonidan Deklaratsiya taqdim etish	Mustaqil ravishda Davlat soliq organi tomonidan Davlat soliq organi tomonidan	Mustaqil ravishda Mustaqil ravishda yoki uchastka soliq inspektori tomonidan Mustaqil ravishda
d) asosiy ish joyidan boshqa manbadan daromad oluvchilar	Deklaratsiya taqdim etish	Davlat soliq organi tomonidan	Mustaqil ravishda

Soliq to'lovchilarning soliqqa tortish amallariga doir majburiyatlarining tarkibi va ularning bajarilishini tavsiflovchi yuqorida keltirilgan jadvaldagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, soliqqa tortish amallari O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksida belgilanganidek, soliq to'lovchilar zimmasiga to'liq yuklatilmagan. Yuridik maqomga ega soliq to'lovchilargina soliqqa tortish bilan bog'liq hamma amallarni mustaqil bajaradilar.

Davlat o'z manfaatlarining manbayi bo'lgan soliqqa tortiladigan obyektlarning xo'jalik faoliyatidagi ichki hisobini yuritishni, bu hisob-kitoblarga mas'ul bo'lgan mansabdor shaxslarning javobgarliklari, qonunda belgilangan soliqlarni hisoblash va davlat budgetiga to'lash ishlarini qonuniy majburiyat sifatida soliq to'lovchilar zimmasiga yuklagan. Bundan maqsad shuki, xo'jalik subyektlarining faoliyatini nazorat qilishda aynan shu hisob-kitoblarni, tegishli buxgalteriya hujjatlariga asoslangan holda tekshirish orqali soliq to'lovlarining to'g'ri bajarilganligini aniqlashdir.

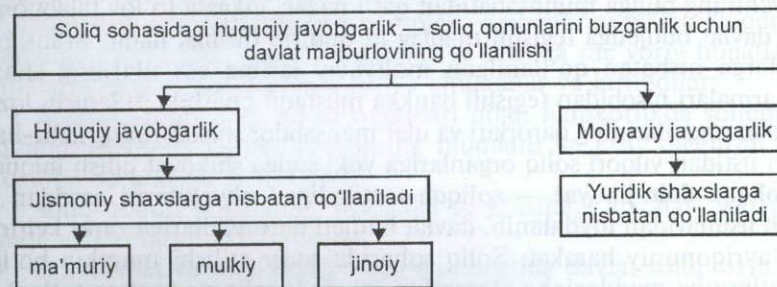
Soliq to'lovchilarni muhofaza qilish huquqlari. Soliq to'lovchilarning huquqlari ularning nima maqsadda berilishi, ta'sir qiluvchi miqyosi va qaysi darajadagi rasmiy hujjatlarda qayd etilishiga qarab bir necha toifaga bo'linadi. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida, Fuqarolik va Mehnat kodekslarida belgilangan huquqlarda bevosita xo'jalik subyekti faoliyati bilan bog'liq huquqlar soliq to'lovchilarga ham tegishlidir. Soliqlar va soliqqa

tortish munosabatlariga oid qonun normalarida berilgan huquqlar soliq to'lovchilarning to'g'ridan to'g'ri faoliyati doirasida ta'sir ko'rsatadi.

Soliq qonunchiligida qayd etilgan huquqiy normalar soliq to'lovchilarga bevosita va bilvosita vakolat beruvchi huquqlarga bo'linadi.

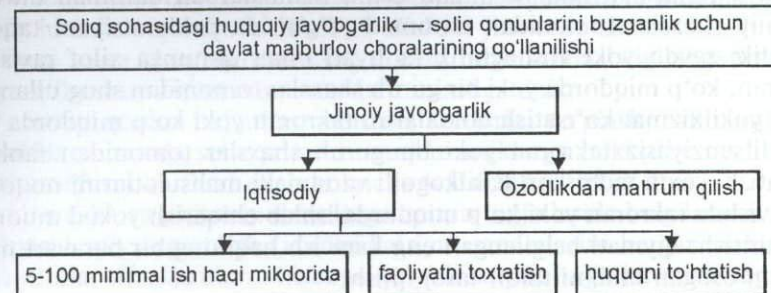
Soliqlar va soliqqa tortish munosabatlarining eng muhim jihatlari soliq to'lovchilarni soliq qonunchiligiga tegishli bo'lgan, to'g'rirog'i soliq to'lovlari bilan bog'liq qonunlar, tartib-qoidalar, yo'riqnomalar, Davlat Soliq qo'mitasining rasmiy hujjatlari bilan o'z vaqtida ta'minlanishi hisoblanadi. Soliq organlarining tashkiliy ishlar bo'limlari orqali tegishli hamma rasmiy hujjatlar soliq to'lovchilarga yetkaziladi.

Soliq sohasidagi huquqiy javobgarlik — bu soliq qonunlarini buzganlik uchun quyidagi davlat majburlovining qo'llanilishidir:

Moliyaviy jazo choralarini quyidagilardan iborat soliq to'lash qonunlarini buzganlik uchun ko'riladigan moliyaviy, ma'muriy yoki jinoiy chora. Soliq to'lamaslik holatida qo'llaniladigan jazo choralarini soliq to'lashdan bosh tortgan, yalpi daromadi mavjud bo'lgan soliq to'lovchilarga joriy qilinadi.

Soliq to'lovlarini to'lashdan bo'yin tovlash — soliq to'lanadigan daromad yoki boshqa obyektlarni qasddan yashirgan, kamaytirib ko'rsatgan, shuningdek, davlat tomonidan belgilangan soliqlarni, yig'imlarni, boj yoki boshqa to'lovlarni to'lamagan mansabdor shaxslar yoki jismoniy shaxslar uchun qonunda belgilangan aybnoma. Soliqlarni to'lashdan bo'yin tovlash davlat iqtisodiyotiga ziyon keltiradi. Bu jinoyatning obyekti davlat moliya faoliyati sohasida amal qiladigan ijtimoiy munosabatlardir. Soliq to'lashdan bo'yin tovlash — soliq qoidabuzarliklarining eng keng tarqalgan xavfli turi.

Odatda, korxonaning soliq imtiyozlaridan g'ayriqonuniy foydalanish, soliqlarni o'z vaqtida to'lamaslik va daromadni yashirish, soliq hisoblash va to'lash uchun zarur bo'lgan hujjatlarni bermaslik yoki o'z vaqtida bermaslik shaklida namoyon bo'ladi. Natijada, qonun bo'yicha soliq to'lovchilar bo'lgan korxonalar va jismoniy shaxslar qonunda bevosita yoki bilvosita taqiqlangan usullardan foydalanib, o'z soliq majburiyatlarini kamaytiradilar yoki soliqlarni umuman to'lamaydilar.

Soliq to'lovchi uchun ajratilgan 10 kunlik muddat ichida davlat soliq xizmati organlariga rasmiy e'tiroz bildirilmagani, soliq to'lovchining tekshiruv materiallarida qayd etilgan aybnomaga roziligini anglatadi va soliq organining boshlig'i tomonidan qabul qilingan qarorga binoan soliq organi xo'jalik subyektining tegishli bank muassasasidagi hisob varag'idan, soliq to'lovchining bunga munosabatidan qat'i nazar, inkassa to'lov talabnomasi bilan davlat budjetiga tegishli mablag'ni undirib olishga haqli. Mansabdor shaxslarga nisbatan qo'llanilgan moliyaviy jarima esa ularning shaxsiy jamg'armalari hisobidan tegishli bankka mustaqil ravishda to'lanishi lozim.

Soliq organlarining qarorlari va ular mansabdor shaxslarining xatti-harakatlari ustidan yuqori soliq organlariga yoki sudga shikoyat qilish huquqi.

Soliqqa doir jinoyat — soliqqa tortiladigan obyektlarni qasddan yashirish usullaridan foydalanib, davlat budjeti daromadlariga zarar keltiruvchi g'ayriqonuniy harakat. Soliq sohasida sodir etilishi mumkin bo'lgan jinoyatlarning quyidagicha alomatlar mavjud: soliq va boshqa to'lovlarni to'lashdan, takroran yoki ko'p miqdorda bo'yin tovlash; hujjatlarni qalbakilashtirish; soxta buxgalteriya hujjatlaridan foydalanish; ishlab chiqarishda ishlatilmagan moddiy boyliklarni hisobdan chiqarish, shtat birligida hisobda turgan, lekin korxonada ishlamayotgan xodimlarga ish haqi hisoblash yo'li bilan xarajatlarni ko'paytirish; savdo tushumini va daromadni qasddan kamaytirish; moddiy va yoqilg'i energiya resurslar va amortizatsiya xarajatlarini sun'iy ravishda ko'paytirish yoki me'yoriy hujjatlar (limitlar) dan noto'g'ri foydalanish; hujjatlarni yo'q qilib yuborish yoki taqdim etishni rad qilish; savdo qilish joylarida buxgalteriya va boshqa hujjatlarda belgilangan tartibda rasmiylashtirilmagan mahsulot (tovar) larni saqlash; davlat ro'yxatidan va soliq organida ro'yxatdan o'tmasdan turib xo'jalik (tadbirkorlik) faoliyatini amalga oshirish; davlat soliq organining ogohlantirishiga qaramasdan ikki va undan oshiq manbalardan daromad oluvchi jismoniy shaxslar tomonidan daromad to'g'risida deklaratsiyani taqdim etmaslik; savdo yoki vositachilik faoliyati bilan qonunga xilof ravishda takroran, ko'p miqdorda yoki bir guruh shaxslar tomonidan shug'ullanish; savdo yoki xizmat ko'rsatish qoidalarini takroran yoki ko'p miqdorda buzish; litsenziyasiz takroran yoki bir guruh shaxslar tomonidan faoliyat ko'rsatish; soxta tadbirkorlik; alkogolli va tamaki mahsulotlarini noqonuniy ravishda takroran yoki ko'p miqdorda ishlab chiqarish yoxud muomalaga kiritish; qiymati belgilangan eng kam ish haqining bir baravari miqdoridan oshgan mulkni talon-taroj qilish.

Davlat soliq xizmati organlari zimmasiga yuklangan vazifalarga muvofiq Davlat Soliq qo'mitasi, uning hududiy va mahalliy bo'linmalari quyidagi **funksiyalarni** bajaradilar:

- soliq qonunchiligiga rioya etilishi, soliqlar to'g'ri hisoblanishi, o'z vaqtida to'liq to'lanishi ustidan davlat nazoratini amalga oshiradilar;
- yagona umumdavlat soliq siyosatini amalga oshirishda ishtirok etadilar;
- yuridik va jismoniy shaxslarning huquqlari va qonun bilan bog'liqlanadigan manfaatlarini himoya qiladilar, soliq solish va soliq qonunchiligining buzilishi masalalari bo'yicha shikoyat va arizalarni belgilangan tartibda ko'chirib chiqadilar;

- O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy rivojlantirish yo'nalishlaridan kelib chiqib va soliq qonunchiligini qo'llash amaliyotini hisobga olib, davlat soliq xizmati organlari ishining ustuvor yo'nalishlarini belgilaydilar, ular faoliyatini takomillashtirish kompleks dasturlarini ishlab chiqaradilar va amalga oshiradilar, qonun hujjatlari va boshqa me'yoriy hujjatlarning loyihalarni belgilangan tartibda ishlab chiqadilar va kiritadilar;

- huquqni muhofaza qilish organlari bilan hamkorlikda soliqqa doir huquqbuzarliklarga qarshi kurashning muddatli va joriy dasturini ishlab chiqadilar va amalga oshiradilar;

- soliq qonun hujjatlarini buzishlar to'g'risidagi arizalar, xabarlar va boshqa axborotlarni tekshiradilar;

- o'z xizmat va vazifalarini bajarish chog'ida davlat soliq xizmati organlari mansabdor shaxslari faoliyatining xavfsizligini ta'minlaydilar;

- qonunga muvofiq soliq to'lovchi to'g'risidagi ma'lumotlarning sir saqlanishiga doir ishni tashkil etadilar;

- tobe bo'linmalar faoliyati ustidan nazoratni amalga oshiradilar, ularning kadrlarni tanlash, joy-joyiga qo'yish ishini tashkil etadilar. Soliq to'lovchilar — yuridik va jismoniy shaxslarning yagona reyestrini shakllantiradilar va yuritadilar, xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliya-xo'jalik faoliyatini tekshirishni belgilangan tartibda muvofiqlashtiradilar.

O'ziga yuklatilgan vazifalarga muvofiq Davlat Soliq qo'mitasi quyidagi funksiyalarni bajaradi:

1. Qonun hujjatlariga rioya qilinishi, soliqlar to'g'ri hisoblangani, to'liq va o'z vaqtida to'lanishi **ustidan davlat nazoratini amalga** oshiradi, ana shu maqsadda:

- soliq solish obyektlari va subyektlarini hisoblangan, to'langan soliqlarni to'liq hamda o'z vaqtida hisobga olishni, jismoniy shaxslar tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishining qonun hujjatlarida belgilangan tartibga rioya qilinishi ustidan nazoratni ta'minlashga doir;

- soliq qonun hujjatlarini buzish faktlarini to'plash, tahlil qilish va baholashga hamda soliqqa oid huquqbuzarliklarga imkon beruvchi sabab va sharoitlarni bartaraf etish bo'yicha takliflar kiritishga doir;

- yuridik va jismoniy shaxslarga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ularni ro'yxatga olish (identifikatsiya) raqamlarini bergan holda soliq to'lovchilar sifatida ularni hisobga qo'yish haqida hujjatlarni berishga doir;

- soliqlar tushishini ta'minlash ishida topshiriqlarni bajarish natijalarini tahlil qilishga doir;

- jismoniy shaxslar daromadlarini yalpi deklaratsiyalash tizimini bosqichma-bosqich joriy etishga doir;

- xorijiy investorlarning investitsiya faoliyatini soliqlar yordamida tartibga solish choralarini ishlab chiqishga, hukumatlararo bitimlar va shartnomalarni tayyorlash va tuzishga, soliq siyosatini, shuningdek, ikki tomonlama soliq solishni bartaraf etish bo'yicha bitimlarni muvofiqlashtirishga doir;

- muddatida to'langan soliqlarni undirishga, musodara qilingan, egasiz mol-mulk, xazinalarni, shuningdek, meros qoldirish huquqi bo'yicha davlatga yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlariga o'tgan mol-mulkni hisobga olish, baholash va sotish ustidan nazorat qilishga doir ishlarni tashkil etadi.

2. Yagona umumdavlat soliq siyosatini amalga oshirishda ishtirok etadi, ana shu maqsadda:

- soliq qonun hujjatlarini takomillashtirish bo'yicha uslubiy ishlarni olib boradi;

- Moliya vazirligi va O'zbekiston Respublikasining boshqa vazirlik hamda idoralari bilan hamkorlikda O'zbekiston Respublikasi hududida ijro etish uchun majburiy bo'lgan soliq qonun hujjatlarini qo'llash masalalari bo'yicha yo'riqnomalar va boshqa me'yoriy hujjatlarni belgilangan tartibda e'lon qiladi;

- budjetga soliqlar tushishi prognozini ishlab chiqishda ishtirok etadi;

- soliqlarni hisoblash yozish va to'lash bilan bog'liq hisob-kitoblar, deklaratsiyalar va boshqa hujjatlar shakllarini ishlab chiqadi;

- soliq qonun hujjatlari bo'yicha me'yoriy hujjatlar to'lanmalarini tayyorlaydi va nashr etadi. O'z qo'l ostidagi organlarni qonun va yo'riqnomaviy materiallar, soliq to'lovchilarni hisobga olish shakllari bilan ta'minlash bo'yicha choralar ko'radi.

3. Yuridik va jismoniy shaxslarning huquqlari va qonunlarida muhofazalanadigan manfaatlarini himoya qiladi, soliq solish masalalari va soliq qonun hujjatlarini buzishlar bo'yicha shikoyat va arizalarni belgilangan tartibda ko'rib chiqadi, ana shu maqsadda:

- soliq qonun hujjatlari masalalari bo'yicha me'yoriy hujjatlarni soliq to'lovchilarga o'z vaqtida yetkazilishini;

- soliq qonun hujjatlari to'g'risidagi axborotni nashr etish, ko'paytirish va qo'l ostidagi tashkilotlarga yetkazish uchun servis markazlar faoliyatini, soliq to'lovchilarning soliqlarini to'g'ri hisoblash, hisobot va deklaratsiyalarni taqdim etishga o'rgatishni, shuningdek, konsultatsiya xizmatlari ko'rsatishni tashkil etadi.

4. O'zbekiston Respublikasini iqtisodiy rivojlantirish yo'nalishlaridan kelib chiqib va davlat soliq xizmati organlari tomonidan soliq qonun hujjatlari qo'llanishi amaliyotini hisobga olib, davlat soliq xizmati organlari

ishining ustun yo'nalishlarini belgilaydi, ular faoliyatini takomillashtirishga doir kompleks dasturlarni ishlab chiqadi va amalga oshiradi, Davlat soliq xizmati organlari faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlari va boshqa me'yoriy hujjatlar loyihalarini ishlab chiqadi hamda belgilangan tartibda kiritadi.

5. Huquqni muhofaza qilish organlari bilan hamkorlikda soliqqa doir huquqbuzarliklarga qarshi kurashning uzoq muddatli va joriy dasturlarini ishlab chiqadi va amalga oshiradi.

6. Soliq qonun hujjatlarini buzishlar to'g'risidagi arizalar, xabarlar va boshqa ma'lumotlarni tekshiradi.

7. Xizmat vazifalarini bajarayotganida Davlat soliq xizmati organlari mansabdor shaxslari faoliyatining xavfsizligini ta'minlaydi.

8. Qonun hujjatlariga muvofiq soliq to'lovchi to'g'risidagi ma'lumotlar sir saqlanishiga doir ishlarni tashkil etadi.

9. Qo'l ostidagi bo'linmalar faoliyati ustidan nazoratni amalga oshiradi.

10. Davlat soliq xizmati hududiy organlarining kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish bo'yicha ishini tashkil etadi, kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va ular malakasini oshirishni yo'lga qo'yadi, ana shu maqsadda Davlat soliq xizmati organlari idoralarini tayyorlash, qayta tayyorlash va ular malakasini oshirish bo'yicha markazlar tashkil etadi.

11. Davlat soliq xizmati organlari xodimlari lavozimlarining tavsifnomalarini ishlab chiqadi, rahbarlar va mutaxassislarni attestatsiyalashni, ularga belgilangan tartibda maxsus unvonlar berilishini amalga oshiradi.

12. Davlat soliq xizmati organlari ishining samarali bo'lishini ko'zlab:

- soliq axborotini qabul qilish, qayta ishlash, uzatish va saqlashning eng sarmehnat jarayonlarini avtomatlashtirish maqsadida soliq tushumlari, barcha soliq to'lovchilar yuridik va jismoniy shaxslar to'g'risidagi ma'lumotlarga ishlov berishning yagona kompyuter tizimini yaratadi va undan foydalanadi, soliq to'lovchi yuridik va jismoniy shaxslarning yagona reyestrini shakllantiradi va yuritadi;

- Davlat soliq xizmati organlarining moddiy-texnika ta'minotini, materiallar va uskunalarga ajratilgan fondlardan foydalanish ustidan nazoratni amalga oshiradi;

- Davlat soliq xizmati organlarining ijtimoiy rivojlanish va moddiy-texnika ta'minoti maxsus fondini to'g'ri shakllantirish, taqsimlash va ishlatish ustidan nazorat qiladi;

- soliqlar va soliq to'lovchilarni hisobga olishning yagona kompyuter tizimini yaratish, Davlat soliq xizmati organlarini moddiy-texnikaviy ta'minlash, kadrlar malakasini oshirish va qayta tayyorlash maqsadida tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshiradi va xorijiy soliq organlari bilan hamkorlikni rivojlantiradi.

13. Yuridik va jismoniy shaxslarning moliya-xo'jalik faoliyatini tekshirish hamda taftish qilishni belgilangan tartibda muvofiqlashtiradi, nazorat qiluvchi organlar tomonidan xo'jalik subyektlari moliya-xo'jalik faoli-

yati tekshirilishi va taftish qilinishini to'xtatish to'g'risida takliflar kiritadi. Qonun hujjatlarida boshqa funksiyalar ham ko'zda tutilgan.

Davlat soliq xizmati organlari o'z vakolati doirasida quyidagilarni amalga oshirish huquqiga ega:

1) soliq to'lovchilarning (shu jumladan, soliq to'lovchi bilan bog'langan subyektlarning muqobil tUSDagi) moliya hujjatlari, shartnomalari (kontraktlari), reja smetalari, daromadlar to'g'risidagi deklaratsiyalari hamda soliqlarni hisoblash va to'lash bilan bog'liq boshqa hujjatlarni, shuningdek, eksport-import operatsiyalari bilan bog'liq hujjatlarni topshirish, tekshirishlarda paydo bo'ladigan masalalar bo'yicha zarur tushuntirishlar, ma'lumotnoma va axborotlar olish;

2) yuridik va jismoniy shaxslardan soliq to'lovchilar faoliyatiga taalluqli ma'lumotnomalar, axborotlar, hujjatlar va ulardan ko'chirma nusxalar olish;

3) belgilangan tartibda:

- soliq qonun hujjatlarini buzishga yo'l qo'ygan yuridik va jismoniy shaxslardan daromad (foyda) va soliq solishning boshqa obyektlari yashirilganidan dalolat beruvchi hujjatlarni, shuningdek, huquqbuzarlik ashyolarini;

- tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish tartibini buzgan jismoniy shaxslardan keyinchalik mazkur faoliyat bilan shug'ullanish uchun ruxsat bergan organlarga huquqbuzarlik to'g'risidagi materiallarni bergan holda litsenziyalar, patentlar yoki ro'yxat guvohnomalarini olib qo'yish;

4) kasallar va tovar-moddiy boyliklar hamda hujjatlar saqlanadigan joylarni muhrlash, tovarlar, mahsulotlar, xomashyo materiallari va yarim tayyor mahsulotlar namunalari, shuningdek, hujjatlarni olib qo'yish hamda ularni tahlil, tadqiq va ekspertiza qilish uchun yuborish;

5) savdo-sotiq, tovarlarni berish va xizmatlar ko'rsatish qoidalariga rioya qilinishini tekshirish;

6) yuridik (shu jumladan, alohida ish rejimiga ega korxonalar) va jismoniy shaxslarning daromad (foyda) olish uchun foydalaniladigan yoki joylashgan yeridan qat'i nazar, soliq solish obyektlarini tutib turish bilan bog'liq ishlab chiqarish. Ombor, savdo yoki boshqa binolari hamda joylarini tekshirish, bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlarning nazorat o'lchovlarini amalga oshirish hamda tovar-moddiy boyliklarni inventarlash. Soliq tekshiruvini amalga oshirayotgan soliq xizmatining mansabdor shaxslari mazkur binolar yoki joylarga kiritilmagan taqdirda Davlat soliq xizmati organlari o'zlarida mavjud bo'lgan axborot (shu jumladan, soliq to'lovchining xarajatlari to'g'risidagi axborot) asosida yoki boshqa shu singari soliq to'lovchilarga o'xshatib soliq summalarini mustaqil belgilash huquqiga ega;

7) yuridik va jismoniy shaxslardan aniqlangan qonunbuzarliklarni bar-taraf etishni talab qilish;

8) ular hujjatlar asosida (sanoq) tekshiruvni o'tkazishdan yoki Davlat soliq xizmatining mansabdor shaxslarini daromad (foyda) olish uchun foydalaniladigan yoki soliq solish obyektini tutib turish bilan bog'langan binolar va joylarni tekshirish uchun kiritishdan bosh tortgan, Davlat soliq xizmati

organlari va ularning mansabdor shaxslariga moliyaviy hisobotlar, hisob-kitoblar, deklaratsiyalar va soliqlarni hisoblash hamda to'lash bilan bog'liq boshqa hujjatlarni taqdim etmagan (yoki bundan bosh tortgan) hollarda yuridik shaxslarning, shuningdek, qonunlarda ko'zda tutilgan hollarda jismoniy shaxslarning banklar va boshqa moliya-kredit tashkilotlaridagi hisob-kitob va boshqa schotlari bo'yicha operatsiyalarini to'xtatib qo'yish;

9) qonun hujjatlarida belgilangan tartibda:

- soliqqa doir huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlarni ko'rish va yuridik hamda jismoniy shaxslarga nisbatan moliyaviy jazo choralari qo'llash;

- ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlarni ko'rish va ma'muriy jazo choralari qo'llash;

10) soliqqa doir huquqbuzarliklarning aniqlangan faktlari bo'yicha tovar-moddiy boyliklarni qonun hujjatlarida belgilangan holatlar va tartibda musodara qilish;

11) soliqlar bo'yicha boqimandalarni, shuningdek, jarima sanksiyalari summalarini qonun hujjatlariga muvofiq, so'zsiz tartibda undirish;

12) Qonunga xilof ravishda olgan mablag'larini davlat daromadiga undirish to'g'risida yuridik va jismoniy shaxslarga nisbatan da'vo qo'zg'ab, sudga murojaat qilish;

13) tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan yuridik va jismoniy shaxslarning moliya-xo'jalik faoliyatini belgilangan tartibda tekshirish va taftish qilishni muvofiqlashtirish, nazorat qiluvchi organlar o'tkazayotgan xo'jalik subyektlarining moliya-xo'jalik faoliyatini tekshirish va taftish qilishlarni to'xtatish to'g'risida takliflar kiritish;

14) daromad (foyda) ni yoki soliq solish boshqa obyektlarini yashirish faktlari aniqlanganda surishtiruv o'tkazish, jinoiy ish qo'zg'ash va ularni qonun hujjatlariga muvofiq tergov organlariga topshirish.

Davlat soliq xizmati organlari qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan boshqa huquqlarga ham ega. Davlat soliq xizmati organlarining 1—7-bandlarda ko'zda tutilgan huquqlari Davlat soliq xizmati organlarining barcha mansabdor shaxslariga, 8—14-bandlarda ko'zda tutilgan huquqlar esa faqat Davlat soliq xizmati organlarining boshliqlari va ularning o'rinbosarlariga beriladi. Davlat soliq xizmati organlari davlat statistika, axborot, arxiv, ma'lumotnoma berish va boshqa tashkilotlari tomonidan soliq to'lovchilar to'g'risida ma'lumotlarni berganlik uchun xizmat (ish) haqi to'lashdan ozod etiladi.

Soliq to'lovchilar ushbu Kodeksda va boshqa qonun hujjatlarida o'z zimmlariga yuklatilgan boshqa majburiyatlarni ham bajaradilar.

Surishtiruv departamentining huquqlari. Soliq xizmatining surishtiruv organlarining huquqlari O'zR «Davlat soliq xizmati to'g'risida»gi Qonunda (1997-yil 29-avgust), O'RMJTK va JPK larda belgilangan.

Ular quyidagilardan iborat:

- soliq sohasida amalga oshirilgan tekshiruv materiallarini tekshirib chiqib, surishtiruv va tergov o'tkazib, ular asosida ma'muriy yoki jinoiy chora ko'rilishi (rad etilishi) haqida xulosa rasmiylashtiradi;

• O'RMJTK va O'RJP da belgilangan qonun asosida sodir etilgan huquqbuzarlik holatlari bo'yicha tegishli ma'muriy chora ko'rilishi (rad etilishi) yoki jinoyat ishi qo'zg'atilishi (rad etilishi) haqida qaror qabul qiladi;

• soliq sohasida huquq buzilishi holatlarining kelib chiqish sabablarini bartaraf etilishi bo'yicha surishtiruv organlari tomonidan tavsiyanomalarning bajarilishini talab qiladi;

• soliq sohasida huquq buzilish holatlarining kelib chiqishiga daxldor mansabdor shaxslarni surishtiruv va tergov jarayonida vaqtinchalik ushlab turishi mumkin;

• Davlat soliq xizmatining funksional tuzilmalari xodimlari tomonidan o'tkazilgan tekshiruv materiallaridagi yo'l qo'yilgan nuqson va kamchiliklarni bartaraf etish borasida tavsiyanoma taqdim etadi;

Jinoyat ishi qo'zg'atilgan va huquqni muhofaza etish organlariga jo'natilgan tekshiruv materiallari bo'yicha tegishli organlar tomonidan chora ko'rilishini nazorat qiladi.

Surishtiruv va tergov ishlarini yurituvchi departament soliq xizmati xodimlarining funksiyalari:

1. Taftish yoki tekshiruvlar natijasida rasmiylashtirilgan hujjatlar to'plamini ko'rib chiqish, dalolatnoma va unga ilova etilgan hujjatlarning to'g'ri rasmiylashtirilganligini, soliq sohasida huquq buzilish alomatlarining to'g'ri aniqlanganligini va ularni tegishli hujjatlar, hisob-kitoblar hamda ashyoviy dalillar bilan tasdiqlanganligini tekshirib ko'rish.

2. Soliq sohasidagi huquq buzilish holatlari bo'yicha bayonnoma rasmiylashtirish, qaror qabul qilish va uni tasdiqlash uchun surishtiruv organining boshlig'iga taqdim etish.

3. Soliq sohasida huquq buzilishlari bo'yicha gumondor mansabdor shaxslarni tergov qilish.

4. Soliq sohasida huquq buzilish oqibatida davlat budjetiga to'lanmagan moddiy zararni undirish choralari ko'rish.

5. Soliq sohasida huquq buzilishining kelib chiqish sabablarini aniqlash va ularning oldini olish hamda bartaraf etish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqilishi va ularning bajarilishini ta'minlash haqida xo'jalik subyektlarining rahbariga tavsiyanoma taqdim etish va ularning bajarilishini nazoratga olish.

6. Soliq sohasida huquq buzilish alomatlari va ularning kelib chiqish sabablari bo'yicha statistik ma'lumotlar to'plab borish.

7. Soliq qonunchiligiga ta'sir ko'rsatmagan jinoiy huquqbuzarliklar bo'yicha rasmiylashtirilgan tekshiruv materiallarini ro'yxatga olish va ularning harakatini nazoratga olish.

Surishtiruv va tergov yuritish departamenti xizmatining asosiy vazifalari

Funksional bo'lim xodimlari tomonidan o'tkazilgan tekshiruv materiallari bo'yicha surishtiruv va tergov o'tkazib, qonun ustuvorligida xulosa va qaror chiqaradi.

Soliq qonunchiligining buzilishiga sababchi bo'lgan xo'jalik subyektlarining mansabdor shaxslariga va jismoniy shaxslarga nisbatan belgilangan ma'muriy yoki jinoiy ishlarining bajarilishini nazorat qiladi.

Tekshiruv materiallari bo'yicha rasmiylashtirilgan ma'muriy va jinoiy ishlarni ro'yxatga oladi va tahlil qiladi.

Soliq to'lovchilar tomonidan sodir etilayotgan huquqbuzarliklarning sabablarini aniqlash, oldini olish va ularning sodir bo'lishiga daxldor omillarni bartaraf etish choralari ko'radi.

Soliq siyosatini ro'yobga chiqarish va takomillashtirilishini amalga oshiradi, targ'ibot va amaliy tadbirlarda faol qatnashadi.

Soliq sohasida huquqbuzarliklar haqidagi ariza, xabar, tekshiruv materiallarini hal etish, ular yuzasidan surishtiruv yuritish usuli va uslubini o'zlashtirish borasida, sud, Prokratura, IIB tergov xizmati xodimlari ishtirokida o'quv mashg'ulotlarini tashkil etadi.

Surishtiruv organi boshlig'i quyidagi masalalarda protsessual qarorlarni shaxsan qabul qilish yoki surishtiruvchining chiqargan qarorini tasdiqlash vakolatiga ega:

- jinoyat ishini qo'zg'atish yoki ishini qo'zg'atishni rad etish;
- olib qo'yish, tintuv o'tqazish, telefon va boshqa so'zlashuv qurilmalar orqali olib boriladigan so'zlashuvni eshitish;
- gumondor va guvohlarni majburiy keltirish;
- mol-mulknini xatlash;
- jinoyat ishini taalluqliligi bo'yicha tergovga yuborish.

Surishtiruv organi boshlig'ining quyidagi qarorlari prokuror tomonidan tasdiqlanishi zarur:

- tintuv o'tqazish;
- telefon va boshqa so'zlashuv qurilmalar orqali olib boriladigan so'zlashuvni eshitish.

Surishtiruv yurituvchi shaxs:

- soliq sohasida huquqbuzarlik haqidagi ariza, xabar va tekshiruv materiallari yuzasidan tekshiruv tashkil etib, surishtiruv yuritadi, uning yuzasidan protsessual hujjatlar rasmiylashtiradi va qaror qabul qiladi;
- ishlab chiqarishdagi jinoyat ishlari yuzasidan har tomonlama, to'liq va xolisona ravishda zaruriy tergov harakatlarini bajaradi;
- qonun bilan belgilangan tartibda keltirilgan mulkiy zararni to'liq undirish choralari ko'radi;
- soliq sohasida huquqbuzarliklarni sodir etish sabablari va shart-sharoitlarini aniqlab, ularni bartaraf etish to'g'risida surishtiruv organi boshlig'iga takliflar kiritadi;
- surishtiruv protsessual qonun talablariga rioya etilgani holda, sifatli va muddatida yuritilishiga, uning yuzasidan qonuniy va asoslantirilgan protsessual qaror qabul qilishda shaxsan javob beradi;
- qo'zg'atilgan jinoyat ishlari yuzasidan surishtiruv yuritishga kirishadi va bu haqda darhol prokurorni xabardor qiladi;

• jinoyat ishini taalluqliligi bo'yicha tergovga yuborish haqida qaror chiqaradi;

• tergovchi yuritayotgan ish bo'yicha uning ayrim tergov va qidiruv harakatlarini o'tqazish to'g'risidagi topshiriqlarini bajaradi, tergovchiga tergov harakatlarini bajarishda ko'maklashadi.

Davlat soliq xizmati tuzilmalarining rahbarlari qo'l ostidagi xodimlari tomonidan surishtiruv organining topshiriqlari ko'rsatmalarini o'z vaqtida sifatli va belgilangan muddatda ijro etilishini ta'minlaydilar va nazoratga oladilar.

Soliq sohasidagi huquq buzilishlariga qarshi tezkor kurashishi, hududiy boshqarmasining tekshiruv hujjatlari bo'yicha esa uning boshliqlari (boshliq o'rinbosari) tomonidan ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ish ko'rib chiqish natijasida quyidagi qarorlardan biri qabul qilinadi:

1. Ma'muriy jazo qo'llash haqida.

2. Ish yuritishni tugatish to'g'risida.

Davlat Soliq organlari faoliyatida ma'muriy javobgarlik. Ma'muriy javobgarlik — yuridik javobgarlik turi bo'lib, vakil qilingan organ yoki mansabdor shaxsning qonunbuzarlik qilgan shaxsga nisbatan ma'muriy jazo chorasini qo'llashda ifodalanadi.

Ma'muriy javobgarlik, umuman, yuridik javobgarlikka xos bo'lgan belgilarga egadir. Shu bilan birga u bir qator o'ziga xos belgilarga ega bo'lib, ular ma'muriy javobgarlikni yuridik javobgarlikning boshqa turlaridan ajratib turadi.

Davlat Soliq organlari ko'rib chiqadigan qonunbuzarlik uchun ma'muriy javobgarlikning xususiyatlarini hisobga olgan holda ana shu belgilarning ayrimlarini ko'rib chiqamiz:

1. Ma'muriy javobgarlik jinoiy javobgarlikdan farqli o'laroq, faqat O'zbekiston Respublikasining qonunlari bilangina emas, balki Qoraqalpog'iston Respublikasining qonunlari, xalq deputatlari viloyat va Toshkent shahar Kengashlari, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlarining qarorlari bilan (jamoat tartibini saqlash masalalari, agar bu masalalar MJK bilan tartibga solingan bo'lmasa, shuningdek tabiiy ofatlar va epidemiyalarga qarshi kurash masalalarida — MJK 56-moddasi) belgilanadi.

2. Ma'muriy huquqbuzarlik, ya'ni shaxsga, fuqarolarning huquqlari va erkinliklariga, mulkka, davlat va jamoat tartibiga, tabiiy muhitga tajovuz qiluvchi g'ayrihuquqiy, aybli (qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasida) sodir etilgan harakat yoki harakatsizlik ma'muriy javobgarlik uchun amaliy asos bo'ladi (MJK 10-moddasi). Ushbu ta'rifda ma'muriy huquqbuzarliklarning umumiy obyekti ko'rsatilgan. Davlat Soliq organlari ko'rishga vakil qilingan huquqbuzarlik obyekti soliq solish, savdo va xizmat ko'rsatish sohasi, shuningdek tadbirkorlik sohasidagi munosabatlardir.

3. Ma'muriy huquqbuzarliklar uchun ma'muriy jazolar nazarda tutilgan. Ularning ba'zilar jinoiy fuqaroviy va mehnat huquqining normalarida belgilangan sanksiyalar bilan bir xil nomlanishga ega, lekin miqdori va qo'llanish tartibi bilan ajralib turadi.

4. Ma'muriy jazoning qo'llanilishi sudlanishga va ishdan bo'shatishga olib bormaydi. Basharti, ma'muriy jazoga tortilgan shaxs shu jazoni o'tash muddati tugagan kundan boshlab bir yil mobaynida yangi ma'muriy huquqbuzarlik sodir etmagan bo'lsa, mazkur shaxs ma'muriy jazoga tortilmagan deb hisoblanadi (MJK 37-moddasi).

Ma'muriy javobgarlikni yuridik javobgarlikning boshqa turlaridan ajratib turadigan ayrim farqlar ana shulardan iborat bo'lib, davlat soliq organlarining qonunlarni qo'llash faoliyatida hisobga olish zarur.

Soliq qonunchiligida moliyaviy sanksiyalar. Moliyaviy sanksiyalar sifatida jismoniy va huquqiy shaxslarga nisbatan quyidagi jazolar qo'llanilishi mumkin. Jumladan:

• Soliqdan yashirilgan daromadni, tegishli hollarda uning ikki barobar miqdoridagi summani davlat daromadiga tortib olish.

• Jarimalar solish.

• Penalar undirish.

• Soliq qonunchiligining buzilishiga sabab bo'lgan predmetlarni musodara qilish.

Moliyaviy sanksiyalarni qo'llash tartiblari va muddatlari soliq kodeksining «**Moliyaviy jazo choralari**» deb nomlanuvchi 135-moddasida ko'rsatib o'tilgan. **Moliyaviy sanksiyalarni qo'llash**, qilingan qonunbuzarliklarga nisbatan turli xil bo'ladi. Jumladan:

1. Yuridik shaxslarning soliq organida ro'yxatdan o'tishdan bo'yin tovlashi quyidagi miqdorda jarima solishga olib keladi;

• agar faoliyat 30 kungacha amalga oshirilgan bo'lsa — eng kam ish haqining 50 barobari miqdorida, lekin bunday faoliyat natijasida olgan daromadning 10 % dan kam bo'lmagan miqdorda;

• agar faoliyat 30 kundan ortiq muddatda amalga oshirilgan bo'lsa — eng kam ish haqining 100 barobari miqdorida, lekin bunday faoliyat natijasida olingan daromadning 50 foizidan kam bo'lmagan miqdorda.

2. Daromad yashirilgan taqdirda soliq to'lovchidan yashirilgan daromadning butun summasi va yana shuncha miqdorda jarima undiriladi. Soliq solinadigan boshqa obyektlar yashirilgan taqdirda soliq to'lovchidan yashirilgan soliq solish obyekti uchun olinadigan soliq summasi va yana shuncha summa miqdorida jarima undiriladi. Soliq to'lovchi yuqoridagi xatti-harakatlarni moliyaviy chorasi qo'llanilgandan keyin bir yil ichida takroran sodir etgan taqdirda undan tegishli summa va yana shu summaning ikki barobari miqdoradi jarima undiriladi.

3. Soliqlar va yig'implarni hisoblab chiqarish va to'lash zarur bo'lgan deklaratsiyalar, hisob-kitoblar va hisobotlar taqdim etmaganlik, o'z vaqtida taqdim etmaganlik yoki belgilanmaganlik shaklida taqdim etganlik uchun soliq to'lovchidan to'lov muddati o'tkazib yuborilgan har bir kun uchun tegishli summaning bir foizi miqdorida, biroq tegishli hisobot davri uchun ilgari hisoblanib chiqarilgan to'lovlar chegirilib tashlangan holda

belgilangan to'lov muddatiga tegishli to'lov summasining o'n foizidan ko'p bo'lmagan miqdorda jarima undiriladi.

4. Buxgalteriya hisobining yo'qligi yoki uni belgilangan tartibni olib borilmaganligi, soliqlar va yig'imlar bo'yicha hisob-kitoblarning buzilishiga olib keladigan tarzda buxgalteriya hisobini olib borish, buzgan holda yuritganlik uchun soliq to'lovchidan qo'shimcha hisoblab chiqarilgan summaning o'n foizi miqdorida jarima undiriladi.

5. Faoliyat turlari bilan litsenziyasiz shug'ullanganlik uchun shu faoliyatda olgan butun daromad (foyda) va yana shu miqdoda jarima undiriladi;

6. Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan jismoniy shaxslar hisob-kitob aks ettirmagan holda tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) realizatsiya qilish operatsiyalarini o'tkazganligi uchun ulardan ana shu tovarlar qiymati miqdorida jarima undiriladi.

7. Soliqlar va yig'imlar bo'yicha to'lov muddatini o'tkazib yuborgan har bir kun uchun 0,7 % miqdorda pena undiriladi, to'lov kuni ham shunga kiradi. Pena undirish soliq majburiyatlarini bajarishdan ozod qilmaydi.

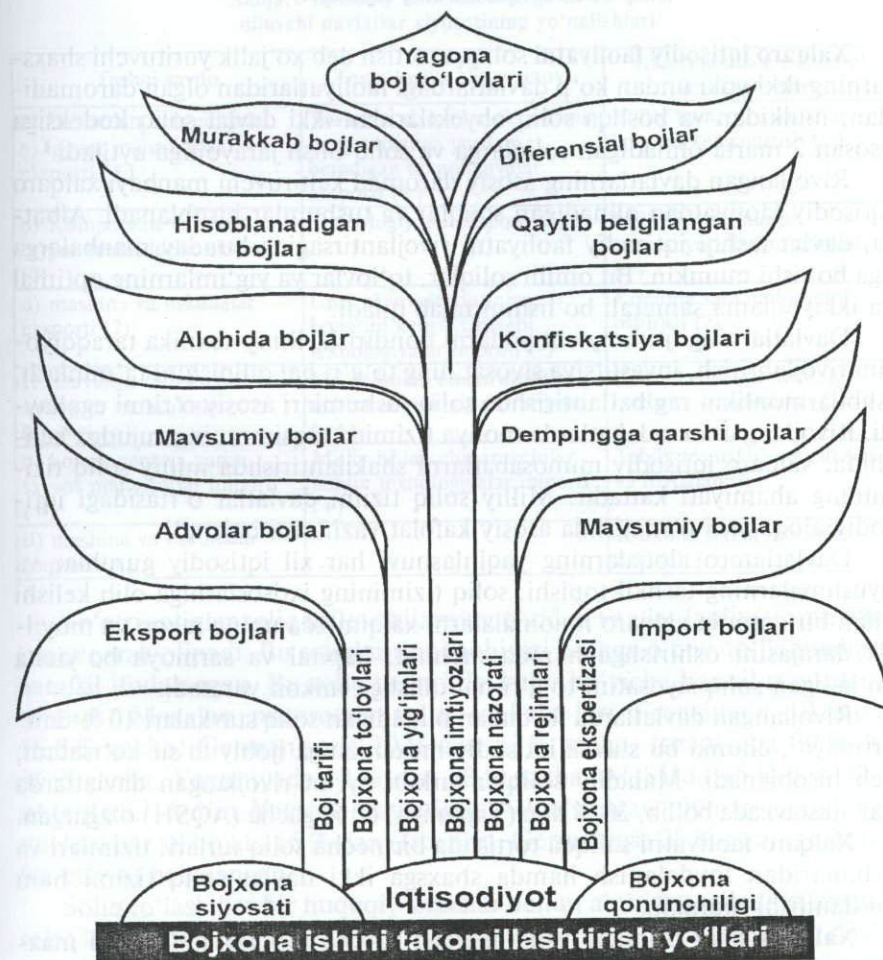
8. Schot-fakturalar belgilangan tartibda rasmiylashtirilmaganligi uchun realizatsiya qilingan tovarlar summasidan 10 % miqdorida mol yetkazib beruvchi hisobidan undirib olinadi.

Soliq to'lovchi soliq haqidagi qonun hujjatlarini bir necha bor buzgan taqdirda har bir qonunbuzarlikka nisbatan alohida moliyaviy jazo choralari qo'llaniladi.

Nazorat savollari:

1. Soliq siyosati deganda nimani tushunasiz?
2. Soliq islohotlarini kim o'tkazadi?
3. Soliq siyosati kim tomonidan o'tkaziladi?
4. Soliq tizimini isloh qilishning qanday yo'nalishlari mavjud?
5. Soliq siyosatining iqtisodiy o'sishga qanday ta'siri bor?
6. Iqtisodiy o'sishda qanday soliq mexanizmidan foydalaniladi?
7. Soliq nazariyasining rivojlanish asoslari nimalardan iborat?
8. Soliq nazariyasining rivojlanish bosqichlaridagi soliqqa tortish g'oyalari nimalardan iborat?
9. Iqtisodchi olimlarning soliq bo'yicha nazariyalari deganda nimani tushunasiz?
10. Platon va Aristotelning soliqqa tortish haqidagi nazariyalari asosida nimalar yotadi?
11. Adam Smitning soliqqa tortish nazariyasi soliqqa tortishning qaysi tamoyillariga e'tibor bergan?
12. Soliqqa tortishning budjetlashtirish nazariyasining mohiyati nimadan iborat?
13. Rim imperiyasi soliq tizimining asosiy xususiyatlari nimadan iborat?
14. Iqtisodchi olimlarning soliq bo'yicha nazariyalari deganda nimani tushunasiz?

Bojxona sohasini takomillashtirish yo'llarida ishlatiladigan tadbirlar va bojlar guruhi

3-bob.

IKKIYOQLAMA SOLIQQA TORTISHNI OPTIMALLASHTIRISH

1. Xalqaro soliq siyosati

Xalqaro iqtisodiy faoliyatni soliqqa tortish deb xo'jalik yurituvchi shaxslarning ikki yoki undan ko'p davlatlardagi faoliyatlaridan olgan daromadidan, mulkidan va boshqa soliq obyektlaridan ikki davlat soliq kodeksiga asosan 2 marta olinadigan soliqlarga va soliq olish jarayoniga aytiladi.¹

Rivojlangan davlatlarning asosiy daromad keltiruvchi manbayi xalqaro iqtisodiy faoliyatdan olinadigan soliqlar va tushumlar hisoblanadi. Albat-ta, davlat tashqi iqtisodiy faoliyatni rivojlantirishga bunday manbalarga ega bo'lishi mumkin. Bu omilli soliqlar, to'lovlar va yig'implarning optimal va ikkiyoqlama samarali bo'lishini talab qiladi.

Davlatlarning ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish, ilmiy-texnika taraqqiyoti-rini rivojlantirish, investitsiya siyosatining to'g'ri hal qilinishini ta'minlash, ishbilarmonlikni rag'batlantirishda soliq tushumlari asosiy o'rinni egallaydi. Rivojlangan mamlakatlarda moliya tizimida taqsimotning vujudga kelishida, xalqaro iqtisodiy munosabatlarni shakllantirishda milliy soliq tizimini-ning ahamiyati kattadir. Milliy soliq tizimi davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni o'rnatishda asosiy kafolat vazifasini bajaradi.

Davlatlararo aloqalarning yaqinlashuvi har xil iqtisodiy guruhlar va uyushmalarning tashkil topishi, soliq tizimining ixtisoslashiga olib kelishi bilan bir qatorda xalqaro muomalalarni xalqimizda uning ravon va moyilik darajasini oshirishga hamda mehnat, kapital va sarmoya bo'yicha bo'ladigan soliq siyosatini to'g'ri hal qilishga imkon yaratadi.

Rivojlangan davlatlarda foydadan olinadigan soliq stavkalari 10 % dan* ortmaydi, chunki bu stavka iqtisodiy mexanizmga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, deb hisoblanadi. Mahalliy soliqlar tarkibi ayrim rivojlangan davlatlarda har xil stavkada bo'lib, 30 % dan (Yaponiya) 60 % gacha (AQSH) o'zgargan.

Xalqaro faoliyatni soliqqa tortishda bir necha soliq turlari, tizimlari va uslublaridan foydalanish hamda shaxsga ikki davlat soliq tizimi ham qo'llanilishi mumkin.

Xalqaro soliq tizimida² ishlatiladigan barcha soliqlarning turlari maxsus guruhlariga bo'linadi. Bu soliq turlari soliqni to'lash manbayiga qarab

¹ T. Toshmurodov. «Soliqlar va soliqqa tortish». Toshkent, «Mehnat» nashriyoti, 2003-yil, 301-bet.

² Jahon soliq kodeksi, Garvard universitetining professorlari tomonidan tuzilgan va YUNESKO tomonidan rivojlanayotgan davlatlarga soliq kodeksi tuzishda foydalanish tavsiya qilingan.

quyidagi guruhlariga bo'linadi: shaxsiy daromaddan olinadigan soliq turlari, sotishdan tushgan pul tushumidan olinadigan soliqlar; ishlab chiqarish jarayonining natijasiga qarab olinadigan soliqlar, moliyaviy natijalarga asosan olinadigan soliq turlari (foyda, daromad).

Xalqaro faoliyat davlatlar o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy va moliyaviy aloqalarga bog'liq bo'ladi. Xalqaro faoliyatni yurgizishda, birinchi navbatda, quyidagi davlatlarning siyosiy yo'nalishiga amal qilinadi (jadvalga qarang).

Xalqaro iqtisodiy munosabatlarga ko'ra qabul
qiluvchi davlatlar siyosatining yo'nalishlari¹

Tashqi savdo	Texnologiya almashinuvi	To'g'ridan to'g'ri chet el investitsiyalari
I. Davlatdan olib chiqish a) tayyor mahsulotlar eksporti (+)	Tovar va xizmatlar eksportini kengaytirishga yordam beradigan texnologiyalar eksporti (+)	Milliy tovar va xizmatlar bozorni kengaytirish (+)
b) Komponent va yarim tayyor mahsulotlar eksporti (?)	Texnologiyalar eksporti (?)	Milliy korxonalarni xomashyo bilan ta'minlash (+)
d) mashina va uskunalar eksporti (?)	Chet el investorlarining bozorini kengaytiruvchi texnologiyalar importi (-)	Korxonalar samaradorligini oshirish (?)
II. Davlatga olib kirish a) tayyor mahsulotlar importi (+)	Milliy ishlab chiqaruvchilar uchun texnologiyalar importi (+)	Chet el investorlarining bozorini kengaytirish (-)
b) komponent va yarim tayyor mahsulotlar importi (+)	Milliy ishlab chiqaruvchilar uchun texnologiyalar importi (+)	Tabiiy resurslarni qazib olish va foydalanish
d) mashina va uskunalar importi (+)		Korxonalar samaradorligini oshirish (+)

To'g'ri soliqlar soliq to'lovchilarning o'zidan va ular faoliyatining natijasiga qarab olinadi. Bu soliqlarning mohiyati boshqa o'quv qo'llanmalarda batafsil ifodalangan. Bu soliq turlari davlatlar bo'yicha har xil stavkalarda olinadi. Masalan progressiv soliq «shkala»lari Fransiyada 10 % dan 56,8 % gacha, Germaniyada 19 % dan 53 % gacha, Ispaniyada 20 % dan 56 % gacha, Yaponiyada 10 % dan 50 % gacha. AQSHda 15 % dan 33 % ishlatiladi.² Ayrim Yevropa davlatlarida «Qo'shilgan qiymat» solig'ining stavkasi har xil bo'lib, 15 % dan (Ispaniya, Germaniya) 25 % gacha (Daniya, Shvetsiya) belgilangan.

Soliq to'lash har bir huquqiy shaxslar uchun alohida tuziladi va xalqaro soliq shartnomalari soliqqa tortish yo'llarini belgilaydi. Har bir davlat o'zining tashqi iqtisodiy faoliyatini ma'lum siyosat orqali amalga oshiradi. Bu siyosiy, iqtisodiy va moliyaviy bo'lishi mumkin.

¹ T. Toshmurodov. «Soliqlar: izohli lug'at», Toshkent, «Mehnat» nashriyoti, 2003-y. 187-bet.

² Налоги в системе международных экономических отношений (Жук Н. Международные финансы, Минск, БГУ, 2001 г., 65 с.)

Yuqoridagilardan tashqari, xalqaro iqtisodiy faoliyatni yurgizish xalqaro menejerlarning talablariga ham ancha bog'liq.

Qabul qiluvchi davlatlarning iqtisodiy siyosati¹ xalqaro iqtisodiy faoliyatni yurgizishda ijobiy va salbiy ta'sir ko'rsatishi ham mumkin.

**Qabul qiluvchi davlatlarda xalqaro menejerlar tomonidan
biznes to'sqinliklaridan o'tish yo'llari:**

Chet el biznesining cheklantirish turlari	Muammolarni hal etish yo'llari
Bojxona to'soqlari Qo'shma korxonalar va chet el doiralari mahsuloti tarkibida mahalliy kompaniyalar bo'lishining talabi Davlat buyurtmalarga imkoniyatni cheklantirish	Qabul qiluvchi davlatda tovar va xizmatlarni ishlab chiqarishni tashkil etish. Maxalliy firmalar bilan qo'shma korxonalarining tashkil etilishi. Mahalliy firmalar subpostavkalariga kontrakt tuzish. Qimmatbaho tovar va xizmatlarni eksport qilishga o'tish (eksport kvotalarini kiritgan holda)
Qabul qiluvchi davlatda chet el firmalarining mulki va to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarni shakllantirish	Mahalliy firmalar bilan qo'shma korxonalarini tashkil etish Mahalliy firmalar bilan litsenziya va franchayzing bitimlar tuzish Mahalliy firmalar bilan texnologiya almashishi va NIOKR korporatsiyasi
Chet el mulkini milliy lashtirish xavf-xatari	Mahalliy firmalar bilan korporatsiya
Bosh kompaniyada yoki qabul qiluvchi davlatda yuqori soliqlar	Sarmoyani chegaradan o'tkazish. Mahalliy agentlar orqali savdo qilish

Xalqaro menejerlar davlat miqyosida boshqa davlatlardan kelgan yuridik va jismoniy shaxslarni faoliyat yurgizishiga qarab, ularga ruxsat bera-di va soliq turlarini belgilaydi.

2. Ikkiyoqlama soliqqa tortishni optimallashtirish yo'llari

Xalqaro faoliyatning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omil ikki davlat soliq tizimiga asosan xo'jalik yurituvchi subyektlarning daromadidan birdaniga ikki davlat tomonidan soliq olinishi hisoblanadi. Hozirgi soliqqa tortish tizimida bir davlat miqyosida ham, xorijiy investorlarni sof daromadini o'z davlatiga olib ketishda ham olinadigan to'lov hisoblanadi.

Davlat qonuniga asosan ishlatilayotgan yo'riqnomaga asosan xorijiy biznesmen sof foydasini bir davlatdan ikkinchi davlatga olib borish va davlatda yangi daromad sifatida soliq olish jarayoni xalqaro faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Ayrim hollarda xorijiy investorlar tomonidan olingan foydani qayta investitsiya qilish maqsadida ayrim davlatlar olib chiqib ketadigan valutilardan maxsus to'lovlar joriy qilinadi. **Bu tadbirlarni ham davlat miqyosida amalga oshirishda O'zbekiston Respublikasida maxsus shartnomalardan foydalaniladi.**²

¹ T. Tashmurotov. «Международный опыт налогообложения», Ташкент, Налоговая Академия РУз., 2002 г., 438 стр.

² T. Toshmurodov. «Xalqaro iqtisodiy faoliyatni soliqqa tortish», Toshkent, O'zR Soliq Akademiyasi, 2002-y. 87-bet.

Davlatlar nomi	Qo'l qo'yilgan vaqti	Kuchga kirgan vaqti
1. Buyuk Britaniya va Shimoliy Irlandiya Qo'shma Qirolligi	15.10.93-y.	10.06.94-y.
2. Hindiston	29.07.93-y.	25.01.94-y.
3. Rossiya	02.03.94-y.	27.07.95-y.
4. Ukraina	10.11.94-y.	13.07.95-y.
5. Belarus	22.12.94-y.	11.01.97-y.
6. Polsha	11.01.95-y.	29.04.95-y.
7. Moldova	30.03.95-y.	28.11.95-y.
8. Pokiston	22.05.95-y.	12.09.96-y.
9. Tukrmanistan	16.01.96-y.	27.11.96-y.
10. Vetnam	28.03.96-y.	16.08.96-y.
11. Fransiya	22.04.96-y.	
12. Turkiya	08.05.96-y.	30.09.97-y.
13. Ozarbayjon	27.05.96-y.	02.11.96-y.
14. Gruziya	28.05.96-y.	20.10.97-y.
15. Qozog'iston	12.06.96-y.	21.04.97-y.
16. Ruminiya	06.06.96-y.	17.10.97-y.
17. Xitoy	03.07.96-y.	03.07.96-y.
18. Indoneziya	27.08.96-y.	11.11.98-y.
19. Belgiya Qirolligi	14.11.96-y.	08.07.99-y.
20. Qirg'iziston	24.12.96-y.	17.03.2000-y.
21. Gretsiya	01.04.97-y.	15.01.99-y.
22. Luksemburg	02.07.97-y.	02.09.2000-y.
23. Malayziya	06.10.97-y.	10.08.99-y.
24. Koreya	11.02.98-y.	25.12.98-y.
25. Finlandiya	09.04.98-y.	07.02.99-y.
26. Latviya	03.07.98-y.	23.10.98-y.
27. Isroil	15.09.98-y.	09.03.99-y.
28. Tailand Qirolligi	23.04.99-y.	21.07.99-y.
29. FRG	07.09.99-y.	14.12.2001-y.
30. Misr	21.09.99-y.	
31. Kanada	17.06.99-y.	14.09.2000-y.
32. Chexiya	02.03.2000-y.	15.01.2001-y.
33. Avstriya	14.06.2000-y.	01.08.2001-y.
34. Italiya	21.11.2000-y.	
35. Portugaliya	14.09.2001-y.	
36. Niderlandiya	18.11.2001-y.	
37. Yaponiya (Ittifoq kelishuvi)	18.01.1986-y.	27.11.1986-y.
38. FRG (Ittifoq kelishuvi)	24.11.1981-y.	15.06.1983-y.
39. Slovakiya		04.10.97-y.
40. Mongoliya		20.09.95-y.
41. Birlashgan Arab Amirliklari		18.02.98-y.
42. Armaniston		27.02.98-y.
43. Bolgariya		02.02.99-y.
44. Shvetsariya Konfederatsiyasi		29.03.2000-y.

O'zbekiston Respublikasi ikkiyoqlama soliqqa tortishdan ozod bo'lish maqsadida chet el mamlakatlari bilan tuzgan shartnomalari yuqoridagi jadvalda ifodalangan.¹

O'zbekiston fuqarolarining yuqoridagi davlatlardagi iqtisodiy faoliyati ikki marta soliqqa tortilmaydi. Soliq qonunlariga amal qilish borasida o'zaro yordam ko'rsatish va hamkorlik qilish haqida yuqorida qayd etilgan davlatlar bilan shartnoma tuzilgan. Soliq qonunchiligini buzishga qarshi kurash borasida mahsulot ayirboshlash va hamkorlik qilish haqida yuqoridagi tuzilgan shartnomalarga qarab olingan.

Ikkiyoqlama soliqqa tortishni optimallashtirish maqsadida tuzilgan shartnomalar O'zR ning xo'jalik yurituvchi subyektlari va chet el sarmoyadorlarining davlatimizda faoliyat yurgizish natijalarini yanada rivojlantirish jarayoniga ijobiy ta'sir qiladi. Bu hujjatlarda ikkiyoqlama soliq to'lamaslikni amalga oshirish maqsadida, boshqa davlatlardan kelgan investorlarni faoliyat yurgizish uchun mumkin bo'lgan soliq shartlari davlatlar o'rtasida kelishilgan. Albatta, ikkiyoqlama soliq to'lash murakkab jarayon bo'lib, bu muammo DSQ tomonidan ko'p tadbirlarni amalga oshirishni talab qiladi.

3. Xorijiy shaxslar faoliyatini soliqqa tortish

Soliq to'lash maqsadlarida xorijiy yuridik shaxsning doimiy muassasasi deganda O'zbekiston Respublikasi hududida har qanday yuridik shaxslar, shu jumladan, O'zbekiston Respublikasida vakillik funksiyalarini amalga oshirayotgan yuridik shaxslar orqali daromad olish faoliyati amalga oshirishi tushuniladi. **Yuridik shaxs** — norezidentning doimiy muassasasi daromadlar solig'iga qo'shimcha ravishda ushbu doimiy muassasaning xorijga o'tkazadigan daromad (foyda)dan 10 % miqdorida soliq to'laydi.

Xorijiy yuridik shaxslar tomonidan xorijda to'langan soliq summalari O'zbekiston Respublikasidagi faoliyatidan O'zbekiston Respublikasida to'langan daromad (foyda) solig'i summasini hisob-kitob qilish chog'ida hisobga olinmaydi.

Chet ellik yuridik shaxslarga O'zbekiston Respublikasi hududida O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarida belgilangan xususiyatlarini hisobga olgan holda soliq solinadi.

O'zbekiston Respublikasi hududida daromad (foyda) oladigan xorijiy yuridik shaxsning soliq solinadigan bazasini hisoblash tartibi quyidagicha amalga oshiriladi:

Bevosita usul; doimiy muassasaning O'zbekiston Respublikasidagi manbalaridan olgan daromadi (foyda) soliqqa tortiladi, u O'zR ning Soliq Kodeksiga muvofiq jami daromad bilan unga doir, xorijiy yuridik shaxsning O'zR da faoliyatni amalga oshirish bilan bevosita bog'liq chegirmalar o'rtasidagi farq sifatida belgilanadi.²

¹ T. Toshmurodov. «Xalqaro iqtisodiy faoliyatini soliqqa tortish», Toshkent, O'zR Soliq Akademiyasi, 2002-y. 87-bet.

² T. Toshmurodov. «Xalqaro iqtisodiy faoliyatni soliqqa tortish», Toshkent, Soliq Akademiyasi, 2002-y. 87-bet.

Hisob-kitob usuli: soliq solinadigan daromadni (foydani) belgilashda quyidagi xususiyatlarni hisobga olish kerak.

a) xorijiy yuridik shaxs daromadi (foydasi)ning O'zbekiston Respublikasidagi faoliyatidan olingan qismigina soliqqa tortiladi. Soliq solish maqsadida xorijiy yuridik shaxsning faqat mazkur xorijiy yuridik shaxs nomidan amalga oshiriladigan va O'zbekiston Respublikasida mahsulot (ishlar, xizmatlar) xaridi bilan, yuridik shaxs O'zbekiston Respublikasi qonunlariga ko'ra, u O'zbekiston Respublikasi davlat chegarasini kesib o'tishga O'zbekiston Respublikasiga mahsulot (ishlar, xizmatlar) eksportiga doir operatsiya bilan bog'liq tashqi savdo operatsiyalaridan olingan daromadi (foydasi) hisobga olinmaydi.

b) xorijiy yuridik shaxs o'z faoliyatini nafaqat O'zR da amalga va bundan O'zR dagi doimiy muassasa orqali amalga oshiradigan faoliyatidan olinadigan daromadni belgilash imkonini beradigan alohida hisob-kitob yuritmasa, soliq solinadigan daromad (foyda) summasi xorijiy yuridik shaxsning rentabellik darajasidan kelib chiqib, soliq to'lovchi soliq organi bilan kelishilgan hisob-kitob asosida belgilanishi mumkin.

Chet ellik jismoniy shaxs — rezident O'zbekiston Respublikasi fuqarolari kabi jismoniy shaxslar daromadidan soliq to'laydi.

Norezident — chet ellik jismoniy shaxsning, to'lov qayerda to'langanidan qat'i nazar, O'zbekiston Respublikasidagi manbadan olgan daromadidan soliq to'laydi. **Norezident** — jismoniy shaxslarga soliq solish maqsadida O'zbekiston Respublikasidagi faoliyatini doimiy muassasa orqali amalga oshirayotgan norezident yoki doimiy muassasa bilan bog'liq bo'lmagan norezident deb qaraladi.

Soliq solish maqsadida doimiy muassasa deganda O'zbekiston Respublikasi hududida daromad olish uchun har qanday yuridik shaxs orqali, shu jumladan, agar O'zbekiston Respublikasi ishtirok etayotgan xalqaro shartnomalar va bitimlarda boshqacha tartib ko'zda tutilmagan bo'lsa, O'zbekiston Respublikasida vakolat vazifalarni amalga oshirayotgan yuridik shaxslar orqali faoliyatini amalga oshirishi tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida doimiy muassasa orqali faoliyatini amalga oshirayotgan norezident — jismoniy shaxs O'zbekiston Respublikasi manbalardan oladigan daromadlaridan, bunday daromadlar xususida yuqorida ko'zda tutilgan chegirmalar miqdori kamaytirilib, jismoniy shaxs daromadidan soliq to'lovchi hisoblanadi.¹

Doimiy muassasa bilan bog'liq bo'lmagan norezident jismoniy shaxsning daromadidan, shu daromad to'lanadigan manbada, agar bu manba O'zbekiston Respublikasi hududida bo'lsa, hech qanday chegirmalar amalga oshirilmay soliq olinadi.

Tegishli xorijiy davlat bilan o'zaro kelishuv asosida O'zbekiston Respublikasida jismoniy shaxslarga nisbatan soliq undirish to'xtatilsa yoki cheklab qo'yilsa, chet ellik jismoniy shaxslardan soliq olish to'xtatilishi yoki cheklanishi mumkin.

¹ T. Toshmurodov. «Xalqaro iqtisodiy faoliyatni soliqqa tortish», Toshkent, O'zR Soliq Akademiyasi, 2002-y. 87-bet.

Chet ellik jismoniy shaxslar bilan bitimlar o'tkazish chog'ida, bunday bitimlarning shartlariga O'zbekiston Respublikasida faoliyatini amalga oshiradigan soliq to'lovchilar hamda boshqa shaxslar chet ellik jismoniy shaxslarning soliqlar va yig'imlar to'lash bo'yicha xarajatlarini o'z zimmasiga olishini nazarda tutadigan soliq haqidagi izohlarning kiritilishiga ruxsat berilmaydi.

Jismoniy shaxs O'zbekiston Respublikasi ishtirok etayotgan xalqaro shartnomalar yoki bitimlarga muvofiq O'zbekiston Respublikasida soliq to'lashdan qisman yoki to'la ozod qilinishi mumkin, jismoniy shaxs bu haqda tegishli shaklda ariza berishi mumkin.

Hisobot yili uchun soliq solinadigan daromad (foйда)ni hisoblashda soliq to'lovchi davlat soliq xizmati organiga taqdim etadigan daromadlar va xarajatlar to'g'risidagi deklaratsiyani rasmiy ravishda ma'lum qiladi. Soliq solinadigan daromad (foйда) ni hisoblashda qabul qilingan usulning Davlat soliq xizmati organlari bilan kelishilgan holda o'zgartirish mumkin. O'z faoliyatini O'zbekiston Respublikasida doimiy muassasa orqali amalga oshirayotgan xorijiy yuridik shaxs doimiy muassasa orqali yillik buxgalteriya hisobotini topshirish uchun belgilangan muddatlarda doimiy muassasa joylashgan yerdagi davlat soliq xizmati organiga O'zbekiston Respublikasidagi faoliyati turi to'g'risida hisobot, shuningdek, belgilangan shaklda daromad va xarajatlar to'g'risida deklaratsiya taqdim etadi. Kalendar oy tugashiga qadar faoliyati to'xtatilganda ko'rsatilgan hujjatlar u to'xtatilishidan bir oy oldin taqdim etilishi kerak.

Davlat soliq xizmati organi daromadlar va xarajatlar to'g'risida deklaratsiya taqdim etilgan sanadan boshlab 10 kun davomida xorijiy yuridik shaxsning daromad (foйда) solig'i summasini hisoblaydi va to'lov xabarnomasini yozadi, bunda soliqni to'lash muddati to'lov xabarnomasida uni yozish sanasi bilan bir oyda ko'rsatiladi. Hisoblangan soliq summasiga to'lovchiga berilgan shakl bo'yicha to'lov xabarnomasi beriladi. To'lov xabarnomasining koreshogi (bir qismi) shaxsiy hisob varaqlar kartochkasini yuritish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Daromad (foйда) solig'i Davlat soliq xizmati organlari tomonidan milliy valuta — so'mda hisoblanadi va xorijiy yuridik shaxsning doimiy muassasi yoki xorijiy yuridik shaxsning o'zi tomonidan so'mda, to'lov xabarnomasida ko'rsatilgan muddatlarda o'tkazish yo'li bilan to'lanadi.

Jismoniy shaxslarning daromadiga solinadigan soliqdan to'liq ozod etilgan soliq to'lovchilar:

- xorijiy davlatlar diplomatiya vakolatxonalarining boshliqlari va a'zolari hamda konsullik muassasalarining mansabdor shaxslari, ularning o'zlari bilan birga yashaydigan oila a'zolari, agar ular O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lmasa, O'zbekiston Respublikasidagi manbalardan olinadigan, diplomatik va konsullik xizmati bilan bog'liq bo'lmagan daromadlaridan tashqari barcha daromadlari bo'yicha;

- xorijiy davlatlar diplomatiya vakolatxonalarini va konsullik muassasalarining ma'muriy-texnik xodimlari va ularning o'zlari bilan birga yashaydigan oila a'zolari, agar ular O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lmasa

yoki O'zbekiston Respublikasida doimiy yashamasa, O'zbekiston Respublikasidagi manbalardan olinadigan diplomatik va konsullik xizmati bilan bog'liq bo'lmagan daromadlaridan tashqari barcha daromadlari bo'yicha;

- xorijiy davlatlar diplomatiya vakolatxonalariga, konsullik muassasalariga xizmat ko'rsatadigan xodimlar tarkibiga kirgan shaxslar, agar ular O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lmasa yoki O'zbekiston Respublikasida doimiy yashamasa, o'z xizmati yuzasidan oladigan barcha daromadlari bo'yicha;

- xorijiy davlatlar diplomatiya vakolatxonalarini va konsullik muassasalarini xodimlarining uylarida ishlovchilar, agar ular O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lmasa yoki O'zbekiston Respublikasida doimiy yashamasa, o'z xizmati yuzasidan oladigan barcha daromadlari bo'yicha;

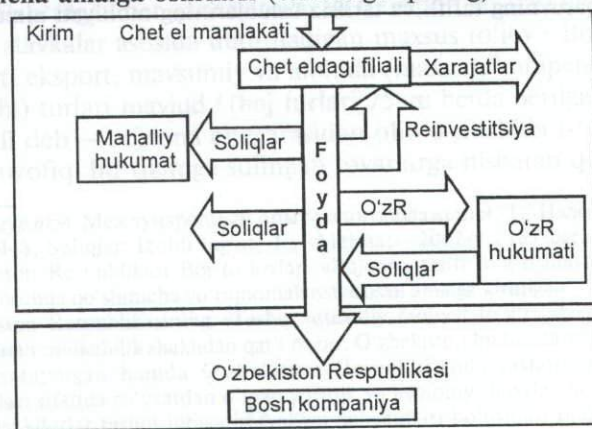
- hukumatga qarashli bo'lmagan xalqaro tashkilotlarning mansabdor shaxslari, agar ular O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lmasa, ushbu tashkilotlarda olgan daromadlari bo'yicha.

Jismoniy shaxslarning imtiyozlarga bo'lgan huquqi ular hisobot yili uchun tegishli hujjatlarni taqdim etganida vujudga keladi.

4. Xalqaro iqtisodiy faoliyatdan olingan soliqni taqsimlash tartibi

Xalqaro faoliyat yurituvchi shaxs har qanday huquqiy va jismoniy shaxslarni soliqqa tortishda davlat ichidagi va tashqaridagi faoliyatiga, ya'ni boshqa davlatdagi soliqqa tortish bazalariga qarab amalga oshiriladi. Ular har bir davlat soliq kodeksidagi belgilangan to'lovlarni, yig'imlarni va soliqlarni to'laydilar. Agar ikki davlat o'rtasida maxsus soliqqa tortish bo'yicha shartnoma yoki xo'jalik yurituvchi shaxslar bilan alohida shartnomalar mavjud bo'lmasa, ikki tomonlama soliqqa tortish amalga oshiriladi. Ko'pchilik davlatlar xalqaro faoliyat yurgizuvchi shaxslar bilan alohida shartnoma tuzib, soliqqa tortish jarayonini oldindan kelishib olishadi.

Aksariyat davlatlarda xalqaro iqtisodiy faoliyat yurgizuvchi shaxslarning foydasini davlatlar o'rtasida taqsimlash va ularni soliqqa tortish tartibi quyidagicha amalga oshiriladi (chizmaga qarang):

Bu chizmadan ko'rinib turibdiki, xo'jalik yurituvchi shaxsning chet eldagi firmasi maxsus soliqlarni to'lab, qolgan foydani «Reinvestitsiya» qilishi mumkin va qaytarib o'z hukumatidagi tashkilotiga berishi mumkin. Lekin, chizmadan ko'rinib turibdiki, kirib kelgan va chiqib ketayotgan foyda ikki yoqlama ikki davlat tomonidan soliqqa tortilayapti. Ikki davlatda faoliyat ko'rsatayotgan soliq to'lovchi shaxs olgan foydasini O'zR da va chet davlatda taqsimlanishi chizmada ko'rsatilgan, lekin chizmadagidan boshqacha ham bo'lishi mumkin (agar maxsus shartnomasi bo'lsa). Xo'jalik yurituvchi firma o'z davlatida va chet davlatda olgan foydasini yuqoridagi chizma kabi taqsimlash samarali hisoblanadi. Xalqaro faoliyat yurgizish shart-sharoitlari davlatlarda har xil bo'lib, soliqqa tortish uslublari, soliq bazalari, soliq turlari bo'yicha bir-biridan farq qiladi. Soliq to'lovchi O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunlariga muvofiq javobgar bo'ladi.

Nazorat savollari:

1. Bojxona faoliyatini soliqqa tortishning jahon andozalari nimalardan iborat?
2. Tashqi iqtisodiy faoliyatda qanday soliq va bojlar mavjud?
3. Tashqi savdo shartnomalariga qo'yiladigan xalqaro talablari bormi?
4. Tashqi savdoning rivojlangan davlatlarda ishlatiladigan shartnomalar turlarini bilasizmi?
5. Bosh mexanizmining asosiy elementlariga nimalarni kirgizish mumkin?
6. Bojxona bojlari deganda nimani tushunasiz?
7. Resurslarni tejashda bojning o'rni qanday?
8. Bojxona qiymatini aniqlashning qanday usullarini bilasiz?
9. Qaysi yillardan boshqaruvning tarifsiz choralariga past e'tibor berila boshlandi?
10. Bojxona organlari huquqni himoya qilishda qaysi normativ — huquqiy hujjatlardan foydalanishadi?
11. Bojxona siyosati deganda nimani tushunasiz?
12. Boshqaruvning tarifli va tarifsiz uslublarning mohiyati nimada?

4-bob.

XALQARO SAVDODAN OLINADIGAN BOJXONA BOJLARI

1. Boj mexanizmining elementlari

Boj mexanizmi va soliq mexanizmi iqtisodiy mexanizm tarkibiga kirib, ularning ma'nosi birinchi marta 1975-yil olimlar tomonidan chop etilgan.¹

Xalqaro iqtisodiy faoliyatning boj to'lovlari va soliqqa tortish barcha davlatlarga umumiy bo'lgan soliq turlarini undirish va jahon bo'yicha ham-maga birday to'lash majburiy bo'lgan to'lovlarni olish, hozirgi davrda amalda bo'lgan huquqiy mavjud soliqlarni joriy qilish va xalqaro faoliyat ko'rsatayotgan subyektlardan soliq olish tartibiga rioya qilishga va bojxona orqali tovar va xizmatlarni olib o'tayotganda olinadigan bojlar mablag'ini undirish jarayonini o'z ichiga oladi. **Xalqaro faoliyat ko'rsatuvchi yuridik va jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar** — ayrim davlatlar tomonidan joriy qilingan soliqlarni to'lash va xalqaro faoliyatdan kelib tushadigan tushumlarni undirish jarayoni ancha murakkab bo'lib, ularni yanada takomillashtirish zaruriyati ilmiy izlanishlarni talab qiladi.

Bojxona bojlari va to'lovlari tushunchasiga o'tishdan oldin bojxona ko'rsatkichlarining ayrim turlarining ma'nosini ko'rib o'tamiz.

Boj (*arab.* o'lpon, soliq ma'nosida) — qadimdan bir davlat tomonidan ikkinchi bir davlatga to'lanadigan yoki bir mamlakatdan boshqa mamlakatga, viloyatdan viloyatga o'tish uchun, shuningdek, shahar va qishloq bozorlarida savdogarlardan olingan maxsus to'lov, o'lpon vazifasini bajarib kelgan. Boj oluvchi «**tusqovul**» deb atalgan. Hozirgi paytda boj bojxona chegarasidan olib o'tilgan har qanday tovar va transport vositasi uchun qonunda belgilangan stavkalar asosida undiriladigan maxsus to'lov.² Bojxona bojlarining import, eksport, mavsumiy va alohida (maxsus, kompensatsiya, dempingga qarshi) turlari mavjud³ (**boj turlari** 75-ru betda berilgan).

Boj tarifi deb — bojxona chegarasidan olib o'tilishida iste'mol xususiyatlariga muvofiq, bir tizimga solingan tovarlarga nisbatan qo'llaniladigan

¹ T. Taishumurodov. Международный опыт налогообложения, Т., Налоговая академия, 2002 г., стр. 448; Soliqlar: Izoqli lug'at, Т., «Mehnat», 2002-y., 187-bet.

² O'zbekiston Respublikasi Boj to'lovlari «Bojxona tarifi to'g'risida»gi Qonunning 3-moddasiga va boshqa qo'shimcha yo'riqnomalarga asosan amalga kiritilgan.

³ O'zbekiston Respublikasining «Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida»gi Qonunning 5-moddasiga asosan mulkchilik shaklidan qat'i nazar, O'zbekiston hududida va undan tashqarida faoliyat ko'rsatayotgan hamda O'zbekiston Respublikasida tashqi iqtisodiy aloqalar qatnashuvchilari sifatida ro'yxatdan o'tgan yuridik va jismoniy shaxslar, shu jumladan, chet el, xalqaro tashkilotlar tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari bo'lishlari mumkin.

boj to'lov stavkalariga aytiladi. Boj tariflari har bir tovarning bojxona qiymatiga nisbatan qo'llaniladi. Ular oddiy va murakkab tariflarga bo'linadi. Oddiy boj tariflarida mahsulotlar kelib chiqqan mamlakatidan qat'i nazar, ularga yagona stavkalarni belgilash ko'zda tutiladi. Murakkab boj tariflarida mahsulotga nisbatan bir necha boj stavkasi muayyan mamlakatda vujudga kelgan iqtisodiy va siyosiy vaziyat hisobga olinib va DBQ tomonidan chiqarilgan qo'shimcha yo'riqnomalarga ko'ra qo'llanishi mumkin.

Boj — ichki bozor, milliy sanoat va qishloq xo'jaligi manfaatlarini himoya qilish maqsadida ayrim tovarlar, mol-mulk va qimmatbaho buyumlardan olinadigan pul yig'implari, iste'mol soliqlari tarkibiga kiradi. Davlat ulardan iqtisodiy siyosatining vositasi sifatida foydalanadi. Bojlar import qilinadigan tovarlar bilan ichki bozordagi xuddi shunga o'xshash tovarlar bahosini tenglashtirishga xizmat qiladi. Odatda, tovarlar bahosidan olinadi. Buning uchun ayrim hollarda maxsus mezonlar (og'irlik, hajm kabi) ham qo'llanilishi mumkin.

Boj to'lovlari tovarlar va transport vositalarini bojxona chegarasidan o'tkazishda, shuningdek, qonunda belgilangan boshqa holatlarda olinadigan to'lovlarning barcha turlari: bojlar, aksiz solig'i, qo'shimcha qiymat solig'i, bojxona yig'implari va jismoniy shaxslardan undiriladigan yig'implar.

Bu to'lov va bojlarini undirishda bojxona organlari va postlari muhim ahamiyatga ega.

Bojxona — bojxona chegarasi orqali o'tkaziladigan, olib kelinadigan va olib chiqiladigan barcha yuk, tovarlar va transport vositalarining nazoratini amalga oshiruvchi, shuningdek, yuk egalaridan belgilangan tartibda bojlar va bojxona yig'implarini undiruvchi davlat muassasasi. Pochta jo'natmalari va jami yuklar, shu jumladan, mamlakat hududi orqali olib o'tiladigan (tranzit) yuklar ham bojxona organlari xodimlari tomonidan nazorat qilinadi. Odatda, bojxona chegara hududlarida xalqaro aeroportlar, temir yo'l stansiyalari, dengiz va daryo portlarida va boshqa joylarda tashkil etiladi.

Albatta, bojxona xodimlari chegaraga kelgan tovarning bojxona qiymatini aniqlaydilar. Bojxona qiymati tovar yoki xizmatning chegaragacha olib kelish xarajatlarini o'z ichiga olib, ayrim yo'riqnomalarda bojxona bahosi ham deb ataladi.

Bojxona bahosi — olib kirilayotgan mahsulotning muayyan bir o'lchov miqdoriga (kg, tonna, m. metr kub) nisbatan bojxona xodimlari tomonidan belgilangan qiymati. Bojxona qiymatining puldagi ifodasi bojxona bahosi deyiladi.

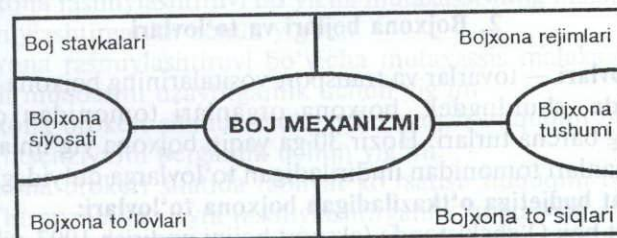
Bojxona brokeri — o'zini vakil qilgan shaxs hisobidan va uning topshirig'iga binoan bojxona rasmiylashtiruviga oid amallarni hamda bojxona ishi sohasida boshqa vositachilik vazifalarini o'z nomidan bajarishga bojxona tashkiloti litsenziyasini olgan yuridik shaxs.

Bojxona deklaratsiyasi — chegaradan olib o'tiladigan tovarlar (eksport va import tovarlar, yuk-bagaj, qo'lda olib ketiladigan yuk, valuta, boshqa moddiy-ma'naviy boyliklar), transport vositalari to'g'risidagi ma'lumotlar

qonun talablari asosida rasman qayd etilgan, bojxona nazoratini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan yozma yoki og'zaki bayonot. Bojxona deklaratsiyasi belgilangan muddatlarda to'ldirilib, bojxona organlariga topshirilishi shart.

Bojxona siyosatining asosiy maqsadi O'zbekiston Respublikasida samarali bojxona nazoratini amalga oshirishni hamda tovar ayirboshlashni tartibga solish, iqtisodiy rivojlanishni ta'minlash va respublika ichki bozorini himoya qilish ekanligi ta'kidlab o'tilgan.

Demak, bojlar va to'lovlar yordamida davlatning tashqi iqtisodiy siyosati amalga oshiriladi va iqtisodiy o'sishga bojlar va to'lovlarning miqdori va boxona organlarining harakati asosiy ta'sir qiladigan mexanizm bo'lib qolgan. Bu mexanizmning tarkibiga bojlar, to'lovlar, dempingga qarshi to'siqlar, bojxona organlarining ishi va tarifsiz boshqaruv jarayoni kiradi. Boj tarif mexanizmi tashqi iqtisodiy aloqalarning iqtisodiy «indikator» bo'lib, bojxonaning bir necha elementlari majmuasi hisoblanadi. Bu mexanizmi ayrim olimlar «**Boj mexanizmi**» ham deb atashadi, ya'ni bojlarini ko'paytirish va kamaytirish faqat iqtisodiyotga emas, siyosatga ham ta'sir qiladi. Bu elementlarning asosiylari o'rtasidagi bog'liqlik va yaxlit mexanizm holatida ishlash qobiliyati quyidagi chizmada berilgan:

Boj mexanizmining asosiy elementlari.

Boj mexanizmi — davlat bojlarini tartibga solib, tashqi iqtisodiy faoliyatni rivojlantirish, bojxona qonunlari, tartibi, tarifi, boj to'lovlari va boshqa asosiy elementlarining bog'langan holdagi harakati. U davlat miqiyosida bojxona to'lovlaridan tushgan tushumning o'sishi, tashqi savdo o'sishi bilan ifodalanadi.

Bojxona tizimini takomillashtirish va bojxona tariflarini muvofiqlashtirish natijasida, iqtisodiy o'sishga va bojxona to'lovlar tushumining o'sishi boj mexanizmi orqali ro'yobga chiqadi. Boj mexanizmi tashqi iqtisodiy aloqalarni tartibga solishda va davlatlar orasida savdo-sotiq jarayonini rivojlantirishda ishlatiladigan asosiy mexanizm bo'lib hisoblanadi. Boj mexanizmini bojxona ishida davlat budgetiga tushadigan mablag'ni ta'minlab beruvchi kuch va imkoniyatlarni ifodalaydi va rivojlangan davlatlarda ko'p yillardan beri bojxona sohasida samarali ishlatiladi.

Xalqaro savdo mustaqillik davrida yuqori sur'atlar bilan o'sayapti, eksport va import operatsiyalaridan albatta bojxona bojlari olinadi.

Eksportda uzoq xorij mamlakatlarining salmog'i o'sib bormoqda. 2003-yilda ularning eksportdagi ulushi 72 foizdan ziyodroqdir.

O'zbekistonning eksport hajmida rivojlangan mamlakatlar ulushi:

	Mamlakatlar	Ko'rsatkichlar %
1.	Buyuk Britaniya	10,5
2.	Shvetsariya	8,5
3.	Janubiy Koreya	5,0
4.	Turkiya	4,2
5.	Niderlandiya	4,1
6.	AQSH	3,7
7.	Italiya	2,4
8.	Belgiya	2,3
9.	Germaniya	1,0

O'zbekistonning tovarlarni eksportga chiqarish hajmi bo'yicha Rossiya, Shvetsariya, Buyuk Britaniya, Niderlandiya davlatlari yuqori pozitsiyalarda turgan bo'lsa, qolgan rivojlangan davlatlardan Janubiy Koreya, Turkiya, AQSHga ham eksportga tovar chiqarish hajmi ortib bormoqda. Demak, qanday tovarni qaysi davlatdan sotib olish va sotish jarayonini boshqarish boj stavkasiga bog'liq ekan.

2. Bojxona bojlari va to'lovlari

Boj to'lovlari — tovarlar va transport vositalarining bojxona chegarasidan o'tishida, shuningdek, bojxona organlari tomonidan olinadigan to'lovlarning barcha turlari. Hozir 30 ga yaqin bojxona yig'implari mavjud. Bojxona organlari tomonidan undiriladigan to'lovlarga quyidagilar kiradi:

1. Davlat budgetiga o'tkaziladigan bojxona to'lovlari:

- Import boji O'zbekistonda (eksport bojini undirish 1997-yil. 10-oktabrdagi PF-1871ga ko'ra, 1997-yil 1-noyabrdan boshlab to'xtatilgan).
- Import tovarlaridan undiriladigan QQS.
- Import tovarlaridan undiriladigan aksiz solig'i.
- Jismoniy shaxslar tomonidan tijorat maqsadida import qilinayotgan tovarlardan undiriladigan yagona bojxona to'lovi.
- Jismoniy shaxslar tomonidan o'z ehtiyoji uchun import qilinayotgan tovarlardan undiriladigan yigim.
- Uchinchi mamlakatda ishlab chiqarilgan, chegaradosh mamlakatlardan reeksport qilinib, yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan O'zbekiston Respublikasiga tijorat maqsadida import qilinayotgan, nooziq-ovqat iste'mol tovarlaridan undiriladigan bojxona to'lovi.
- Bojxona ombori, erkin ombor va boj olinmaydigan savdo do'konini ta'xis etish huquqini beruvchi ruxsatnoma (litsenziya)ni berganlik va uning amal qilish muddatini uzaytirganlik uchun yig'im.
- Bojxona sohasidagi huquqbuzarliklar bo'yicha musodara qilingan tovarlarning sotilishidan tushgan mablag'larning 80 % (50 % respublika budgetiga, 50 % mahalliy budgetga).

• Bojxona sohasidagi huquqbuzarliklar bo'yicha undirilgan jarimalardan tushgan mablag'larning 85 % (50 % respublika budgetiga, 50 % mahalliy budgetga).

• Bojxona sohasidagi huquqbuzarliklar bo'yicha musodara qilingan chet el valutasidan tushgan mablag'larning 85 % (50 % respublika budgetiga, 50 % mahalliy budgetga).

2. Davlat bojxona qo'mitasining maxsus hisob raqamiga o'tkaziladigan bojxona to'lovlari:

- Tovarlarni bojxonada rasmiylashtirganlik uchun yigim (tranzit, davlat foydasiga voz kechish, vaqtincha saqlash, bojxona rejimlaridan tashqari 12 ta bojxona rejimlari bo'yicha).
- Tovarlarni tranzit bojxona rejimida rasmiylashtirganlik uchun yig'im.
- Egasi bojxona organi bo'lgan bojxona omborida tovarlar saqlaganlik uchun yig'im.
- O'zR hududi bo'ylab barcha turdagi transport vositalarida olib o'tilayotgan tovarlarni bojxona kuzatuviga olganlik uchun yig'im.
- Dastlabki qarorni qabul qilganlik uchun yig'im.
- Bojxona rasmiylashtiruv bo'yicha mutaxassisning malaka attestatini berganlik uchun yig'im.
- Bojxona rasmiylashtiruv bo'yicha mutaxassisning malaka attestatini qayta rasmiylashtirganlik uchun yig'im.
- Bojxona rasmiylashtiruv bo'yicha mutaxassis malaka attestatining amal qilish muddatini uzaytirganlik uchun yig'im.
- Bojxona brokleri sifatida faoliyat ko'rsatish huquqini beruvchi ruxsatnoma (litsenziya)ni berganlik uchun yig'im.
- Bojxona brokleri sifatida faoliyat ko'rsatish huquqini beruvchi ruxsatnoma (litsenziya)ni qayta rasmiylashtirganlik uchun yig'im.
- Bojxona brokleri sifatida faoliyat ko'rsatish huquqini beruvchi ruxsatnoma (litsenziya)ning amal qilish muddatini uzaytirganlik uchun yig'im.
- Boj olinmaydigan savdo do'konini ta'xis etish uchun ruxsatnoma (litsenziya) berish to'g'risidagi arizani ko'rib chiqqanlik uchun yig'im.
- Boj olinmaydigan savdo do'konini ta'xis etish huquqini beruvchi ruxsatnoma (litsenziya)ni qayta rasmiylashtirganlik uchun yig'im.
- Boj olinmaydigan savdo do'konini ta'xis etish huquqini beruvchi ruxsatnoma (litsenziya) dublikatini berganlik uchun yig'im.
- Erkin omborni ta'xis etish uchun ruxsatnoma (litsenziya) berish to'g'risidagi arizani ko'rib chiqqanlik uchun yig'im.
- Erkin ombor yoki bojxona omborini ta'xis etish huquqini beruvchi ruxsatnoma (litsenziya)ni qayta rasmiylashtirganlik uchun yig'im.
- Erkin ombor yoki bojxona omborini ta'xis etish huquqini beruvchi ruxsatnoma (litsenziya) dublikatini berganlik uchun yig'im.
- Bojxona omborini ta'xis etish uchun ruxsatnoma (litsenziya) berish to'g'risidagi arizani ko'rib chiqqanlik uchun yig'im.
- Bojxona hududida qayta ishlash uchun ruxsatnoma (litsenziya) berganlik uchun yig'im.

• Bojxona hududidan tashqarida qayta ishlash uchun ruxsatnoma (litsenziya) berganlik uchun yig'im.

• Bojxona tashuvchisi sifatida faoliyat ko'rsatish huquqini beruvchi ruxsatnoma (litsenziya)ni berganlik uchun yig'im.

• Bojxona tashuvchisi sifatida faoliyat ko'rsatish huquqini beruvchi ruxsatnoma (litsenziya)ni qayta rasmiylashtirganlik uchun yig'im.

• Bojxona tashuvchisi sifatida faoliyat ko'rsatish huquqini beruvchi ruxsatnoma (litsenziya)ning amal qilish muddatini uzaytirganlik uchun yig'im.

• Bojxona rasmiylashtiruv bo'yicha mutaxassisni o'qitganlik uchun yig'im.

• Bojxona organlari tomonidan bojxona rasmiylashtiruv uchun mo'ljallanmagan joylarda bojxona rasmiylashtiruvini amalga oshirganlik uchun yig'im.

• Yuridik shaxslar tomonidan import qilinayotgan naqd xorijiy valuta-ni bojxonada rasmiylashtirganlik uchun yig'im.

• O'zRga import qilinayotgan (vaqtincha olib kirilayotgan) transport vositalarini ro'yxatdan o'tkazish va qayta ro'yxatdan o'tkazish huquqini beruvchi guvohnomani berganlik uchun yig'im.

• Bojxona sohasidagi huquqbuzarliklar bo'yicha musodara qilingan tovarlarning sotilishidan tushgan mablag'larning 10 %.

• Bojxona sohasidagi huquqbuzarliklar bo'yicha undirilgan jarimalardan tushgan mablag'larning 15 %.

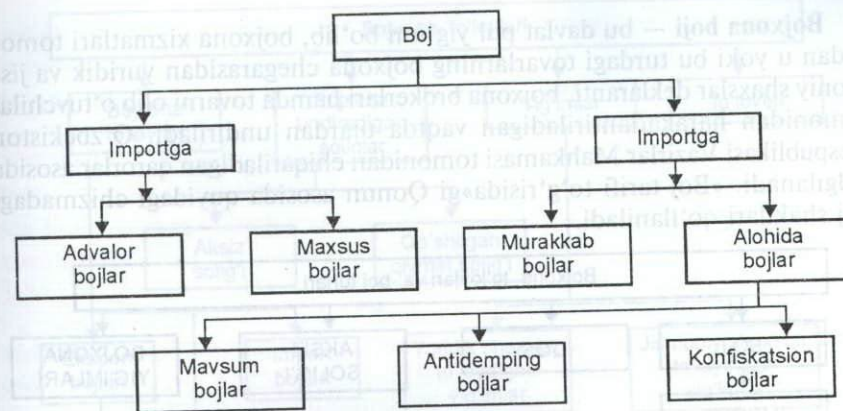
• Bojxona sohasidagi huquqbuzarliklar bo'yicha musodara qilingan chet el valutasidan tushgan mablag'larning 15 %.

• Erkin bojxona zonalar va erkin omborlarda undirilgan xorijiy valuta-dagi bojxona yig'imlarining 85 % (ularni birjidadan tashqari bozordagi erkin kursda sotish sharti bilan).

Qonun hujjatlarida boshqa bojxona to'lovlari ham belgilanishi mumkin. O'zbekiston Respublikasining «Boj tarifi to'g'risida»gi Qonunida boj tarifini shakllantirish va qo'llanish tartibini, shuningdek, O'zbekiston Respublikasining bojxona chegarasidan olib o'tilayotgan tovarlardan boj undirish qoidalar belgilangan. Qonunning asosiy vazifalari O'zbekiston Respublikasining jahon iqtisodiyoti bilan samarali integratsiyalashuvi uchun shart-sharoit yaratish va iqtisodiy manfaatlarini himoya qilishdan iboratdir.

Savdo iqtisodiy aloqalarda eng ko'p qulaylik berish tartibi nazarda tutilmagan mamlakatlarda ishlab chiqarilgan yoki qaysi mamlakatda ishlab chiqarilganligi aniqlanmagan tovarlar uchun undiriladigan import boji-ning stavkalari ikki baravar oshiriladi, ushbu qonunga muvofiq O'zbekiston Respublikasi tomonidan tarif preferensiyalari beriladigan hollar bundan mustasno.

Davlat miqyosida amaliyotda joriy qilinadigan boj turlari quyidagi chiz-mada ifodalangan (chizmaga qarang):

Joriy qilingan bojlarning ma'nosini ko'rib chiqamiz:

Maxsus bojlar — o'xshash yoki bevosita raqobat qiluvchi tovarlar boj-xona hududida O'zbekiston Respublikasidagi tovar ishlab chiqaruvchilar-ga ziyon yetkazadigan yoki ziyon yetkazishi mumkin bo'lgan miqdorda va shartlarda olib kirilayotgan bo'lsa, javob chorasi sifatida qo'llaniladi.

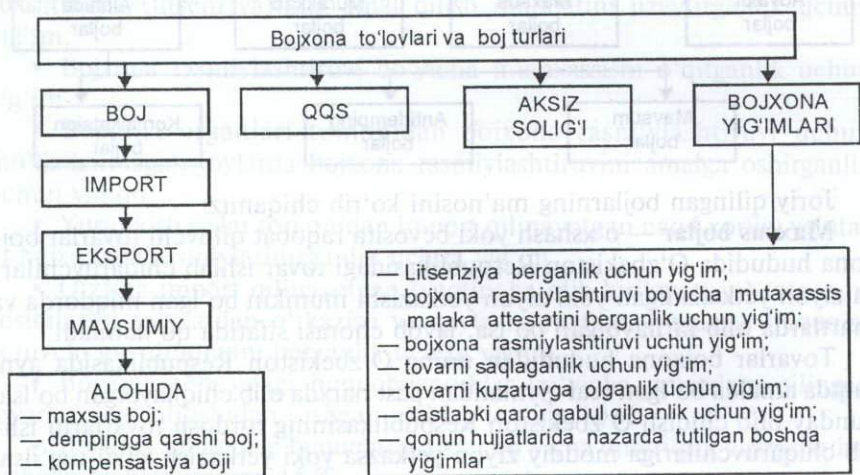
Tovarlar bojxona hududidan uning O'zbekiston Respublikasida ayni vaqtda amalda bo'lgan real qiymatidan past narxda olib chiqilayotgan bo'lsa, bunday olib chiqish O'zbekiston Respublikasining turdosh tovarlarni ish-lab chiqaruvchilariga moddiy ziyon yetkazsa yoki yetkazish xavfi tug'lsa, yoxud O'zbekiston Respublikasining ishlab chiqaruvchilari o'rtasida me'yoriy raqobat o'rnatilishiga to'sqinlik qilsa.

Dempingga qarshi bojlar — tovarlar bojxona hududida ularning olib chiqilgan davlatda ayni vaqtda amalda bo'lgan real qiymatidan past narx-da olib kirilsa, agar bunday olib kirish O'zbekiston Respublikasining tovar ishlab chiqaruvchilariga moddiy ziyon yetkazsa yoki yetkazish xavfini tug'dirsa, yoxud O'zbekiston Respublikasida tovar ishlab chiqarishni tashkil qilish yoki kengaytirishga to'sqinlik qilsa.

Konfiskatsiya bojlari — O'zbekiston Respublikasining bojxona hududida ishlab chiqarish yoki olib chiqish paytida bevosita yoxud bilvosita subsidiya-lardan foydalanilgan tovarlar olib kirilsa, agar bunday olib kirish O'zbekiston Respublikasining o'xshash tovarlar ishlab chiqaruvchilariga moddiy ziyon yetkazish xavfi bo'lsa, yoxud O'zbekiston Respublikasida turdosh tovarlar ishlab chiqarishni tashkil qilish yoki kengaytirishga to'sqinlik qilsa.

Mavsumiy bojlar — vaqtincha mavsumiy tovarlar uchun yoki ayrim davlatlar uchun joriy qilingan boj to'lovlari bo'lib, O'zbekiston Respubli-kasining «Boj tarifi to'g'risida»gi Qonunning 7-moddasida qayd etilgan. Bunda mavsumiy bojlar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanib, tovarlar olib kirish va olib chiqishni tezkor tartibga solish uchun qo'llaniladi. Bunda boj tarifida nazarda tutilgan boj stavka-lari qo'llanilmaydi. Mavsumiy bojlar belgilangan vaqtdan olti oy o'tgandan so'ng o'z kuchini yo'qotadi.

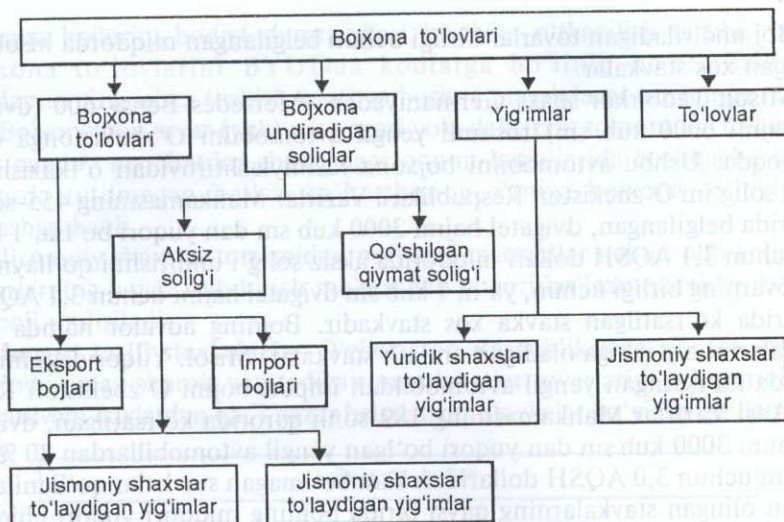
Bojxona boji — bu davlat pul yig'imi bo'lib, bojxona xizmatlari tomonidan u yoki bu turdagi tovarlarning bojxona chegarasidan yuridik va jismoniy shaxslar deklaranti, bojxona brokerlari hamda tovarni olib o'tuvchilar tomonidan harakatlantiriladigan vaqtda ulardan undiriladi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan chiqariladigan qarorlar asosida belgilanadi. «Boj tarifi to'g'risida»gi Qonun asosida quyidagi chizmadagi boj shakllari qo'llaniladi.

Mavsumiy bojar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanib, tovarlar olib kirish va olib chiqishni tezkor tartibga solish uchun qo'llaniladi. Bunda boj tarifida nazarda tutilgan boj stavkalari qo'llanilmaydi. Mavsumiy bojar ular belgilangan vaqtdan e'tiboran 6 oydan ortiq amal qilishi mumkin emas.

Maxsus bojar o'xshash yoki bevosita raqobat qiluvchi tovarlar bojxona hududiga O'zbekiston Respublikasidagi tovar ishlab chiqaruvchilarga ziyon yetkazadigan yoki ziyon yetkazishi mumkin bo'lgan miqdorda va tartibda olib kirilayotgan bo'lsa, himoya chorasi sifatida, shuningdek, boshqa davlatlar tomonidan qilinayotgan O'zbekiston Respublikasining huquqlarini cheklovchi va manfaatlarini kamsituvchi boshqa harakatlarga javob chorasi sifatida qo'llaniladi. Ushbu bojarlarning stavkalari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan har bir holat uchun maxsus komissiyaning xulosasiga binoan belgilanadi.

Dempingga qarshi bojar quyidagi hollarda qo'llaniladi. Tovarlarni bojxona hududiga ular olib chiqilgan davlatda ayni vaqtda amalda bo'lgan asl qiymatidan past narxda olib kirilsa, bunday olib kirish O'zbekiston Respublikasidagi turdosh tovarlarni ishlab chiqaruvchilarga moddiy ziyon yetkazsa yoki yetkazish xavfini tug'dirsa, yoxud O'zbekiston Respublikasida aynan tovarlarni ishlab chiqarishni tashkil qilish yoki kengaytirishga to'sqinlik qilsa.

Boj undiriladigan tovarlarning bojxona qiymatiga nisbatan foiz (%)larda hisoblanadigan advalor stavkalar.

Misol: Tadbirkor shaxs Belgiyadan tijorat maqsadida O'zbekistonga gilamlar olib kelmoqda, ushbu tovardan boj undirishimiz uchun O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 31-maydagi 189-qaroridan gilam uchun belgilangan stavkani, ya'ni 30 % ni topamiz, bu — gilamning bojxona qiymatidan 30 % import boji undirilishini ko'rsatuvchi advalor stavkadir.

Tovarlarni bojxona hududidan ularning O'zbekiston Respublikasidagi ayni vaqtda amalda bo'lgan asl qiymatidan past narxda olib chiqilayotgan bo'lsa, agar bunday olib chiqish O'zbekiston Respublikasining turdosh tovarlarni ishlab chiqaruvchilarga moddiy ziyon yetkazsa yoki yetkazish xavfini tug'dirsa, yoxud O'zbekiston Respublikasining ishlab chiqaruvchilari o'rtasida me'yoriy raqobat o'rnatilishiga to'sqinlik qilsa.

Demping — tashqi bozorni egallash uchun tovarni ishlab chiqarish xarajatlaridan past (arzon) baholarda chetga eksport qilish va tovarlarni tashqi bozorda ichki bozorga nisbatan arzon bahoda sotish, raqobatchini sindirish vositalaridan hisoblanadi.

Kompensatsiya — qoplash, rag'batlantirish yoki bir majburiyat to'lovini ikkinchisi bilan to'lash; biron narsa uchun to'lanadigan pul, haq, tovon, badal.

Subsidiya iqtisodiyotga budget orqali ta'sir etish vositalaridan biri bo'lib, qaytarib bermaslik sharti bilan mablag' ajratishdir. Shuningdek, u bahoni quvvatlashning samarali usuli hisoblanadi. Davlat baholar o'rtasidagi farqni pul yoki natura ko'rinishidagi yordam, nafaqa tarzda to'laydi. Boj stavkalarining turlari. O'zbekiston Respublikasida boj stavkalarining quyidagi turlari qo'llaniladi:

Boj undiriladigan tovarlar birligi uchun belgilangan miqdorda hisoblanadigan xos stavkalar.

Misol: Tadbirkor shaxs Germaniyadan «Mercedes-Bens»-600 (dvigatel hajmi 6000 kub sm) rusumli yengil avtomobilni O'zbekistonga olib kelmoqda. Ushbu avtomobilni bojxona rasmiylashtiruvidan o'tkazishda, aksiz solig'ini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 455-sonli qarorida belgilangan, dvigatel hajmi 3000 kub sm dan yuqori bo'lsa, 1 kub sm uchun 3,1 AQSH dollari miqdorida aksiz solig'i undirishni qo'llaymiz. Bu tovarning birligi uchun, ya'ni 1 kub sm dvigatel hajmi uchun 3,1 AQSH dollarida ko'rsatilgan stavka xos stavkadir. Bojning advalor hamda xos stavkalarini o'z ichiga oladigan aralash stavkalar. Misol: Yuqoridagi misolimizda ko'rsatilgan yengil avtomobildan import bojini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 189-sonli qarorida ko'rsatilgan, dvigatel hajmi 3000 kub sm dan yuqori bo'lgan yengil avtomobillardan 30 %, 1 kub sm uchun 3,0 AQSH dollaridan kam bo'lmagan stavkalar qo'llaniladi. Ushbu olingan stavkalarining qaysi birida bojning miqdori yuqori chiqsa, shu qiymat rasmiylashtirishda foydalaniladi. Ushbu olingan 30 % hamda 1 kub sm uchun 3,0 AQSH dollari aralash stavkalaridir.

Agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida «Boj tarifi to'g'risida»gi qonun hujjatlarida nazarda tutilganidan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnoma qoidalari qo'llaniladi.

Qonunda import va eksport boji, mavsumiy bojar, maxsus bojar dempingga qarshi bojar, kompensatsiya bojlari, alohida turdagi bojar belgilangan bo'lib, O'zbekiston hududida hozirgi kunda asosan tovarlarga nisbatan import boji qo'llaniladi.

3. Bojxona bojarlarini hisoblash va undirish tartibi

Import bojarlarini undirish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari asosida, Adliya vazirligi tomonidan 1999-yil 27-avgustda 782-raqam bilan ro'yxatga olingan «Import bojarlarini hisoblash va undirish» tartibi to'g'risidagi yo'riqnomaga va unga qo'shimcha 2000-yil 27-dekabrda 782-1-sonli qo'shimcha qo'llanma asosida tartibga solinadi va amalga oshiriladi.

Bojxona bojarlarini hisoblash va undirish tartibi Bojxona Kodeksi va «Boj tarifi to'g'risida»gi Qonun asosida ishlab chiqilgan bo'lib, O'zbekiston Respublikasiga import qilingan tovarlarni erkin muomalaga chiqarishda import bojarlarini hisoblash va undirish prinsiplarini belgilab beradi.

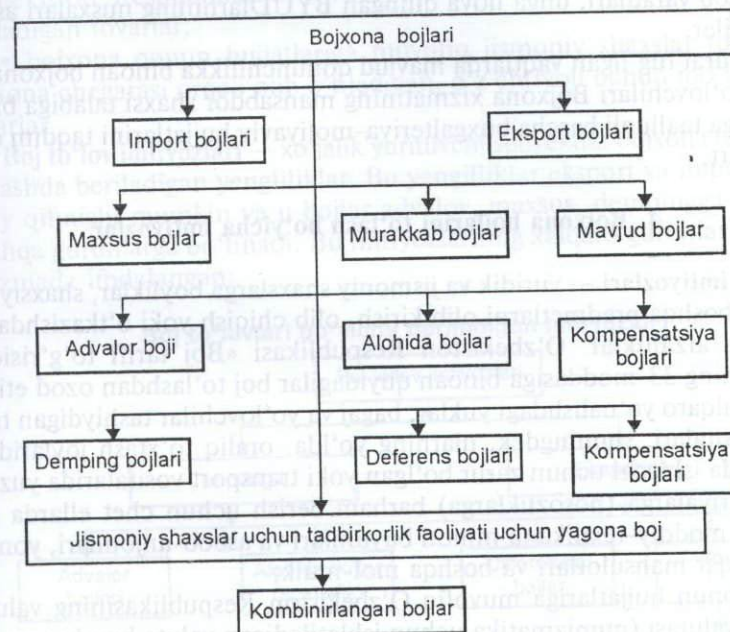
Qo'llanmada bojxona bojarlarini to'lovchi shaxslar, bojxona rasmiylashtiriluvchi uchun taqdim etiladigan hujjatlar, boj to'lovchilariga qaysi holatlarda boj to'lovlari to'lashda imtiyozlar berilishi va qanday holatlarda boj undirilmasligi, bojxona bojarlarini hisoblash tartibi va ularni to'lov shartlari, bojxona bojarlarini undirish tartibi va ulardan bojxona bojarlarini o'z vaqtida to'lamaganligi uchun undiriladigan ustama haqlari hamda uning hajmi,

bojxona bojarlarini budget daromadlari hisobiga o'tkazilish tartibi, vaqti, bojxona to'lovlari BYUDDa kodlarga bo'linib ko'rsatilishi va qo'llanmaning ishga tushish vaqti va boshqa masalalarni o'z ichiga olgan.

Bojxona boji tovar (yuk) ning egasi yoki deklarant tomonidan to'lanadi. Har qanday manfaatdor shaxs, agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, to'lovchining o'rniga bojxona to'lovlari to'lashga haqli.

Jismoniy shaxslar tomonidan notijorat maqsadlar uchun olib kelingan tovarlarning bojsiz olib kirish me'yoridan yuqori bo'lgan qismidan bojxona boji undiriladi.

Import tarifi stavkalari — O'zbekiston Respublikasiga nisbatan tashqi savdoda qulay sharoit yaratadigan mamlakatlar tovarlariga, eksportchi va jo'natuvchi davlatdan qat'i nazar belgilangan stavkalar bo'yicha qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 31-martdagi 137-sonli «O'zbekiston Respublikasi tashqi savdo faoliyatini erkinlashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi qaroriga asosan:

- «Erkin savdo» kelishuvi o'rnatilgan davlatlar tomonidan ishlab chiqarilgan va olib kirilgan (import) tovarlardan import bojarlari olinmaydi.
- O'zbekiston Respublikasi bilan «Qulay savdo» kelishuvi o'rnatilgan davlatlar tomonidan ishlab chiqarilgan va olib kirilgan (import) tovarlardan import boji belgilangan stavkalar bo'yicha olinadi (80-qarorning 1-ilovasi, DBQning 1F8—02041sk sonli xatiga asosan).

O'zbekiston Respublikasi bilan «Qulay savdo» kelishuvi o'rnatilmagan davlatlar tomonidan ishlab chiqarilgan va olib kirilgan (import) tovarlardan import boji belgilangan stavkaning ikki barobar miqdorida olinadi.

Izoh: import qilinayotgan tovarlarning kelib chiqish sertifikatini bo'lmagan taqdirda, tovar kelib chiqish mamlakati aniqlanmagan deb qaraladi hamda belgilangan stavkaning ikki barobar miqdorida boj undiriladi.

Bojxona rasmiylashtiruv vaqtida kelib chiqish mamlakati aniqlanmagan tovarlarga, bojxona rasmiylashtiruv muddatidan bir yildan ortiq bo'lmagan vaqtda kelib chiqish sertifikatini taqdim etish yo'li bilan O'zbekiston Respublikasiga nisbatan qulay sharoit yaratuvchi va erkin savdo bitimiga ega mamlakat tartiboti qaytadan tiklanishi mumkin.

Bojxona bojarini O'zbekiston Respublikasi bojxona chegarasidan tovarlarni harakatlantiruvchi jismoniy va yuridik shaxslar ularga taqdim etilgan hisob varaqlari, unga ilova qilingan BYUDlarning nusxalari asosida to'laydilar.

Zarurat tug'ilgan vaqtlarda mavjud qonunchilikka binoan bojxona bojarini to'lovchilari Bojxona xizmatining mansabdor shaxsi talabiga binoan importga taalluqli barcha buxgalteriya-moliyaviy hujjatlarini taqdim etishlari shart.

4. Bojxona bojarini to'lash bo'yicha imtiyozlar

Boj imtiyozlari — yuridik va jismoniy shaxslarga boyliklar, shaxsiy buyumlar, boshqa predmetlarni olib kirish, olib chiqish yoki o'tkazishda beriladigan afzalliklar. O'zbekiston Respublikasi «Boj tarifi to'g'risida»gi Qonunning 33-moddasiga binoan quyidagilar boj to'lashdan ozod etilgan:

- xalqaro yo'nalishdagi yuklar, bagaj va yo'lovchilar tashiydigan transport vositalari, shuningdek, ularning yo'lda, oraliq to'xtash joylarida bir maromda ishlashi uchun zarur bo'lgan yoki transport vositalarida yuz bergan avariyalarga (nosozliklarga) barham berish uchun chet ellarda sotib olingan moddiy-texnika ta'minoti buyumlari va asbob-anjomlari, yonilg'i, oziq-ovqat mahsulotlari va boshqa mol-mulk;

- qonun hujjatlariga muvofiq O'zbekiston Respublikasining valutasini, chet el valutasini (numizmatika uchun ishlatiladigan valuta bundan mustasno), shuningdek qimmatli qog'ozlar;

- dengiz ovi bilan band bo'lgan O'zbekiston Respublikasi kemalarini hamda O'zbekiston Respublikasining yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan ijaraga olingan (fraxt qilingan) kemalarni ta'minlash maqsadida bojxona hududidan tashqariga olib chiqiladigan moddiy-texnika ta'minoti buyumlari va anjomlar, yoqilg'i, oziq-ovqat va boshqa tovarlar, shuningdek, ularning O'zbekiston Respublikasining bojxona hududiga olib kiriladigan ov mahsulotlari;

- qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda davlat mulkiga aylantirilishi lozim bo'lgan tovarlar;

- chet davlatlar vakil (konsullik, diplomatiya vakolatxonalarini va ularning texnik xodimlari) larining O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarini yoki xalqaro shartnomalarga muvofiq, jismoniy shaxslarning rasmiy yoki shaxsiy ehtiyojlari uchun foydalanishga mo'ljallab bojxona hududiga olib kirilgan buyumlar;

- insonparvarlik yordami sifatida, davlatlar, hukumatlar, xalqaro tashkilotlar tomonidan beg'araz yordam tariqasida yoki hayriya maqsadlarida, shu jumladan, texnik yordam ko'rsatish tarzida avariya va halokatlar, tabiiy ofatlarning oqibatlarini bartaraf etish maqsadida O'zbekiston Respublikasining bojxona hududiga olib kiriladigan tovarlar;

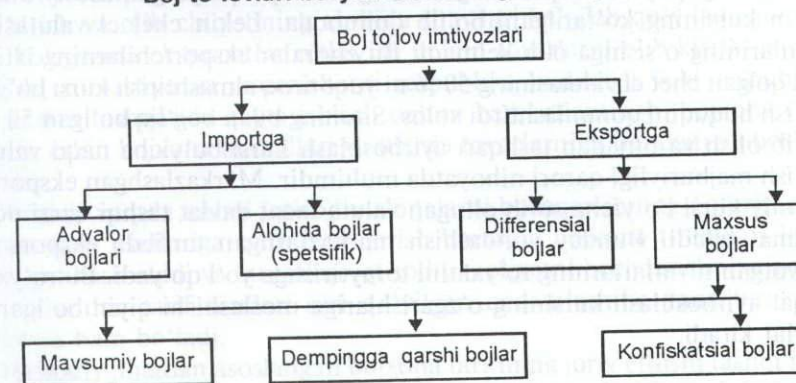
- bepul o'quv, davolash va maktabgacha tarbiya bolalar muassasalari uchun mo'ljallangan o'quv qo'llanmalar;

- uchunchi davlatlar uchun mo'ljallangan va bojxona nazorati ostida O'zbekiston Respublikasining bojxona hududidan tranzit tartibida olib o'tiladigan tovarlar;

- bojxona qonun hujjatlariga muvofiq jismoniy shaxslar tomonidan bojxona chegarasi orqali olib o'tiladigan, o'z ehtiyoji uchun mo'ljallangan tovarlar.

Boj to'lov imtiyozlari — xo'jalik yurituvchi subyektlar bojxona to'lovlarini to'lashda beriladigan yengilliklar. Bu yengilliklar eksport va import uchun joriy qilinishi mumkin va u bojar advalor, maxsus, dempingga qarshi va boshqa guruhlariga bo'linadi. Bu imtiyozlarning xalqaro guruhlari quyidagi chizmada ifodalangan:

Boj to'lovlari bo'yicha beriladigan imtiyozlar:

Boj to'lovlari davlat tomonidan belgilanib, ma'lum davrga qo'yiladi va qayta ko'rib turiladi. Bu bojar imtiyozlari iqtisodiy o'sishni davlat miqyosida ta'minlash maqsadida va tadbirkorlarning yangi texnologiyalar kiritishiga imkoniyat yaratishga olib keladi.

Bojxona tarif imtiyozlari — bojxona orqali o'tadigan tovar va xizmat turlari uchun beriladigan yengilliklar va imtiyozlar. Bu imtiyozlar tashqi

iqtisodiy aloqalarni jahon andozalariga javob berishga, tovar va xizmat sotuvchilarning davlatimizga valuta olib kirishiga va iqtisodiyotning rivojlanishiga ijobiy ta'sir qilishi uchun joriy qilinadi. Bojxona tariflarining imtiyozli turlari quyidagi guruhlariga bo'linishi mumkin:

Bojxona tariflari imtiyozlarining guruhlari:

Yuqoridagi imtiyozlar davlat tomonidan belgilanib, ma'lum davrdan keyin, albatta, qaytadan ko'rib chiqiladi. Bojxona tariflarining jahon andozalariga javob berishi tashqi iqtisodiy aloqalarning samaradorligini oshirishga olib keladi va boshqa davlatlar bilan iqtisodiy integratsiya bo'lishiga imkon beradi.

Hozirgi paytda eksportning o'sishiga xalaqit qilayotgan asosiy omil — so'm kursining ko'tarilgani bo'lib qolmoqda. Lekin chet el valutasini stimullarining o'sishiga olib kelmadi. Bu choralar eksportchilarning ixtiyorida qolgan chet el valutasining 50 % ni yuqoriroq almashtirish kursi bo'yicha sotish huquqini qonunlashtirdi xolos. Shuning bilan bog'liq bo'lgan 50 % ni sotib olish va birjadan tashqari ayirboshlash kursi bo'yicha naqd valutani sotish majburiyligi qarori nihoyatda muhimdir. Markazlashgan eksportdan rasmiy kursi bo'yicha sotib olingan valuta faqat davlat tashqi qarzi uchun xizmat qiladi. Bunday yondashish markazlashgan tartibda eksport qilinayotgan tovarlarning ro'yxatini toraytirishga yo'l qo'yadi. Bu ro'yxatga faqat ayirboshlash kursining o'zgarishlariga moslashishi qiyin bo'lgan tovarlar kiradi.

5. Xalqaro iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan boj yordamida boshqarish

Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish, turli davlatlarda ham ma'muriy, ham iqtisodiy usullarni qo'llash orqali olib boriladi. Har bir davlat tashqi iqtisodiy aloqalarda o'z siyosatini olib boradi va o'z milliy manfaatlarini ko'zlagan holda xalqaro mehnat taqsimotida nechog'liq samarali ishtirok etishni maqsad qilib qo'yadi.

Tashqi aloqalarni davlat tomonidan notarif tartibga solish choralariga quyidagilar kiradi:

- Litsenziyalash.
- Kvotalash.
- Embargo.
- Texnik to'siq.
- Deklaratsiyalash va h.k.

Boshqaruvning tarifsiz choralariga, sodda qilib aytganda, tovarlarning ayrim turlarini olib chiqishni taqiqlash, shuningdek, eksportni litsenziyalash va kvotalashga katta e'tibor berildi. Aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan uzluksiz ta'minlash uchun ko'pgina o'zimizda yetishtirilgan tovar-moddiy boyliklarini olib chiqishga qattiq cheklovlar qo'yilgan (O'zbekiston Respublikasi VMning PF 1871-sonli Farmoni bilan 11 xil mahsulotlarni olib chiqish taqiqlangan)¹.

Tovarlarni eksport qilishda tarif choralari ham qo'llangan, ularga eksport bojlari, bilvosita soliqlar, aksiz va qo'shilgan qiymat soliqlarini kiritish mumkin.

Davlat va jamiyatda bojxona eng muhim va zarur vazifalarni bajarib keladi. Tashqi savdo va tashqi-iqtisodiy aloqalarni takomillashtirishda bojxonaning tutgan o'rni va mavqeyi o'sib bormoqda. Ya'ni davlat boshqa chet el mamlakatlari bilan o'zining iqtisodiy aloqalarini muvofiqlashtirishda bojxona qonun-qoidalarini yaratib, shu qonun-qoidalarga tayanib, tashqi iqtisodiy aloqalarni o'rnatadi va tartibga soladi. Bu qonun-qoidalarga bojxona bojlarini, soliqlarni, har xil yig'implarni qo'llash hamda tovarlarni olib kirish va olib chiqishning alohida shartlari belgilab qo'yiladi, jumladan, ko'rgazma eksponatlar o'tkazish uchun tovarlarni olib kirish va olib chiqish, xomashyo va materiallarni respublika hududiga yoki respublika hududidan tashqarida qayta ishlash uchun harakatlantirish, bojxona omborlari, erkin bojxona hududlari va ularda tovarlarning harakati va boshqa shartlar.

Hozirgi vaqtda tashqi iqtisodiy aloqalarni boshqarishning notarif usullaridan tarif usullariga o'tib boshqarish borasida bojxona to'lovlari katta ahamiyat kasb etadi va bu tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarishning notarif usullaridan tarif usullari sari qo'yilgan qadamlarning yana biri, deb hisoblasa ham bo'ladi.

Iqtisodiy jihatdan asoslangan bojxona tarifining joriy etilishi tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning ma'muriy-buyruqbozlik usulidan iqtisodiy usullariga o'tishda muhim qadam bo'ldi.

Hozirgi sharoitda tarif choralarini import va eksport bo'yicha qo'llash sohasi va maqsadi o'zaro farq qiladi. Bundan buyon tarif choralarining markaziy tortish kuchi importni tartibga solish va uning mexanizmlarini, eksportni qisman yoki to'la bekor qilinishi sharoitida bosqichma-bosqich

¹ 1992-yilda litsenziyalash barcha asosiy eksport qilinadigan tovarlar bo'yicha amalga oshirildi, 1994-yilda ushbu ro'yxat 13 tagacha qisqardi, so'ngra 11 taga tushdi.

ishlab chiqishga, eksportni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini yaratish tomon o'zgarishi lozim.

Bojxona tarifi — bu bozor iqtisodiyoti sharoitida tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning muhim qurolidir. Bojxona tarifi vositasida tartibga solishning huquqiy asosini tashkil etuvchi «Bojxona Kodeksi» va «Boj tarifi to'g'risida»gi Qonunlar bojxona tarifining asosi bo'lib xizmat qiladi. Tovar nomenklaturasi, bojxona qiymatini aniqlash va boj undirish metodologiyasi, ularni joriy etish, o'zgartirish yoki bekor qilish mexanizmi, tovarning kelib chiqish mamlakatini aniqlash qoidasi, bojxona tarifi vositasida tartibga solish sohasida ijroi hokimiyatning amal qilish mezonlarini belgilovchi me'yorlar — tarifning negizini tashkil etadi. Tovarni olib kirish huquqi uchun soliq hisoblangan boj stavkasi — bojxona tarifining faol qismini tashkil etadi.

Tashqi iqtisodiy aloqalar rivojlanib borgani sari respublikada bojxona tarifining vazifasi va tutgan o'rni o'sib boraveradi. Kelajakda mas'uliyatning asosiy qismi tarif boshqaruvi zimmasiga yuklanadi va importni tartibga solish hamda eksportni amalga oshirishda bosqichma-bosqich imtiyozlarni qo'llash zarurati tug'iladi.

Bojxona siyosatini amalga oshirish va tashqi iqtisodiy aloqalarni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy vositalari quyidagilardir:

- Tarif bilan tartibga solish choralari.
- Notarif tartibga solish choralari.
- Davlat bojxona nazoratini amalga oshirish.
- Xalqaro ittifoqlarda qatnashish.

Tashqi iqtisodiy faoliyatning muhim sohalardan biri respublika iqtisodiyotiga chet el kapitalarini jalb etishdir. Biroq shu o'rinda bu investitsiyalardan birinchi navbatda foydalanish lozim bo'lgan ustuvor tarmoqlar va sohalarini aniqlash, shuningdek, buning uchun zarur iqtisodiy shartsharoitlar yaratish va bu kapital jamg'armalarning huquqiy kafolatlarini ta'minlash o'ta muhimdir. Binobarin, biz xorijiy investitsiyalarni jalb etish to'g'risida so'z yuritar ekanmiz, bu borada ustuvor tarmoqlar sifatida eksport strukturasi va yo'nalishiga ega bo'lgan, jahon xo'jalik aloqalarida ishtirok etish jarayonida ma'lum darajada raqobatbardoshlikka erisha oladigan sohalar ustuvor sohalar deb tushunilishi kerak.

6. Xalqaro savdo shartnomalarini bojxonada rasmiylashtiruv tartibi

O'zbekiston Respublikasining «Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini shartnomaviy huquqiy asoslari to'g'risida»gi Qonunida, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlarida, Vazirlar Mahkamasining Qarorlarini bajarish borasida Adliya vazirligi 2000-yil 21 -dekabrda 911-son bilan «O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar agentligida eksport-import shartnomalarini qayd etish» tartibida xo'jalik yurituvchi subyektlarning tashqi iqtisodiy faoliyatida quyidagi shartnomalar joriy qilin-

gan: Eksport, Import, Konsignatsiya, Markazlashtirilgan, Birja va yarmarka, Nizom fondi, Barter, Lizing, Fyuchers, Kliring, Tolling, Ta'sislovchi, Hukumatlararo.

Eksport shartnomasi — bojxona hududiga qayta olib kirish majburiyatini olmagan tovarlar uchun tuziladi.

Import shartnomasi — bojxona hududiga olib kiritilgan tovarlarni ushbu hududdan olib chiqib ketish majburiyatisiz doimiy qolib ketadigan tovarlar uchun tuziladi.

Konsignatsiya shartnomasi — konsignant va konsignator orasida tuziladigan shartnoma bo'lib, bunda tovarga egalik qilish huquqi tovar xaridorga sotilishiga qadar konsignantga tegishli bo'ladi. (Konsignant — bu jismoniy yoki yuridik shaxs bo'lib, o'zining omboridan tovarlarni konsignatsion savdoga qo'yishga topshiriq beruvchi shaxsdir. Konsignator — konsignatsion savdoni uyushtirish majburiyatini olgan jismoniy yoki yuridik shaxs (dallo).

Markazlashtirilgan shartnomalar — hukumat nomidan yoki uning kafolati bilan davlat ehtiyojlari uchun olib keladigan tovarlarga tuziladigan shartnomalardir.

Birja va yarmarka shartnomasi — birja va yarmarka savdolarida milliy valutaga sotib olingan barcha tovarlar uchun tuziladigan shartnomalardir.

Nizom fondi shartnomalari — ta'sis etuvchi shaxslar tomonidan beriladigan tovarlar va pul mablag'lariga tuziladigan shartnomalar.

Barter shartnomasi — ekvivalent (teng qiymatli) miqdorda o'zaro hisob-kitoblarsiz tovar almashinish uchun tuziladigan shartnomalar.

Lizing shartnomasi — qaytib berish sharti bilan ijaraga olish shartnomalari.

Fyuchers shartnomasi — buyurtma asosida ma'lum bir muddatga qisman oldindan pul to'lash yo'li orqali olinadigan tovarlarga tuzilgan shartnomalar.

Kliring shartnomasi — naqd pulsiz o'zaro kelishilgan holdagi majburiyatlarni va hisob-kitoblar orqali beriladigan tovarlarga tuzilgan shartnomalar.

Tolling shartnomasi — tovarlarni qayta ishlash uchun tuziladigan shartnoma.

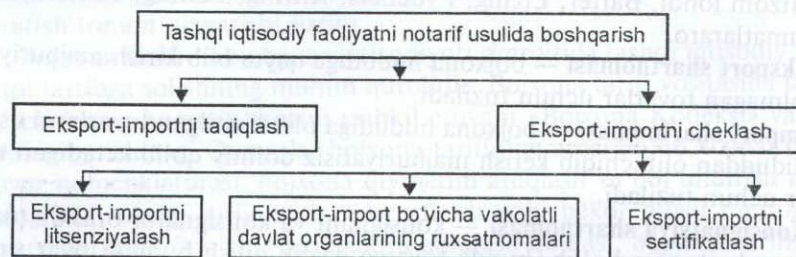
Ta'sislovchi shartnomasi — yuridik shaxs (firma, qo'shma korxonalar) tashkil etish uchun tuziladigan shartnoma. (Bunda firma yoki qo'shma korxonaning maqsadi va vazifalari yoritiladi).

Hukumatlararo shartnomalar — hukumatlararo tashqi savdo natijasida hosil bo'lgan o'zaro hisob-kitoblarni (qarzlarni) tovar tariqasida hal etishga qaratilgan shartnomalar.

Bojxona tariflarining o'zi, umuman, iqtisodiyotni muvofiqlashtirish vazifasini bajaradi.

Bojxona muvofiqlashtiruv — bu tashqi iqtisodiy aloqalarni: birinchidan, tarif, ikkinchidan, notarif usulda tartibga solishdir. Notarif usuli bilan TIF ni boshqarish tarkiblari chizmada ko'rsatilgan.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni notarif usullar bilan boshqarish:

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil 10-oktabrdagi 1871-sonli Farmoni ishlab chiqarish korxonalarining eksport salohiyatini oshirish, eksport-import operatsiyalarini nazorat qilish va tashqi iqtisodiy faoliyatni me'yorlashtirishni takomillashtirishda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Ushbu Farmon bilan eksport qilish taqiqlangan tovar va buyumlarning yangi ro'yxati tasdiqlandi.¹

Eksport qilish taqiqlangan buyumlar va mahsulotlar

Nö	Tovarning qisqacha nomi	TIF TN bo'yicha kodi
1.	Don mahsulotlari: bug'doy, arpa, suli, guruch, makkajo'xori, grechka	10
2.	Non mahsulotlari (undan tayyorlangan konditer mahsulotlaridan tashqari)	1905
3.	Un va yorma	1101—1106
4.	Chorva va parranda	0101—0106 (010600990 dan tashqari)
5.	Go'sht va go'shtli iste'mol mahsulotlari	0201—02010
6.	Badiiy, ilmiy, madaniy, tarixiy ahamiyatga ega bo'lgan qadimgi buyumlar (Madaniyat ishlari bo'yicha vazirlikning xulosasi bo'yicha)	97-guruhga kiruvchilar
7.	O'simlik moyi	1507, 1512, 1516 (texnik yog'lardan tashqari 151211100, 151221100)
8.	Teri xomashyosi va qorako'l terisi	4101—4103, 4301—4302
9.	Rangli metal va uning parchalari (1999-yil 5-fevraldagi 2212-sonli Prezident Farmoniga asosan)	740400, 760200, 780200000, 790200000, 800200000, 810191900, 810291900, 810310900, 810410900, 810500100, 810610900, 810710900, 810810900, 810910900, 811000190, 811100190, 811211900, 811220390, 811230400, 811240190
10.	Pilla va uning chiqindilari ²	790200000, 800200000

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil 10-oktabrdagi 1871-sonli Farmonining 4-ilovasiga 2002-yil 20-maydagi 3077-sonli Prezident Farmoni bilan o'zgartirish kiritildi.

² «O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ba'zi Farmonlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida»gi Farmoni bilan chiqarib tashlangan.

Bundan tashqari, respublika hukumati tomonidan ayrim mahsulotlarni chetga chiqarish — eksport qilish ma'lum muddatga taqiqlanishi mumkin.

Bojxona ishida eksport nazorat va notarif boshqarish jarayonlarini boshqarish, aniq tovarga nisbatan cheklashni man etish va ruxsat berish xarakterli choralarini qo'llash masalalari bo'yicha qarorlar qabul qilish jarayoni bilan uzviy bog'liq. Iqtisodiy siyosat choralari mamlakatning iqtisodiy xavfsizligiga taxlika solgan sharoitlarda tovarlarni olib kirishga yo'l qo'ymaslikka qaratilgan. Notarif tartibga solish va eksport nazorat masalalari bo'yicha qabul qilingan qarorlar bojxona ishida boshqarishning ajralmas qismi bo'lib qoladi va murakkab tizimlantirilgan jarayon bo'lib namoyon bo'ladi.

Sistemaviy sintez jarayonida yangi hodisa o'rganiladi: qismlar butun sifatida o'zaro ta'sir qiladi. Rasmda notarif boshqarish va eksport nazorati bo'yicha boshqarma qarorlarining sintezlashgan chizmasi namoyish etilgan. Bu chizma parallel va ketma-ket operatsiyalardan yoki bosqichlardan iborat.

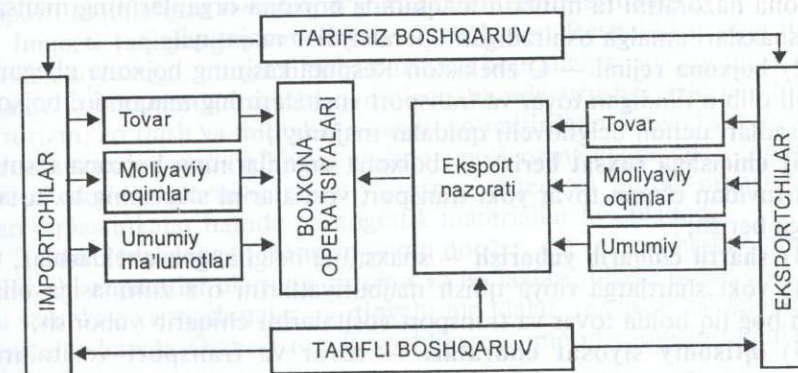
Notarif boshqaruv tadbirlar tizimi va eksport nazorati dastavval chizmadagi ko'rinish asosida bo'lgan.

Notarif boshqaruv chora-tadbirlari va eksport nazorati tizimi

Xalqaro savdoni rivojlantirish uchun bojxona marosimlari sharoitiga mumkin qadar mos tadbirlarni yaratishda kengash 20 dan ziyod xalqaro hukumatlararo tashkilotlar, mintaqaviy iqtisodiy guruhlar organlari, ko'proq nodavlat tashkilotlar bilan hamkorlik qiladi.

Tarifsiz boshqaruvning asosiy uslublari quyidagi chizmada ko'rsatilgan

Yuqorida qayd etilganlar asosida, bojxona operatsiyalarining har bir qismining to'la tasavvuriga ega bo'lib, notarif boshqarish va eksport nazorati barcha bojxona tizimining harakatlarini tizimli ravishda tahlil qilish va shu vaqtda qismlarning bog'liqligini va butunligini saqlab qolish mumkin. Shundan keyin boshqarishning maqsadli modeli tizimining sinteziga o'tiladi. Sintez tushunchasida qismlarning o'zaro ta'siri va bog'lanishini tiklash, bu predmet yagona bir butun sifatida tanilishi tushuniladi.

Ayrim hollarda, nostandart kirish muammolari bor bo'lganda, bojxona organlarining xodimlari alternativ qarorlar yig'indisidan to'g'rirog'ini tanlab olishlari kerak. Boshqa hollarda bojxona xodimi qarorni boshqarmaning yuqori organiga yoki eksport tashkilotlariga murojaat etishi kerak.

Bojxona faoliyatida litsenziyalash, kvotalash, sertifikatlash va boshqa ruxsat berilgan hujjatlar bilan bog'liq aniq choralarni bilish katta ahamiyatga ega, shuningdek, yuqori texnologik eksport tovarlarni hujjatlashtirishda uchraydigan xato va yetishmovchiliklarga ham bog'liq. Bular notarif usullar bilan boshqarish hisoblanib, davlat miqyosida maxsus tadbirlar tuzilib, amalga oshiriladi.

7. Bojxonada tovar va xizmatlarni rasmiylashtirish tartibi

Bojxona rasmiylashtiruvi — tovar va transport vositalari ustidan bojxona nazoratini ta'minlash borasida bojxona organlarining mansabdor shaxslari amalga oshiradigan operatsiyalar majmuyi bo'lib, ular bojxona rejimlari bilan uzviy bog'liq.

Ma'lumki, bojxona rasmiylashtiruvi tovar va transport vositalarini muayyan bir rejim ostiga joylashtirish hamda bu rejim harakatlarini tugallash jarayonidir.

O'zbekiston Respublikasining qonun va normativ hujjatlarida, davlatning tashqi iqtisodiy faoliyatida bojxona organlarining o'rni va ahamiyati aniq ko'rsatib o'tilgan:

1) **bojxona rasmiylashtiruvi** — tovar va transport vositalari ustidan bojxona nazoratini ta'minlash maqsadida bojxona organlarining mansabdor shaxslari amalga oshiradigan operatsiyalar majmuyi;

2) **bojxona rejimi** — O'zbekiston Respublikasining bojxona chegarasi orqali olib o'tiladigan tovar va transport vositalarining maqomini bojxona maqsadlari uchun belgilovchi qoidalar majmuyi;

3) **chiqishga ruxsat berish** — bojxona organlarining bojxona rasmiylashtiruvidan o'tgan tovar yoki transport vositalarini shaxsning to'la ixtiyoriga berish;

4) **shartli chiqarib yuborish** — shaxsning belgilangan cheklashlar, talablar yoki shartlarga rioya qilish majburiyatlarini o'z zimmasiga olishi bilan bog'liq holda tovar va transport vositalarini chiqarib yuborish;

5) **iqtisodiy siyosat choralari** — tovar va transport vositalarini O'zbekiston Respublikasiga olib kirish hamda O'zbekiston Respublikasi-

dan olib chiqishga doir cheklovlar bo'lib, ular kvota belgilashni, litsenziyalashni, shuningdek, respublika iqtisodiyotining jahon xo'jaligi bilan o'zaro hamkorligini tartibga solib turuvchi boshqa choralarni o'z ichiga oladi.

6) **dastlabki qaror** — tovarning tasnifi, uning bojxona qiymati, qaysi mamlakatda tayyorlanganligi, bojxona to'lovlarining miqdoriga hamda bojxona ishiga oid boshqa masalalarga taalluqli bo'lgan bojxona organi chiqargan qaror.

Bojxona rasmiylashtiruvi bojxona ishining asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lganligi tufayli uni qonuniy tarzda amalga oshirish bojxona nazoratini samarali tarzda olib borilib, tegishli bojxona to'lovlarini to'g'ri undirishga olib keladi.

Bojxona organlariga yuklatilgan bir qator vazifalarni bajarish uchun, avvalo, bojxona chegarasini kesib o'tayotgan tovar va transport vositalari ustidan samarali bojxona nazoratini o'rnatish va bojxona rasmiylashtiruvini amalga oshirmoq darkor. Ushbu vazifalarni bojxona organlariga yuklatilishining sababi sifatida tovar va transport vositalarining bojxona chegarasidan o'tishida ular to'g'risidagi barcha zarur ma'lumotlarni bir bojxona organida to'plash va ularga nisbatan to'g'ri qaror qabul qilishini ko'rsatib o'tish mumkin.

Bojxona rasmiylashtiruvining **asosiy mazmuni** va **maqsadi** tovarlarni hujjatlar asosida qayd etish, uni bojxona chegarasidan o'tkazish to'g'risida qaror qabul qilish, tovarlarning kelgusi harakatlarida bojxona nazoratini o'rnatish va erkin muomalaga chiqarishdir.

Barcha (yuridik va jismoniy) shaxslar uchun istisnosiz tarzda tovar va transport vositalarini olib kirish hamda olib chiqishini taqiqlash eksport, import va tranzitga taqiqlangan tovarlar ro'yxati bo'yicha amalga oshiriladi.

Bular quyidagilardan iborat:

Eksporti taqiqlangan tovarlar — don va don mahsulotlar, non va non mahsulotlari, un, qora mol, go'sht va go'sht mahsulotlari, tilla, o'simlik yog'i, teri xomashyosi, qadimgi ishlab chiqarilgan buyumlar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 20-may 2002-yil PF—3077-sonli Farmoniga binoan «Tovar (ish, xizmat) lar eksportini rag'batlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi ayrim tovarlar eksporti taqiqlangan tovarlar ro'yxatidan chiqarib tashlandi.

Importi taqiqlangan tovarlar — O'zbekiston Respublikasining davlat qurilish siyosatiga, chegara sarhadlarining butunligiga, siyosiy mustaqilligiga va suverenitetiga qarshi qaratilgan hamda urushni talqin qiluvchi, terrorizm, zo'rlash va milliylikka qarshi yo'naltirilgan diniy ekstremizm va fashizmni propaganda qiluvchi nashrlar, qo'lyozmalar, rasmlar, fotosurat, fotoplunkalar, ularning negativi, kino, video va audio mahsulotlar, gramplastinkalar hamda parnografik materiallar hisoblanadi.

Tranziti taqiqlangan tovarlar — o'q dorilar, o'q otar va harbiy qurollar, uchuvchi apparatlar ularning qismlari va bo'laklari, ularni ishlab chiqaruvchi stanoklar va mashinalar, portlovchi moddalar, tez ta'sir etuvchi zaharli moddalar hamda O'zbekiston Respublikasiga import qilinishi taqiqlangan ro'yxatdagi tovarlar.

O'zbekiston Respublikasi tovar va transport vositalarini bojxona hududidan olib chiqishda respublikadagi vaziyat va manfaatlarni hisobga olgan holda ba'zi bojxona cheklovlari ham qo'llanilishi mumkin.

Bojxona hududi deganda — davlatga tegishli bo'lgan muayyan maydonga egalik qiluvchi hamda shu maydonda bojxona qonunlari bir xil amal qiladigan davlat chegarasining maydoni tushuniladi.

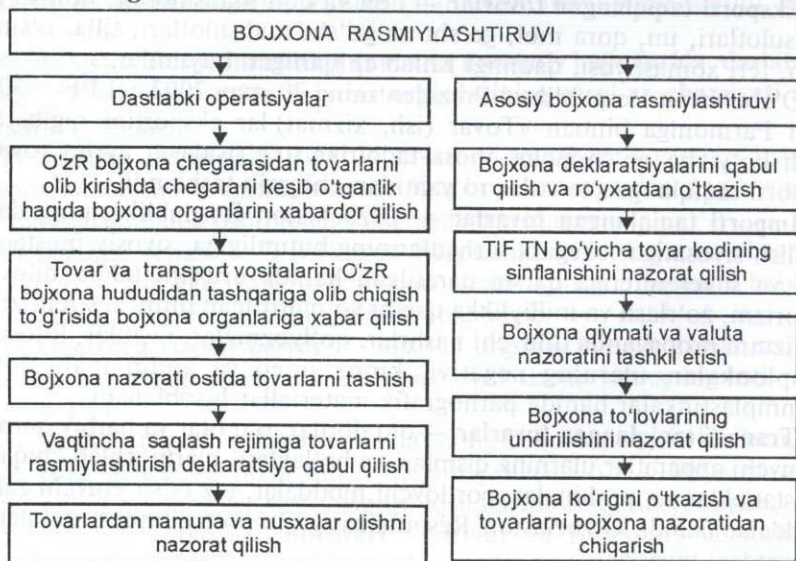
Bojxona hududlarida davlat bojxona ishini yuritadi va shu hududga qonuniy egalik qiladi. Bojxona ishi O'zbekiston Respublikasining bojxona chegarasi orqali tovar va transport vositalarini olib o'tish, boj to'lovlarini undirish, bojxona rasmiylashtiruvini va bojxona nazoratini amalga oshirish tartibi, shartlari hamda bojxona siyosatini amalga oshirishning boshqa vositalaridan iboratdir.

Bojxona siyosatini to'la tushunish uchun bojxona ishining mazmunini o'rganib chiqish zarur masala hisoblanadi.

Bojxona ishi — bojxona siyosatining tarkibiy ajralmas qismi bo'lib, unda bajariladigan ishlarning quyidagi majmuyi tushuniladi:

- tovar va transport vositalarini O'zbekiston Respublikasi bojxona chegarasidan o'tkazish tartib qoidalari;
- bojxona to'lovlarini undirish;
- bojxona rasmiylashtiruvini o'tkazish;
- bojxona nazoratini amalga oshirish;
- bojxona rejimlari;
- bojxona ta'minlovi;
- bojxona statistikasi va TIF TNni yurgizish;
- bojxona ekspertizasi;
- kontrabanda va BQBga qarshi kurash ishlari.

Quyidagi chizmada bojxona rasmiylashtiruvining ushbu ikki yo'nalishi ko'rsatib o'tilgan:

Dastlabki operatsiyalar davrida bojxona organi mansabdor shaxslari tomonidan quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

1. Tovar va transport vositalarini O'zbekiston Respublikasi bojxona chegarasini kesib o'tganligi haqidagi xabarni qabul qilish.

2. Tovar va transport vositalarini bojxona nazorati ostida tashish vaqtida ularning bojxona rasmiylashtiruvini belgilangan tartibda me'yoriy hujjatlar asosida amalga oshirish.

3. Tovar va transport vositalarining belgilangan joyga yetib kelganligi to'g'risidagi xabarni qabul qilish.

Bojxona organining talabiga binoan ko'rsatilgan tovar va transport vositalari amalda ana shu organga taqdim etiladi.

Tovarlarni ko'rsatilganidan keyin ularga nisbatan vakolatlariga ega bo'lgan shaxslar tovarlarni bojxona rejimiga joylashtirish maqsadida bojxona organining ruxsati bilan ulardan namuna va nusxalar olishlari mumkin.

4. Tovar va transport vositalarini vaqtincha saqlash va bojxona ombori rejimiga, bojxona omborlariga joylashtirishni nazorat qilish va rasmiylashtirish.

5. Qisqa deklaratsiyani qabul qilish Bojxona Kodeksining 87-moddasida keltirilgan bo'lib, ushbu deklaratsiya shakli va unda qanday ma'lumotlar ko'rsatilishi lozimligi Davlat Bojxona qo'mitasi tomonidan belgilanadi.

Tovar va transport vositalari muayyan bojxona rejimiga joylashtirilgunga qadar qisqa deklaratsiya qo'llanilishi mumkin.

Bojxona organining ruxsati bilan qisqa deklaratsiya sifatida transport, tijorat va boshqa hujjatlardan, shu jumladan, xalqaro tashishlarni amalga oshirish chog'ida qo'llaniladigan chet tillarda tuzilgan hujjatlardan foydalanilishi mumkin.

6. Bojxona rasmiylashtiruvini va davlatning boshqa nazorat organlari faoliyati uchun namuna va nusxalar olish jarayoni nazoratini o'rnatish, shuningdek, ushbu operatsiyalarni amalga oshirishning huquqiy tomonlari Bojxona Kodeksining 79 va 182-moddalarida ko'rsatib o'tilgan.

Tovarlarga nisbatan vakolatga ega bo'lgan shaxsning tashabbusi bilan bojxona organlari tomonidan tovarlardan namunalar va nusxalar olish, shuningdek, namunalar va nusxalarni tekshirish natijasida yuzaga kelgan harajatlarni aynan shu vakolatga ega bo'lgan shaxs to'laydi. Namunalar va nusxalar olish tartibi, ularni tekshirish va tasarruf etish muddatlari, shuningdek, tartibi qonun hujjatlarida belgilanadi.

7. Vaqtincha saqlash rejimida bojxona omborlarida tovar va transport vositalarini saqlash sharoitlarini nazorat qilish va hisob-kitob daftarini olib borish.

8. Dastlabki jarayonlarda rasmiylashtirilgan hujjatlar to'plamini asosiy bojxona rasmiylashtiruvini amalga oshiruvchi mansabdor shaxslarga taqdim etish.

9. Bojxonaga taalluqli bo'lgan zarur hujjatlarni qonun talablariga binoan, bojxona organlarining maxsus bo'limlariga tayyorlash va ularni yetkazib berish.

Bojxona rasmiylashtiruvini bojxona nazorati bilan chambarchas bog'liq bo'lib, **bojxona nazorati** — O'zbekiston Respublikasining bojxona ishi sohasidagi qonun hujjatlari va xalqaro shartnomalarga rioya etilishini ta'minlash maqsadidagi bojxona organlari tomonidan amalga oshiriladigan chora-tadbirlar yig'indisi hisoblanadi.

Bojxona chegarasidan o'tayotgan tovar va transport vositalarini nazoratdan hamda ko'rikdan o'tkazishning maqsadi ularning bojxona chegarasidan o'tishlarining qonuniyligini aniqlash va tasdiqlashdir.

Tovar va transport vositalari yetkazib keltirilgan joyida bojxona organiga ko'rsatiladi, ularga tegishli hujjatlar taqdim qilinadi. Tovar va transport vositalari keltirilganidan so'ng ularni ko'rsatish, kechi bilan 30 daqiqaga qadar (tovar va transport vositalari bojxona organining ish vaqtidan tashqari paytda yetkazib keltirilgan taqdirda, bojxona organining ish vaqti boshlanganidan keyin ko'pi bilan 30 daqiqaga qadar) ularning keltirilganligi haqida xabar qilishdan iborat bo'ladi.

Tovar va transport vositalarining bojxona rasmiylashtiruvini quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- deklarantdan og'zaki ma'lumotlarni, bojxona rasmiylashtiruvini uchun hujjatlar va elektron nusxalarni olish;
- bojxona yuk bayonnomasi va bojxonaga taalluqli bo'lgan hujjatlarga qonunda ko'zda tutilgan shartlar asosida bojxona rejimiga tegishli ma'lumotlarni kiritish hamda ularni bojxona nozirining muhri va imzosi bilan tasdiqlash;
- bojxonaga taalluqli har xil hujjatlar (yetkazib berish nazorat varaqasi kabilar)ni tuzish;
- omborlarda vaqtincha saqlash uchun tovarlarning kelib tushish hujjatlarini rasmiylashtirish, ularning hisobini olib borish va tovarlarni omborxonadan chiqarish;
- tovar va transport vositalaridan ekspertiza hamda boshqa maqsadlar uchun namuna va nusxalar olish, hujjatlarini to'ldirish;
- tovarlarga nisbatan tegishli qarorlarni qabul qilish;
- bojxona hujjatlarida bojxona rasmiylashtiruvining va bojxona nazoratining tugallanganligini tasdiqlash.

Tovarlarining asosiy bojxona rasmiylashtiruvini bosqichi. Asosiy bojxona rasmiylashtiruvini bosqichining maqsadi tovar va transport vositalarini ma'lum bir bojxona rejimiga joylashtirish bo'lib, bu operatsiyalar quyidagilardan iborat:

1. Bojxona deklaratsiyalarini qayd qilish va hisobga olish.
2. Tashqi iqtisodiy faoliyat tovar nomenklaturasi qoidalariga binoan tovarlar xalqaro kod raqamining to'g'ri aniqlanishini nazorat qilish va tovarning kelib chiqish davlatini aniqlash hamda notarif boshqarish choralarining amal qilinishining nazorati.
3. Valuta va tovarlar bojxona qiymatining nazorati.
4. Bojxona to'lovlarini undirish bosqichi.

5. Tovar va transport vositalarini bojxona ko'rigidan o'tkazish hamda erkin muoamalaga chiqarish bosqichi.

Valuta va tovarlar bojxona qiymatining nazorati. Bu bosqichda:

- valuta nazoratini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan barcha hujjatlarini tekshirish;
 - valuta nazorati talablariga asosan tashqi savdo shartnomalari ijrosi sharoitlarining mosligini tekshirish;
 - bojxona yuk deklaratsiyasida valuta nazorati uchun taqdim etilgan ma'lumotlarning hujjatlardagi ma'lumotlarga mos kelishini tekshirish;
 - deklarantlar tomonidan qo'llanilgan tovarlarning bojxona baholash usulini tekshirish;
 - deklaratsiyada ko'rsatilgan tovarning bojxona qiymatini aniqlash usulining hujjatlar asosida to'g'ri tanlanganligi va bunda qo'llanilgan hujjatlarining to'la hamda haqqoniylikini tekshirish;
 - tovarning bitim qiymatini unga ta'sir etuvchi sharoitlarni o'rganib chiqish uchun qo'shimcha ma'lumotlar to'plash;
 - tovarning bojxona qiymati va bojxona to'lovlarini tuzatish (qayta aniqlash, korrektirlash) hamda bojxona deklaratsiyasi va uning elektron nusxasiga tuzatishlar kiritish;
 - deklarant tomonidan taqdim etilgan bojxona qiymatini tasdiqlash uchun tegishli qo'shimcha hujjatlar mavjud bo'lmagan vaqtda tovarni shartli ravishda baholash va bojxona qiymatiga tegishli tuzatishlar kiritish;
 - O'zbekiston Respublikasi Davlat Bojxona qo'mitasi tomonidan belgilangan tartibga binoan, bojxona qiymati bo'yicha bojxona hisobotlari uchun maxsus bojxona qismlariga ma'lumotlar berish;
 - bojxona qiymatining to'g'ri qabul qilinganligini nazorat qilish uchun kerak bo'lgan ma'lumotlarni taqdim etish;
 - DBQ tomonidan belgilangan tartibda tovarlarning bojxona qiymati sohasida tegishli qaror qabul qilish uchun bojxona rasmiylashtiruviga taqdim etilgan to'la hujjatlar to'plamini maxsus bojxona organlariga berish;
 - bu organlar qabul qilgan qarorlar asosida bojxona qiymatiga nisbatan qaror qabul qilish;
 - bojxona rasmiylashtiruvini jarayonida aniqlangan va bojxona organi vakolatiga kirmagan valuta qonunchiligining buzilish holatlari haqida maxsus bojxona organlariga ma'lumot berish kabi ishlar amalga oshiriladi.
- O'zbekiston Respublikasi eksport va import yuklarini rasmiylashtirishda bojxona organlariga taqdim etiladigan hujjatlar ro'yxati keltirilgan.
- Unga ko'ra, eksport yuklarni rasmiylashtirishda:**
1. Shartnoma (bitim).
 2. Bojxona yuk deklaratsiyasi.
 3. Mahsulot qaysi mamlakatda ishlab chiqarilganligini tasdiqlovchi sertifikat.
 4. Litsenziyaning nusxasi (o'ziga xos tovarlarni eksport qilishda).
 5. Zarur hollarda vakolat berilgan organlarning ruxsatnomalari.

Import yuklarini rasmiylashtirishda esa:

1. Shartnoma (kelishuv, bitim).
2. Mahsulotning muvofiqlik sertifikat.
3. Mahsulot qaysi mamlakatda ishlab chiqarilganligini tasdiqlovchi sertifikat (tez buziladigan mahsulotlardan tashqari).
4. Import shartnomaning Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligida ro'yxatdan o'tkazilganligi haqida ro'yxatdan o'tkazilishi lozim bo'lgan shartnomalarga vakolatli bankda hisobga olinganligi to'g'risida belgilangan tartibda yozilgan sertifikat.
5. Import bitimi pasporti.
6. Import qiluvchining majburiyatlaridan xoli valutatdagi va so'mlardagi mablag'lari mavjudligi haqidagi ma'lumotnoma yoki vakolatli bankning import qiluvchining ushbu shartnoma haqini to'lashga qobiliyatli ekanligining kafolati (ma'lumotnoma, topshiriqnoma).
7. Bojxona yuk deklaratsiyasi.
8. Xorijiy firmaning yuk xati (invoys).
9. Fitosanitariya, karantin, veterinariya sertifikatlari.
10. Litsenziyaning nusxasi (o'ziga xos tovarlarni import qilishda).
11. Zarur hollarda vakolat berilgan organlarning ruxsatnomalari talab qilishlik ko'rsatib o'tilgan.

Bojxona deklaratsiyasini taqdim etish bilan bir vaqtda bojxona organiga boshqa zarur hujjatlar ham topshiriladi. Bojxona organi bojxona deklaratsiyasi va taqdim etilgan hujjatlarda bayon etilgan ma'lumotlarni tekshirish uchun qo'shimcha ma'lumotlarni so'rab olishga haqli. Ko'rsatib o'tilgan hujjatlar va qo'shimcha ma'lumotlar ro'yxati qonun hujjatlarida belgilanadi.

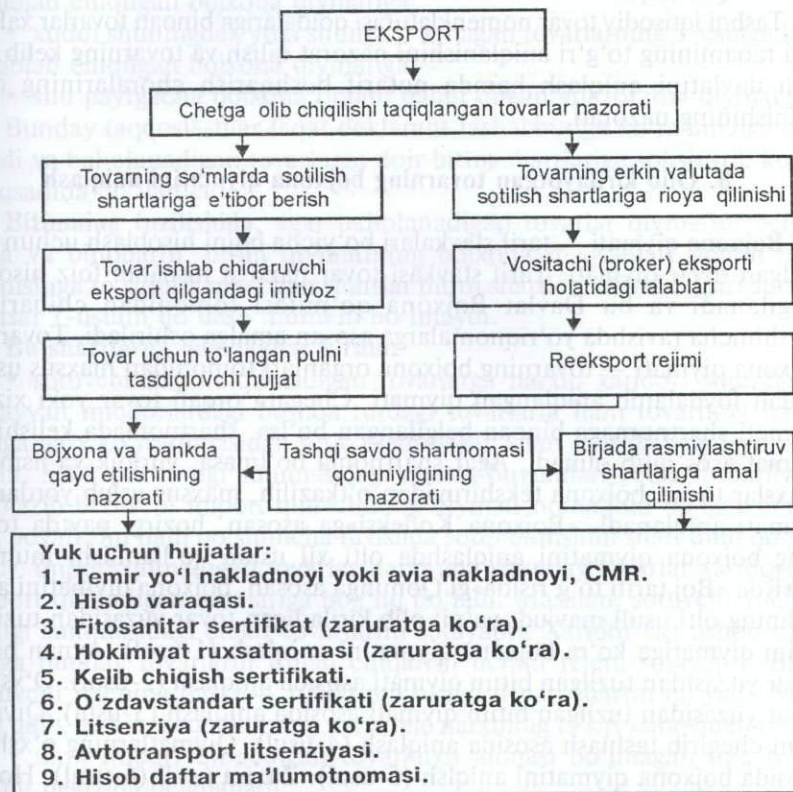
Bojxona organi tovar va transport vositalarini rasmiylashtirish uchun yetishmayotgan hujjatlar va ma'lumotlarni taqdim etish muddatlarini belgilashga haqlidir.

Bojxona deklaratsiyalarini qayd qilish va hisobga olish. Ushbu bosqichda:

- bojxona yuk deklaratsiyasini va dastlabki operatsiyalarni o'tkazish tartibi bajarilish shart-sharoitlarining nazorati;
- bojxona deklaratsiyasi va bojxonaga taqdim etilishi shart bo'lgan hujjatlarning hamda deklaratsiyaning elektron nusxasini qabul qilish;
- bojxona deklaratsiyasini qayd etish;
- bojxona deklaratsiyasi va uning elektron nusxasining belgilangan rejim talablariga mos kelishini nazorat qilish (bunda qog'ozdagi bojxona deklaratsiyasi bilan elektron nusxasining o'zaro mosligini nazorat qilish);
- bojxona rasmiylashtiruv tugallangandan so'ng bojxona deklaratsiyalari va unga ilova qilingan hujjatlarni yig'ish hamda bojxona organining maxsus bo'limlariga topshirish;
- bojxona rasmiylashtiruv tugallanmagan bojxona yuk deklaratsiyalarini hisobga olish kabi ishlar amalga oshiriladi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan jismoniy shaxslar o'z statusiga ko'ra, bojxona chegarasida bojxona rasmiylashtiruvdan o'tkaziladi va shu sababli ular rasmiylashtiriluv vaqtida o'z xususiyatlariga egadirlar.

YURIDIK SHAXSLAR UCHUN

Jismoniy shaxslar (yo'lovchilar) atamasi haqida tushuncha.

Avvalo, jismoniy shaxslar atamasini kengroq tushunish zarur:

1. Sayohatchilar — turistlar — sayohatchi — savdogar turistlar.
2. Xizmat safariga boruvchilar.
3. Tranzit yo'lovchilar.
4. Shaxsiy taklif bilan boruvchilar.
5. Diplomatik maqomga ega bo'lgan shaxslar.
6. Elchixonona texnik xodim va xizmatchilari.
7. Xalqaro tashkilot vakolatxonona xodimlari.
8. Chet el firma va vakolatxonona vakillari.
9. Hukumat va vazirliklar miqyosidagi rasmiy delegatsiyalar.
10. Konferensiya, madaniy va ilmiy anjumanlarga kelgan shaxslar.
11. Deputatlar, O'zbekiston Respublikasi VM a'zolari.

12. Xalqaro sport musobaqalari qatnashchilari.
13. Doimiy yashash joyiga boruvchilar.
14. Haj safariga ketuvchilar.
15. Departatsiya qilingan shaxslar.
16. Qochoqlar.

Tashqi iqtisodiy tovar nomenklaturasi qoidalariga binoan tovarlar xalqaro kod raqamining to'g'ri aniqlanishini nazorat qilish va tovarning kelib chiqish davlatini aniqlash hamda notarif boshqarish choralarining amal qilinishining nazorati.

8. Olib kirilayotgan tovarning bojxona qiymatini aniqlash

Bojxona qiymati — tarif stavkalari bo'yicha bojni hisoblash uchun asos bo'lgan tovar qiymati. Tarif stavkasi tovar narxiga nisbatan foiz hisobida belgilanadi va bu Davlat Bojxona qo'mitasi tomonidan chiqarilgan qo'shimcha ravishda yo'riqnomalarga asosan amalga oshiriladi. Tovarning bojxona qiymati — tovarning bojxona organlari tomonidan maxsus uslublardan foydalanib aniqlangan qiymati. Chegara orqali tovar yoki xizmat qiymati shartnomaga binoan belgilangan bo'lsa, shartnomada kelishilgan qiymat asos qilib olinadi. Agar shartnoma bo'lmasa, yuridik va jismoniy shaxslar tovari bojxona tekshiruvidan o'tkazilib, maxsus uslub yordamida qiymati aniqlanadi. «Bojxona Kodeksi»ga asosan, hozirgi paytda tovarning bojxona qiymatini aniqlashda olti xil uslub qo'llanilishi mumkin. O'zRda «Boj tarifi to'g'risida»gi Qonunga asosan, bojxona qiymatini aniqlashning olti usuli mavjud, ya'ni: olib kiriladigan tovar yuzasidan tuzilgan bitim qiymatiga ko'ra bojxona qiymatini aniqlash (1-usul). Aynan bir xil tovar yuzasidan tuzilgan bitim qiymati asosida aniqlash (2-usul). O'xshash tovar yuzasidan tuzilgan bitim qiymati asosida aniqlash (3-usul). Qiymatlarni chegirib tashlash asosida aniqlash (4-usul). Qiymatlarning o'xshashi asosida bojxona qiymatini aniqlash (5-usul). Zaxira usuli (6-usul). Hozirgi kunda amaliyotda 1, 2, 4 va 6-usullardan foydalanilmoqda, vaholanki, rivojlangan davlatlarda 90—95 foiz holatda 1-usuldan foydalaniladi, chunki bu usul bojxona qiymatini hisoblashning eng to'g'ri va haqiqatga yaqin usulidir. Aksariyat hollarda olib kirilayotgan tovar bitimlaridagi narxlarining past ko'rsatilishi bu usuldan foydalanishga xalal beradi. Bojxona qiymatini aniqlashning 2- va 3-usullarini amaliyotda qo'llash uchun aynan bir xil yoki o'xshash tovar yuzasidan tuzilgan bitimning ikki va undan ortiq narxi mavjudligi aniqlansa, olib kirilayotgan tovarning bojxona qiymatini aniqlash uchun ularning eng past narxi qo'llanishi lozim.

O'zaro bog'liq shaxslar o'rtasidagi bitim qiymatining qabul qilish uchun maqbul deb e'tirof etilishi va unga nisbatan 1-usulning qo'llanilishi mumkin bo'lishi uchun deklarant u bayon qilgan qiymatning haqiqatan ham to'langanligi yoxud baholanayotgan tovarlar bo'yicha bitim qiymatining quyidagilarga juda yaqinligini **hujjatlar asosida tasdiqlashi lozim**:

- xaridorlar bilan bog'liq bo'lmagan (ya'ni, o'zaro bog'liq bo'lmagan shaxslar) sotuvchilar tomonidan xuddi shuningdek yoki shunga o'xshagan tovarlar sotilishidagi bitim qiymatiga;
 - xuddi shuningdek yoki shunga o'xshagan tovarlarning 4-usulga ko'ra hisoblab chiqilgan bojxona qiymatiga;
 - xuddi shuningdek yoki shunga o'xshagan tovarlarning 5-usulga ko'ra hisoblab chiqilgan bojxona qiymatiga;
 - shu paytgacha bojxona organi qabul qilgan «nazoratli» qiymatga.
- Bunday taqqoslashlar faqat deklarant tashabbusiga ko'ra amalga oshiriladi va baholanadigan tovarlarga doir bitim shartlariga solishtirib ko'rish maqsadida qo'llaniladi.

Bitimning tuzilishida, agar baholanadigan tovarlar qiymatini belgilashga va binobarin, bitim qiymatining bojxona maqsadlari uchun qabul qilinishiga to'stinlik qiladigan shartlar bitim shartlari sifatida ilgari surilgan bo'lsa, 1-usulni qo'llash mumkin bo'lmaydi.

Bu shartlarga quyidagilar kiradi:

- sotuvchi import qilinadigan tovarlarga narxni xaridor, shuningdek, muayyan miqdorlardagi boshqa turdagi tovarlarni ham tovarning har bir turiga narx ko'rsatilmasidan sotib oladi degan shart asosida belgilaydi. Masalan, 5000 pul birligi summasidagi charm buyumlari yetkazib berilyapti. Yetkazib beruvchi import qiluvchining qiymati noma'lum bo'lgan 2 ming juft poyafzalni ham qo'shimcha ravishda sotib olinishini shart qilib qo'yadi;
- import qilinadigan tovarlar narxi ana shunday tovarlar xaridorining import qilinadigan narxlariga bog'liq bo'ladi. Masalan, sotuvchi 1000 pul birligi summasidagi elektr tovarlarini sotayapti. Xaridor esa ushbu sotuvchiga bunday tovarlarni ishlab chiqarish uchun releni sotayapti. Bunda sotuvchi relening narxi — 10000 pul birligi degan shartni qo'yadi. Shunday qilib, elektr uskunalarining narxi rele narxining ta'siri «sinovidan o'tadi»;
- narx import qilinadigan tovarlarga aloqasi bo'lmagan haq to'lash shakli negizida belgilanadi;
- oldi-sotdi shartnomasi faqat ushbu sotuvchidan sotib olish shartini nazarda tutadi.
- oldi-sotdi shartnomasi bitim qiymatini tovarlarni o'zaro sotish (yetkazib berish) sharti asosida belgilaydi.

Yuqorida sanab o'tilgan barcha xarajatlar faqat ular bitim qiymatiga kiritilmagan va deklarant tomonidan hujjatlar asosida tasdiqlangan holdagina bitim narxiga qo'shib hisoblanishi mumkin.

Agar bitimni tuzishda tomonlar tovar O'zbekiston Respublikasi hududida joylashgan joygacha sotuvchi tomonidan yetkazib berilishi haqidagi shartlarni qo'llashsa, unda bojxona qiymatini belgilash uchun quyidagi **to'lovlar ular qiymatidan chiqarib tashlanadi**:

- sanoat qurilmalari, mashinalar yoki uskunalar kabi import qilingan tovarlar olib kelinganidan keyin amalga oshirilgan qurilish, tiklash, yig'ish, xizmat ko'rsatish yoki texnik hamkorlik ko'rsatish xarajatlari;

• O'zbekiston Respublikasiga import qilinganidan keyingi transport xarajatlari;

• O'zbekiston Respublikasida to'lanishi lozim bo'lgan bojlar va soliqlar. Yagona bojxona to'lovi¹ joriy etilishi bilan xarajatlarni chegirish usuliga ko'ra bojxona qiymatini aniqlashda yangi formulalardan foydalanish (4-usul).

Ushbu tartibga binoan, aksiz solig'i undiriladigan tovarlardan esa, yagona bojxona to'lovlardan tashqari tegishli miqdorda aksiz solig'i ham undiriladi.

Ushbu qarorda tovarlar uchun qo'llaniladigan xalqaro kod raqamlari hamda tovar qayerda ishlab chiqarilganidan qat'i nazar, tovarning bojxona qiymatidan undiriladigan to'lovlarning foizlardagi miqdori belgilab berildi. Aholi manfaatlarini inobatga olib oziq-ovqat mahsulotlari uchun alohida imtiyozlar belgilandi. **Tijorat maqsadlari uchun chetdan olib kelingan oziq-ovqat mahsuloti un uchun yagona bojxona to'lovi undirilmaydi.** Boshqa oziq-ovqat tovarlarining bojxona qiymatidan 40 %, nooziq-ovqat tovarlari uchun esa, tovarning bojxona qiymatidan 70 % miqdorda undirilishi belgilab berildi.

Nazorat savollari:

1. Bojxona to'lovlarining turlari nechta?
2. Jismoniy shaxslar tomonidan olib kelinayotgan tovarlardan qanday yig'imlar undiriladi?
3. Bojxona bojarining turlari nechta?
4. Bojxona to'lovlarini to'lash tartibi?
5. Kompensatsiya bojar qanday hollarda qo'llaniladi?
6. Bojxona to'lovlari haqida nimalarni bilasiz?
7. Bojxona bojarini hisoblash va undirish qanday amalga oshiriladi?
8. Bojxona bojarini to'lash bo'yicha qanday imtiyozlar bor.

¹ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Jismoniy shaxslar tomonidan O'zbekiston Respublikasi hududiga tovarlar olib kelinishini tartibga solish to'g'risida» 2002-yil 6-maydagi 154-sonli qaroriga asosan jismoniy shaxslar tomonidan olib kelinayotgan tijorat maqsadidagi tovarlardan import bojlari, qo'shilgan qiymat solig'i, jismoniy shaxslardan undiriladigan yig'imlar o'rniga 2002-yil 1-iyundan yagona bojxona to'lovlari joriy etildi.

5-bob.

AMERIKA DAVLATLARINING SOLIQ TIZIMI

1. AQSH soliq tizimi

AQSH soliq modeli amerikacha-sakson modeli deb ataladi va u libe-rallashgan soliq tizimi bo'lib, maqsadli soliq mexanizmiga ega bo'lgan davlat hisoblanadi.

Benjamin Franklin — buyuk davlat arbobi, AQSH mustaqillik Dekla-ratsiyasining mualliflaridan biri shunday degan edi: «Hayotda o'limdan va soliqlardan muhim narsa yo'q».

Ikki yuz yillik tarix davrida AQSH soliq tizimi sezilarli darajada o'zgarishlarni boshdan kechirdi. Hozirgi zamonda bu tizim federal shtatlar va mahalliy budjetlarni to'ldiradigan asosiy manbalardan biri bo'lib qoldi va ularning ahamiyati keskin o'sib bormoqda.

AQSHda katta va doimiy soliq tushumlari federal budjetga yuboriladi. Federal budjetga 65—70 % daromadlar va xarajatlar kiradi.

AQSH iqtisodiyotida bozor munosabatlari rivojlangan va xo'jalik mehanizmini yuritadigan elementlardan biri, soliq siyosati va moliya tadbirlari davlatning tadbirkorlikka ta'sir o'tkazish mexanizmiga kiradi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishda federal hukumatdan tashqari mahalliy boshqaruv organlari faol qatnashdi.

Oxirgi 15—20 yil davomida AQSH mahalliy organlarining moliya mablag'lar miqdori oshmoqda. Shu bilan birga mahalliy hokimiyatlarga xarajatlarning seziladigan qismi yuklanadi.

Mahalliy boshqaruv organlarining resurslariga shtatlar, munitsipalitetlar, maktab va maxsus okruglar, qishloqlarning moliya zaxiralari kiradi. Mahalliy moliya zaxiralar tizimiga mahalliy budjetlar, maxsus jamg'armalar, mahalliy korxonalarining pullari kiradi. Mamlakatda 83 mingdan ortiq o'zining moliya manbalariga ega bo'lgan mahalliy boshqaruv organlari mavjud. Ilmiy izlanishlar AQSHda quyidagi **soliqqa tortishning ustuvor tizimini aniqladi:**

- soliqlar obyektlarini rivojlantirish;
- ishlab turgan korxonalar va ish joylarini saqlab qolish;
- iqtisodiyot sifatining o'sish muvozanatini saqlash;
- industrial va tijorat manbalarini rivojlantirish;
- qoloq tumanlarga yordam ko'rsatish.

Soliqlar mahalliy va markaziy budjet daromad qismining asosiy ulushini tashkil etadi va iqtisodiyotga xarajat qismi orqali ta'sir o'tkazadi.

AQSH soliq tizimi xususiy kapitalni iqtisodiyotga jalb etishga mo'ljallangan. Soliq imtiyozlari bilvosita usullar orqali tadbirkorlikni rivojlantirishga ko'maklashadi.

Aholidan olinadigan daromad solig'i eng katta bo'lib, u progressiv shkala bo'yicha hisoblanadi. Soliqning eng kam miqdori va beshta soliq stavkalari mavjud. Soliqqa yagona shaxs yoki butun oila tortiladi. Bu holda oilaning daromadlari qo'shiladi. Umumiy daromad miqdoridan xarajatlar ayirib tashlanadi. Bunga kapital aktivlarni sotib olish va ishlatish xarajatlari, yer maydoni, imoratlar, uskunalar, ishlab chiqarish joriy xarajatlari va boshqalar kiradi. Bu xarajatlar tadbirkorlar va ijod sohasi mutaxassislarida hisobga olinadi.

Ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar — bu federal budjetning hajmi bo'yicha ikkinchi modda, ish beruvchi yoki ishchining o'zi to'laydi. To'lov stavkasi har yili o'zgaradi. Korporatsiya solig'i — bu uchinchi katta soliq. Korporatsiyalar birinchi 15 ming dollar soliqqa tortish daromadlardan 15 % to'laydi, 25 % keyingi, 34 % qolgan daromadga.

Bundan tashqari 100—335 ming AQSH dollari daromadga qo'shimcha yig'imi bo'lib, 5 % ni tashkil etadi. Bu qoida kichik va o'rta korxonalar juda qulay bo'ladi. Korporatsiyalardan soliqni shtatlar budjeti ham olishadi. Odat bo'yicha uning miqdori 3 % dan 12 % gacha bo'ladi. Bu soliq turi ham bir qator imtiyozlarga ega. Masalan, asosiy kapitalistik amortizatsiya qilish uchun, investitsiya qilinganda, ilmiy izlanish va tajriba-loyihalashtirish ishlari bajarilganda, kompaniyalar, quyosh yoki shamol kuchini ishlab chiqish jarayonida qo'llanganda ularga 50 % soliq krediti beriladi.

Yirik korporatsiyalar va firmalar soliqlari juda katta bo'lsa, bu holda monopoliyaga qarshi qonun ishlatiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoyitidagi bozor mehanizmi, tadbirkorlikning erkinligini ta'minlaydi va resurslarni taqsimlashda, narxlarni tovarlarni ishlab chiqarishga ketgan xarajatlar asosida foydaning o'rta miqdorini hisobga olgan holda aniqlaydi. Raqobat kuchli bo'lgan holda kompaniyalar ixtiyoriy baholar o'rnatmaydi. Ular boshqa kompaniyalarning mahsulotlariga qo'yilgan baholarni inobatga olishi shart. Xaridorga tovarni tanlashga va unga eng yaxshi, arzon tovarni olishga imkoniyat beriladi. Bu holda, raqobat natijasida baholar ishlab chiqarish narxlarga yaqinlashadi. Monopoliyalar bozorda faqat bitta firma tovarni ishlab chiqarsa va hukumdorlikni o'tkaza olsa bo'ladi. U xohlagan bahoni qo'ydiradi va unga kerakli miqdorda tovar yetkazib beradi.

Monopoliya quyidagi holda bo'lishi mumkin. Kuchli raqobat bozordan kichik va o'z firmlarni siqib chiqaradi. Bu hol bozorda bitta kuchli firma qolguncha davom etadi. Boshqa holatda bir nechta kompaniyalar qo'shilib, katta kompaniya bo'ladi va tarmoqda o'zining ta'sirini o'tkazadi. AQSHda «monopoliya» termini firma yoki firmalar guruhi»ga qo'llanadi. Ular o'zining ta'siri bilan bozorda tovarlarning miqdorini, shartlarini va baholarini belgilaydi. Sotilgan kapital aktivlardan daromad qiymatidan olinadigan soliq stavkasi 34 % dan oshmaydi. Ammo daromad olingan holda, zarar summasi soliqqa tortiladigan daromaddan olib tashlanmaydi. Meros yoki sovg'a qilingan mulk solig'i 25 % ga oshdi va 148 mlrd doll tashkil

etdi. 10 ming dollargacha bo'lgan mulk qiymati bu soliqdan ozod etilgan. Bu miqdordan oshgan qiymatlar progressiv shkala bo'yicha 18 % dan 50 % gacha soliqqa tortiladi. Eng katta soliq stavkasi meros qiymati 2,5 mln dollardan ortiq bo'lsa qo'llanadi, ammo bu holda qarindoshlik darajasi inobatga olinadi. Bosh to'lovlari 90-yillar ohirida 20 mlr dollardan oshib ketdi va o'sib bormoqda.

Mamlakatda inflatsiya darajasi 2%—3% oshmagan holda bu o'sish salmoqlidir. Har bir shtat federal tizimdan tashqari, o'zining soliq xizmatiga ega. Shtat korporatsiyalardan va fuqarolardan daromad solig'ini yig'adi. Bu ishda ko'pgina muammolar bor. Shtatda joylashgan kompaniyalar binolari yoki kompaniya xizmatchilari bu hududda ishlab turgan bo'lsa, faqat bu holda daromaddan soliq shtat budjetiga tushadi. Aks holda, kataloglar bo'yicha sotish jarayonida firmalar daromad olganda, ularni qanday qilib soliqqa tortish kerak? Binolar, uskunalar, xizmatchilar ish bajarmaydilar-ku?

Shtatlarning daromad manbailaridan biri — **bu sotuvlardan soliq** olish, ular bu daromad miqdorini shaharlar budjeti bilan bo'lishadi. Bu soliq — bilvosita bo'lib, bizning qo'shimcha daromad solig'iga yaqin keladi. Oziq-ovqatlar tovarlari bu soliqqa tortilmaydi. 90-yillarda AQSHda 50 ta shtatdan 44 tasida sotuvlardan soliq qo'llanardi. Koliforniya shtatida tadbirkorlar ishchanlik faoliyatiga ham soliq to'lashadi. Unga korxonaning yillik oboroti (1—2,5 %) va ish haqi fondiga soliq (1,6 %) kiradi. Amaliyotda mulk egasi soliq xizmatidan 4 yilda bir marta to'lovlar bo'yicha xat oladi. Bu soliq shtat, shahar, maktab okrugiga tushadi. AQSHda mulk solig'i o'rta hisobda 1,4 % ni tashkil etadi. Bundan tashqari, AQSHda mahalliy soliqlarga mehmonxonalarda xizmatlar ko'rsatish solig'i (hisobdan 5 %), kommunal xizmatlarga (telefon, gaz, elektr hisobidan 3 %); shartnomalardan (ko'chmas mulk oldi-sotdi operatsiyalari) 2,5 dollar har 1000 dollar mulk qiymatiga, mahalliy soliqlardan tushumlar shtatlar budjetlariga kuniga yetarli bo'lmaydi. Ularga federal budjetdan katta miqdorda hukumat subsidiyalari beriladi (20—30 %). Mahalliy soliqlarning tarkibi va stavkalari to'rtta guruhga bo'linadi:

Birinchi guruh — xususiy soliqlar, ular faqat shu hududda yig'iladi. Bevosita soliqlar ichida — mulk solig'i, yer solig'i, sovg'alardan va meroslardan mahalliy soliq. Bilvosita soliqqa tortish xilma-xil. Asosan u sotuvlardan soliq va maxsus aksizlar.

Ikkinchi guruhga — umumdavlat soliqlarga qo'shimcha, ma'lum foiz mahalliy budjetga ajratiladi.

Mahalliy soliqlardan ular faqat shakli bilan farq qiladi.

Uchinchi guruh — transport vositalariga, mehmonxonalariga, ko'rsatuvlarga, kommunal yig'imlarga soliqlar. Iste'mol soliqlariga avtomashinalarni ro'yxatga olish, avtomashinalarning turar joyiga soliq, yoqilg'iga aksiz, yo'llarga soliqlar kiradi;

To'rtinchi guruh mahalliy soliqlarni — hududni boshqarish organlarining siyosatini anglatadi. Bunga ekologik soliqlar kiradi. Ular atrof-muhitni

himoya qilishga va tozalashga sarf etiladi. Korporatsiya soliqlari natijasida «xavf-xatar» chiqindilar aniqlanadi. Maxsus soliqqa bir marta ishlatiladigan konserva idishlari qo'llaydigan korporatsiyalar tortiladi.

Rivojlangan mamlakatlar uchun markaziy budjetga yig'iladigan soliqlar mahalliy soliq'larga nisbatan ustun bo'ladi. Ammo urbanizatsiya jarayoni shaharliklar budjetlarining o'sishiga olib kelmoqda. Shu sababdan mahalliy soliqlar miqdori o'smoqda. **Savol tug'iladi** — nima uchun rivojlangan mamlakatlarda soliq turlari juda ko'p? Soliq turlari ko'p bo'lganda, ular daromadlarning ko'p turlarini soliqqa tortadi, yig'ish va iste'mol orqali soliqlar og'irligini kamaytirishga harakat qiladi. **Umumiy yo'nalish** — soliqlar miqdorini va ularning hajmini aholi uchun kamaytirish. Shu sababdan AQSHda yalpi ichki mahsulot hajmida soliqlarning miqdori 27 % ni tashkil qiladi. Bu ko'rsatkich Yevropa mamlakatlariga nisbatan anchagina past ko'rsatkich.

AQSHning federal budjetini shakllantiruvchi daromadlar (tuzilishi)

Daromadlar turi	1998-yil		2000-yil		2004-yil	
	Mlrd AQSH dollari	Jami summadan hajmi, salmog'i, %	Mlrd AQSH dollari	Jami summadan hajmi, salmog'i, %	Mlrd AQSH dollari	Jami summadan hajmi, salmog'i, %
Jismoniy shaxslardan undiriladigan daromad solig'i	716,79	49,22	742,8	48,8	774,96	48,63
Ijtimoiy sug'urta fondlariga ajratmalar	485,38	33,33	516,0	33,9	543,42	34,1
Korporatsiyalar daromadiga soliq	151,16	10,38	142,16	9,34	153,1	9,6
Aksiz solig'i	43,1	2,96	44,44	2,92	46,85	2,94
Meros va sovg'alarga solinadigan soliq	21,26	1,46	22,22	1,46	23,42	1,47
Bojxona bojlari	16,16	1,11	14,91	0,98	15,61	0,98
Boshqa daromadlar, davlat bojlari shular jumlasidan	22,45	1,54	39,57	2,6	36,33	2,28
Jami	1456,3	100	1522,1	100	1593,6	100

AQSH da mamlakat iqtisodiyotini davlat monopoliyasi orqali boshqarish konsepsiyasi inqirozga yuz tutdi va undan chiqib ketish yo'llarini hukumat ma'muriyati ishlab chiqdi. Shunga ko'ra, taklif qilingan dastur davlatning iqtisodiyotini boshqarishdagi rolini kamaytirish va erkin tadbirkorlikka keng yo'l ochib berishdan iborat edi. Buning uchun, birinchi navbatda, budjet mexanizmini qayta qurish, ya'ni soliq tizimini, budjetning xarajatlar qismini o'zgartirish va kengaytirilgan ishlab chiqarishga takliflar prinsipi bilan emas, balki budjet tamoyillari vositasidan ta'sir qilish amalga oshirildi. Natijada budjet yetishmovchiligini birmuncha qisqartirishga muvaffaq bo'lindi.

Umuman olganda, AQSHda soliq tizimi aniq yo'lga qo'yilgan bo'lib, u jamiyat a'zolari ehtiyojlarining to'la-to'kis shakllanishiga xizmat qiladi.

Federal budjet salmog'ini tahlil qilsak, quyidagi jadavldagi holatni (2004-yilga) tasavvur qilishimiz mumkin:

Daromad turlari	Foiz
1. Jismoniy shaxslardan daromad solig'i	41
2. Ijtimoiy sug'urta ajratmalari	34
3. Korporatsiya daromadidan soliq	10
4. Aksiz yig'imlari	3
5. Zayom mablag'lari	8
Boshqa daromad (mulk solig'i, meros va hadyalardan olinadigan soliq)	4
Jami:	100

Amerika Qo'shma Shtatlarida soliq tizimi turli iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy shart-sharoitlarning ta'siri oqibatida vujudga kela boshlagan. Ularning tarkibi soliqqa tortish tartibi, soliq stavkalari, hokimiyatning turli tabaqasiga mansub moliyaviy holatlar, soliq tizimi, soliq imtiyozlari bilan bir-biridan farq qiladi.

Hozirgi kunda mamlakatda 83 mingdan ortiq mahalliy boshqaruv organlari mavjud bo'lib, ular o'z shaxsiy mablag'lari bazasiga ega.

Jismoniy shaxslardan undiriladigan daromadi solig'i. Soliqlar progressiv shkala usulida undiriladi. Soliqqa tortilmaydigan daromad minimumi va to'rtta soliq stavkasi mavjud.

Soliqqa alohida fuqaro yoki oila daromadlari tortilishi mumkin. Oila daromadlarini soliqqa tortish misolida ko'rib chiqsak. Oila a'zolarining barcha turlaridan olgan daromadlari jamlanadi. Soliqqa tortish quyidagi tartibda amalga oshiriladi, avvalo, barcha olingan daromadlar jamlanib hisoblanadi: ish haqi, yakka tartibdagi faoliyatidan olgan daromadi, pensiya va nafaqalar (xususiy pensiya va sug'urta fondlar tomonidan to'lanadiganlar), davlat nafaqalarining belgilangan summadan ortiq qismi, qimmatli qog'ozlardan olgan daromadlari va h. k.

Soliqqa tortilmaydigan daromad minimum miqdori o'zgaruvchan bo'lgan, u o'sish an'anasiga ega. 1990-yillar boshida u 3000 AQSH dollariga teng bo'lgan, oilaviy deklaratsiya topshiruvchilarga esa 5000 AQSH dollariga va 2005-yildan boshlab 10.000 dollardan iborat.

AQSHda hozirda mavjud bo'lgan daromad soliq stavkalarini ko'rishimiz mumkin.

Daromad solig'i stavkasi

Soliqqa tortiladigan daromad miqdori. (AQSH dollarida)				Soliq stavkasi (% da)
Er-xotinning birgalikdagi jami daromadi	Er-xotinning alohida olgan daromadlari	Yolg'iz oila boshlig'i daromadi	Yolg'iz fuqaro daromadi	
0-29750	0-14875	0-23900	0-17850	15
29751-71900	14876-35950	23901-61500	17851-43150	28
71901-149250	35951-113300	61501-123790	43151-89560	33
149251-yuqori	113301-yuqori	123791-yuqori	89561-yuqori	28

Qiziqish bilan AQSH daromad solig'i evolutsiyasini kuzatishimiz mumkin. 1986-yilgacha u yerda 14 ta soliq stavkasidan iborat murakkab sistema amal qilgan, ya'ni 11 % dan 50 % gacha, 1986-yildagi islohotlardan so'ng 5 ta soliq stavkalari joriy qilingan: 11 %, 15 %, 28 %, 35 % va 38,5 %. Ushbu soliq stavkalari soliq to'lovchining daromadiga va oilaviy sharoitiga qarab qo'llanilardi. Yuqoridagi soliq stavkalari 1988-yildan joriy qilingan.

Ijtimoiy sug'urta fondiga ajratmalar — 2-kattaligi bo'yicha federal budget daromadi bo'lib hisoblanadi, ular ish beruvchilar va ish oluvchilar tomonidan to'lanadi. AQSH da ijtimoiy sug'urtalashning 2 ta davlat sistemasi amal qiladi: federal pensiya sistemasi va federal-shtatlik ishsizlik bo'yicha sug'urtalash sistemasidir. A'zolik badallarini to'lash majburiy hisoblanadi va ular teng miqdorda ish beruvchi va ishlovchi o'rtasida bo'linadi.

Budgetni shakllantirishda uning stavkalari o'zgarib turadi, lekin tutgan yo'li, g'oyasi bo'yicha u oshishga intilgan, 1980-yillarda birgalikdagi juftlik stavkasi 12,3 % (teng 6,15 % dan to'lanardi); 1988-yilda — 15,02 %; 1990-yilda — 15,3 %; 2000-yillar boshida esa 16 % ish haqi fondidan hisoblangan.

Lekin ish haqi fondidan hamma qismi tortilmaydi, ya'ni birinchi 50,1 ming AQSH dollaridan bir yil hisobida ortgan qismigina tortiladi (har bir ishchi soniga).

Korporatsiya daromad solig'i. Uchinchi o'rinda budgetning daromadlik darajasi bo'yicha korporatsiyalardan undiriladigan daromad(foйда) solig'i turadi. Joriy etilgan asosiy soliq stavkasi — 34 % belgilangan, lekin o'sib boruvchi tartibda qo'llaniladi. Birinchi 50,0 ming AQSH dollari miqdorida olgan daromadiga 15 % li soliq stavkasi, keyingi olgan 25 ming AQSH dollarga 25 % li va qolgan daromad qismiga asosiy 34 % li soliq stavkasi amal qiladi. Shunday usulda soliqqa tortish nihoyatda kichik va o'rta biznes bilan shug'ullanuvchi tadbirkorlarni qo'llab-quvatlaydi.

Kapital aktivlarni sotishdan olgan daromadlariga soliq — korporatsiyalar daromadlariga joriy etilgan (maksimal 34 %) soliq stavkasi bo'yicha undiriladi. Lekin sodir etilgan operatsiyadan daromad o'rniga zarar bo'lgan taqdirda, ushbu ko'rilgan zarar summasi soliqqa tortiladigan daromad qismini chegirilmaydi.

Federal aksiz solig'i (yig'implari) — davlat budjeti oldida kamtar o'rinni egallaydi, ya'ni chegaralangan ahamiyatga ega. Federal aksiz soliqlari quyidagi tovarlarga — spirtli va tamaki mahsulotlarga, benzin, neft, qimmatbaho taqinchoqlarga, mo'ynalarga, qimmat avtotransport vositalariga, shaxsiy samolyotlarga, yo'l va havo orqali tashish xizmatlariga o'rnatilgan. Aksiz soliqlarning asosiy qismini shtatlar va mahalliy organlar tomonidan undiriladi. Federal aksiz solig'i stavkalari quyidagi tartibda undiriladi: spirtli ichimliklarga 12.5 AQSH dollar 1 gallon uchun, pivoga 9 AQSH dollar 1 barrel uchun. Neft uchun stavkalar deferensial tarzda hisoblanadi. Yangi

aniqlangan konlar bo'yicha 15 % qiymatidan, ishlayotgan konlardan esa 3 pog'onali soliq stavkasi o'rnatilgan (30,60 va 70 %).

Bundan tashqari eng kichik aksiz stavkalari o'q otish qurollariga, baliqchilik anjomlariga va gugurtlarga joriy etilgan.

Meros va sovg'alar uchun soliq — soliqqa tortilmaydigan minimumga ega 10000 dollar miqdorida belgilangan. Qimmatroq sovg'a yoki meros progressiv shkala bo'yicha 18 % dan 50 % gacha soliqqa tortiladi. Eng yuqori soliq stavkasi merosni qiymati 2500000 dollardan oshgan holda qo'llaniladi, lekin qarindoshlik darajasi inobatga olinadi.

Sotuvlardan soliq olish — bilvosita iste'molchidan undiriladigan soliq, bizning QQS ga yaqin keladi, bu esa shtatlar budgetining asosiy manbalaridan biri bo'lib hisoblanadi. Oziq-ovqat mollari soliqqa tortilmaydi, restoran xizmatlari bundan mustasno. Ushbu soliq AQSHning 44 ta shtatlarida qo'llaniladi. Sotuvdan soliq Alyaska, Delever, Nyu-Djersi kabi shtatlarda undirilmaydi. Qolgan shtatlarda stavkalar o'zgaruvchan hisoblanadi, sababi soliq stavkalari shtatlar boshqaruv organlari tomonidan joriy etiladi. Eng kichik soliq stavkalar Kolorado va Vayomingda 3 %. Alabama, Luiziana, Michigan, Jorjiya, Janubiy Dakota, Ayova shtatlarida 8 %, Nyu-Yorkda — 8,25 %.

Illinoys shtatida esa sotuvdan olinadigan soliq quydagicha taqsimlanadi: shtat budgetiga 6 %, katta shaharlar budgetiga 1 %, qolgan 1 % temir yo'l departamenti ehtiyojlari uchun o'tqaziladi.

Ishchanlik faoliyatiga soliq — ushbu turdagi soliqlar AQSHning ayrim shtatlarida qo'llaniladi, masalan, Kaliforniyada. Ishchanlik faoliyatiga soliq 2 ta elementda mavjud:

- Korxonaning jami yillik oborotidan 1 % dan 2,5 % gacha;
- Ish haqi fondiga 1,6 % soliqlar belgilangan.

Shunday qilib, shtatlar, shtatlar moliya bazasi jismoniy shaxslardan undiriladigan daromad solig'i, korporatsiyalar daromadiga soliq, sotuvdan olinadigan soliq, ishchanlik faoliyatiga soliqlarni tashkil etadi.

Mol-mulk solig'i. AQSHning munitsipalitlari o'zlarining shaxsiy soliq manbalariga ega, shundan eng asosiy bo'lib mol-mulk solig'i hisoblanadi. Masalan, Nyu-York shahrida ushbu soliq budgetning 40 % daromadini tashkil etadi. U taxminan 900 ming bino va inshootlar egalariidan undiriladi. Tijorat maqsadida foydalangan mulk egalari difirensial tartibda soliq stavkalariga tortiladi.

Maxsus kasbiy soliq. (MKS) AQSHda ilk bor MKS 200 yil ilgari joriy etilgan edi. 1817-yilda u bekor qilindi, ammo XIX asrning 60-yillarida yuz bergan fuqarolar urushi davlat xazinasiga qo'shimcha to'lovlarni talab etdi va MKS qaytadan joriy etildi.

AQSH soliqqa tortish tizimida soliqlarning asosiy turlari hokimlik va kolatlarining barcha pog'onalari bo'yicha bir xilda qo'llaniladi, ya'ni aholi 3 ta daromad solig'i, korporatsiyalar 3 ta foyda solig'i, 2 ta mol-mulkdan olinadigan soliq va hokazo tartibda soliq to'laydilar.

AQSH soliq tizimining tarkibi va tuzilishi

№	Federal soliqlar	Shtatlar solig'i	Mahalliy soliqlar
1.	Daromad solig'i	Daromad solig'i	Daromad solig'i
2.	Korporatsiya foydasidan olinadigan soliq	Korporatsiya foydasidan olinadigan soliq	Korporatsiya foydasidan olinadigan soliq
3.	Ijtimoiy sug'urta solig'i		
4.	Aksizlar	Aksizlar	Aksizlar
5.	Bojxona boji		
6.	Meros va hadya solig'i	Meros va hadya solig'i	Meros va hadya solig'i
7.		Sotuvdan olinadigan soliq	Sotuvdan olinadigan soliq
8.		Mol-mulk solig'i	Mol-mulk solig'i
9.		Avtotransport egalariidan olinadigan soliq	
10.			Ekologiya solig'i

Federal budget daromadlarining asosiy qismini aholidan olinadigan daromad solig'i tashkil qiladi. Uning subyekti bo'lib jismoniy shaxslar, yuridik shaxs statusiga ega bo'lmagan yakka tartibdagi korxonalar va sheriklikka asoslangan korxonalar hisoblanadilar.

Daromadni soliqqa tortish tizimidagi yana bir muhim bosqich — 1980—1990-yillardagi soliq islohotlari natijasida korporatsiya foydasidan olinadigan soliqning kiritilishi bo'ldi. AQSHda korporatsiyalarni soliqqa tortishning asosiy tamoyili bo'lib, soliqqa tortishning yakuniy obyekti bo'lgan sof foydadan soliq olish hisoblanadi. Ushbu soliqni to'lovchilar, eng avvalo, aksioner kompaniyalardir. Soliqning taxminan 85 % federal darajada, 15 % esa shtatlar va mahalliy hukumat organlari darajasida undiriladi.

Yakuniy bosqich foydadan dividendlarni to'lashga sarflanadigan qismi bilan bog'liq. Soliq imtiyozlariga ko'proq fermerlar egadirlar. Ular tufayli bir qator hollarda (asosan qurg'oqchilik yillarida) ayrim kompaniyalar soliq manbasini yo'qqa chiqaradilar. «Fermer» imtiyozlaridan so'ng kichik innovatsion biznesga sarmoyalarni kiritadigan yakka tartibdagi sarmoyachilarni imtiyozli soliqqa tortish masalasiga katta e'tibor qaratiladi. Davlatning ularni qo'llab-quvvatlashdagi manfaatdorligi aniq, chunki daromad solig'i stavkalari 28, 31, 36 va 39,6 % bo'lgan shaxslar uchun kapital o'sishning haqiqiy soliqqa tortiladigan stavkasi 14 % darajasida bo'ladi. Odatdagi stavkasi 15 % ga teng bo'lgan investorlar uchun esa haqiqatda stavka faqatgina 7,5 % dan iborat bo'ladi. Korporatsiyaning asosiy soliq stavkasi 34 % miqdorida va ular quyidagi ko'rinish bo'yicha soliq to'laydilar: korporatsiya birinchi soliqqa tortiladigan daromadning 50 ming dollari uchun 15 % to'laydi, keyingi 25 ming dollari uchun — 25 %, 75 ming dollardan yuqorisi uchun esa 34 foiz to'laydi. Bundan tashqari, 100 ming dollardan 35 ming dollargacha oraliqdagi daromadlarga 5 % miqdorida qo'shimcha yig'im o'rnatilgan. Bunday pog'onali soliqqa tortish o'rta va kichik korxonalar uchun juda muhim ahamiyatga ega. Ijtimoiy sug'urta badallari tushumini ta'minlovchi daromadlar esa o'sish an'anasiga ega. Yollanma ishchilar va ish bilan ta'minlovchilar uchun aralash stavka 15,3—25 % joriy qilingan. Jismoniy shaxslar meros va hadyadan 18 dan 55 % gacha (agar mulk qiy-

mati 600 ming dollardan oshsa) stavkada soliq to'laydilar. Jami federal soliqlar tushumi hajmida ularning ulushi 1—2 % ni tashkil qiladi va mahalliy darajada ushbu soliq ahamiyatining oshishi hisobidan pasayish an'anasiga ega.

AQSHning 51 ta shtatidagi soliq daromadlari tuzilmasi federaldan jiddiy farq qiladi. To'lig'icha xususiy tushumlar umumiy daromadlarning taxminan 80 % ni tashkil qiladi, qolgan 20 foizi esa federal subsidiyalardir. Umumiy hajmda sotuvdan olinadigan soliq tushumlari ulushi 30—40 % ga yetadi. Uning soliqqa tortish obyekti bo'lib, tovar va xizmatlarning qiymati hisoblanadi. Soliq stavkalari shtatlar tomonidan belgilanadi va 4—8 % oraliqda bo'ladi. Aholidan olinadigan daromad solig'i 44 ta shtatda olinadi, qolganlarida u mahalliy o'z-o'zini boshqarish tashkilotlariga o'tadi. Soliq stavkasi 2—10 % gacha oraliqda bo'ladi; ushbu soliqning soliqqa tortish obyektlari farqlanadi. Ammo foydalanishning bir xil va qulay bo'lishi uchun ko'pchilik shtatlar o'z stavkalarining manbai sifatida, federal soliqning ma'lum foizini asos qilib oladilar. Bunda shtatlarda soliq deklaratsiyasining o'z shakli bo'lib, ularda to'langan soliq summasi subyektlarning federal soliq bo'yicha soliqqa tortish majburiyatlari aniqlanganda chegirib tashlanadi.

Ushbu xulosalardan kelib chiqqan holda biz quyidagi takliflarni berishni lozim topdik: o'rganib chiqqan AQSH soliq tizimidan jismoniy shaxslar daromadlarini majburiy deklaratsiyalash soliqqa torish amaliyotida keng qo'llaniladi. Fuqarolarning o'z daromadlari to'g'risidagi deklaratsiyalar, ular daromadlari manbalarining qonuniyligi va oshkorligi soliqqa tortish borasidagi ayrim muammolar kelib chiqishining oldini oladi. Shuningdek, jismoniy shaxslarni soliqqa tortishning o'ziga xos yana bir xususiyati shundaki, ular uchun soliqqa tortilmaydigan minimum joriy etilgan va u yildan yilga o'sib borish an'anasiga ega.

2. Kanadada soliq tizimi

Kanada amerikacha-sakson soliq modeliga, liberal soliq tizimiga va maqsadli soliq mexanizmiga ega. Boshqa federativ davlatlardan Kanada mahalliy organlarni yuqori mavqeyi bilan boshqa davlatlardan ancha yuqori darajasi bilan farq qiladi. Federal hukumat bo'linmalarining ahamiyatli ta'siri ostida provinsiyalar milliy iqtisod strategiyasi shakllanishida jiddiy rol o'ynaydi. Kanada hukumati xarajatlarining yarmidan ko'proq qismi va ta'lim, sog'liqni saqlash hamda ijtimoiy sug'urtani ta'minlash funksiyalari provinsiyalar ulushiga to'g'ri keladi. Shuni ham hisobga olish kerakki, provinsiyalar rolini oshirish an'anasi oxirgi yillarda ham davom etmoqda. **Kanada soliq tizimi** quyidagi uchta asosiy darajada taqdim etiladi:

- Federal (davlat daromadlarining qariyb 50 %);
- provinsiya (qariyb 40 %);
- mahalliy (10 %).

Federal budgetning asosiy qismini quyidagilar tashkil qiladi: aholidan olinadigan daromad solig'i, korporatsiya solig'i, tovar va xizmatlar solig'i, aksizlar, bojxona boji va ijtimoiy sug'urta jamg'armasi badallari. Provin-siya daromadlari: aholidan olinadigan daromad solig'i, korporatsiya foydasidan olinadigan soliq, sotuvdan olinadigan soliq, aksizlar, ijtimoiy sug'urta jamg'armasi badallari, hadya solig'i, renta to'lovlari, turli ro'yxatga olish yig'imlaridan iborat. Tushumlarning asosiy qismi daromad solig'i va egri soliqlarga to'g'ri keladi. Mahalliy budgetlar soliq tushumlari ko'chmas mulk solig'i va tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan soliqlardan iborat.

Kanada soliq tizimini takomillashtirish maqsadida o'tkazilgan soliq islohoti tufayli zamonaviylashdi. Uning qoidalariga asosan Kanadada federal darajada daromad solig'ining o'nta stavkasi o'rniga uchta stavka, har bir regionda esa o'zlarining mahalliy stavkalari qo'llanila boshlandi.

Kanadada asosiy soliq stavkalari

Provinsiya, hudud	Asosiy stavka		Federal-provinsial stavka	
	Daromad solig'i	Foyda solig'i	Daromad solig'i	Foyda solig'i
Nyufaundlend	21,0	14,0	52,3	43,12
Yangi Shotlandiya	19,0	16,0	50,3	45,12
o.Prins Eduarda	19,0	15,0	50,3	44,12
Nyu-Bransuik	20,1	17,0	51,4	46,12
Kvebek	21,6	8,9—16,2	52,9	38,0—45,0
Ontario	21,6	15,5	52,9	44,6
Manitoba	19,1	17,0	50,4	46,1
Saskachevan	20,6	17,0	51,9	46,1
Alberta	14,8	15,5	46,1	44,6
Britanskaya Kolumbiya	22,9	16,5	54,2	45,6
Yukon	15,3	15,0	46,6	44,1
Shimoli-g'arbiy hududlar	13,0	14,0	44,4	43,1

Jadvalda keltirilgan ma'lumotlar federal va provinsial stavkalardan tashkil topgan integrallashgan stavka hisob-kitob usulini ko'rsatadi. Kanadada kichik biznes faoliyatini rag'batlantirishga katta e'tibor qaratiladi. Bunday kichik firmalar (100 kishidan kam yollanma mehnat ishchilari bo'lgan firmalar) ulushi barcha kompaniyalar (xizmatlar, chakana savdo, qurilish) hisobining 97 % ga yetadi va ularning daromadlariga yagona stavka — 12 % qo'llaniladi. Umuman Kanadaning soliq tizimida to'g'ri soliqlar yuqori turadi. **Egri soliqlar** — yagona 7 % stavka bo'yicha tovar va xizmatlarga qo'yiladigan federal soliq hamda sotuvdan olinadigan mahalliy soliqlarga kiradi. Ba'zan provinsiyalarda ushbu ikki soliq qo'shma stavkada birlashib, 15 foizni hosil qiladi. Birlashgan soliq chakana narxlarga qo'shiladi. Soliq yig'ishda keng vakolatga ega bo'lishiga qaramasdan provinsiyalar federal hukumat tomonidan ularning barcha daromadining 28 % ni tashkil qiladigan transfertlar ko'rinishidagi moliyaviy yordam oladilar.

Asosiy tushumlarni aholi daromadidan olinadigan soliq va bilvosita soliqlar tashkil etadi. Oxirgi davrda foyda solig'idan tashqari moddalar provinsiyalar budgetida o'sib bormoqda.

Mahalliy budgetlar ko'chmas mulk solig'idan va tadbirkorlikka to'lanadigan soliq tushumlaridan iborat. Kanadada soliq tizimi yaxshi rivojlangan. Soliq siyosati Moliya vazirligining budget siyosati va iqtisodiy tahlil bo'limda ishlab chiqiladi. Hamma loyihalar «Obshina» palatasida muhokama qilinadi. Soliqlarni Milliy daromad vazirligi yig'adi. Soliq sudi barcha muammolarni hal qiladi. Ilmiy izlanishlar uchun mintaqaviy imtiyozlar saqlangan. Atlantik hududlarga investitsiya kreditlari 15 %, maxsus rayonlarda — 10 % ni tashkil etadi. Kapital qo'yilmalar kreditlarga ilmiy izlanishlar bo'yicha 30 %, qayta ishlash kompaniyalar uchun 4,5 % bo'ladi. Ularning asosiy maqsadi fermerlarning farzandlarini qishloq xo'jalik sohasiga jalb etishdan iborat. Ota-onalardan keyin bolalarning ulushi fermer xo'jaligida bozor qiymati o'sish solig'ini to'lamasdan o'tadi. Bu to'lov farzandlar boshqa mulkka ega bo'lguncha olinmaydi. Boshqa imtiyoz — besh yillik daromad miqdorini o'rtacha olish va baholar o'zgarishlarining ta'sirini fermerlar uchun kamaytirish. Uchinchi imtiyoz — fermerlar va baliqchilar uchun daromadni hisoblash usuli bilan bog'liq. Bu usul ularga daromadlarni yillar bo'yicha taqsimlab, qolgan foydani kuchaytirish yoki kamaytirish bilan faoliyat yuritish.

Kichik biznesni rivojlantirishga mamlakatda katta ahamiyat beriladi. Bu kategoriyaga yillik sotuvlari 2—20 mln dollarga teng bo'lgan va daromadlari 200 ming dollardan oshmagan va tarkibi 100 kishidan ortiq bo'lmagan kompaniya va firmalar kiradi. Mayda firmalar miqdori 97 % ni tashkil etadi. Ularning asosiy faoliyati — chakana savdo, xizmatlar, qurilish, fan sohasi. Soliq islohoti o'tkazilgandan keyin kichik biznes kompaniyalariga 12 % soliq stavkasi belgilangan. Kanada hukumati aholini ish bilan ta'minlashga bu sohada katta umidlar qiladi.

Soliq tizimida bevosita soliqlar ustunlik qiladi, bunda aholi daromadidan olinadigan soliq asosiy qismni tashkil etadi. Eng ko'p soliq kompaniyalar foydasidan olinadigan soliq hisoblanadi. **Sotuvlardan olinadigan soliqlar** — soliqlar ichida qulay bo'lib, ikki xususiyatga ega:

- faqat iste'molga qaratilgan, ishlab chiqarishni soliqdan ozod qilib, uning rivojlanishiga ko'maklashadi;
- anchagina keng doiraga tayanadi.

Sotuvlardan olinadigan federal solig'i chakana sotuvlardan 10 % olinadi. Yig'imlar chakana sotuvlardan ko'pchilik tovarlardan olinadi, faqat oziq-ovqatlar, kiyim-kechaklar, yoqilg'i tovarlaridan olinmaydi.

Soliqlar stavkasi provinsiyalar fiskal talablariga muvofiq o'zgarib tura-di. Vritan Kolumbiya provinsiyasida u 6 %, Nyufaundlen provinsiyasida esa — 12 %. Bu tadbir Kanada soliq tizimini yaxshilashga olib keldi, ammo bir necha muammolar paydo bo'ldi. Kanada soliq tizimi iqtisodiyotga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. 1990-yillarda soliqni tartibga solish tadbirlari talabni kuchaytirishga qaratilgan edi, ammo asosiy masala — bu davlat xarajatlari bo'lgan. Olingan aholi daromad solig'i soliq tushumlardan 45 % edi (37 % — jismoniy shaxslardan daromad solig'i, 8 % korporatsiyalardan soliq,

iste'molga soliq — 30 %). Provinsiyalarda yig'ilgan soliqlar ulushi sezilarli va katta.

Kanada markazlashtirilgan mamlakat emas. Federal hukumat kuchli bo'lsa ham, provinsiyalarning ahamiyati katta, ayniqsa ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy sug'urta sohalarida.

Federal hukumat soliqqa tortish manbalarini imtiyozlar, eng katta soliq stavkalari, daromad darajasini aniqlab beradi. Provinsiyaga esa o'zining soliq stavkasini bu yig'indiga asoslanib soliq mas'uliyatini hisoblaydi. Bu bitim federal va provinsiya soliq tizimlarining kelishuvini yuqori darajada saqlab qolib, provinsiyalarga o'zining soliq tushumlarini nazorat qilishga imkoniyat berdi. Soliq to'lovchilar yagona soliq tizimi va yagona soliq deklaratsiyasi formasiga ega bo'lishdi. Ammo federal hukumat soliq siyosati bo'yicha qaror qabul qilish huquqiga ega. Shu sababdan soliq yig'implar bo'yicha bitim bir necha marta o'zgarib turibdi.

Nazorat savollari:

1. AQSH soliq tizimining o'ziga xos qanday xususiyatlari mavjud?
2. Shtatlar solig'i va mahalliy soliqlar, daromad solig'i va uning stavkalari, korporatsiya foyda solig'i to'g'risida tushuncha bering.
3. Aksizlar, bojxona boji, meros va hadya solig'i to'g'risida tushuncha.
4. AQSHda aholidan olinadigan daromad solig'i va mulk soliqlarining O'zbekiston Respublikasi soliq tizimi bilan taqqoslaganda qanday farqlar mavjud?
5. AQSH Federal budgetining tarkibi qanday?
6. Fuqarolardan qanday daromad solig'i olinadi?
7. Korporatsiyalardan olinadigan daromad solig'i qanday farq qiladi?
8. Hududlarni monopoliyalashda mahalliy soliqlarning roli qanday?

6-bob.

YEVROPA DAVLATLARI SOLIQ TIZIMI

1. Germaniya Federativ Respublikasining soliq tizimi

Germaniya o'zining iqtisodiy quvvati bo'yicha dunyoda uchinchi o'rinda bo'lib, tashqi savdo-sotiq bo'yicha 2-o'rinda turibdi.

Yalpi ichki mahsulot bo'yicha 2004-yil Germaniya — 2421 mlrd bo'lsa, AQSH — 6982 mlrd, va Yaponiya — 4969 mlrd dollar bo'lgan. Iqtisodiy o'sishi o'rtacha 7—9 % (milliy daromd bo'yicha) ni tashkil qilgan. Ya'ni eng rivojlangan davlatlar qatoriga kiradi.

Germaniya soliq kodeksi va ularga berilgan soliq instruksiyasi hozirgi kunda 2652 betdan iborat (mayda 10 o'lchamda yozilgan shiriftda).

Germaniyada soliq tushumi salmog'ining Milliy daromadga nisbati quyidagicha o'zgargan: 1970-yil — 22,8 %, 1980-yil — 24,6, 1985-yil — 23,7, 1990-yil — 22,9, 1995-yil — 22,2, 2000-yil — 22,1, 2005-yil — 22 % (Loyiha). Yil sayin soliq og'irligini kamaytirishga harakat qilishayapti.

Germaniya soliq tizimi Yevropacha soliq modeliga — markazlashgan soliq tizimiga kirib, soliq tushumini yig'ish bo'yicha fiskal mexanizmga ega¹.

Otto Fon Bismark — «Temir kansler» tarixga Germaniyani birlashtiruvchi sifatida kirib keldi. Shu bilan birgalikda uni siyosiy ikkiyuzlamachi va Germaniya militarizmining asoschisi hisoblashadi. 1862-yilda Bosh Vazir etib tayinlangan **Bismark** Prussiya parlamenti fikrlarini bekor qildirib, katta xarajatlar dasturiga qarshi chiqdi va o'zining farmoni bilan soliqlarni ko'tardi. 1871-yilda Germaniya imperiyasi tashkil topishida asosiy to'g'ri soliqlarning o'rnatilishi unga kirgan davlatlar uchun asosiy manba bo'lib hisoblanadi. Imperiyaga esa faqatgina bojxona bojlari va tamaki, pivo, aroq, shakar, tuzga bo'lgan ehtiyoj uchun umumimperiyaga soliqlarni o'rnatish huquqi berilgan edi.

Soliq siyosatining maqsadi. Ularni o'z vaqtida Germaniya kansleri Otto Bismark qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bojxona bojlarini kiritish haqidagi masalani hal qilishda aniqlab bergan. U o'zining 1879-yil 2-maydagi nutqida shunday degan edi. «Hozirgi ahvolimiz haqida shuni aytishim mumkinki, bunda to'g'ri soliqlardan ko'proq narsa talab qilamiz va egri soliqlardan esa juda kam narsa talab qilamiz. **Men to'g'ri soliqlarni bekor qilib, ulardan tushadigan tushumlarni egri soliqlar hisobidan qoplashga**

¹ P. A. Дериберг. Международное налогообложение. М., ЮНИТИ, 1997 г., стр. 127.

erishaman». 1919-yilning dekabrda Germaniya imperiyasi tomonidan moliya ministri Ersbergerom tomonidan soliq reformasi tuzilgan. Uning bosh maqsadi yer solig'i moliya tizimida mustaqil bo'lishidir. Davlat o'z qo'liga soliqlarni nazorat qilish huquqini olgan. O'sha vaqtda oborot solig'i oshdi, qo'shimcha soliq to'lashga o'tdilar. Oldiniga 26 ta yer qonuni bo'lib daromad solig'i o'rniga imperiya daromad solig'i joriy qilindi va uning stavkasi 60 % qilib belgilandi. Bu va boshqa choralar hisobiga qisqa vaqt davomida davlat xarajatlari ijtimoiy ta'minotlari 5 marta kengayib ketdi.

II jahon urushidan keyin. Germaniyaning iqtisodiy rivojlanishi bilan urushdan keyin ko'pchilik iqtisodchilar va davlat xodimlari, oldin qishloq xo'jalik ministri, keyin esa FRG kansleri professor **Lyudvig Erxord** shug'ullangan. L. Erxord **erkin bozor iqtisodiga o'tish asoschisi sifatida kichik bo'lmagan xo'jalik subyektlarini yaratish uchun qattiq nazorat o'tkazish va ekonomika resurslarini markazlashtirish zarurligini belgilab, soliq reformasini o'tkazgan.** Germaniyada II jahon urushidan keyin qonunchilik o'rnatildi, negaki davlat oldidagi vazifa yer solig'ini federatsiya tarkibiga kiritish edi.

Bu soliq tartibga solinadigan bo'lib, taqsimlash uslublari har xil bo'ladi. Germaniyada va yana bir necha mamlakatlarda vertikal va gorizontaal usul daromadlarni tenglashtirganda qo'llanadi. Yuqori rivojlangan, katta daromad oladigan yerlar, masalan, Bavariya, Vyurtemberg, Shimoliy Reyn-Vestfaliya o'zining daromadlarining ma'lum bir qismini kamroq rivojlangan yerlarga — Saksoniya, Shlezvig-Golshteynga o'tkazadi. Bu soliq tizimining va soliq tushumidan samarali foydalanishning ko'p yillik yutug'i. Lyudvig Erxard fuqarolarning soliq og'irligini kamaytirish tilaklarini juda to'g'ri tushungan.

L. Erxard paytidan boshlab Germaniyada soliq tizimning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

- imkoniyat qadar soliqlar minimal bo'lishi kerak;
- soliqlarni yig'ish uchun xarajatlar minimal bo'lishi kerak;
- soliqlar raqobatni o'zgartirish va teng sharoit yaratib berishi kerak;
- soliqlar tarkibiy siyosatga rioya qilishi kerak;
- soliqlar adolatli taqsimlanishi shart;
- soliqlar odamlarning shaxsiy hayotiga xizmat qilishi kerak;
- soliqqa tortish munosabati fuqarolar shaxsiy hayotining minimal darajasini ta'minlab berishi kerak;
- tijorat siri saqlanishi kafolatini ta'minlash kerak;
- soliq tizimi 2 martali soliqqa tortishga yo'l qo'ymasligi kerak;
- soliqlar tushumi davlat xarajatlari miqdoriga to'g'ri bo'lishi kerak.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi Germaniyaning iqtisodiy rivojlanishi taniqli iqtisodchi, professor, kansler Lyudvig Erxard bilan bog'liq. U erkin iqtisodiy bozor munosabati tarafdori edi.

Soliqdan tushgan umumiy tushum strukturasi 2004-yilga nisbatan quyidagicha o'rin olgan:

Budget turlari	Yil	
	1980	2004
Federatsiya	48,3	48,0
Yer	34,8	35,4
Mahalliy	14,0	11,6
EH	2,9	4,9

Mahalliy budget daromad qismining 95 % mahalliy soliq hisobiga to'ldirilgan va ayrim soliqlar uchga, ayrimlari ikki budgetga taqsimlanadi.

Soliq tushumining o'sishini tahlil qilsak, federal budgetga tushgan soliq tushumi 65 % ga, yer budgetiga tushgan soliq tushumi 35 % ga va mahalliy budgetga tushgan soliq tushumi 33 % ga o'sgan.

Soliq tushumi strukturasi:

	1970	1985	1995	2004
	%%	%%	%%	%%
I. Jami soliqlar:	100	100	100	100
Shu jumladan:				
Daromad solig'i	35,4	41,7	40,7	32,6
QOS	24,7	25,1	33,6	30,2
Kasb-hunar solig'i (промысловый)	6,9	7,0	4,7	8,1
Korporatsiya solig'i	5,6	7,3	4,1	6,4
Aksizlar	14,7	10,5	9,4	15,1
Boshqalar	12,7	8,4	7,4	8,6

Davlatga soliqlardan eng katta daromadni qo'shimcha qiymat solig'i keltiradi. Uning ulushi budget tarkibida 28 % — daromad solig'idan so'ng ikkinchi o'rinda. Mahalliy budgetlar stavkasi 15 % ni tashkil etadi.

Asosiy oziq-ovqat tovarlari, kitob va ro'znomalar pasaytirilgan — 7 % stavkasida soliqqa tortiladi. Bu stavka kafe va restoranlar aylanmasiga kirmaydi.

Germaniyada amalda 40 dan ortiq soliq, yig'im va to'lovlar bo'lib, ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

Soliqlar:	
Nomi	Tushuntirilishi
Qishloq xo'jalik solig'i	Qishloq xo'jaligi mahsulotlari narxini muvofiqlashtirish
Kuzatuv kengashi a'zolaridan olinadigan soliq	Ushlab qolinadigan soliq
Pivo solig'i	Soliqqa tortiladigan daromad summasidan
Birja kelishuvlari oborotidan olinadigan soliq	Kapital aylanishidan olinadigan soliq
Spirтли ichimliklar solig'i	Aksiz solig'i
Import QOS	QOS olish shakli
Daromad solig'i	Daromad va mulk solig'i
Meros va sovg'a solig'i	Daromad va mulk solig'i
Yong'indan saqlash solig'i	Sug'urtaning alohida solig'i
Savdo va sanoat jamiyati solig'i	Kapital aylanishidan olinadigan soliq
Ichimliklar solig'i	Mahalliy soliq
Tadbirkorlik bilan shug'ullanish	Daromad va mulk shakli

Ko'chmas mulk solig'i	QQSning alohida shakli
Yer solig'i	Mahalliy soliq
It egasidan olinadigan soliq	Mahalliy soliq
Ovchilik va baliq tutish solig'i	Mahalliy soliq
Qahva solig'i	Aksiz solig'i
Kapital daromadidan soliq	Daromad solig'i olish shakli
Kapital aylanishidan soliq	Kelishuv-bitim solig'i
Foyda solig'i	Daromad solig'ining alohida shakli
Avtotransport vositalaridan soliq	Kelishuv-bitim solig'i
Oylikdan olinadigan daromad solig'i	Daromad olish shakli
Neft mahsulotlari solig'i	Aksiz solig'i
Ot o'yini, lotoreya va totalizator solig'i	QQSning alohida shakli
Spirтли ichimliklardan olinadigan soliq	Mahalliy soliq
Shampan vinosi solig'i	Aksiz solig'i
Kazino solig'i	Mulk va kelishuv-bitim solig'i
Tamaki mahsulotlari solig'i	Aksiz solig'i
Choy solig'i	Aksiz solig'i
QQS	Kelishuv-bitim solig'i
Tomosha va kuldiruvchi faoliyat bilan shugullanadigan korxonalar solig'i	Mahalliy soliq
Mulk solig'i	Mulk va kelishuv bitimi solig'i
Sug'urta solig'i	QQSning alohida shakli
Veksel yig'imi	QQSning alohida shakli

Germaniyaning asosiy soliqlari. Germaniyada asosiy soliq turlari bu jismoniy shaxslar daromad solig'i, korporatsiya solig'i, qo'shimcha qiymat solig'i, mol-mulk solig'i, yer solig'i, meros solig'i, avtomashina solig'i, qahva uchun aksiz solig'i, shakar, mineral yog', aroq-vino va tamaki mahsulotlari, bojxona bojlari hisoblanadi. Davlatga eng yuqori daromadlar, yuridik shaxslardan, ya'ni qo'shimcha qiymat solig'idan tushadi. U budjet daromad qismining 28 % ni tashkil etadi va daromad solig'idan keyin 2-o'rinda turadi. Umumiy soliqlar stavkasi hozirgi vaqtda 15 % ni tashkil etadi, asosiy oziq-ovqat mahsulotlari 7 % li stavkada, korporatsiya daromad solig'i stavkasi 45 % da. Kredit, ssudalarga va dividendlardan foyda uchun o'rtacha stavka 42 % ni tashkil etadi. Soliq mexanizmini davlatning ijtimoiy ishlab chiqarishiga, uning tuzilmasiga hamda ilmiy-texnika rivojlanish holatiga iqtisodiy ta'siri sezilarlidir.

Jismoniy shaxslar daromadidan soliq. JSHDSning davlat budjetidagi salmog'i yil sayin oshib borayapti va 1970-yili 35,4 % bo'lgan bo'lsa, 2004-yilga kelib — 40,7 % ni tashkil qilgan. Bu soliqning tarkibiga: ish haqi, gonararlar, yollanma ishlaydiganlarning daromadidan olinadigan, sarmoya va kapitaldan olingan daromad, аренда, bank foizlaridan tushgan daromad, xususiy tadbirkorlikdan tushgan daromad kiradi.

Aholi daromadini soliqqa tortishda soliq olinmaydigan minimum joriy qilingan va u 4762 marka va 9505 marka uylanganlarga berilgan. Ish haqidan olinadigan kam stavka 19 % bo'lib, yuqori stavkasi — 50 % gacha boradi. Oilasi tarkibida ko'p bolalilarga maxsus jadval asosida soliqqa tortish tizimi mavjud bo'lib, imtiyozlar joriy qilingan.

Yollangan jismoniy shaxslarning daromadidan quyidagi asosiy xarajatlardan chegirilib, keyin soliqqa tortiladi:

- Oila uchun qilingan xarajatlardan.
- Diniy to'lovlar.
- Transport xarajatlari.
- Sug'urta to'lovlari.
- Bilim va o'qish uchun qilingan xarajatlardan.

Fuqarolarning asosiy soliqlari haqida. Germaniyada daromad solig'i o'sib boruvchi, uning minimal stavkasi — 19 %, maksimal stavkasi — 53 %. Soliqqa tortilmaydigan minimum yakka fuqarolarga 1536 marka, oilaviy juftliklar uchun 3072 marka. Undan keyin imtiyozlar, bolalarga, yoshiga qarab imtiyozlar, favqulodda holatlar bo'yicha imtiyozlar (kasallik, baxtsiz voqea). Masalan, 64 yosh va undan yuqori shaxslarga soliqqa tortilmaydigan minimum 3700 markagacha ko'payadi, yer uchastka kassasiga ega bo'lgan shaxslarning 4750 markasi soliqqa tortilmaydi. Soliqning maksimal stavkasi fuqaroning daromadi 120 ming marka yoki oilaviy juftliklarning daromadlari 240 markaga ko'paygan fuqarolarga qo'llaniladi.

Germaniyada gerb uchun yig'im, qimmatli qog'ozlar, veksel, karta o'yinlari uchun soliqlar joriy qilingan. 1906-yil meros solig'i, 1913-yil mol-mulk solig'i bilan bir vaqtda mulk solig'i joriy qilingan. 1916-yildan Germaniyada to'g'ri soliqlardan faol foydalanilgan: boj va aksiz soliqlar xarajatlarini qoplamagan harbiy aloqalar bilan bog'liq to'lovlar. 1918-yilning iyulida Germaniya aylanma solig'i 0,5 % li stavkada bo'lgan, 60-yillargacha shu stavka qo'llanilgan.

Milliy tovar ishlab chiqaruvchilardan soliq. Bu soliq mahalliy soliqqa kiradi va milliy tovarlar ishlab chiqarish, baliq ovlash bo'yicha faoliyat ko'rsatuvchi tashkilotlar, o'rmon xo'jaligi bilan shug'ullanuvchi tashkilotlar, hunarmandchilik faoliyati bilan shug'ullanganlar, kema va yaxtalar ishlab chiqaruvchi hamda ulardan foydalanuvchilardan yuridik va jismoniy shaxslar soliqqa tortiladi.

Bu soliq bo'yicha ham soliq olinmaydigan minimum 1995-yildan boshlab yuridik shaxslarga 48000 marka belgilangan va 144000 markagacha imtiyozli soliq stavkalari joriy qilingan. Bu soliq stavkalari 1995-yili 5 % foydadan va 0,2 % sarmoyadan. Hunarmandchilik solig'i asosiy mahalliy soliq hisoblanadi. Unga korxonalar, shirkatlar, hunarmandchilik bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslar savdo va boshqa faoliyat bilan shug'ullanadigan fuqarolar tortiladi. Soliq hisoblash asosi deb olinadigan foyda va kompaniya sarmoyasi. Soliq stavkasi mahalliy (munitsipal) organlar tomonidan aniqlanadi. Misol: foyda soliq stavkasi — 5 %, asosiy fondlar qiymatidan 0,2 %. Soliqqa tortilmaydigan minimal daromad miqdori — 36 ming marka, sarmoya qiymatidan 120 ming marka. Germaniyada hunarmandchilik solig'i ko'p vaqtdan beri muhokama qilinadi. Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i quyidagicha taqsimlangan: 42,5 % federal budjetga yo'naltirilgan; 42,5 % yer budjetiga va 15 % mahalliy budjetlarga yo'naltirilgan.

Yer solig'i. Bu soliqa tortishda asosiy o'rinni yer qiymati va uning ahamiyati hal qiladi. Bu soliq har yili davlatga o'rtacha 15 mlrd marka tushum beradi. Yer solig'ini to'lovchi obyektlar aholi uchastkalari, qishloq xo'jalik yerlari, kompaniyalar yeri, qurilayotgan yerlar hisoblanadi. Yerga soliq miqdori aniqlanganda munitsipalitetlar tomonidan maydonlar chegaralanadi (qishloq xo'jaligiga, o'rmonchilikka, va h. k.). Mulk soliq stavkasi jismoniy shaxsga 1 % gacha ko'tarildi, oldin u 0,5 % edi. Sanoat korxonalar va kompaniyalar 0,6 % to'lashadi.

Yer resurslarini soliqa tortish bo'yicha Davlat qonuniga asosan soliqa tortishning «A» va «B» uslublari joriy qilingan Birinchisi, qishloq va o'rmon xo'jaliklariga tatbiq qilinsa, ikkinchisi, yer uchastkalariga, korporatsiya yerlariga, qurilayotgan yerlarga hamda jismoniy va yuridik shaxslarning xususiy yerlarini soliqa tortishda ishlatiladi.

Soliq stavkalari:

- 0,6 % — qishloq va o'rmon xo'jalik yerlariga;
- 0,35 % — qurilish tamom bo'lmagan yerlarni soliqa tortishda;
- 0,34 % — qurilayotgan xususiy yerlarga;
- 0,26 % — bir oila turgan yerga;
- 0,35 % — bir oila turishi me'yoridan ortiqcha yerlarga;
- 0,31 % — ikki oila turadigan uchastka yerlariga.

Yer solig'idan cherkovlar, davlat idoralari, kasalxonalar va maktab-gacha bo'lgan bolalar bog'chalari ozod qilingan.

Korporatsiya solig'i. Bu soliqdan tushgan soliq tushumi federal va yer budjeti o'rtasida bo'linadi va u to'g'ri soliqa kiradi. Soliq stavkasi ikki xil bo'lib, umumiy foydadan (soliqa tortiladigan foydadan) — 56 %, agar foyda qayta taqsimlanmasa — 36 % (qayta aksiyadorlar o'rtasida taqsimlansa). EH bo'lgandan keyin yuqoridagi soliq stavkalari 2002-yildan boshlab quyidagicha o'zgartirildi: 46 % va 26 %.

Korporatsiya solig'i federal va mahalliy budjetiga teng bo'lingan. Germaniyada korporatsiya solig'iga 2 asosiy stavka belgilangan. Foyda taqsimlanmasa, unda stavka 50 % bo'ladi. Dividendlar shaklida taqsimlangan foydaga soliq stavkasi 36 % bo'ladi, dividendlar aksionerlarning shaxsiy daromadiga kiradi, shu sababli soliqa tortiladi. O'rta hisobda, imtiyozlar bilan stavka 42 % dan oshmaydi.

Kapital va sarmoyalardan olingan daromaddan olinadigan soliq. **Joriy qilingan aksiya va obligatsiyalardan olinadigan dividendlardan, bank qo'yimlaridan, zayomlardan olingan yutug'lar soliqa tortiladi. Soliq stavkalari:**

- 25 % — aksiyalardan olingan daromadga;
- 24 % — obligatsiyalardan olingan daromadga;
- 30 % — zayomlardan yutuqlarga;
- 30 % — bank operatsiyalaridan olingan daromadga.

Yuridik soliqlardan eng katta daromadni davlatga qo'shimcha qiymat solig'i keltiradi. Uning ulushi budjet tarkibida 28 % — daromad solig'idan so'ng ikkinchi o'rinda turadi. Soliq stavkasi 15 % ni tashkil etadi.

Ammo asosiy oziq-ovqat tovarlari, kitob va ro'znomalar pasaytirilgan — 7 % stavkasida soliqa tortiladi. Bu stavka kafe va restoranlar aylanmasiga kirmaydi. Qo'shilgan qiymat solig'i Germaniyada o'ziga xos xususiyatlarga ega. Tadbirkorlikning o'tkan yilgi aylanmasi 20 ming markadan oshmagan bo'lsa, joriy yilda esa bu miqdor 100 ming markadan oshmasa, bu soliqdan ular ozod qilinadi. Tadbirkor kalendar yilda daromad miqdorini 60 ming markadan oshirmagan bo'lsa, u regressiv usul bo'yicha soliqa tortiladi va budjetga qo'shimcha qiymat solig'i hisobidan 80 % to'laydi.

Mol-mulk solig'i. Bu soliq tushumi yer budjetiga tushadi va soliq minimumi soliq to'lovchilarga 70 ming marka bo'lsa, oilaga 140 ming markani tashkil qiladi, bu summa soliqa tortishda bazadan chegrilib tashlangan holda soliq olinadi. Bu soliq bo'yicha ko'p imtiyozlar bo'lib, ulardan davlat idoralari, bolalar bog'chalari, nogironlar, 60 yoshdan oshgan qariyalar va er-xotinlar foydalanadilar.

Soliq stavkalari:

- 0,6 % — yuridik shaxslar uchun;
- 0,5 % — jismoniy shaxslar uchun.

Yer sotib olganlardan soliq. Yer sotib olish qiymati uchastka sotib olish va merosga qoldirilgan uchastka yerlari ham soliqa tortiladi. Soliq stavkasi 0,2 % yer qiymatidan hisoblanadi.

Qo'shilgan qiymat solig'i. Hamma tovar va xizmatlar uchun qo'yilgan soliq hisoblanib, bahoga yoki tarifga qo'shimcha to'lov hisoblanadi. QQS 14 % oborotdan hisoblanib, oziq-ovqat va kanselyariya, kitob tovarlariga 7 % belgilangan. Qo'shilgan qiymat solig'i ham uch budjetga teng taqsimlanadi. Qo'shimcha qiymat solig'idan qishloq, o'rmon xo'jaliklaridan eksportga jo'natiladigan tovarlar ozod qilinadi. Germaniyada korporatsiya solig'iga 2 asosiy stavka belgilangan. Foyda taqsimlanmasa, unda stavka 50 % bo'ladi. Dividendlar shaklida taqsimlangan foydaga soliq stavkasi 36 % bo'ladi (dividendlar aksionerlar shaxsiy daromadiga kiradi, shu sababli soliqa tortiladi). O'rta hisobda, imtiyozlar bilan stavka 42 % dan oshmaydi. Tezkor amortizatsiya usuli keng qo'llanadi. Qishloq xo'jalikda birinchi yil ichida uskunalarning qiymatini 50 % olib tashlash mumkin. Birinchi 3 yilda — 80 % gacha. Ssudalar bo'yicha foizlar soliqa tortilmaydi.

Sug'urta sarmoyasidan soliq. Kompaniya kapitalaridan olinadigan soliq turiga kiradi va u birja oborotlaridan, veksellardan va sug'urta badallaridan olinadi. Soliq stavkalari:

- 15 % — yong'inga sug'urta qilingan mablag'dan;
- 10 % — inshootlarni sug'urta qilingan mablag'dan;
- 13,75 % — uy xo'jalik mollarini sug'urta qilgan mablag'dan;
- 14 % — sudna va kemalarni sug'urta qilgan mablag'dan;
- 2 % — baxtsiz hodisadan sug'urta qilingan mablag'dan.

Iste'mol qilinadigan tovarlarga soliq. Bu soliqni 3 guruh tovarlarga bo'lib byudjetga tushiradi:

- neft, neft mahsulotlari, qand, choy va spirtli ichimliklar federal budjetga;
- pivo va import tovarlaridan olinadigan soliqlar yer budjetiga;
- alkogolsiz tovarlar sotishdan tushgan soliq, quyib sotishdan tushgan soliq, mahalliy budjetga tushiriladi.

Cherkovlar faoliyatidan olinadigan soliqlar. Dinga ishongan aholi daromadidan olinadigan soliqqa nisbatan 8 % olinib, har bir bola uchun 300 markaga kamaytiriladi. Dinga ishonmaydigan aholidan soliq olinmaydi.

Ilmiy-texnika progressiga berilgan imtiyozlar. Har qanday texnika qiymatini tovarga tez aylantirish imkoniyati yaratilgan.

Soliq tizimlarini takomillashtirish har qanday rivojlangan mamlakatlarning birinchi darajadagi ahamiyatiga ega bo'lgan vazifalar sifatida oldinga suriladi. Germaniya ham bundan mustasno emas. 1998-yilda o'tkazilgan saylovlar natijasida Germaniya hukumatining almashinuvidan so'ng, 2005-yildan boshlab «Korxonalar va tadbirkorlar faoliyatini soliqqa tortish islohoti» boshlandi. Ushbu islohotni o'tkazish bo'yicha tayanch nuqtasi kuchayib borayotgan nemis soliq huquqi ahvolining tanqidi bo'ldi. Bu tanqid, birinchi navbatda, soliq stavkalarining xalqaro miqyosga nisbatan juda ham yuqoriligi, tadbirkorlik faoliyatining har xil tashkiliy-huquqiy shaklini soliqqa tortishning turli-tumanligi hamda soliq tartibotidagi o'zgartirishlarni amalga oshirish muqarrarlari edi. Soliq huquqi tartibsiz ravishda va soliqni rejalashtirishga qiyinchilik bilan bo'ysunadigan ahvolda bo'ldi.

Tadbirkorlik faoliyatini soliqqa tortishni isloh qilish maqsadlarini quyidagicha tasavvur qilish mumkin. Korxonalar va tadbirkorlik faoliyatini soliqqa tortishni isloh qilishning siyosiy belgilangan maqsadi shunday soliqni yaratishdan iborat ediki, bu soliq tashkiliy-huquqiy shaklidan qat'i nazar, korxonaning xo'jalik faoliyati natijasini soliqqa tortadi. Bu soliq 35 % dan oshmasligi kerak edi. Ushbu **islohot natijasida:**

- Germaniya tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiradigan qulay investitsion davlatga aylanishi kerak.
- Korxonalarining investitsion faolligi oshadi.
- Soliq huquqi soddalashadi.
- Davom etayotgan Yevropa va global integratsiya bilan bog'liq o'zgarishlar inobatga olinadi.

2004-yil soliq stavkasi

Soliqqa tortiladigan baza	Daromad solig'iga tortiladigan zona
7,664 yevrogacha	Soliqqa tortilmaydigan minimum
7,664 yevrodan 55,007 yevrogacha	Murakkab progressiya (19,9 dan 48,49% gacha)
55,007 yevrodan boshlab	Yuqori soliq stavka miqdori 48,5% (9,872 yevro chegirilgan holda)

Bundan tashqari, islohotlar butunicha adolatli soliq tizimini yaratishga olib kelishi kerak. Bu maqsadga, eng avvalo, 2005-yilgacha davr ichida jismoniy shaxslar daromad solig'ini soliqqa tortish stavkalarini sezilarli

pasaytirish natijasida erishilishi kerak. 2005-yilgacha soliq stavkalarining bosqichma-bosqich pasayishi bilan, eng avvalo, Germaniya ichki bozori-dagi iste'mol tovarlariga talabning oshishi ko'zda tutilmoqda. Bu bilan nemis hukumati nemis konyukturasi (ahvoli) ga yangi impuls bermoqchi. Korxonalar va tadbirkorlar faoliyatini soliqqa tortishning isloh qilinishini birgalikda olib borishga majbur qiladi.

Jismoniy shaxslarning daromadini soliqqa tortish doirasida, minimal va chegaraviy yuqori soliq stavkalari kamayadi, soliqqa tortilmaydigan minimum esa quyidagicha oshadi:

Germaniya soliq dinamikasi

	2001 va 2002-yy.	2003 va 2004-yy.	2005-y. boshlab
Minimal stavka	19,9%	17%	15%
Eng yuqori stavka	48,5%	47%	42%
Soliqqa tortilmaydigan minimum	7,235 yevro	7,426 yevro	7,664 yevro

Korporatsiya hamda ularning aksionerlari, ishtirokchilarini soliqqa tortish tizimidagi o'zgarishlar asosida dividendlarni soliqqa tortish bilan korporatsiyalar va ularning aksionerlari, ishtirokchilarini soliqqa tortish o'zaro mustahkam bog'liq. Nemis adabiyotlarida daromad solig'i bilan foydani taqsimlashdagi korporatsiya solig'i orasidagi bu bog'lanish korporativ soliq tizimi tushunchasi bilan belgilanadi.

Korporativ soliq tizimi daromad solig'i hamda korporativ soliqning o'zaro ta'sir usuli va darajasi bilan aniqlanadi.

Daromad miqdoriga bog'liq holda, qo'llaniladigan soliq stavkasi soliqqa tortiladigan bazaning 9 % dan (7,235 yevro, past daromadda) 48,5 % gacha miqdorini tashkil qiladi. Soliqqa tortish darajasi, bundan tashqari, ishtirokchining oilaviy ahvoriga ham bog'liq. Agar u oilali bo'lsa, soliqqa tortishning imtiyozli stavkasi qo'llaniladi. Keltirilgan misolda 2002-yilda daromad solig'i quyidagini tashkil qiladi. (V oilali deb hisoblaymiz):

Daromad solig'ini hisoblash

	Soliqqa tortiladigan baza (yevro)	Daromad solig'i (yevro)	O'rtacha soliq stavkasi	Eng yuqori soliq stavkasi
A	250000	111378	44,55	48,5
B	250000	101514	40,61	48,5

Germaniyada paychilik va korporatsiyalar daromadini teng bo'lmagan soliqqa tortish holati olimlar va tadbirkorlar, ularning ittifoqi va birlashmalari tomonidan davom etayotgan tanqidga uchramoqda. Hozirgi kunda korporatsiya foydasi 38 % miqdorida soliqqa tortiladi (korporativ soliq va hamkorlikni qo'llab-quvvatlash soliq ustamasi miqdori 26,38 % va nedra solig'i 16,67 % miqdor atrofida), shu vaqtning o'zida paychilik ishtirokchilari daromadiga qo'llaniladigan daromad solig'ining chegaraviy stavkasi sifatida 51,6 % ni tashkil qiladi (hamkorlikni qo'llab-quvvatlash soliq ustamasi qo'shilgan holda).

Soliq stavkasi oshganda soliqqa tortilmaydigan minimal miqdor soni ham ko'tariladi. Oldin 70 ming markaga ega bo'lgan mulk qiymati soliqqa tortilmagan bo'lsa, endi esa bu 120 ming markaga ko'tarildi. Soliq to'lovchi 60 yoshga kirs, bu miqdor yana 50 ming markaga oshiriladi. Oiladagi bolalar soniga qarab belgilangan chegirmalar joriy qilingan.

Oila a'zolarining soniga qarab chegiriladigan miqdor oltita guruhga bo'linadi (jadvalga qarang). Ko'pchilik hollarda ish haqi oz va ko'p bolali oilalar soliqdan ozod qilinadi.

Bolalar soniga qarab soliqqa tortish jadvali

Soliq bosqichlari	Bolalar soni						
	0	1	2	3	4	5	6
I	15453	14399	13368	12363	11385	10436	9516
II	—	12450	11469	10517	9595	8704	7847
III	9636	8960	8306	7674	7066	6480	5916
IV	15453	14923	14399	13881	13368	12863	12363
V	25820	—	—	—	—	—	—
VI	26432	—	—	—	—	—	—

Yuridik shaxslar uchun soliqqa tortilmaydigan miqdor 20 ming marka. Qishloq va o'rmon xo'jaliklariga imtiyozlar bor. Yuridik shaxslar soliqqa tortiladi — ko'chmas mulk bank hisoblari, qimmatli qog'ozlar, sug'urta kompaniyalariga qo'yilgan hissalar, sanoat buyumlari, yaxtalar, shaxsiy samolyotlar va h. k.

2. Fransiya Respublikasida soliq tizimi

Fransiya davlati budjetining 90 % ni soliq va yig'imlar tashkil etadi. Yig'imlar yagona tizim bo'yicha undiriladi. Asosiy soliq turlari 3 xil, to'g'ri, egri va gerb yig'imlaridan iborat. Egri soliqlarning 50 % ni QQS tashkil etadi. Soliqlar 2 ga bo'linadi: mahalliy va respublika soliqlari. Mahalliy va respublika budjetiga soliqlarning taqsimlanishi qat'iy belgilangan.

Asosiy umumdavlat soliqlariga:

- qo'shilgan qiymat solig'i;
- jismoniy shaxslarning daromad solig'i;
- yuridik shaxslarning daromad solig'i;
- neft mahsulotlari uchun bojxona bahosi;
- aksiz solig'i;
- mulk solig'i (jismoniy shaxslardan);
- bojxona bojlari;
- qimmatli qog'ozlardan olinadigan foyda solig'i va boshqalar kiradi.

Mahalliy soliqlar quyidagilardan iborat:

- turistlar yig'imi;
- oila solig'i, u 3 qismdan iborat: daromad, yer va uy joy solig'i;
- yer solig'i;

- mutaxassislik solig'i;
- atrof-muhitni tozalash uchun soliq;
- kommunikatsiyadan foydalanganlik uchun soliq;
- imoratlarini sotganlik uchun soliq.

Mahalliy soliqlar umumiy soliq og'irligining 30 % ni tashkil qilib, mahalliy budjetning 40 % daromadini qoplaydi.

Hozirda Fransiyadagi soliqni uch xil guruhga ajratish mumkin: daromad solig'i, shaxslarning daromad olgandan keyingi to'lanadigan solig'i (ish haqi), iste'mol solig'i. Soliq tizimi asosan iste'mol yo'nalishiga qaratilgan bo'lib, uning asosiy ko'rsatkichi olingan foyda (daromad)dir. Hozirda qo'shilgan qiymat solig'i ustida gap ketganda barcha ishlab chiqarish va iste'mol uchun qilingan hamma sarf-xarajatlar ko'zda tutilib, barcha yo'nalishlar bo'yicha soliqqa tortilishi tushuniladi. Tashqi bozor bilan bog'liq bo'lgan barcha operatsiyalar qo'shilgan qiymat solig'idan ozod etiladi. Import bo'yicha bajariladigan barcha operatsiyalar QQSga tortiladi. QQS bajariladigan ishning turlariga bog'liq bo'lib, u soliq to'lovchining moliyaviy holatiga bog'liq bo'lmaydi. Soliq stavkasi tovarning bahosiga bog'liq bo'lmaydi. Qo'shilgan qiymat solig'i obyektini sotilgan tovarlarning qiymati va ko'rsatilgan xizmatlarni tashkil etadi. Bundan tashqari boshqa qilingan xarajatlar ham hisobga olinadi (yuklarni tashish, ortish, tushirish, boj va h. k.). Qo'shilgan qiymat solig'ini hisoblaganda, xomashyo va yarimtayyor mahsulotlar qiymati chegirib tashlanadi.

Soliqning asosiy stavkasi — 18,6 % ni tashkil etib, eng yuqori stavka esa 22 %. Bu stavka asosan ayrim tovar turlariga (avtomobil, kinofotovarlar, tamaki mahsulotlari, atir-upa, qimmatbaho mo'yna) qo'llaniladi. Eng past soliq stavkasi (ya'ni 5,5 %) oziq-ovqat mahsulotlari, qishloq xo'jaligi mahsulotlari, kitoblar, dori-darmonlar uchun qo'llaniladi.

QQS dan ozod etiladi:

- ma'muriy-ijtimoiy, tarbiyaviy, madaniy, sport sohalari bo'yicha faoliyat ko'rsatuvchi davlat muassasalari;
- qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi;
- yakka tadbirkorlik, yakka faoliyat ko'rsatuvchi shifokorlar;
- diniy yo'nalishda xizmat qilayotganlar.

Bilvosita soliqqa qo'shimcha ravishda elektroenergiyadan foydalanganlik, televizion reklama qilinganlik uchun soliqqa tortiladi. Ayrim hududlarda dam olish maskanlarini tashkil etish imkoniyatlari bo'lsa, u holda mahalliy hokimiyat turistik yig'imlar yig'ib olishni joriy etadi. Bojxona boji ham iste'mol solig'i hisoblanib, uning asosiy maqsadi ichki bozorni, ishlab chiqarishni, qishloq xo'jaligini himoyalashdan iborat. U davlat siyosati bo'lib, asosiy yo'nalishini ichki bozorni himoyalash tashkil etadi. Bojxona boji keltirilgan tovarlar bahosini ichki bozor bahosiga tenglashtirishdan iborat. Bojxona boji tovar bahosiga qarab olinadi. Ayrim hollarda boj olishda tovarning og'irligi, hajmi hisobga olinadi. Bunday boj ichimliklar, tamaki mahsulotlari, kinofilmlar uchun ham qo'llaniladi. Korxonaning

sof foydasi daromad solig'iga tortiladi. Olinadigan soliq miqdori daromad va xarajat o'rtasidagi farqqa tenglashtiriladi. Daromad solig'i stavkasi — 34 % ni tashkil etadi.

Hisobotning asosini korxonalarining yillik foyda ko'rsatkichi tashkil etadi. Buning uchun har bir korxonaga yillik daromad bo'yicha deklaratsiyani 1-aprel joriy yilgacha soliq organlariga taqdim etadi.

Daromad solig'iga asosiy o'rinlardan birini jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i tashkil etadi. Jismoniy shaxs barcha oladigan daromadlarini hisobga olgan holda daromad deklaratsiyasini soliq organlariga taqdim etadi (davlat budjetining 18 % ni jismoniy shaxslardan undiriladigan daromad solig'i tashkil etadi).

Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i progressiv xarakterga ega bo'lib, stavkalar 0 % dan 56,8 % gacha soliqqa tortilmaydi, agar olingan daromad 18140 frankdan oshmasa va daromad 246770 frankni tashkil etsa, unda yuqori stavka qo'llaniladi. Fransiyada ko'chmas mulk, qimmatbaho qog'oz va boshqa mulklar bo'yicha qilingan operatsiyalardan olingan daromadni soliqqa tortishning boshqacha qoidalari mavjud.

Agar ko'chmas mulk qancha narxda sotilgan bo'lsa, shu baho miqdorida sotilgan yilda soliqqa tortiladi. Uy-joyni sotishdan olgan daromad (foйда) soliqdan ozod etiladi. Agarda uy-joyga egalik qilish muddati 32 yildan ortiq bo'lsa. Ish haqi fondi ham soliqqa tortilish obyekti hisoblanadi. Mahalliy soliq Fransiya soliq tizimining anchagina qismini tashkil etadi. Mahalliy organlar budjeti 80 ming mustaqil budjetdan tashkil topgan, (kommunalar, birlashgan kommuna, departamentlar, regionlar va h. k.) Mahalliy hokimiyat — iqtisodiy hayotning asosiy subyekti hisoblanadi. Mahalliy hokimiyatga qilingan umumiy xarajat 90-yillarning boshida ichki yalpi mahsulotning 10 % ni tashkil etgan. Bu miqdor 1970-yilda 7,3 % ni tashkil etgan. Davlat budjetining 60 % ni mahalliy byudjet tashkil etadi. Mahalliy byudjet dinamikasi quyidagicha ifodalanadi. **Mahalliy soliq tizimini** to'rtta asosiy yo'nalishga ajratish mumkin:

- yer solig'i qurib bitirilgan uchastkalar uchun;
- yer solig'i qurib bitirilmagan uchastkalar uchun;
- turar-joy solig'i;
- mutaxassislik solig'i.

Bu soliq stavkalari mahalliy hokimiyat tomonidan belgilanadi (bosh kengash va mahalliy kengash).

Olingan summalar mahalliy organlar tomonidan belgilangan soliq stavkalariga ko'paytiriladi. Hisoblangan soliq miqdori 3,5 % li yaratilgan qo'shilgan qiymatdan oshmasligi kerak, bu qonun yo'li bilan chegaralangan. Mahalliy boshqaruv organlari yuqorida keltirilgan soliq turlariga **qo'shimcha ravishda soliqlar** va yig'imlarni joriy etishi mumkin, ya'ni:

- maydonlarni tozalash solig'i;
- qishloq xo'jalik palatalarini ta'minlash boji;
- hunar ta'lim palatalarini ta'minlash boji;

- konlarni o'zlashtirishdagi mahalliy yig'imlar;
- elektr yoritkichlar o'rnatganlik uchun mahalliy yig'imlar;
- uskunalaridan foydalanganlik uchun olinadigan boj;
- binolarni sotishdan olinadigan soliq;
- transport vositalari uchun olinadigan boj;
- limit darajasidan oshib ketgan qurilishlar uchun soliq;
- maydonni band qilish chegarasi limit darajasidan oshib ketganligi uchun to'lanadigan soliq;

- departament budjetiga o'tkaziladigan ko'kalamlashtirish solig'i.

Mahalliy soliqqa tortish tizimi ham Fransiyada ancha rivojlangan. Mahalliy budjetning umumiy hajmi mamalakat budjetining 60 % ni tashkil etadi. Mahalliy hokimiyat tashkilotlari o'z hududlarida quyidagi qo'shimcha **soliq va yig'imlarni** kiritishi mumkin:

- hududlarni tozalash solig'i;
- qurilgan joylar uchun yer solig'i;
- qurilmagan uchastkalar uchun yer solig'i;
- uy-joy solig'i;
- kasb solig'i;
- qishloq xo'jalik palatasini ta'minlash boji;
- savdo-sotiq va tovar ishlab chiqaruvchilar palatasini ta'minlash boji;
- hunarmandlar palatasini ta'minlash boji;
- konlarni o'zlashtirish uchun mahalliy yig'imlar;
- elektr yorug'ligini o'rnatish uchun yig'imlar;
- binoni sotish uchun olinadigan soliq;
- avtotransport vositalari boji;
- maydonning solishtirma bandlik chegarasidan oshishidan olinadigan soliq;
- ko'kalamzorlashtirish solig'i.

Mahalliy hokimiyat tashkilotlari budjet daromadlarini rejalashtirayotganda ularga tegishli bo'lgan soliqlar bo'yicha mustaqil ravishda soliq stavkalarini belgilaydilar, ammo ularning yuqori miqdori markaziy hokimiyat tashkilotlari tomonidan belgilangan yuqori darajadan oshmasligi lozim. Amaliyotda mahalliy budjetlarning asosiy daromad manbayi bo'lib quyidagilar hisoblanadi: qurilgan joylar uchun yer solig'i; qurilmagan joylar uchun yer solig'i; uy-joy solig'i va kasb solig'i. Qurilgan joylar uchun yer solig'i, tijorat yoki sanoatda foydalanish uchun mo'ljallangan ko'chmas mulk va joylarning qiymatidan olinadi. Soliqqa tortiladigan qismi joy kadastridagi ijara qiymatining yarmiga teng bo'ladi.

Qo'shilgan qiymat solig'i. QQSni ko'radigan bo'lsak, u butun soliqning 45 % ni tashkil qiladi. QQSning 4 ta stavkasi mavjud:

1. 18.6 % — barcha tovar va xizmatlar uchun.
2. 33.3 % — eng yuqori stavka (avtomobil, alkogol, tamaki mahsulotlari).
3. 7 % — qisqartirilgan stavka, madaniy buyumlar uchun (kitoblarga).

4. 5.5 % — navbatdagi ehtiyot tovarlari va xizmatlariga (oziq-ovqatlar (alkogol va shokoladdan tashqari), dori-darmonlar, binolarga va transport xizmatlari).

QQSdan ozod qilishning 2 xil ko'rinishi bor:

- Batamom ozod qilish;
- QQS — kompensatsiya, eksport qilingan tovarlarga beriladi.

QQSdan 3 xil xizmatlar ozod qilinadi:

- Tibbiyot xizmatlari.
- Ta'lim.
- Xayriya va umumiy tadbirlar.

Shu bilan birga barcha sug'urta qilish faoliyati, lotoreya, kazinolar ozod qilinadi.

Fransiyada 3 mln nafar QQS to'lovchilar mavjud. Hisobotlar oylik muddatda taqdim etiladi. Tovar aylanishiga qarab choraklik topshirilishi ham mumkin. Agar kichik korxonaning QQS 1350 frankni tashkil etsa, u holda QQSdan ozod qilinadi. Mahalliy hunarmandlarning solig'i 20000 frankdan kam bo'lsa, u holda ularga chegirmalar beriladi.

Daromad solig'i. Bu soliq davlat budgetining 20 % ini tashkil etadi. Soliq to'lovchilarning daromadi 7 ta turga bo'linadi:

1. Ish haqi bo'yicha.
2. Yerdan olingan daromad (ijara).
3. Dividend va foiz oborotlaridan olinadigan daromad.
4. Sotishdan olinadigan daromad (bino, qimmatbaho qog'ozlar).
5. Ishlab chiqarish va savdo faoliyatidan olingan daromad, faqat aksionerlik jamiyatlaridan tashqari.
6. Tadbirkorlik faoliyatidan tashqari daromad.
7. Qishloq xo'jaligidan olingan daromad.

Har bir daromaddan tashqari soliq undirishning o'z usullari mavjud. Sof foydani aniqlashda chegirmalarning faqat ishlab chiqarish bilan bog'liq qismi chegiriladi.

Aksionerlik jamiyatlaridan olinadigan soliqlar. Aksionerlik jamiyatlari daromad solig'ining ulushi jami soliq tushumining 10 %ini tashkil etadi. Bu — soliq stavkalarining kamayib borishi bilan bog'liq. Bu soliqqa tortish usuli faqatgina aksionerlik jamiyatlariga tatbiq etiladi. Aksionerlik jamiyati bo'lmagan yuridik shaxslarning daromad solig'i jismoniy shaxslarning daromad solig'ini hisoblash kabi hisoblanadi. Soliqqa tortish obyekti bo'lib, barcha faoliyatlari bo'yicha sof foyda bo'lib hisoblanadi.

Fransiyada soliq tizimi o'ziga xos soliq va yig'imlar majmuasidan iborat. U ko'p yillar davomida shakllanib kelmoqda. Hozirgi vaqtda soliqlarni hisoblash tartibi o'zgaray kelmoqda.

Soliq stavkalari har yili davlatning iqtisodiy holati va siyosatiga qarab qaytadan ko'rib chiqiladi. Fransiya soliq tizimining asosiy belgilari sifatida quyidagilarni aytish mumkin, ijtimoiy himoyaga qaratilganligi, egri soliqlarning ustunligi, daromad solig'ining asosiy o'rni, hududiy xususiyatlarini inobatga olish, soliqlarning qat'iyiligi bilan birga uning egiluvchanligi, im-

tiyoz va chegirmalarning mavjudligi. Fransiya soliq sistemasini ko'rib chiqar ekanmiz, O'zbekiston soliqlari bilan taqqoslaydigan bo'lsak, fransuz soliq tizimi ko'proq samarali ekanligini aytishimiz mumkin.

3. Avstriya Respublikasida soliq tizimi

Avstriya ham boshqa Yevropa davlatlari kabi murakkab soliq tizimiga ega. Ko'pgina soliq Federal xizmat orqali yig'iladi. Mahalliy soliq miqdorining kam qismini tashkil qiladi. Avstraliyaning hamma joyida soliqqa tortish deyarli bir xil.

Soliq solish obyekti huquqiy va jismoniy shaxslar hisoblanadi. Uyushmalar o'zlari olgan barcha daromadlari hisobidan soliq to'laydilar. O'rtoqlik uyushmalari Avstraliya soliq qonunchiligiga binoan bundan mustasno. Shuning uchun ham o'rtoqlik uyushmalari soliq obyekti bo'lib hisoblanmaydi. Har bir o'rtoqlik a'zolari o'zlari alohida olgan daromadlari hisobidan soliq to'laydilar. Korporatsiya daromadi to'g'ridan to'g'ri soliq olish obyekti bo'lib xizmat qiladi.

Avstraliya soliq qonunchiligi barcha huquqiy va jismoniy shaxslarni soliq to'lash bo'yicha turlarga ajratadi. Ayrim yo'nalishlar bo'yicha soliq to'lash majburiy va ayrim hollarda chegaralangan bo'lishi mumkin. Javobgarlik chegaralanmagan hollarda uyushmalar barcha daromadlaridan soliq to'lashga majburlidirlar.

Agar mulkning oxirgi bahosi aniqlanmagan bo'lsa, u holda soliq organlari tomonidan aniqlanadi, bunda baho bozor bahosidan past bo'ladi. Soliq stavkasi — 3,5 %. Agarda ko'chmas mulk aksiya hisobidan biridan ikkinchi uyushmaga o'tkazilsa, bu holda ham mulk bahosi soliq organlari tomonidan belgilanadi. Bu holat ko'chmas mulk bilan faoliyat ko'rsatayotgan uyushmalarga o'tkazilganda ham qaytariladi.

Soliq solishni hisoblashning birinchi bosqichida daromadni aniqlashda tannarxga asoslanadi. Barcha Avstriya uyushmalarida daromad balansiga qarab aniqlanadi. Bunda barcha aktivlar birinchi qiymat ko'rsatkichi bilan ifodalanishi kerak bo'ladi, amortizatsiya ajratmasi farqi bilan nomoddiy aktivlar bir vaqtning o'zida tannarxga o'tkazib yuborilishi mumkin bo'lmaydi, bularning hammasi amortizatsiya ajratmasiga o'tkaziladi. O'rmonchilik va qishloq xo'jaligi hamda sanoat ishlab chiqarish, tijorat uyushmalar nomoddiy aktivlarni 15 yil davomida bir xil miqdorda amortizatsiya ajratmasiga o'tkazadilar.

Avstriya qonunchiligida eksport bilan shug'ullanuvchi korxonalar uchun ayrim imtiyozlar ko'zda tutilgan. Bunday korxonalar barcha xarajatlarning 15 % ni mahsulot tannarxiga debitorlik qarzigaga o'tkazishi mumkin. Daromad olgan vaqtdan boshlab xarajatlar yana foydaga qo'shiladi.

Daromadning bir qismini soliqqa tortilmasdan ham korxonalariga, qishloq xo'jaligi va o'rmonchilik xo'jaligiga berish mumkin. Bunday xaziralari foydani 10 % ni tashkil etadi. Investitsiya xaziralari maqsad yo'nalishida foydalanilmagan bo'lsa, u holda qoldiq summasiga 20 % qo'shiladi.

Xuddi shu shaklda pensiya rezervi shakllanadi. Ish beruvchi o'zgar-tirmaslik majburiyati, qonunda ko'rsatilgan va kelishilgan majburiyatlar asosida pensiyalarni belgilaydi. Pensiya hajmi ishchining oxirgi ish haqi-ni 80 % dan oshmaslik kerak. Sug'urtalash qoidalari asosida pensiya rez-ervi hisoblanadi. Uni hisoblashda yillik 6 % daromadlik stavkasi hisoblana-di. Pensiya rezervi va dam olish nafaqa to'lovi qimmatli qog'ozlar sotib olish uchun ishlatilishi mumkin.

Daromad solig'i haqidagi Avstriya qonuni daromaddan soliq undirish-ning 7 ta kategoriyasini ko'zda tutadi:

- o'rmon xo'jaligi va qishloq xo'jaligi faoliyati;
- mutaxassislik va boshqa xizmatlarni ko'rsatish;
- sanoat va tijorat faoliyati;
- yollanma ish;
- kapital qo'yilmalar;
- mulkni ijaraga berish;
- boshqa manbalar.

Oshgan kapital qiymatidan olgan daromadiga daromad solig'i to'lanadi. Bunday daromaddan faqatgina kapital mulk sotilganda soliq undiriladi (agar asosiy fondlarni sotib olish uchun ishlatilmasa).

Kapital daromadining aniq turlaridan daromad solig'i undiriladi. Agar kompaniya yo firmaning Avstriyada yuridik manzili, ofisi bo'lsa va boshqaruvi shu davlatda olib borilsa, 25 % stavka qo'llaniladi. **Kapital daromadi turlariga Avstriya qonunchiligi asosida quyidagilar kiritiladi:**

- qimmatli qog'ozlar, sertifikat, aksiyalardan olingan daromad;
- firmada faol faoliyat ko'rsatmaydigan hamkorlik a'zolarining daro-madi.

Kapital daromadining ayrim turlaridan 10 % stavka asosida soliq un-diriladi. Bularga:

- depozit qo'yilmalar va boshqa bank operatsiyalardan foizli daromad;
- aniq summaning to'lanishini ifodalovchi talabnomalar, to'lov qayd-nomasi, qimmatli qog'ozlar, vekselar;
- obligatsiya daromadi.

Avstriya hududida daromad manbayidan 20 % soliq undiriladi. Bularga:

- Avstriyada ishlaydigan yoki daromad oladigan yozuvchi, rassom, lektorlarning gonorarlari, mualliflik mukofotlari;
- litsenziya sotishdan olingan daromad;
- kompaniya kengashi a'zolariga to'lanadigan mukofotlar;
- Avstriya hududida ko'rsatilgan maslahat xizmatlaridan olingan daro-mad.

Yuqoridagilar soliq mas'uliyati cheklangan soliq to'lovchilarga tegishli.

Daromad darajasiga qarab daromad solig'ining 5 ta stavkasi qo'llaniladi. Ayrim vaziyatlarda daromadning bir qismidan pasaytirilgan stavka bo'yicha soliq undiriladi. U soliq to'lovchining yalpi daromadining o'rtacha soliq stavkasining yarmiga teng.

Kichiklashtirilgan stavka quyidagilarga qo'llaniladi:

- ustav fondining pay va aksiyalar bo'yicha to'lovlar;
- kapital uchun to'langan dividendlar;
- kompaniya yoki uning ayrim qismining sotilishidan olingan sarmoy-aning o'sishidan daromad, shu shart bilanki, korxonachilik (yoki sotib olinganiga) 7 yildan kam o'tmagan bo'lsa;
- asosiy ishlab chiqarishda foydalaniladigan kompaniyaning aktivi bo'lmagan ayrim qo'yilmalarning sotilishidan olingan daromad.

Kompaniyaning kapital qo'yilmalaridan olingan daromadiga korporativ soliq belgilanmaydi. Bunday imtiyoz daromadning har qanday qismini soliqdan ozod qiladi, shu bilan bir qatorda bitta kompaniya boshqa kom-paniyaga to'laydigan dividendlar ham kiritiladi.

Barcha zararlarni tannarxga o'tkazishda quyidagi qoida amal qiladi. Barcha ishlab chiqarish va tijorat yo'nalishidagi ko'rilgan zararlar maxsus xarajatlar bo'limiga o'tkaziladi. Huquqiy statusning bo'lishi va bo'lmasligidan qat'i nazar, tadbirkorlikning barcha turlari soliqqa tortiladi. Bunday soliq, daromad solig'idan farqli o'laroq, barcha korporatsiya va o'rtoqlik uyush-malar uchun taalluqli. Bunday soliq turidan birgalikda tuzilgan uyushma-lari mustasno. Ular tadbirkorlik solig'iga tortilmaydi. Tadbirkorlik faoli-yati bo'yicha daromad solig'i 13 % ni tashkil etadi. Tadbirkorlik faoliyati bo'yicha soliq to'lovchi tomonidan tuzilgan deklaratsiyaga asosan hisobla-nadi. Soliq to'lovchi avans to'lov to'lashga majbur. Bu soliq miqdori oldingi yildagi soliq miqdoriga bog'liq bo'ladi. Avans har chorakda to'lanadi (10-mart, 10-iyun, 10-sentabr va 10-dekabr), yillik summaning 1/4 qis-mini tashkil etadi. Ish haqi fondidan to'lanadigan soliqqa barcha kom-paniyalar a'zolarining olgan ish haqi miqdori hisobga olinadi. Ish haqi fondidan olinadigan soliq stavkasini mahalliy hokimiyat organlari belgi-laydi. Ammo bu miqdor soliq olish bazasining 2 % dan oshmasligi kerak. Soliq to'lovchilar soliq to'laydigan mulk qiymatini har uch yilda soliq organlariga deklaratsiya ko'rinishida taqdim etishlari kerak.

Qo'shilgan qiymat solig'iga tovarlar va xizmatlar sotuvlari hamda soliq to'lovchining shaxsiy ehtiyojlari va import tortiladi. Shaxsiy ehtiyojlari deb tovarlarning tekinga berib yuborish. Qo'shimcha qiymat solig'i tovar-lar ishlab chiqarishning hamma jarayonida ushlab qolinadi. Aksiyada qo'shimcha qiymat solig'i uchta asosiy stavkaga bo'linadi. Standart stav-kasi 20 % ga teng, 10 % stavka ko'chmas mulk ijara berilganda, oziq-ovqat tovarlar sotilganda qo'llanadi. 32 % stavka transport vositalari sotilganda ishlatiladi.

Qo'shilgan qiymat solig'ida ko'pgina imtiyozlar mavjud. Misol: guruh uyushmalar xolding yo'nalishida tashkil etilgan bo'lsa, u holda soliq olish-da bir xil yagona subyektlar bo'lib ro'yxatdan o'tishi mumkin. O'zining ichi-da mavjud oborotlar soliqqa tortilmaydi. Nazorat qilish kompaniyalari Avstriyaga qarashli bo'lmasligi mumkin. Bunday vaqtda sho'ba firmalar QQSga tortilmasligi mumkin.

Bundan tashqari soliq va yig'implarning boshqa turlari mavjud. Ekvivalent soliq meros miqdoriga qarab olinadi.

Yer solig'i ham choraklar bo'yicha to'lanadi. Mulk meros va sovg'a tariqasida berilsa, u soliqqa tortiladi. Soliq stavkasi meros qiymatiga va qarindoshlik darajasiga bog'liq.

Bundan tashqari Avstriyada ichimliklarga, neftga aksizlar, shaxsiy mulk boshqa shaxslarga sovg'a qilinsa, to'lovlar, gerb, notarial yig'inlari (0,8 % — 1,5 % stavkasi bo'yicha) va sud to'lovlari mavjud.

Avstriyada ko'plab shaxsiy firmalar aksiyadorlik jamiyatiga aylantiriladi yoki ularning tarkibiga o'tkaziladi.

Bu kompaniyalarga Avstriya hukumati nafaqat soliqlardan aniq imtiyozlar, balki daromad va foyda soliqlardan ham ozod bo'lishlariga imkoniyat beradi. Bu tadbirlar ishlab chiqarishning rivojlanishiga olib keladi. Ammo bu soliq imtiyozlari tarkibiy o'zgarishlarga bog'lanadi va chegaralanadi.

4. Belgiyada soliq tizimi

Soliq tizimida asosiy rol korporatsiyalardan olinadigan soliq tushumlari tashkil etadi. Korporatsiyalarning sof daromadlari soliqqa tortiladi. Har qanday tashkilot, uyushma assotsiatsiyalar soliqqa tortiladilar. **Agar ular huquqiy shaxs sifatida davlat ro'yxatidan o'tgan bo'lsalar va bu shaxslar davlat tashqarisida faoliyat ko'rsatsalar ham, ya'ni:**

- bosh boshqarma va shtab-kvartirali Belgiyada bo'lsa;
- foyda keltiruvchi faoliyatning amalga oshirilishi (ishlab chiqarish, tijorat, qishloq xo'jaligi) da tugatilayotgan uyushmalar soliqqa tortilmaydi, agar ular faqat tugatishga oid bo'lgan jarayon ustida faoliyat ko'rsatayotgan bo'lsa. **Kompaniyalarning sotilgan ko'chmas mulklari soliqqa tortiladi:**
- soliqqa tortish subyekti bo'lib quyidagilar hisoblanadi;
- tijorat shakliga ega bo'lgan, barcha korporativ tashkilotlar;
- ochiq va yopiq aksionerlik jamiyatlari va faoliyati chegaralangan jamiyatlar;
- kommunal xizmat ko'rsatish tashkilotlari;
- tadbirkorlik yo'li bilan foydaga ega bo'lgan tashkilotlar;
- Belgiyada ro'yxatdan o'tmagan, ammo ularning shtab-kvartirasi shu davlatda joylashgan uyushmalar va tadbirkorlar, bunday hol juda kam uchraydi. Chunki chet el uyushmalarida foyda solig'iga faqat norezidentlar jalb etiladi.

Korporatsiyalardan soliq olinmaydi, agar:

- korporatsiya huquqiy shaxs bo'lib ro'yxatdan o'tmasa (bunday holda bu tashkilotlarning foydasi, har biri uchun individual soliq deklaratsiyasi qayd etilgan bo'lishi kerak);
 - foydaga ega bo'lmagan tashkilotlar tadbirkorlik bilan shug'ullanmasa.
- Umumiy foyda miqdoriga qarab soliq belgilanadi. Soliq deklaratsiyasida olingan foydadan soliq miqdori hisoblanganda ikki qismga bo'linadi.

Uning bir qismi aksioner jamiyatlariga, qolgan qismi uyushma a'zolarini rag'batlantirishga sarflanib, xarajatlar tannarxga qo'shilmaydi.

Jamiyatning soliqqa tortiladigan daromadi foydadan tashkil topgan va jamiyat ixtiyoriga qoldirgan qismiga va investitsiyalardan olingan daromad.

Korporatsiyalar beradigan dividendlarning umumiy summasidan soliq olinadi. Jamiyatda foydaning bir qismi dividend hisoblanib, qo'yilgan kapitaliga qarab taqsimlanadi:

- qo'yilgan sarmoyaga (investitsiya) qarab kamaytirishga foiz to'lanadi. Jamiyatning umumiy majlis qarori bo'lmagan taqdirda qo'yilgan kapital miqdorining 6 % ni tashkil etadi.

Mukofotlar va beriladigan moddiy rag'batlantirishlar asosan soliqqa tortiladigan foyda qismidan beriladi.

Korxonada foydasi qo'shimcha foyda miqdorida o'sadi. Soliq to'lov yilidagi barcha operatsiyalar uchun qilingan zarar kelgusi yil hisobotiga o'tkazilishi va 5 yil davomida foyda hisobidan qoplanishi mumkin. Kapitalning o'sishi soliq to'lanadigan daromadning bir qismini tashkil etadi.

Sotilganda olingan foyda baholangan summadan ortiq bo'lsa, u holda ortiq qismi soliqqa tortiladi va bu 21,5 % ni tashkil etadi. Asosiy fondlarni sotishdan olingan tushum uch yil davomida qayta sarmoyalansa, bundagi kapitalning o'sishi soliqqa tortilmaydi.

Belgiya kompaniyalari, boshqa uyushmalarning aksiyalariga ega bo'lsa, u holda uyushmaning soliqqa tortiladigan daromadini 95 % dividend summasiga pasaytirish mumkin. Uyushma 50 % dan ortiq aksiya kapitaliga egalik qilsa, u holda 90 % dividendga egalik qilish mumkin.

Belgiyada uyushmalarning tugatilishi hisobiga ham daromad olish mumkin. Kompaniyalarga 95 % (yoki 90 %) sof daromaddan ayirib tashlashga ruxsat etiladi. Bundan tashqari 33,33 % soliq krediti olingan daromad hisobidan beriladi. Soliqning ortiqcha to'langan qismi qaytarilmaydi.

Belgiyada buxgalteriya hisobi qonun prinsiplari asosida boshqariladi. Soliq tashkilotlari soliq va buxgalteriya qonunchiligi bir-biriga to'g'ri kelishini ta'rif etadi. **Korporatsiyalardan olinadigan soliq foyda miqdoriga bog'liq bo'ladi (Belgiya franki):**

- olingan foyda miqdori 1000000 dan oshmasa — 30 %;
- kam bo'lmasa — 38 %;
- olingan foyda miqdori 3600000 dan yuqori, 16600000 kam bo'lmasa — 45 %;
- olingan foyda miqdori 16600000 dan yuqori bo'lsa — 43 % yagona soliq stavkasi qo'llaniladi.

Xolding kompaniyalari o'zlarining xususiy kapitallarining 50 % ni boshqa firmalarga berishi tufayli oladigan dividendlaridan hosil bo'lgan daromadlarining 90 % soliqlardan ozod etilgan. Sho'ba uyushmalarining 50 % aksiyalari boshqa kompaniyalarga qarashli bo'lgani uchun, soliq miqdorini

kamaytirish uchun uyushmalarning bo'linib ketishiga yo'l qo'ymasligi kerak. Chet mamlakatlarda olingan daromad uchun soliq stavkalari 75 % kamaytirilishi mumkin.

Kompaniyalarning o'z aksiyalarini sotib olish hisobiga xarid narxini oshishdan olgan kapital miqdori 43 % stavkada soliqqa tortiladi. Bu qo'shimcha soliqqa kiradi (agar uyushma o'zining tijorat ishlarini to'xtatgan bo'lsa). Buning uchun uyushmalarning barcha qo'zg'almas mulklari qaytadan baholanadi. Ayrim hollarda baholash soliqdan ozod etilishi mumkin.

Aksioner jamiyatlarini tugatish jarayonidagi barcha to'lovlar ularning qo'yg'an kapitalidan (bodali)dan) yuqori bo'lsa, yuqori bo'lgan qismi maxsus stavkalar orqali 43 % yoki 21,5 % soliqqa tortiladi. Belgiya rezidentlari barcha olgan daromadlari hisobidan personal daromad solig'i to'laydilar. Soliq stavkasini belgilashda er va xotinning topgan umumiy daromadi hisoblanganda ularning professional topgan daromadlarining umumiy summasi soliqqa tortilmaydigan darajada bo'lsa, u holda qaysi birining olgan daromadi yuqori bo'lsa, biridan ikkinchisiga o'tkaziladi.

Soliqqa tortishdagi o'zgaruvchan shkaladan ham foydalaniladi. Bunda quyidagi soliq shkalalaridan amalda bo'ladi. Ya'ni 25 % dan — 55 % gacha (munitsipal soliq va 3 % qo'shimcha krizis to'lovlari).

Munitsipal soliq 6—10 % stavkalarda belgilanadi. Oilaviy soliq to'lash majburiyatlari qaramog'idagi odamlar soni uchtdan yuqori bo'lsa kamayadi.

Qo'shilgan qiymat solig'i 21 % qilib belgilangan. Qo'shilgan qiymat solig'ining pasayishi uy-joy quruvchi tashkilotlarga joriy qilinib, bu ko'rsatkich — 12 % ni tashkil etadi. Hayotiy ehtiyojlar uchun zarur bo'lgan mahsulotlar va dori-darmonlar 6 % ni tashkil etadi. Bank sug'urtalari, moliyaviy xizmatlar, ta'lim va salomatlik xizmatlari, davlat soliq xizmatlari qo'shilgan qiymat solig'iga (QQS) tortilmaydi.

Egri soliqlar Belgiya davlati uchun ham katta ahamiyatga egadir. Qo'shilgan qiymat solig'ining qat'iy stavkasi 21 % ga teng. Bundan tashqari bu soliqda uy-joy qurilishida, qishloq xo'jaligi xomashyosi, dori-darmonlar, kitoblar, gazetalar, kommunal xizmatlar, yo'lovchi transport xizmatlari, mehmonxona biznesiga kamaytirilgan stavka belgilangan. Banklar, sug'urta kompaniyalari, yuristlar, o'qituvchilar, vrachlar va kasalxonalar xizmati hamda xalqaro tashish ishlari, samolyot va kemalarning yetkazib berish ishlari QQS dan ozod qilingan.

Aksiz solig'i Belgiyada neft mahsulotlari, elektr energiya, tamaki mahsulotlari, spirtli ichimliklar, vino, pivo, alkogolsiz ichimliklar, qahva hamda tashqi reklamadan va qimor o'yinlaridan olinadi.

To'g'ridan to'g'ri merosxo'rlar uchun meros va hadya solig'i stavkalari 3 % dan 30 % gacha, boshqa merosxo'r toifalari uchun 20 % dan 80 % oralig'ida bo'ladi.

Ro'yxatga olish solig'i yer va imoratlarni ijaraga olish yoki sotish hujjatlarini rasmiylashtirishda olinadi. Soliqning qat'iy stavkasi 12,5 % ga teng. Uncha katta bo'lmagan yer joylari va imoratlar uchun imtiyozlar ko'zda

tutilgan (sotish vaqtidagi yig'im stavkasi — 6 %, ijara vaqtida-1000 belgiya franki yoki bitim qiymatining 0,2 %).

Transport vositalarini ro'yxatga olish solig'i avtomobillar, yaxtalar, samolyotlar va boshqa transport vositalarini davlat ro'yxatiga olinayotgan paytda undiriladi; soliq stavkasi transport vositasiga va ishlab chiqarilgan nasasiga bog'liq bo'ladi. Masalan, avtomobillar uchun soliq summasi 2,5 mingdan 100 ming frankni tashkil etadi.

Avtotransport vositalaridan olinadigan mahalliy soliq barcha avtomobil egalariidan olinadi. Undan tushadigan tushum umumiy magistral yo'llarni ta'mirlashga sarflanadi. Soliqni hisoblash dvigatel quvvatiga (avtomobillar uchun) yoki yuk ko'tarish quvvatiga (yuk transportlari uchun) asosan amalga oshiriladi. Dvigatel quvvati 20 ot kuchidan yuqori bo'lgan yengil avtomobillar uchun, Belgiya qonunchiligiga asosan, soliq summasi 481000 frank hamda unga keyingi har bir ot kuchiga 26000 frank qo'shilgan holda hisoblanadi; yuk avtomobillari uchun turiga qarab har bir 100 kilogramm yuk ko'tarish qobiliyatidan 150 dan 346 frankkacha (eng kam stavka 854 frank) hisoblanadi.

Soliqlarning keyingi guruhi daromad soliqlaridir. Jismoniy shaxslardan olinadigan davlat daromad solig'i rezidentlardan (Belgiyada va chet elda olingan daromaddan) tashqari nerezidentlardan (Belgiyada olingan daromaddan) ham olinadi. Soliq mulkdan, qimmatli qog'ozlardan va boshqa manbalardan tushgan tushumdan hamda ijtimoiy xususiyatga ega bo'lgan imtiyoz va xarajatlar summasi chegirilgan holda, ish haqidan undiriladi. Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i progressiv xususiyatga ega bo'lib, daromad hajmiga bog'liq holda o'zgaradi. Minimal stavka 25 % — 253 ming frank yillik daromad summasiga qo'llaniladi, maksimal stavka 55 % bo'lib, bu 2420 ming frankdan oshgan daromadga nisbatan qo'llaniladi. Davlat daromad solig'idan tashqari ushbu soliq bazasidan mintaqaviy daromad solig'i ham undiriladi, qaysiki uning soliq stavkasi umummilliy soliq stavkasining 6—10 % ni tashkil qiladi va 3 % ga teng bo'lgan krizis badali undiriladi.

Belgiya daromad soliq tizimi amaliyotida oila daromadlarini soliqqa tortish usulini qo'llamoqda, bunda er va xotin daromadlari jami qo'shilgan holda soliqqa tortiladi. **Bu soliq bo'yicha qonunchilikda ikkita imtiyoz ko'zda tutilgan:**

- agar oilaning ikkala oila a'zosi ham kasbiy faoliyatdan daromad olgan taqdirda (kam daromad olgan oila a'zosining daromadi alohida soliqqa tortiladi);

- agar oila a'zolarining faqat bittasi kasbiy daromad olsa, uning daromadining 30 % soliqqa tortiladi, xolos (297000 frank atrofida).

Korporatsiyalarning foyda solig'i Belgiya qonunchiligiga asosan barcha yuridik shaxslardan, boshqaruv tashkilotlariga ega bo'lgan, mamlakat hududida joylashgan kompaniya va tashkilotlardan olinadi. Soliqqa tortiladigan daromaddan kompaniyalar ishlab chiqarish va ishlab chiqarilgan mahsulotni sotish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni chegirish huquqiga

egadirlar. Uning qat'iy soliq stavkasi 39 % ga teng bo'lib, bir qator boshqa stavkalar ham ko'zda tutilgan.

Korporatsiyalarning foyda solig'i stavkalari

№	Kompaniyalarning foyda miqdorlari, BEF	Stavka, %
1	1 mln BEF gacha	28
2	1 mln BEF dan 3,6 mln BEF gacha	36
3	3,6 mln BEF dan 13 mln BEF gacha	41
4	13 mln BEF dan yuqori	39

Belgiyadagi korporatsiya va jismoniy shaxslar foydasini soliqqa tortishning ayrim asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- agarda foyda chet eldan kiritilgan va foyda olingan mamlakatda soliqqa tortilgan bo'lsa, korporatsiya foyda solig'i 25 % ga kamayadi;
- norezidentlardan olinadigan soliq norezident jismoniy shaxslarning daromadidan undiriladi (daromad solig'i stavkasiga nisbatan 6 % qo'shimcha ustama bilan);
- Belgiyada doimiy vakilligi bo'lmagan yuridik shaxslar, chet el hukumatlarining tashkilotlari va boshqa toifadagi norezidentlarning foydasi, 43 % soliq stavkasi bilan soliqqa tortiladi;
- kompaniya tomonidan to'langan vositachilik haqi, mukofot va gonorarlar (agar ularning oluvchilari aniq bo'lsa) soliqqa tortish maqsadida tannarxga qo'shiladi. Agarda pul mablag'larining oluvchilari nomi sir tutilgan taqdirda, ushbu xarajatlar chiqimga qo'shib, maxsus 200 % soliq stavkasi bilan soliqqa tortiladi.

5. Finlandiya Respublikasining soliq tizimi

Iqtisodiy rivojlanishda bo'lgan va Yevropa Hamkorligida faoliyat ko'rsatayotgan rezidentlar uchun Finlandiyada hech qanday chegaralash yo'q. Chet el sarmoyadorlari uchun Finlandiyada chegaralash bo'lmaydi. Agarda chet el fuqarosi dam olish maqsadida Finlandiyada ko'chmas mulkka ega bo'lsa, u holda Davlat Administratsiya palatasidan ruxsat olishi kerak. Shunday qilib, chet el sarmoyalarining Finlandiyaga kirib kelishi uchun barcha imkoniyatlar mavjud. Finlandiyada ko'proq tadbirkorlik rivojlangan bo'lib, ular chegaralangan yo'nalish bo'yicha faoliyat olib boradilar. Tadbirkorlar o'z faoliyatlarini, shuningdek, savdo registrlarida qayd ettirishlari kerak. Ustav kapitalining minimal miqdori 5000 Finlandiya markasini tashkil etadi. Finlandiyada chet el davlatlarining vakolatlarini ochish uchun quyidagi shartlar bajarilishi kerak, uyushmaning yarmisi YES davlatlarining soliq rezidenti bo'lishi lozim. Finlandiyaning rivojlanayotgan rayonlarida kapital qo'yilmalar ishlab chiqarishni rivojlantirishga qaratilgan. Turizm maxsus soliqdan ozod etish yo'li bilan rag'batlantiriladi. Mahalliy hokimiyat tashkilot va korxonalarini rag'batlantirib, imtiyozli kreditlar beradi. Davlat miqyosida maxsus fond tashkil etilib, maslahat

yordami berganligi uchun xo'jalik subyektlarini moliyaviy rag'batlantiradi. Barcha daromad korporativ soliqqa tortiladi. Norezidentlar faqat Finlandiyada olgan daromadlari hisobidan soliq to'laydilar. Uyushma Finlandiya qonunchiligi asosida ro'yxatdan o'tsa, u holda Finlandiya rezidenti hisoblanadi.

Amaldagi qiymatga asosan amortizatsiya ajratma summalari stavkalari belgilangan:

- 30 % ishlab chiqarish mashinalariga;
- 4 % ofis binolariga;
- 7 % bino va inshootlarga;
- 20 % burg'ulash qurilmalariga.

Nomaterial aktivlar uchun 10 yil ichida teng holda amortizatsiya ajratmasi belgilanadi. Bu muddatni qisqartirish ham mumkin. Sotilgandan olingan foydani hisoblash quyidagicha: sotilgan mahsulot qiymatidan ishlab chiqarish xarajatlarning ayirmasi foyda miqdorini belgilaydi. Shu miqdor soliqqa tortiladi. Rezident uyushmalarning barcha daromadlari soliqqa tortiladi. Bir xil foydadan ikki marta soliq olishning oldini olish maqsadida soliq shartnomalari tuziladi yoki bo'lmasa joydagi qonun bayonnomasi bilan reglamentlanadi.

Norezident uyushmalarni soliqqa tortish chegaralangan bo'lib, ular faqat Finlandiya hududida olgan foydalaridan soliq to'laydilar.

Mahalliy soliq stavkasi 15 va 20 % qilib belgilangan, bu asosan mahalliy qonunchilikka bog'liq bo'ladi. Mahalliy soliqlarga: fin cherkovi 1—2 % da, ijtimoiy fondga — 1,9 %, budjetga 80000 fin markasidan yuqori bo'lgan daromaddan — 3,35 %, nafaqa jamg'armasiga — 4,3 %, mehnat birjasiga — 1,5 %.

Davlat miqyosida jismoniy shaxslarning ish haqi daromadi solig'ining stavkasi progressiv stavkalar bo'yicha undiriladi: 7 % dan 39 % gacha. Bunda asosan olingan daromad miqdori soliqqa tortiladigan baza hisoblanadi. Davlat miqyosida ishhaqi daromadidan soliq olinmaydigan daromad joriy qilinib, 43000 fin markasigacha soliq olinmaydi.

6. Niderlandiya soliq tizimi

Niderlandiya davlat qonunchiligida soliq to'lovchilar ikki kategoriyaga bo'linadi: rezidentlarga va norezidentlarga. Huquqiy shaxs rezident hisoblanadi, agar uning boshqaruvchisi mamlakatda bo'lib, ularning nizomi shu davlatda ro'yxatdan o'tgan bo'lsa.

Rezidentlar soliq to'lovchi hisoblanib, daromadlaridan soliq to'laydilar. Norezidentlar Niderlandiya davlatida olgan daromadlaridan soliq to'laydilar. **Xarakterli daromad — bu olingan foyda bo'lib, u:**

- doimiy faoliyatiga va doimiy «predstavitelstva»siga qarab;
- ko'chmas mulk;
- kompaniya tomonidan sotilgan aksiya, agarda norezident shu aksiyaning uchdan bir qismiga ega bo'lsa;

• tadbirkorlikda qatnashsa, ammo aksioner sifatida bo'lmasa.

Rezident uyushmalar o'zlarining qo'l ostidagi sho'balarini birlashtirish hisobiga moliyalash uyushmalarini tashkil etib, soliqqa tortishning yagona obyektiga aylantirishlari mumkin.

Chet el investitsiya strukturalarini aniqlashda Niderlandiya qonunchiligidagi farqlarni e'tiborga olish kerak bo'ladi. Chunki rezident uyushmalari va nerezident uyushmalarni soliqqa tortishda ma'lum tafovutlar mavjud.

Bu tafovutlar shundan iborat:

- rezident uyushmalar kapitali soliqqa tortiladi;
- rezident va nerezidentlar uchun soliq stavkalari bir xil dividend to'lash uchun yuboriladigan foyda soliqqa tortiladi, agar bu foyda sho'ba va ularning bo'limlariga tarqatilsa, soliqqa tortilmaydi;
- niderland uyushmalariga berilgan aksiyalar soliqqa tortilmaydi, sho'ba va jamiyatlarga sotishdan olingan foyda soliqqa tortiladi;
- niderland uyushmalari o'z bo'lim va sho'balariga ega bo'lish huquqiga egadirlar, ammo ular konsolidar foydadan moliya guruhlariga soliq to'lash huquqiga ega emaslar.

Aksioner jamiyatlarni mukofotlashdan xarajatlarni tannarxga o'tkazishda bir qancha chegaralar mavjud. Shuning uchun bunday xarajatlarni qoplash uchun olingan foydadan 25 % ajratiladi. Foiz to'lanadigan xarajatlarga, qarz bilan bog'liq bo'lgan hamda chet el sho'ba korxonalarini moliya bilan ta'minlash, ularni o'zlashtirish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar, dividendlar soliqdan ozod etilgan.

Aksioner jamiyatni tugatish jarayonida ular barcha aktivlarini bozor bahosida sotadilar. Pul mablag'i aksioner jamiyat a'zolari o'rtasida taqsimlanadi. Taqsimlangan foyda dividend bo'yicha soliqqa tortiladi.

Aksioner jamiyatlar foydasini davlat tomonidan aniqlash mumkin, agar barcha bajarilgan shartnomalar, mol-mulk bozor bahosida hisoblanmagan bo'lsa, bu holatda foyda aniqlansa, yashirilgan dividend deb qaralib, dividend bo'yicha soliqqa tortiladi.

Niderlandiya soliq siyosatiga oid savollarni tashkilotlar va uyushmalar o'rtasida muhokama qilish odat tusiga kirib bormoqda.

Bunday soliq siyosatiga oid masalalar quyidagilar bo'lishi mumkin:

- soliqqa tortiluvchi chet el sho'ba uyushmalari o'rtasida foyda me'yorlarining taqsimlanishi;
- sho'ba va asosiy firmalarga qilingan xizmatlar uchun olingan komission.

Bunday mahsulot savdo bo'yicha ixtisoslashgan uyushmalar uchun o'tkazilmaydi.

Foydani ayrim ko'rsatkichlari bo'yicha soliq omilining imtiyozlari mavjud:

- dividendlar to'lanadigan soliq uchun, soliq krediti, bu dividendlar soliq to'lashdan ozod etilgandan keyin kuchga kiradi. Agar soliq krediti olingan soliq summasidan yuqori bo'lsa, u holda ortiqcha qismi uyushma a'zolariga beriladi;

• chet el dividendlari to'lash uchun berilgan soliq krediti — bu foiz va mualliflik gonorarlaridir. Soliq to'lovchi rivojlanayotgan davlatning rezidenti bo'lsa, u holda kredit miqdori chegaralangan bo'lib, 25 % ni tashkil etadi.

Kichik tadbirkorlikda amortizatsiya ajratmasi berilgan imtiyoz stavkasi — 18 %. Bu imtiyozlar davlatlararo qilingan kelishuvlarga ham bog'liq bo'ladi. **Bu esa quyidagi kategoriyalarda ko'riladi.**

- chet elda ko'rsatilayotgan doimiy faoliyat uchun olingan foyda;
- chet eldagi ko'chmas mulkdan olinayotgan daromad;
- chet el qarzi uchun olinadigan foiz.

Davlat organlari joriy yil tugashi bilan, uch yillik soliq miqdorini uzil-kesil aniqlashi lozim. Soliq yo'nalishidagi faoliyatni o'tgan 5 yillik davomida tekshirish mumkin, agar bunday yashirin soliqqa tortish obyekti aniqlansa. Chet el daromadidan aniqlangan bunday hol 20 yil mobaynida ko'rib chiqilishi mumkin. Soliq to'lovchini soliq inspektorining qarori qoniqtirmasa, u holda 2 oy ichida apelatsion sudga murojaat qilishi mumkin. Soliq to'lovchi va davlat organlari apelatsion sud qarori ustidan shikoyat qilishga haqlidirlar va bu to'g'risida Oliy sudga 2 oy ichida murojaat qilishlari mumkin. Agar soliq to'lovchi o'zini jabrlangan hisoblasa, unda tekshiruvni boshqatdan o'tkazishni talab qilishi kelishuvga asosan amalga oshiradi.

Soliq qonunchiligida soliq solishning uch xil turi mavjud:

- ish haqi fondidan soliq;
- yutuqdan soliq;
- dividend solig'i.

O'yin o'tkazadigan muassasalardan olingan yutuq uchun 33 %, lotoreya o'yinidan 25 % soliq undiriladi. Foydani yoki kapitalni taqsimlashda u holda qanday ko'rinishda ochiq yoki yopiq bo'lmagan dividendlardan soliq ushlanadi. Ustav fondi yoki kapitalning pasayish holati vujudga kelsa, u holda soliqdan ozod etish mumkin. Agar aksiyalarni sotib olish bahosi aksioner kapitalidan yuqori bo'lsa, u holda bu oraliqdagi farq dividend hisoblanadi. Ulushli obligatsiyalar ham soliqqa tortiladi. Nerezident uyushmalar bo'limlarining foydasini taqsimlashda dividendlardan soliq undirilmaydi. Ayrim hollarda dividend oluvchi soliqdan ozod etilish huquqiga ega bo'lishi mumkin.

Nerezidentlarning Niderlandiya davlatida olgan daromadlari foiz hisobida ayrim kategoriyalar bo'yicha soliqqa tortilishi mumkin. Niderlandiyada royalti, renta, gonorarlar bo'yicha alohida soliq turlari mavjud emas. Soliq solish summasi dividendlar tomonidan to'langan to'liq miqdor hisoblanadi. Bundan hech qanday chegirma qilishga ruxsat berilmaydi. Dividendlar uchun soliq stavkasi — 25 %. Bu stavka 15,5 % gacha, hatto 0 % gacha qaytarilishi mumkin, agarda oluvchi YES rezidenti bo'lsa yoki davlatlarning Niderlandiya davlati bilan shartnomasi bo'lsa, sof summadan 33 % stavkada soliq olinadi. Soliq to'lovchilar soliq stavkalarini kamaytira-

rish yuzasidan Niderlandiya soliq organlariga murojaat etishlari, bunda soliq stavkalari 15 % gacha kamaytirilishi mumkin.

Qo'shilgan qiymat solig'i stavkasi 17,5 % ni tashkil etadi, oziq-ovqat mahsulotlari, spirtsiz ichimliklar, mehmonxona xizmati, yo'lovchi transport xizmatlari uchun 6 % stavka qo'llaniladi. Qo'shilgan qiymat solig'idan (QQS) ayrim tijorat faoliyatlar, bank xizmati, sug'urta, moliya xizmati, ta'lim, sog'liqni saqlash tizimlari ozod etiladi.

Meros yoki sovg'a sifatida berilgan buyum va ko'chmas mulkdan soliq to'lanadi. Meros va sovg'adan olinadigan soliq stavkalari qarindoshchilik darajasiga qarab belgilanadi. Oilada bolalari va turmush o'rtog'i bo'lsa, ularning daromadi 5 % stavkada soliqqa tortiladi. Jismoniy shaxslar daromadining eng yuqori stavkasi 27 % ni tashkil etadi. Agarda daromad 1564718 gollandiya guldengidan oshiq bo'lsa, soliq stavkalari 68 % tashkil etishi mumkin.

7. Norvegiya qirolligida soliq tizimi

Budjetning daromad qismini to'ldirishda fuqarolardan olinadigan daromad solig'i asosiy o'rinni egallaydi. Norvegiyada olti oydan ortiq yashagan barcha jismoniy shaxslar Norvegiya rezidenti hisoblanib, barcha olgan daromadlaridan daromad solig'i to'laydilar. Chet el fuqarosi va Norvegiya fuqarosi rezident statusiga ega bo'lsa, u holda milliy va mahalliy soliqlar to'laydilar.

Norezidentlar faqat Norvegiyada olgan daromadlaridan soliq to'laydilar. Davlat rezidentlari uchun to'liq soliqdan ozod etish kafolatlangan. Agar shaxs Norvegiya davlati bilan soliq shartnomasini imzolagan bo'lsa va soliq yilida bu shaxs 183 kundan kam bo'lsa, uning daromadidan soliq olinadi. Agarda chet el fuqarosini huquqiy shaxs mamlakati soliq rezidenti tomonidan qabul qilingan bo'lsa, xalqaro shartnoma bo'yicha Norvegiyada ikki tomonlama soliqqa tortishdan himoya qilish uchun shartnoma mavjuddir.

Agar chet el fuqarosi Norvegiya ishlab chiqarish korxonasi orqali ishga qabul qilingan bo'lsa, u holda kelgan kundan boshlab Norvegiya davlatining soliq rezidenti hisoblanadi va barcha soliq turlari bo'yicha soliq to'laydi. Chet el kompaniyalarining olgan dividendlari soliqqa tortiladi. Yakka tartibda olingan daromad (yalpi daromad hisoblangan tadbirkorning mehnat faoliyatidan nafaqa) soliqqa tortish predmeti hisoblanadi. Ishchilar o'z ish haqidan ijtimoiy fondga 7,8 % miqdorida badal to'laydilar. Ozod tadbirkorlar uchun bu miqdor 10,7 % ni tashkil etadi. Agar olingan daromad miqdori 447600 Norvegiya kronasidan oshmagan bo'lsa, soliq stavkasi 7,8 %, nafaqalardan ham ijtimoiy fondga 3 % miqdorida soliq to'lanadi.

Olingan daromad qilingan xarajatlar hisobiga kamayishi mumkin. Bu kamayish olingan barcha daromad qismining 20 % dan oshmasligi kerak. Shu bilan bir qatorda, yana birinchi guruh soliq to'lovchilar uchun soliqqa

tortish minimumi 36000 Norvegiya kronasini tashkil etsa, ikkinchi guruh soliq to'lovchilari uchun bu raqam 29800 Norvegiya kronasini tashkil etadi.

Daromadning qolgan qismi soliq olish bazasiga nisbatan foydalarda kamaytirilishi mumkin, bu — alimentlar va boshqa xarajatlar. Agar jismoniy shaxs chet elda o'zining ko'chmas mulkiga ega bo'lsa, u holda soliq solish chegaralangan bo'ladi. Ko'chmas mulkning 30 % chet elda bo'lsa, u holda olingan foydaning (daromadning) 70 % gina daromad solig'iga to'lanadi.

Aksiya va obligatsiyalardan keladigan daromad 28 % stavka bilan investitsiyadan olingan daromad kabi soliqqa tortiladi.

Daromad deklaratsiyasi joriy yilning 31-yanvarigacha taqdim etilishi kerak. Yakka tadbirkorlar soliq to'layotganliklarini taqdim etuvchi kartochka olishlari lozim, bunda olingan ish haqidan ushlangan soliq miqdorini qayd etish shart. Bunday tartibni tadbirkor har ikki oyda bajarishi kerak bo'ladi. Soliq bo'yicha yakuniy hisob-kitob kelgusi soliq yilining boshida amalga oshiriladi, bunda joriy yilda soliq miqdori ko'proq to'langan bo'lsa, u holda ortiqcha to'langan soliq summasi qaytariladi, agar kam to'langan bo'lsa, u holda ham to'langan summa miqdorida soliq to'lanadi. Qo'shilgan qiymat solig'ini to'laydigan barcha korxonalar QQS to'lovchilari bo'lib, davlat registrlaridan o'tadilar.

Qo'shilgan qiymat solig'i stavkasi 23 % ni tashkil etadi (bunda sotilgan tovarlar, xizmatlar va eksport tovarlar). Bir necha xizmat turlari qo'shilgan qiymat solig'idan ozod etilgan. Bunga: moliyaviy faoliyat, sug'urta xizmati, ta'lim, sog'liqni saqlash va bir qancha malakali xizmat ko'rsatish turlari va eksport operatsiyalari kiradi. Ayrim ishlab chiqarish mashinalari uchun soliq stavkasi 7 % ni tashkil etadi. Kapital mablag'dan olinadigan bu 7 % soliq summasi QQS ga qo'shib olinadi.

Ayrim faoliyat turlari, qishloq xo'jaligi va boshqa turdagi ishlab chiqarish faoliyatlari davlat tomonidan himoyalanaadi. Ayrim korxonalariga eksport faoliyatlarini amalga oshirishda yordam ko'rsatiladi. Tarqoq holda joylashgan ishlab chiqarish korxonalarini rag'batlantirish bilan bir qatorda bu ularning mamlakat ijtimoiy qismlarida joylashishiga ham imkoniyat yaratadi, bu bilan qonunchilik organlari korxonalar tomonidan ijtimoiy fondga to'lanadigan soliq stavkalarini kamaytiradilar. Ayrim hollarda bu soliq stavkalari 0 % ni tashkil etishi mumkin (shimoliy viloyatlarda). Markaziy viloyatlarda bu stavka 14,1 % dan tashkil topadi.

Soliq rezidenti hisoblangan uyushmalar soliq to'lovchilar hisoblanadi. Ular umumiy olingan daromaddan soliq to'laydilar. Norezident uyushmalar esa faqat Norvegiya daromad omillaridan olgan daromadlari hisobidan soliq to'laydilar. Agar uyushmaning boshqarish organi yoki bosh ofisi Norvegiyada joylashgan bo'lsa, u holda kompaniya Norvegiyaning to'liq soliq rezidenti hisoblanadi. Chet el rezidentlarining Norvegiyada olgan daromadlari ham soliqqa tortiladi, agar faoliyat yuritayotgan davlat bilan soliq to'g'risida shartnoma imzolangan bo'lsa.

Korporatsiyalar tomonidan hisob-kitob qilingan hamda tasdiqlangan foyda solig'i to'g'risdagi deklaratsiya hisoblanib, yilning 28-fevraligacha soliq organlariga taqdim etilishi kerak.

Birinchi yil Norvegiyada bo'lgan chet el fuqarosi ham soliqqa tortilishi majburiy hisoblanadi. Agarda chet ellik Norvegiyaning doimiy rezidentiga aylansa, u holda barcha soliq turlari bo'yicha soliqqa tortiladi.

Barcha huquqiy va jismoniy shaxslar har yili soliq to'lashga majburdir (barcha mulklarning haqiqiy xizmati bo'yicha). Aksioner jamiyatlar soliqning bu turidan ozod etilgan.

8. Skandinaviya davlatlari va Daniya qirolligida soliq tizimi

Daniya — soliqlarning yuqori darajasi qo'llaniladigan davlat hisoblanadi. Budjet tushumlarining tuzilmasida qariyb 50 % ni jismoniy shaxslar daromadidan soliqlar tashkil etadi. Soliq majburiyatlarining hajmi soliq to'lovchining statusiga va daromad keltirish manbayiga bog'liq (rezident yoki nerezident). Daniya hududida doimiy yashovchi fuqarolardan tashqari, doimiy turar joyi bo'lmagan, 6 oy mobaynida Daniya territoriyasida yashab turgan fuqarolar rezident deb hisoblanadi. Rezidentlar o'z davlatlarida yoki undan tashqarida olgan daromadlaridan soliq to'laydilar. Daromadning har xil turlariga turli stavkalar qo'llaniladi. **Soliq undirish maqsadida daromadlar quyidagi guruhlariga differentsiatsiya qilinadi:**

- shaxsiy daromadlar, sarmoya daromadi, oddiy soliq olinadigan daromad va aksiyalardan daromad.

Shaxsiy daromadga ish haqi, qaytarilgan soliqlarning hajmi, turar joy narxi, shaxsiy maqsadda foydalangan avtomobil xarajatlari, nafaqalar, tadbirkorlik faoliyatining sof foydasi (xarajatlar va foizli daromadni hisoblamasdan).

Daromad solig'iga davlat, mahalliy hokimiyat va cherkov soliqlari kiradi. Mahalliy hokimiyat va cherkov soliqlarining o'rtacha stavkasi birgalikda 29,5 % ni tashkil etadi.

Daniya hududida doimiy vakolatga ega bo'lgan chet el fuqarolari Daniya rezidenti bo'lib, shu davlat ish beruvchisi tomonidan ishga qabul qilingan taqdirda 6 oydan 3 yilgacha o'z xohishlari bo'yicha ish haqini naqd pul to'lash shaklida maxsus soliq rejimi asosida olishlari mumkin. Maxsus soliq rejimi asosida daromadlardan 25 % soliq undiriladi. Bunday daromadlardan hech qanday chegirmalar qilinmaydi. 3 yillik muddat o'tganda chet el fuqarosiga Daniyada 48 oygacha yana qolishga ruxsat etiladi va uning daromadidan Daniyaning soliq qoidalari asosida soliq undiriladi.

Yillik soliq deklaratsiyasi turar joyga qarashli soliq organlariga hisobot yilidan keyingi yilning 31-may oyigacha, faoliyat bilan shug'ullansa, deklaratsiyani taqdim etish muddati 30-iyungacha.

Oldindan ro'yxatga olgan holda daromad solig'i avans to'lovlar sifatida yil davomida to'lanib boriladi.

Daromad haqida deklaratsiya mahalliy soliq organlariga taqdim etilishiga ko'ra, shu mahalliy soliq organiga may yoki iyun oyigacha to'lanishi kerak bo'lgan soliq summasi haqida xabarnoma yuboradi.

Agar kompaniyaning bosh boshqaruv organi Daniya hududida joylashgan bo'lib, shu davlat qonunchiligi asosida ro'yxatdan o'tgan bo'lsa, kompaniya Daniya rezidenti bo'lib hisoblanadi. Daniya hududidagi va undan tashqaridagi huquqiy shaxslar — Daniya rezidenti sifatida butun daromadi bilan soliq majburiyatiga ega. Nerezident kompaniyalar faqat Daniya hududida joylashgan daromad manbalaridan soliqlar to'lashadi. Bularga yer uchastkalari, mualliflik gonorarlari, dividendlar va boshqa daromad manbalari kiradi. Soliq yuki moliya hisobot yilida olingan daromadlarga taqsimlanadi. Endigina tashkil etilgan korxonaga uchun moliyaviy yili ro'yxatdan o'tish muddatidan boshlanadi.

Daromaddan soliq undirish qoidalari birmuncha murakkab. Soliq undiriladigan daromad — yakuniy hisobotdan olingan bu hisobot davrida korxonaning moliyaviy natijalari ko'rsatilgan daromad. Biznes faoliyati davomida amalda qilingan xarajatlar hajmida kamayib boradi (tadbirkorlikni davom ettirish, saqlab qolish va qo'llab-quvvatlash maqsadida). Lekin dam olish, madaniy hordiq chiqarish maqsadida qilingan xarajatlarining 25 % bazasidan ayirilishi mumkin.

Kapital xarajatlar, odatda, soliq undirish bazasini kamaytirmaydi. Lekin biznes faoliyatini boshlash kengaytirish, marketing tadqiqotlar xarajatlari, ekspertlarga to'langan gonorarlari, ro'yxatdan o'tish uchun boj to'lovi xarajatlari korxonaning soliq undirish bazasini kamaytirishi mumkin. Dividend va foizlar to'liq hajmda chegiriladi.

Eskirgan va sotilishi qiyin bo'lgan obyektlarning soliq undirish bazasi bir yilda 12 % ga kamayishi uchun korxonaning buxgalteriya kitoblari bo'yicha moddiy zaxiralarning sof qiymati hajmini kamaytirish mumkin.

Bu chegirma keyingi moliyaviy yilning yalpi daromadiga qo'yilishi kerak, keyingi chegirma soliq bazasini kamaytirish zaruriyati bo'lganda qilinadi. Bunday imtiyoz keyingi yilning daromadi hisobidan daromaddan soliq undirishni kamaytirishda qo'llanilishi mumkin.

Kapital daromadidan umumiy qo'llaniladigan stavkalar asosida 34 % korporativ solig'i undiriladi. Sotish qiymatini sotib olish qiymati farqini kamaytirish yo'li bilan daromad hisoblanadi.

Ish beruvchi to'liq ish kun ishlagan har bir ishchi uchun nafaqa fondiga har oy Daniya kronasida to'lovlarni to'lashi shart. Korporativ salmog'ini hisoblash vaqtida nafaqa fondiga to'lanadigan to'lovlarning hammasi chegiriladi.

Hamma kompaniyalar va ularning chet eldagi sho'balari uchun daromad solig'i hisobotining avans to'lovdagi shakli majburiy hisoblanadi. Boshqa kompaniyalar olgan daromadidan hisoblash yoki avans shaklida to'lashni tanlashi mumkin. Olgan daromadidan soliqlarni to'laydigan kompaniyalar agar soliqlarni to'liq to'lamagan bo'lsa, to'lanmagan soliq summasidan 11,75 % hajmida pena to'lashga majbur bo'ladi.

Moliyaviy yilning 6 oyidan kechiktirmasdan korporatsiyalarning daromad solig'i haqida «Soliq deklaratsiyasi» soliq organiga topshirilishi shart. Agar moliyaviy yilning yakunlanish muddati 1-yanvardan 31-martga to'g'ri kelsa, bunday deklaratsiyani taqdim etishning oxirgi muddati — 1-iyul. Taqdim etilgan deklaratsiyalarning qayta ko'rilishi va qayta hisoblanishi 31-iyulgacha o'tkazilishi mumkin.

QQS bo'lgan moddiy zaxiralar bilan operatsiya olib boradigan va yillik daromadi 20000 Daniya kronasidan oshgan korxonalar QQS to'lovchi sifatida ro'yxatdan o'tishlari kerak. QQS stavkasi 25 % belgilangan. Tovarlarini eksport qilish, tibbiy, maorif, yo'lovchi transport, moliya, sug'urta va hokazo xizmatlar QQSdan ozod qilinadi. Import tovarlardan QQS 25 % stavkada undiriladi. Hisobot chorak yakunlanishiga qadar 10 kun muddatligida soliq organlariga har chorakda QQS deklaratsiyasi taqdim etiladi. Agar QQS to'lanmagan yoki qisman to'lanmagan bo'lsa, jarima undiriladi. Agar QQS ortiqcha summa bilan to'langan bo'lsa, qo'shimcha foiz to'lovi bilan qoplanadi.

Er-xotin juftligining mulk solig'i har biridan alohida undiriladi. Mulkka merosxo'rlikdan soliq bor mulkdan undiriladi, qachonki vafot qilgan shaxs Daniya rezidenti bo'lsa, faqat Daniya hududida joylashgan mulkdan undiriladi, qachonki, vafot qilgan shaxs Daniya norezidenti bo'lsa, rezidentlik statusi soliq undirish bazasiga ta'sir ko'rsatmaydi. Ko'chmas mulkka merosxo'rlik vafot qilgan shaxsga qarindoshlik darajasi asosida 15 % dan 36,25 % gacha stavkada to'lanadi.

Sovg'alardan sovg'a oluvchining daromadi sifatida soliq undiriladi. Lekin o'z turmush o'rtog'iga, ota-onasiga yoki farzandlariga qilinadigan sovg'alar maxsus soliq bilan 15 % stavkada undiriladi. Sovg'a qiluvchi va sovg'ani oluvchi Daniya rezidenti yoki mulk Daniya hududida joylashgan bo'lsagina, bunday soliq to'lanadi. Farzandlarga sovg'alarning bir yillik hajmi 41000 Daniya kronasidan oshmasa, soliq undirilmaydi.

9. Italiya soliq tizimi

Italiyaning hozirgi soliq tizimi 1980-yillar oxirida shakllangan. Odatdagi vazifalarni amalga oshirishdan tashqari u ma'lum milliy xususiyatlarini saqlab qolgan holda Italiya iqtisodiyotining G'arbiy Yevropa umumiy bozoriga kirishi uchun zarur moliyaviy sharoit yaratishi kerak edi.

Dunyodagi ko'pgina rivojlangan mamlakatlarda bo'lgani singari Italiyada davlat daromadlarining muhim manbalaridan biri — jismoniy shaxslardan undiriladigan daromad solig'i hisoblanadi. U progressiv xususiyatga ega bo'lib, kalendar yil davomida jismoniy shaxslar oladigan sof daromad yig'indisini hisobga oladi. Bunda fuqarolarning shaxsiy yeridan olgan daromadlari, shaxsiy kapitaldan, yollanma ishlardan, tadbirkorlik faoliyatidan va boshqa manbalardan tushgan daromadlari jamlanadi.

O'z navbatida, shaxsiy yerdan olgan daromadlari, yer uchastkalaridan va qurilishdan tushgan daromadlardan tashkil topadi. Birinchisi, yerga

egalik qilishdan yoki agrar faoliyat yuritishdan kelib tushadi. Ikkinchisi, binolar va inshootlarni bevosita egasi tomonidan ekspluatatsiya qilishi va ularni ijaraga berish natijasida olingan daromadlardan tashkil topadi.

Yerga egalik solig'ini hisoblashda faqat qishloq xo'jaligi faoliyati uchun yaroqli yerlar inobatga olinadi. Qurilish solig'ini hisoblaganda shahardagi uylar, dala hovlilar hisobga olinadi, biroq qishloq xo'jalik mahsulotlarini saqlash inshootlari, ishlab chiqarish va savdo korxonalarini uchun yordamchi qurilish inshootlari, omborlar va qo'riqxonalar hamda molxonalar bundan mustasno.

Tadbirkorlik faoliyatidan daromad aholining shu faoliyat bilan shug'ullanuvchilariga tegishli bo'lib, soliqlar sof foydadan hisoblanadi. Faqat kasbiy faoliyat bo'yicha, masalan, vrachlik yoki advokatlik amaliyoti va ijodiy mashg'ulotda haqiqiy xarajatlar chegirib tashlanadi. Jismoniy shaxslardan daromad solig'i stavkalari progressiv xususiyatga ega. Ularga inflatsiya indeksini hisobga olib, har yili o'zgartirish kiritiladi.

1993-yilda — 7,2 mln liragacha daromadga 10 % stavkasida, 7,2 mln liradan — 14,4 mln liragacha 22 %, 14,4 mln liradan 30 mln liragacha 27 % va undan yuqorilariga 50 % gacha soliq solinadi. 1980-yillarda daromad solig'ining mutlaq stavkasi 62 % ga yetgan.

Oilasida boqimandalari bor yoki 5,1 mln liradan kam oluvchilar soliq imtiyozlaridan foydalanadilar.

Daromad solig'ini to'lovchilarning o'zlari soliq to'g'risidagi deklaratsiyani to'ldirish yo'li bilan hisoblaydilar va soliq tashkilotlariga taqdim etadilar.

Yuridik shaxslardan daromad solig'i daromadliligi bo'yicha ikkinchi bevosita soliq hisoblanadi. Bu soliq mutanosib bo'lib, budjetga 36 foiz belgilangan stavkada to'lanadi. Daromad solig'ini aniqlashda ish haqi yalpi daromaddan chegirilib, foydaning sherigi, ya'ni kompaniya direktorining to'lovlari hisobga olinmaydi. Ilmiy teshkirish ishlariga sarflar to'la chegiriladi. Zarur bo'lganda zararni keyingi yil foydasiga qo'shib yuboriladi, bu 5 yil davomida amalga oshiriladi. Bu soliq — umumdavlat solig'idir.

Italiyaning egri soliqlaridan qo'shilgan qiymat solig'ini birinchi navbatda ko'rsatish mumkin. Soliqqa tortish uchun qo'shimcha qiymat tovar va xizmatlar sotuvidan tushgan foyda, tovar hamda xizmatlar tannarxi o'rtasidagi farq sifatida hisoblanadi. Soliq tadbirkordan ishlab chiqarish yoki kommersiya doirasiga o'tish davrida olingan tovarlar qiymatining o'sishi miqdorida undiriladi.

Iste'mol uchun zarur tovarlarning ayrim turdagi egri soliqlar (aksiz solig'i) tovarlarga qo'llaniladi. Masalan, ularga o'tkir alkogol ichimliklari, pivo, gugurt, bananlar, qurilish materiallari, elektroenergiya, neft va neft mahsulotlari kiradi. Shunday qilib, jismoniy va yuridik shaxslardan daromad soliqlari, yer va ko'chmas mulklarni soliqqa tortish bitimlari hamda iste'mol tovarlari uchun egri soliqlar mamlakat daromadining asosiy qismini ta'minlaydi.

Ko'chmas mulk qiymatini oshirganligi uchun soliqlar 1970-yillarning o'rtalarida joriy qilindi. Bu soliqlar o'sib boruvchi shkala bilan pog'onama-pog'ona qo'llaniladi. Soliqqa tortish obyekti sifatida Italiyada ko'chmas mulklarning (bino, inshoot, bo'sh qurilish maydonlari va boshqalar) dastlabki qiymati va pirovard bahosi o'rtasidagi farq xizmat qiladi.

Mamlakatning turli joylarida mahalliy organlarning moliyaviy ahvoriga qarab hamda reklama faoliyatining maqsadi va turlariga ko'ra soliq stavkasi turlicha.

Avtotransport solig'i ham davlat, ham mahalliy tarzda mavjud. Bunga barcha yuridik va jismoniy shaxslar — avtotransport egalari tortiladi. Soliq stavkasi silindr hajmi va motor quvvatiga (ot kuchiga) qarab farqlanadi. Jamoat maydonlaridan foydalanganlik uchun soliq mahalliy hokimiyatga qarashli jamoat joylarining hajmi, joylashgan yeri va foydalanish maqsadlariga qarab mahalliy hokimiyat tomonidan o'rnatiladi. Soliq stavklarini aniqlash uchun jamoat maydonlari sinf va kategoriyalarga ajratiladi.

Tamg'a yig'imi har qanday davlat va ma'muriy dalolatnoma, hujjat va reyestrlarni olishda to'lanadi. Uni olish turlicha: tamg'ali qog'oz yoki suv belgisi bor qog'ozlardan foydalanganda, tamg'ali markalarni undirishda, pochta yig'imlarini to'lashda va boshqa to'lovlar. Uning stavkasi hujjat va bitim summasiga bog'liq.

Ro'yxatdan o'tkazish yoki rasmiylashtirish yig'imlari reyestr tashkilotlari tomonidan o'rnatiladi va rasmiylashtirish uchun, ya'ni ma'lum dalolatnomalarni davlat reyestrlariga yozish uchun xizmat qiladi.

Davlat komission yig'imlari ayrim ma'muriy dalolatnomalarga joriy qilinadi: pasport berish, haydovchilik guvohnomasini berish, muzlatgichlarga egalik qilish uchun ruxsatnoma berish va boshqalar. Yig'imlar hujjatlarni berishda va yangilashda amalga oshiriladi. Yig'imlar uchun odatda maxsus markalar qo'llaniladi.

Mahalliy litsenziya yig'imlari jamoat joylarida mavsumiy savdo qilish huquqini olish uchun joriy qilinadi.

Vorislik va hadya qilish uchun soliq ikki qismdan iborat bo'lib, ular bir vaqtda qo'llaniladi. Birinchi qism yangi mulk egasiga o'tish qiymatiga bog'liq. Soliqqa tortilmaydigan minimum bu yerda 120 mln lirani tashkil etib, keyin 3 foizli minimal va 27 foizli maksimal stavkali o'sib boruvchi shkala bo'yicha amal qiladi.

Ikkinchi qism qarindoshligiga bog'liq bo'lib er-xotin, bolalari va otanalari undan ozod qilinadilar.

Maqsadli yig'imlar ham mavjud. Masalan, maktab uchun soliq yig'imi, davlat yer uchastkalaridan foydalanganlik uchun yig'im va boshqalar.

Italiyada soliq undirishda soliq reyestri shunday hollarda foydalani-ladiki, qachonki soliq to'lovchi bevosita soliqni to'lamaganda yoki yig'imlarni to'lashda undan ushlab qolganda. Bunday holatda soliq boshqar-masi maxsus reyestrda ro'yxatga olib, to'lovni ta'minlaydi. Reyestr mahalliy soliq byurosi ishchilari tomonidan tuzilib, unda ro'yxatga olingan dalil-

lar hudud soliq boshqarmasiga beriladi. Soliqlarni soliq reyestriga kiritish bilan foizlar, qo'shimcha yig'imlar va pul jarimalari undiriladi. Agar to'lov o'z vaqtida kelmasa, unda soliq to'lovchiga ogohlantirish yuboriladi, keyin majbur qilish chora-tadbirlari qo'llanilib, to'lamasa jarima qo'llaniladi. Bunday hollarda soliq tashkilotlari soliq qonunchiligini buzgan shaxsning mol-mulkini musodara qilib, aukSIONda oshkora sotishi mumkin.

Bulardan tashqari, Italiya qonunchiligida soliqqa tortiluvchi daromad-ni yashirsa, jinoiy xususiyatga ega bo'lgan alohida huquq me'yorlari joriy qilinadi.

Soliq xususida qonunbuzarlik quyidagi holatlarda juda og'ir hisoblanadi:

- daromadi 50 mln liradan oshganda deklaratsiya to'ldirmasa;
- buxgalteriya yozuvlari bo'lmasa;
- soxta jarayon hisob raqamlaridan foydalansa va ko'chirma olsa;
- daromadini ataylab past ko'rsatsa.

Bunday dalillar ishni sudga uzatish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Italiya — soliqqa tortish sohasidagi iqtisodiy qonunbuzarliklar. Italiya-da iqtisodiy, shu jumladan, soliqqa tortish sohasidagi qonunbuzarliklarni ochish va surishtirish ishlarini olib borish Davlat politsiyasi va Karibiner-lar Korpusi bilan birgalikda Moliya vazirligi strukturasi-ga kiradigan Moliyaviy Gvardiya Bosh Qo'mondonligi shug'ullanadi. **MGBQning asosiy funksiyalari quyidagilar:**

- 1) moliyaviy maxinatsiyalarni ogohlantirish;
- 2) moliyaviy qonunbuzarchilik bo'yicha surishtirish ishlarini olib borish.

MGBQ mustaqil faoliyat olib boradi, shuningdek, operativ qidiruv ish-larini olib borish doirasida o'z faoliyatini politsiyaga mos ravishda yurita-di. MGBQning boshqa bo'limlardan farqi — bu qator qonunchilik aktlari tomonidan berilgan cheklanmagan huquqlar, bular orasida 07.01.1929-yil Qonunda ko'rsatilgan iqtisodiy qonunbuzarlikni to'xtatish normalari asosiy o'rin egallaydi.

MGBQ ofitserlariga soliq inspeksiyasini fiskal funksiyasi, operativ ish-larni o'tkazish va jinoiy ishlarni surishtirish borasida politsiya huquqlari berilgan.

Ular quyidagi huquqlarga ega:

- 1) hech qanday to'siqsiz korxon, firma va banklardagi hujjatlarga sud rozilgisiz soliqqa tortish obyekti tekshirish huquqiga ega;
- 2) quyidagi qonunbuzarlikka qarshi mustaqil operativ surishtirish ish-larini olib borish:

- soliqqa tortishdan daromadni bekitish;
- fiktiv bankrotlik;
- chet elga va chet eldan pul vositalarini o'tqazish bo'yicha maxinat-siyalar va boshq.

Daromadlarni soliqqa tortishdan berkitish faktlari ochilgan holda uning summasi 50 mln liradan ko'p bo'lsa, MGBQ ofitseri mustaqil ravishda

ma'muriy jarima belgilashi va materiallarni ma'muriy byuroga jo'natish huquqiga ega.

10. Ispaniya soliq tizimi

Ispaniya ma'muriy bo'linish jihatidan 17 ta avtonom hududga bo'lingan bo'lib, o'z navbatida, ular — 56 ta viloyatni o'ziga birlashtiradi. Lekin avtonom hududlar o'zining mavqeyi darajasi bir xil emas. Mamlakatda Navarra va Baskov boshqa avtonomiyalar ichida kattaroq avtonomiya huquqiga ega bo'lib, bu hol ularga turli xil hududiy va mahalliy soliqlarni joriy qilish huquqini berdi. Shuningdek, ular o'zlari federal soliqlarni yig'ib, qonun bilan belgilangan foizini o'z vaqtida federal budjetiga o'tkazib beradilar. Ulardan keyingi guruhga Kataloniya hududi kiritilib, ularga ham soliq stavkalarini tartibga solish huquqi berilgan. Uchinchi guruhga esa o'z hududlarida mustaqil soliq siyosatini yurgizish huquqi berilmagan. Ular Federal soliq qonunchiligiga qat'iy rioya qilib boradilar.

Ispaniya o'zining ma'muriy-hududiy bo'linish jihatidan 3 pog'onali soliq tizimiga ega. Mamlakat aholisi va korporatsiya federal, mintaqaviy va mahalliy soliqlarni to'laydilar. Federal soliqlarni nazorat qilish avtonomiyalar va viloyatlarda joylashgan Davlat soliq xizmati xodimlariga yuklatilgan.

Hududlar moliyaviy manbayini mustahkamlash maqsadida 1994-yilda Ispaniyada qisman soliq islohotlari o'tkazildi va ayrim federal soliqlarni hududlarda joriy qilish belgilandi. Shundan so'ng Federal soliqlarning besh turi qoldi.

Ispaniya budjetining asosiy daromad qismini jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i ta'minlaydi. Jismoniy shaxslar daromadidan olinadigan soliqlar Federal budjet daromadining 38 % ni tashkil qiladi.

Soliqqa tortish bazasidan oiladagi har bir bola uchun va 65 yoshdan katta bo'lgan har bir qariya uchun 20 ming pesetgacha chegirib tashlanadi. Shuningdek, bir yillik daromaddan ijtimoiy sug'urta va kasaba uyushmasi uchun to'lovlar summaları 250 ming peset yoki 5 % dan ko'p bo'lmagan miqdorda, dori-darmon uchun esa hujjatlashtirilgan xarajatlarnig bir qismi chegirib tashlanadi.

Daromaddan soliq hisoblanayotganda ko'chmas mulk qiymatining 2 foizi qo'shib hisoblanadi.

Daromad solig'i yakka tartibda yoki oilaviy juft bo'lib to'lanadi. Soliqqa tortilmaydigan minimum yillik daromaddan birinchi holatda (yakka tartibda) 400 ming peset, ikkinchi holatda (er-xotin) 800 ming pesetni tashkil qiladi. Daromadning o'sib borishini hisobga olib, 16 stavkali progressiv shkala joriy qilingan. Uning minimal stavkasi 20 %, maksimal stavkasi 56 % ni tashkil etadi. Yakka tartibda fuqaroning olgan daromadi bir yilda 9550 pesetdan oshganda; oilaviy juftlikning daromadi 11000 pesetdan oshganda eng yuqori soliq stavkasi qo'llaniladi.

Federal budjetga tushgan daromad solig'ining 15 % hududiy budjetga o'tkazib beriladi.

Korporatsiya foydasidan olinadigan soliq asosiy to'g'ri soliqlardan biri bo'lib, uning stavkasi 35 % ni tashkil qiladi. Kooperativlar uchun soliq stavkasi 26 % gacha kamaytiriladi. Investitsiya jalb qilinganda 5 % soliq imtiyozlari qo'llaniladi. Qo'shimcha tashkil etilgan har bir ishchi o'rin uchun soliqqa tortish bazasi 15 ming pesetga kamaytiriladi. Shuningdek, madaniyat sohasiga ayniqsa, kino ishlab chiqarish, ta'lim va kadrlarni kasbga tayyorlash sohalariga sarf qilingan sarmoya uchun ham imtiyozlar belgilangan. Korporatsiya foydasidan olinadigan soliqlar federal budjet daromadining 8,2 % ni tashkil qiladi.

Qo'shilgan qiymat solig'i Ispaniya federal soliq tizimida asosiy o'rinni egallaydi. Hozir qo'shilgan qiymat solig'i 16 % qilib belgilangan. Lekin oziq-ovqat mahsulotlari, madaniy va jismoniy tarbiya (sport) tadbirlari, yotoqxona va transport xizmatlari uchun qo'shilgan qiymat solig'i 7 % miqdorida qo'llaniladi. Asosiy ehtiyojlar uchun zarur mahsulotlar: non, sut, tuxum, don, meva, sabzavot, dori-darmon, kitoblar, ro'znomalar, davlatga qarashli binolar uchun QQS 4 % gacha tushiriladi.

Ko'pgina mamlakatlar singari Ispaniyada ham ichki tovar oboroti mahsulotlari (eksport operatsiyalaridan tashqari) qo'shilgan qiymat solig'iga tortiladi. Kasalxonalarda ko'rsatiladigan tibbiy xizmatlar, moliyaviy, bank va sug'urta operatsiyalari, ta'lim sohaları qo'shilgan qiymat solig'iga tortilmaydi. Qo'shilgan qiymat solig'i federal budjet daromad qismining 24,9 % ga teng.

Ispaniya federal budjeti bilvosita soliqlardan ikkinchi asosiy soliq bo'lib, aksiz solig'i hisoblanadi, u federal budjet daromad qismining 13,2 % ni tashkil qiladi. Yevropa mamlakatlaridagi kabi aksiz solig'i alkogol ichimliklaridan, tamaki mahsulotlari, yoqilg'i, avtomobillar va boshqa ayrim mahsulotlardan to'lanadi.

Yuqorida qayd etilgan to'rt xil soliq Ispaniya federal budjetining 84 % dan ko'prog'ini tashkil qiladi. Qolg'anini bojxona bojlari, soliq to'lovlarini o'z vaqtida to'lamaganliklari uchun pena va soliq bo'lmagan to'lovlar tashkil qiladi.

Hududiy soliqlar tarkibini Kataloniya budjetining 1995-yil holatida misol qilib ko'rish mumkin. Kataloniya budjeti daromadlarini ikki guruhga bo'lish mumkin. Kataloniya hukumati tomonidan o'rnatilgan xususiy soliqlar hududning moliyaviy ahvolini mustahkamlash maqsadida o'tkazilgan.

Meros yoki sovg'a tarzida o'tgan mol-mulk soliqlari budjetda 34200 mln peset yoki 2 % ni tashkil qilgan. Soliq stavkasi — 7,65 % dan 34 % gachani tashkil qiladi. Soliq miqdorini aniqlashda eng katta imtiyozlarga to'g'ri keladigan merosxo'rlar belgilangan.

Federal hukumat bilan kelishilgan holda viloyatlar boshqa mayda soliqlarni kiritish huquqiga ega. Masalan, hayotni sug'urtalash solig'i. Uning stavkasi bir yilga 0,2 % ni tashkil qiladi. Agar sug'urta summasi 17000 pesetdan oshib ketsa, soliq stavkasi 0,5 % gacha oshiriladi.

Tahlil natijalari yuzasidan aytish mumkin, mintaqalarga ayrim daromad manbalari berilishiga qaramay Ispaniyada soliqlarni «tepadan pastga» qayta taqsimlash sodir bo'lmoqda. Mahalliy soliqlar ichida Kataloniya viloyatlarida o'rnatilgan uchta asosiy soliqlarni ko'rsatish mumkin. Bu, eng avvalo, ko'chmas mulk solig'i: mintaq hudud chegarasidagi yer joylari va imorat qurilishlariga joriy qilinadi. 1995-yil Kataloniya mahalliy budjetida shu soliqdan 74069 mln peset tushishi ko'zda tutilgan, bu mintaq daromadining 14,9 % ni tashkil etadi. Mulklarni baholash ishlarini kadastr boshqarmasi amalga oshiradi. Stavkalarni differensiyalashgan munitsipalitet tomonidan tartibga solish ishlari amalga oshirib boriladi.

Bu soliq turi mahalliy budjetning 3,4 % ni yoki 16677 mln pesetni keltirishi rejalashtirilgan. Bu soliqni tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi yuridik va jismoniy shaxslar to'laydilar. Bu soliq miqdori ko'pgina omillarga: faoliyat turiga, egallangan bino yoki imoratning kattaligiga, energiyaning iste'mol miqdoriga, korxonaning joylashish yeriga mintaqa koeffitsiyentiga va boshqalarga bog'liq.

Mahalliy soliqlardan yer va joylarning narxi o'sib borishi tufayli joriy qilinadigan soliqni aytib o'tish mumkin. Bu soliq yer joylarining egasi o'zgariganda, kadastr narxining oshirilgan qiymati hisobidan olinadi.

Jamiyat ahamiyatidagi binolarni qurish solig'i xarajatlarni qoplash uchun joriy qilinadi. Shaxsiy xususiyatdagi xizmat xarajatlarini qoplash uchun ushbu soliqlar kiritilgan. Masalan, chiqindilarni olib ketish solig'i, aholi yashaydigan uylar atrofini asfalt qilish xarajatlari shu joyda yashovchi uy egalari bo'linadi.

Qo'shimcha mintaqaviy soliqlar faqat yuqori boshqaruv organlarining ruxsati bilan kiritiladi.

Ispaniya soliq tizimi 3 darajadan iborat: davlat, viloyat va mahalliy (munitsipal).

Davlat budjeti bir necha manbadan shakllanadi. To'g'ri soliqlar davlat xazinasini tushumlarining 47,2 % ni tashkil etadi, shu jumladan, daromad solig'i — 38 %, kompaniyalardan soliq — 8 %, jismoniy shaxslarning mulkiga soliq (nerezidentlardan tashqari). Egri soliq davlat xazinasini tushumlarining 40,3 % ni tashkil etadi, shu jumladan, QQS — 25 %, maxsus soliqlar (spirtli ichimlik va tamaki mahsulotlarga aksizlar, ayrim transport vositalari), boj to'lovlari.

Boshqa daromadlar ham muhim o'rin egallaydi, jumladan, to'lov muddati o'tkazib yuborilganligi uchun pena to'lovi. Daromadi 1 mlrd pesetdan oshiq bo'lgan soliq to'lovchilar «yirik» deb hisoblanadi. Eksporti 20 mln pesetdan oshiq bo'lgan soliq to'lovchi eksportchilar davlat reyestriga kiritiladi. Ularning ro'yxati har bir soliq inspeksiyasida bor.

Ko'chmas mulkka, iqtisodiy faoliyatiga, transport vositalariga, yerga, imoratlarga, qurilish ishlarini olib borishga, ma'muriy faoliyat uchun soliqlar mahalliy hokimiyatlar bilan o'rnatiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida rivojlanish bir xil bo'lmaydi. Agar ayrim korxonalar va tarmoqlarda ko'tarilish kuzatilsa, ayrimlarida esa depressiya

davri kechishi mumkin. Shu vaziyatda tezkorlik bilan butun nazorat ishini, birinchi navbatda, tekshiruvlarning samaradorligini ta'minlaydigan, soliq yig'implari hajmi ko'zda tutilgan tarmoqlarda, korxonalarda jamlash kerak. Kadrlar bilan ishlash tajribasi juda qiziqarli. Soliq xizmatining personal inspektorlari va soliq agentlariga bo'linadi. Soliq agenti o'rta maxsus ma'lumotga ega bo'ladi. U mutaxassislik darajasi uncha yuqori bo'lmagan ishlarni bajaradi, masalan, maxsus vazifaga tegishli faktni aniqlash, axborot yig'ish, soliq to'lovchilar haqida axborot yig'ish va maxsus blankalarni to'ldirish.

11. Shvetsariya soliq tizimi

Shvetsariya — konfederatsiya (markaziy shtat) va 3000 munitsipalitetlardan (tumanlardan) iborat bo'lgan 26 ta kantonlardan (viloyatlardan) tuzilgan konfederativ davlatdir. Shvetsariya federalizmi prinsipiga asosan mamlakatda uch pog'onali soliqqa tortish joriy qilingan.

Soliqlarning taqsimlanishi

Daromad va mulk solig'i	Iste'mol va egalik qilishni soliqqa tortish
Konfederatsiya	
Daromad solig'i	Qo'shilgan qiymat solig'i
Kapital va foyda solig'i	Tamaki solig'i
To'lov manbayidan olinadigan soliq	Pivo solig'i
Tamg'a yig'imi	Bojxona boji
Kantonlar	
Daromad solig'i	Transport vositalari solig'i
Jon boshi solig'i	It egalari olinadigan soliq
Kapital va foyda solig'i	Tomoshadan olinadigan soliq
Meros solig'i	Tamg'a yig'imi
Ko'chmas mulk solig'i	
Munitsipalitetlar	
Daromad solig'i	Transport vositalari solig'i
Jon boshi solig'i	It egalari olinadigan soliq
Kapital va foyda solig'i	Tomoshadan olinadigan soliq
Meros solig'i	Tamg'a yig'imi
Ko'chmas mulk solig'i	

Soliq huquqini aniqlash konstitutsiya orqali boshqariladi. Uning qoidalariga asosan, uchala organ ham bir-biroviga xalaqit bermasdan faoliyat yuritadi, soliq to'lovchilar bo'yidagi yuk esa soliqqa tortishning iqtisodiy chegaralaridan o'tmaydi. Konfederatsiyaning har tomonlama huquqi hisoblangan yig'implarni joriy qilishdan tashqari, kantonlarga ham har qanday soliq turlari bo'yicha soliq solishga ruxsat berilgan. Ular o'zlarining soliq qonunchiligini yaratish huquqiga egalik qiladilar. Munitsipalitetlarga esa o'z soliqlarini yig'ib olish huquqini kantonlarning konstitutsiyasi aniqlaydi.

Konfederatsiyaning soliq daromadlari strukturasi quyidagicha edi:

- qo'shilgan qiymat solig'i — 29,1 %;
- to'g'ri soliqlar — 23,6 %;

- bojxona bojlari — 14,9 %;
- hisob-kitob solig'i — 10,1 %;
- tamg'a yig'imi — 4,5 %;
- boshqalar — 5,5 %;
- soliqlardan tashqari yig'imlar — 12,3 %.

Shvetsariyada QQS — umumiy foydalanish va iste'mol uchun soliq bo'lib, tovar importi taqsimoti va ishlab chiqarishning barcha bosqichlarida olinadi. Bu soliq bo'yicha uchta stavka mavjud: qat'iy — 6,5 %, mehmonxona sektoridagi xizmatlar uchun maxsus stavka — 3 % va oziq-ovqat, spirtsiz ichimliklar, qushlar, baliq, don, tibbiyot tovarlari, poligrafiya mahsulotlari uchun pasaytirilgan — 2 %. Bojxona bojlari import tovarlar kabi eksport operatsiyalaridan ham qat'iy stavkalar bo'yicha olinadi.

To'g'ri soliqlardan jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i hamda yuridik shaxslardan olinadigan foyda va kapital solig'i muhim ahamiyatga ega. Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'ini Shvetsariyada foydali faoliyatni amalga oshiradigan barcha shaxslar to'laydilar. Maksimal stavka 11,5 % ni tashkil qiladi. Foydadan olinadigan federal soliq esa progressiv soliq bo'lib, uch darajali shkala bo'yicha undiriladi. Manba solig'i 3,63 % stavka bo'yicha undiriladi. Maksimal stavka jami foydaning 9,8 % dan oshmasligi kerak. Kapital soliq proporsional soliq hisoblanadi. U olingan kapitaldan hamda balansda ko'rsatilgan va ko'rsatilmagan zaxiralardan olinadi. Soliq stavkasi soliqqa tortiladigan kapital summasining 0,08 % ga teng.

Daromaddan olinadigan soliq va sof aktivlar — davriy soliqlar, shuning uchun ular ma'lum bir aniq vaqtda yig'ilishi kerak. Kantonlarda federal baza stavkasi bo'yicha va kantonlar hamda munitsipalitetlarning qo'shimcha stavkalari bo'yicha hisoblangan soliq summasidan ham jismoniy shaxslarning daromad solig'i to'lanadi. Barcha kantonlar vaqtinchalik Shvetsariyada «manba»da ishlayotgan chet el fuqarolari daromadlaridan mulk o'sishidan olinadigan daromaddan soliq to'lashlari kerak. Jismoniy shaxslar lotoreya solig'ini to'laydilar. Shu bilan birga barcha kantonlar meros va hadya solig'i hamda transport vositalaridan olinadigan soliqni undiradilar.

12. Luksemburgda soliq tizimi

Luksemburgdan soliq tizimida budjetni daromad qismining foydadan olingan soliq tushumi tashkil etadi. **Foyda solig'ini to'lovchilar:**

- ochiq va yopiq turdagi aksionerlik jamiyatlari;
- mas'uliyati cheklangan jamiyat;
- kooperativlar;
- ayrim boshqa turdagi huquqiy shaxslar;
- soliq to'lamaydiganlar;
- to'la jamiyat;
- kommandit jamiyati;

- foyda olmagan tashkilotlar.

Korporatsiya solig'i va boshqa soliqlarni barcha tashkilot a'zolari to'laydilar. Xolding uyushmasiga alohida soliq turi qo'llaniladi.

Rezident uyushmalarning barcha daromadlari u qayerda olinganligiga qaramasdan soliqqa tortiladi. Norezident uyushmalar esa faqatgina Luksemburgda olgan foydalari hisobidan foyda solig'i to'laydilar. Rezidentlangan uyushmalarga quyidagilar kiradi. Ular Luksemburgda ro'yxatdano'tgan bo'lishligi yoki bo'lmasa shtab kvartirasiga ega bo'lganlar kiradi. Rezident bo'lmagan uyushmalar yuridik manzilga va shtab kvartiraga ega bo'lmagan tashkilotlardir.

Soliqqa tortiladigan daromad miqdori ichki imkoniyatlar va qilingan hisobot orqali amalga oshiriladi. Olib boriladigan hisobot yagona bo'lmay, har bir firmalar uchun alohida olib boriladi, agar u yagona Yevropa uyushmasi talablariga zid bo'lmasa.

Luksemburg qonunchiligida foydadan olinadigan soliq uchun foydani taqsimlash va uni qayta taqsimlash jarayonlari yoki bo'lmasa, korxonalarni tugatishdan oladigan foyda farqlanmaydi. Soliqqa tortiladigan foyda miqdoriga olinadigan mukofotlar summasi ham kiradi. Agar ular uyushmalarda mehnat shartnomasi asosida ish yuritayotgan bo'lsa, bundan mustasno.

Luksemburgda kapitalning ortishi yoki kamayishini foydaning ortishi yoki kamayishida muhim ko'rsatkich deb qaralmaydi. Demak, uning ortishi yoki kamayishida alohida soliqqa tortish ko'rsatkichlari amal qilmaydi. Dividendlar va foydani taqsimlashda hamda shunga o'xshash to'lovlarda bir rezident uyushmalarning shakllanishi bilan ikkinchisining yo'q bo'lib ketishlikdagi olingan foyda soliqqa tortilmaydi. Agarda xarid qiluvchi uyushma to'lovchi uyushmalar aksiyasiga ega bo'lsa va bu umumiy ko'rsatkichni 10 % tashkil qilsa, yoki bo'lmasa, xarid qilinadigan aksiyaning bahosi 50 mln Luksemburg frankiga ega bo'lsa. Bunday imtiyoz rezident uyushmalariga ham taalluqli, agar ular 10 % rezident bo'lmagan uyushmalarning aksiyasiga ega bo'lsa.

Chet el aktivlari bo'yicha foydadan (daromaddan) to'lanadigan soliq (dividend, qarz, kredit va obligatsiya uchun to'lanadigan foiz)da soliq to'lovchi «global usuldan» foydalanishi mumkin. Buning ma'nosi shuki, soliq to'lovchi chet mamlakatda olgan daromadining umumiy summasini va bunga soliq to'lanmagan qismini ham hisobga olinadi. Bu usul faqatgina chet elda olgan daromad omillari uchun qo'llaniladi.

Buning uchun soliq to'lovchi chet elda to'lanadigan soliq miqdorida soliq krediti oladi. Ammo olinadigan soliq krediti 25 % stavkasi to'langan soliq miqdoridan yuqori bo'lmaydi. Agar undan yuqori bo'lsa, xarajatga kiritiladi. Beriladigan soliq krediti Luksemburgda to'lanadigan daromad solig'ining 20 % dan oshmasligi kerak.

Aksiyalarni sotishdan kapital o'sishining hosil bo'lishi soliqdan ozod qilinadi (rezident va norezidentlar uchun). Bu imtiyoz shu paytda beriladiki, unda har bir uyushma 25 % aksiyaga ega bo'lib, uning qiymati 250

mln Luksemburg frankidan kam bo'lmaydi. Xarajatlarning tarkibiy asoslarini quyidagilar tashkil etadi: kredit miqdoriga bog'liq bo'lmagan stavkalar, ishchi va xizmatchilarning ish haqi, sug'urta to'lovi, majburiy sug'urta bazasini o'tkazish, pensiya jamg'armasiga to'lov, ijara to'lovi, soliqlar, chet davlatlarda to'langan soliqlar, agarda ularga soliq kreditlari berilmagan bo'lsa, Luksemburg munitsipal solig'i, ko'chmas mulk solig'i va h. k. yig'imlar.

Obligatsiya, veksel va uzoq muddatga mo'ljallangan har xil qo'shimchalardan olinadigan daromaddan avans solig'i to'lanmaydi. Avans soliq stavkalari dividend uchun 15 %, asosiy manbadan 17,65 % olinadi. Royalti solig'ini faqat norezidentlar to'laydilar. Soliq boshqarmalari Luksemburgda norezidentlar oladigan foydalarning barcha turlariga soliq so'lishi mumkin.

Korporatsiya ham munitsipalitetlarga daromad solig'i to'laydi. Mamlakatda stavkalarining hammasi differensiallashtirilgan. Eng yuqori stavka 10 % ni tashkil etadi. Jismoniy shaxslar olgan daromadiga nisbatan soliqqa tortiladilar. Norezidentlar uchun faqat Luksemburgda olgan daromad qismi soliqqa tortiladi. Soliq manbayini aniqlashda er va xotin daromadlari birgalikda hisoblanadi va soliqqa tortiladi.

Jismoniy rezidentlar o'z buyumlariga 0,5 % stavka asosida soliqqa tortiladilar. Ko'chmas mulk esa rasmiy qiymat asosida belgilanib, soliqqa tortiladi. Qo'shilgan qiymat solig'i standart bo'lib, u 1 % ni tashkil etadi. Malakali xizmat ko'rsatish sohasida bu miqdor — 12 %, gaz va elektr energiya ta'minotida — 6 %, iste'mol mahsulotlari, gazeta va jurnallar, mehmon-xona nomerlari va passajirlarga xizmat ko'rsatish sohalari — 3 % li stavkalarda soliqqa tortiladi. Qo'shilgan qiymat solig'iga tortilmaydigan tashkilotlar: bank xizmatlari, sug'urta va moliyaviy xizmatlar, ta'lim, sog'liqni saqlash va boshqa turdagi tijoratsiz faoliyatlar.

13. Buyuk Britaniya soliq tizimi

Soliqqa tortish ilmiy nazariyasi ilk bor G'arbda — Buyuk Britaniyada paydo bo'lgan. Bu 17-asrda jamiyatda soliqlarning o'rni va ahamiyati to'g'risidagi bahslardan boshlangan. Soliq nazariyasiga eng katta hissa qo'shgan inson — **Adam Smit**. U aytgan edi — «**Soliq to'lovchi uchun bu quldorlik emas, ammo ozodlik**».

1990-yildan boshlab Buyuk Britaniyada «jonli» soliq kiritildi, bunda 18 yoshga yetgan aholi kiradi. Bu soliq miqdori mahaliy hokimiyat xarajatlariga bog'liq. Ammo bu tajriba natijasi yaxshi chiqmadi va 1993-yilda yangi munitsipal soliqlari joriy qilindi. U mulkning bozor qiymatiga va balog'atga yetgan oila a'zolarining soniga qarab hisoblanadi. Bir qator oilalar kategoriyasiga sezilarli imtiyozlar beriladi.

Mulk sakkizta baholash kategoriyalardan birida aniqlanadi va differensial stavka bo'yicha soliqqa tortiladi. Federal soliqlar budjetlarning xarajat

qismining asosiy manbasi hisoblanadi. Mahalliy budjetlarda federal soliqlar chegirmasi 70—90 % ni tashkil etadi.

Buyuk Britaniyada soliq tizimi 19-asrdayoq shakllangan edi. Biroq u ham tanaffuslarni boshidan kechirdi. Soliq islohotlari 1965 hamda 1973-yillarda amalga oshirilgan bo'lib, 90-yillarda soliqqa tortishda jiddiy o'zgarishlar qilindi. Buyuk Britaniya soliq tizimi ikki pog'onali bo'lib, ular umumdavlat va mahalliy soliqlarni tashkil etadi. Umumdavlat soliqlarining asosini jismoniy shaxslardan undiriladigan daromad solig'i, korporatsiyalar foydasidan olinadigan soliqlar, kapital o'sishidan olinadigan soliqlar, neftdan olinadigan daromad soliqlari, meroslardan olinadigan soliqlar, qo'shilgan qiymat solig'i, boj, aksiz solig'i, tamg'a yig'imlari tashkil etadi. Ular soliqlar orqali undiriladigan tushumlarning 90 % ni tashkil etadi. Mahalliy soliqlar hissasiga asosan mol-mulk solig'i to'g'ri kelib, ushbu soliq turi umumiy undiriladigan soliqlar miqdorining 10 % ni tashkil etadi.

Buyuk Britaniyada aholidan undiriladigan daromad solig'i davlat budjetining 3/2 qismini to'g'ri soliqlar ko'rinishida tashkil etadi. Yuqori soliq turi 1799-yilda Napoleonga qarshi olib borilgan urushni moliyalashtirish maqsadida vaqtinchalik joriy etilgan bo'lib, 1842-yildan boshlab ingliz soliq amaliyotida uzil-kesil tasdiqlandi.

Buyuk Britaniyada daromad solig'i qismlarga bo'lib to'lash shaklida qabul qilingan, qaysiki daromad solig'i manbalariga qarab olti qismga bo'linadi, har bir qism alohida tartibda undiriladi (dividendlar, renta, ish haqi va boshqalar). Daromadlardan undiriladigan soliqlarni taqsimlashdan asosiy maqsad daromadlar manbayini aniq hisobga olishni tashkil etadi. **Olti qismli daromad quyidagi tartibda belgilanadi:**

A — qism. Bu — mulkdan olinadigan daromad, ayniqsa, yer, qurilish va inshootlar, kvartira to'lovlari, yashash joylarini ijaraga olish kabilarni o'z ichiga oladi.

B — qism. O'rmon xo'jaligidan tijorat maqsadlarida foydalanishdan olinadigan daromadlar.

D — qism. Davlat qimmatbaho qog'ozlaridan olinadigan daromadlar.

E — qism. Ishlab chiqarish tijorat faoliyatidan olinadigan daromadlar.

Ushbu qism tarkibiga daromadlarning bir qancha turlari kiradi va ulardan olinadigan soliq ham olti qismga bo'linadi:

- savdo va tijoratdan olinadigan daromad solig'i (misol uchun do'kon xo'jayinining foydasidan olinadigan soliq);

- o'z kasbiy xizmatini ko'rsatishda olinadigan daromaddan olinadigan soliq (misol uchun advokat yoki vrachning daromadlari);

- olinadigan foizlar yoki aliment to'lovlarining qabul qilinishini soliqqa tortish;

- xorijiy davlatlarda mavjud bo'lgan qimmatbaho qog'ozlardan olinadigan daromadlarni soliqqa tortish;

- xorijiy davlatlarda mavjud bo'lgan mulkdan olinadigan daromadlarni soliqqa tortish;

• yuqorida ko'zda tutilmagan daromadlarning boshqa turlaridan olinadigan soliq.

F — qism. Ish haqi, nafaqa va boshqa mehnat daromadlaridan olinadigan soliqlar.

G — qism. Buyuk Britaniya kompaniyalaridan olinadigan dividendlar va boshqa to'lovlardan undiriladigan soliqlar.

Daromad solig'i yalpi yillik olinadigan daromaddan qonun bilan belgilangan imtiyoz va chegirmalarni olib tashlagandan so'ng undiriladi. Shu sababli ular ishlab topilgan va investitsion (ishlab topilmagan) turlarga bo'linadi.

Daromad solig'ining undirilishi ish haqi ko'rinishida bo'lsa, oylik maosh bunga manba bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli soliq deklaratsiyasi to'ldiriladi.

14. Irlandiya soliq tizimi

Odamlar Irlandiya to'g'risida o'ylaganlarida, birinchi navbatda, elflar, to'q «Ginnes» bilan to'ldirilgan katta krujkalar ko'z oldilariga keladi. Faqat imtiyozli soliqqa tortish tizimi emas. Shunga qaramay, Irlandiya Yevropa davlatlari orasida eng imtiyozli soliqqa tortish tizimiga ega. Soliq nazoratchilaridan bekinishni xohlagan kishilarga Irlandiya fuqaroligini qabul qilish hech qanday qiyinchilik tug'dirmaydi. Ko'p hollarda bu jarayon ushbu davlat hududida muqim yashashga intilishni tasdiqlaydi. Lekin Irlandiya sizni muqobil offshor zonangiz bo'lishi sizning holatingizga bog'liq.

Agar siz ijod egasi bo'lsangiz unda bu holat siz uchun juda qulay. Ko'p yillar mobaynida ijod egalari uchun Irlandiya soliq jannati bo'lib hisoblangan, chunki ular o'z ijodlaridan olgan daromadlaridan soliq to'lamaydilar.

Agarda siz ko'chmas mulk sohasidagi soliqdan bojxona izlayotgan bo'lsangiz, unda oxirgi 20 yil mobaynida Irlandiya hukumati qator soliq sxemalarini qabul qildi. Bu loyihalar o'sha davrda turib qolgan iqtisodiy sektorlarni jonlantirish maqsadida qabul qilingan. Amerikalik ishbilarmon sarmoyadorlar ayrim tijorat loyihalari bilan tanishga o'xshaydilar: masalan, Dublin bojxona terminidagi xalqaro moliyaviy xizmatlar markazi loyihalari. Lekin boshqa loyihalar oddiy yashash joyi sektoriga aynan yo'naltirilgan.

Yevropa davlatlarining soliq tizimlari bir-biridan tubdan farq qiladi. O'tgan asrning 80-yillariga kelib soliq islohotlari o'tkazilib, ularni bir-biriga yaqinlashtirishga harakat qilindi. Misol uchun Italiya umumiy bozorga kirish uchun o'zining soliq tizimini keskin o'zgartirdi, ya'ni boshqa Yevropa davlatlari soliq tizimiga yaqinlashtirdi. Iqtisodiy birlashish an'anasi va xalqaro xo'jalik aloqalarining kengayishi ularning ikkiyoqlama soliq solish siyosatidan voz kechishlariga olib keldi. Yevropa davlatlarining iqtisodiyoti va aholisining yashash tarzidan kelib chiqib, umumiy xususiyatlari o'rganildi. Ularda o'ziga xos turdagi soliqlardan to'g'ri va egri soliqlar,

ya'ni bevosita yoki bilvosita soliqlar, shuningdek, qo'shilgan qiymat solig'i hamda fuqarolardan undiriladigan daromad soliqlari mavjud.

Amaliyotda barcha davlatlarda soliqlar uch darajali ko'rinishga ega bo'lib, ular umumdavlat soliqlari, federal soliqlar, shuningdek, hududiy soliqlarga bo'linadi. Shu o'rinda ta'kidlab o'tish kerakki, har bir davlatning soliq tizimi o'ziga xos xususiyatlarga egadir.

15. Shvedsiya soliq tizimi

Shvedsiyada barcha kompaniyalar Patent va Ro'yxatdan o'tish bo'limida yuridik shaxs maqomini olish uchun ro'yxatdan o'tishlari shart. Odatda, kamida 50 % boshqaruvchi direktorlar va bosh direktorlar Yevropa Ittifoqi yoki Yevropa davlatlari rezidentlari bo'lishlari shart. Shunga qaramay direktorlar kengashining ko'pchiligi Shvedsiya rezidenti bo'lmagan shaxslarga va Patent bo'limlari tomonidan qoidaga mustasno tarzda berilishi mumkin.

Eng ko'p uchraydigan tashkiliy huquq shakli — bu faoliyati cheklangan kompaniyalardir. Ularning ikki turi mavjud: ochiq faoliyati cheklangan kompaniyalar va xususiy faoliyati cheklangan kompaniyalar.

Daromaddan olinadigan milliy soliq rezidentlardan barcha foydadan, rezident bo'lmaganlardan esa Shvedsiya manbalaridan olingan foydadan chegiriladi. Kompaniya soliq rezidenti hisoblanadi, agar u Shvedsiyada tashkil topib (ro'yxatdan o'tib) yoki Shvedsiya hududida doimiy vakolatxonasiga ega bo'lsa.

Soliq stavkasi korporatsiya foydasidan 28 % miqdorida belgilangan. Kompaniyaning taqsimlangan va taqsimlanmagan foydasini soliqqa tortishda farq yo'q. Shuningdek, korporatsiyalar uchun boshqa hech qanday mahalliy soliqlar mavjud emas. Foyda umum qabul qilingan buxgalteriya hisobi prinsiplariga binoan soliqqa tortish maqsadida ozgina tartibga solish bilan aniqlanadi.

Amortizatsiya ajratmalari summasi vositalar, patentlar, savdo markalari, firma imidjlari uchun yiliga 20 % stavkali to'g'ri chiziq usuli bilan yoki balans qiymatini kamaytirish usuli bilan 30 % stavkada hisobdan chiqariladi.

Shvedsiya kompaniyalaridan olingan dividendlar soliqqa tortilishdan ozodlar. Shuningdek, chet eldagi filiallaridan olingan dividendlar ham (minimal aksiya paketi 25 % dan kam bo'lmasa), agar filial 15 % dan kam bo'lmagan stavka bo'yicha soliqqa tortilsa, soliqqa tortilishdan ozod etilishi mumkin.

Ish beruvchi o'z ishchilari (shvedsiya rezidentlari) uchun ijtimoiy fondlarga yalpi ish haqidan qo'shimcha to'lovlar va imtiyozlar qiymatini qo'shgan holda 33 % miqdorida to'lovlar to'lashga majbur. Shvedsiyada ishlayotgan Yevropa ittifoqi fuqarolari Yevropa ittifoqi qonunchilik aktlari bilan boshqariladi. Kamaytirilgan to'lovlar stavkasi yoshi 65 yoshdan oshgan fuqarolar

uchun mehnat va tadbirkorlikda olingan daromadidan 21,39 % miqdorida belgilangan. Shvedsiyaning ba'zi bir shimoliy qishloq rayonlarida amaldagi stavka 5—10 % gacha kamaytirilishi mumkin.

Chet elda to'langan daromad solig'i kapitaliga qonunchilikda soliq krediti o'rnatilgan. Chet el dividendiga nisbatan soliq krediti faqat manbadan olingan soliq summasiga beriladi, chet el korporativ solig'i summasiga emas.

Soliq deklaratsiyasi har yili taqdim etiladi. Soliqlar moliyaviy yil davomida hisoblaniladi. Soliq xabarnomasi moliyaviy yil yakunida beriladi va soliqdan bo'lgan barcha qarzlari eng kechi bilan aprelda to'lanishi kerak. Sug'urta to'lovlarini ijtimoiy fondlar organlaridan ro'yxatdan o'tgan chet el kompaniyalari yiliga bir marta to'lashlari mumkin (bir to'lov bilan). Fuqarolardan olinadigan daromad solig'i har xil qatlamdagi budjet daromadida salmoqli o'rin tutadi. Jismoniy shaxslar soliqqa tortish uchun Shvedsiya rezidenti hisoblanadilar, agar ular shu davlatda yiliga 183 kundan ziyod bo'lsalar.

Shvedsiya rezidentlari shu yerda va undan tashqarida olgan daromadlaridan, norezidentlar esa faqat Shvedsiya hududida olgan daromadlaridan mahalliy va munitsipal daromad solig'ini to'lashlari shart.

Shvedsiya norezidentlari shu yer manbalaridan olingan daromadlaridan, shuningdek, ko'chmas mulk operatsiyasidan olingan daromaddan, ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovlardan, pensiya va boshqa ko'rinishdagi kapital daromaddan daromad solig'i to'laydilar.

Jami daromadga qo'shiladigan oylik maosh barcha to'lovlar, nafaqa va natural ish haqidani iborat (bozor qiymatida baholanadigan). Chet el to'g'ri soliqlari, chet elda to'langan har xil soliq turlari bo'yicha Shvedsiya milliy va munitsipal daromad solig'i summasi chegarasida soliq krediti olinishi mumkin. Soliq krediti soliq bitimlariga binoan chet elda to'langan soliqlar miqdorida munitsipal daromad solig'i hisobidan kafolatlanadi. Er-xotinlar alohida-alohida soliqqa tortiladi.

209100 shved kroni miqdoridan oshmagan daromad munitsipal soliq stavkasi bo'yicha taxminan 32 ta soliqqa tortiladi. Shu summadan oshgan daromad 25 % stavkada soliqqa tortiladi. Shunday qilib daromad solig'ining maksimal stavkasi (milliy va munitsipal) — 57 %.

Kapitaldan olingan daromad alohida — 30 % stavka bo'yicha soliqqa tortiladi.

Shvedsiya hududida faoliyat vaqti to'liq 6 oydan kam bo'lsa, cheklangan soliq javobgarligiga ega bo'ladi. Ish beruvchi tomonidan Shvedsiyada ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovlardan 25 % stavka bo'yicha soliq ushlab qolinishi shart. Yollanib ishlayotgan norezidentlar soliq organlariga daromadi to'g'risida deklaratsiya taqdim etishga majbur emaslar. Ijtimoiy fondlarga soliqning asosiy qismini ish beruvchi to'laydi, ammo yoshi 65 yoshgacha bo'lgan ishchilar 3,95 % individual tibbiyot sug'urtasini va 1 % nafaqa ta'minoti to'lovlarini to'lashlari shart.

Kapital o'sishi realizatsiya narxi va xarid narxi o'rtasidagi farq kabi hisoblanadi va 30 % stavka bo'yicha soliqqa tortiladi. Odatda, ko'rilgan zararni 70 % chegiriladi. Norezidentlar Shvedsiyada joylashgan ko'chmas mulkdan olingan daromaddan soliq to'laydilar. Agar Shvedsiya rezidenti rezidentlikdan chiqsa, unda Shvedsiya aksiyalaridan olingan foydadan jo'nab ketish kunidan boshlab 10 yil mobaynida ayrim hollarda kamaytirilgan stavka bo'yicha soliqqa tortilishi mumkin. Sarmoyadan olingan daromad (foiz va dividendlar) odatda yagona 30 % stavka bo'yicha soliqqa tortiladi. Hech qanday imtiyozlar mavjud emas.

Barcha fuqarolar yollanib ishlashdan olgan daromadiga, amaliyotda soddalashtirilgan deklaratsiya formalari qo'llanilishiga qaramasdan, deklaratsiya tuzishlari shart. Fuqarolarning ko'p qismi uchun deklaratsiya topshirish muddati avgust oyi qilib belgilangan. To'lanishi kerak bo'lgan summa uchun soliq xabarnomasi, soliq organlari tomonidan sentabrda jo'natiladi. To'lanmagan soliq summasi keyingi yil birinchi oy maoshlaridan ish beruvchi tomonidan undiriladi. Individual tadbirkorlar qoldiq soliq summasini aprelgacha mustaqil ravishda to'laydilar. Ortiqcha to'langan soliq summasining qoplanishini tartibga solish maqsadida, soliq xabarnomasi yana besh yil saqlanadi.

Shvedsiyaning qo'shilgan qiymat solig'ini soliqqa tortish tizimi Yevropa hamjamiyati ichida soliqqa tortish tizimiga mos. QQS ga tortiladigan 1 mln shved kronidan ortiq oboroti bo'lgan korxonalar mahalliy soliq organlaridan QQS to'lovchi sifatida ro'yxatdan o'tishlari shart. Agar oboroti 1 mln shved kronidan kam bo'lsa, ro'yxatdan o'tishlari shart emas. Oddiy QQS stavkasi — 25 %. Kamaytirilgan stavka oziq-ovqatlar va turizm xizmatlari uchun 12 %. Gazeta nashrlari uchun past stavka — 6 %. QQS hisoboti uning to'lovini tasdiqlovchi hujjatlar bilan birgalikda har oyda taqdim etiladi.

Turmush o'rtog'i tomonidan meros qilib olingan mulk 280000 shved kronigacha bo'lgan va har bir bolalari uchun 70000 shved kroni (qo'shimcha 1000 shved kroni 18 yoshgacha bo'lganlar uchun) miqdoridagi mulk soliqdan ozod etiladi. Shunga o'xshash qoidalar sovg'alarga nisbatan ham qo'llaniladi. Bahosi 10000 shved kronidan oshmagan sovg'alar soliqqa tortilmaydi. Rezidentlar 800000 shved kronidan yuqori bo'lgan, Shvedsiyada joylashgan va undan tashqaridagi mulklarning sof qiymatidan 1,5 % stavkada soliq to'lashlari shart. Aylanma kapitalni tashkil etadigan mulk soliqqa tortilmaydi. Har xil fondlar va xayriya tashkilotlari 25000 shved kronidan oshgan sof mulk qiymatidan har bir mulk uchun 0,15 % stavkada soliq to'laydilar.

Norezidentlar shu soliqni faqat Shvedsiyada joylashgan mulk uchun to'laydilar. Aksiyalar foydasini hisoblashda eng past bozor bahosi bilan baholanadi. Baholashning alternativ usuli — xarid narxining 97 % ni tashkil etib, u barcha aksionerlar portfelini baholashda qo'llaniladi. Soliqqa tortish bazasi — biznesni yuritish, kredit foizlari, filialni investitsiyalash yoki

yangi jihozlar sotib olishni qo'shgan holdagi xarajatlariga kamayadi. Soliqqa tortish maqsadida amortizatsiya ajratmalari me'yorlari, odatda, buxgalteriya amortizatsiya me'yorlariga to'g'ri keladi.

Foydalanish muddati 3 yildan kam bo'lgan yoki bahosi 2000 shved kronidan kam bo'lgan vositalar xarid qilingan yil hisobidan chiqarilishi mumkin. Lekin amortizatsiya ajratmalarini hisobdan chiqarishning me'yoriy chegarasi belgilangan, yillik oboroti 200 million shved kroni bo'lgan kompaniyalar uchun yoki yollanma ishchilar miqdorining yillik o'rtacha ro'yxati 200 kishi bo'lgan kompaniyalar uchun 10000 shved kronidan oshmasligi kerak.

Binolar tebranuvchi stavka — 2 % dan 5 % gacha xarid narxidan amortizatsiyalanadi (ularning sifatini yaxshilashga qilingan xarajatlarni qo'shmagan holda). Amortizatsiya stavkalari, asosan, binoning qanday maqsadda foydalanilishiga bog'liq. Yer amortizatsiya qilinmaydi, ammo yerning rekultivatsiya xarajatlari yiliga 5 % stavka bo'yicha amortizatsiya qilinishi mumkin. Material va nomaterial asosiy vositalar hamda boshqa aktivlar realizatsiyasidan olingan foyda korxonaning jami soliqqa tortish daromadiga qo'shiladi va u o'z-o'zidan 28 % stavka bo'yicha soliqqa tortiladi. Kapital aktivlarning realizatsiyasidan olingan zarar hech qanday vaqt chegaralanmasdan jami foyda hisobidan undiriladi. Lekin investitsiya aksiya portfeli va shunga o'xshash moliyaviy instrumentlar realizatsiyasidan olingan zarar shunga o'xshash mulkdan olingan foyda hisobiga olinishi mumkin.

Amaldagi stavka dividendlarining ikki marotaba soliqqa tortilishining oldini olish uchun xalqaro bitimlar bilan tartibga solinadi. Foydalanilmagan soliq krediti 3 yil muddatgacha o'tkazilishi mumkin. Chet el vakolatxonasidan olingan daromad Shvedsiya bo'limi soliqqa tortish bazasiga qo'shilishi shart, agar soliq bitimiga o'zgartirishlar kiritilmagan bo'lsa.

Olingan daromad chet el mamlakatida soliqqa tortilishidan qat'i nazar, Shvedsiya rezidentiga soliq krediti Shvedsiya soliqlari summasi miqdorida taqdim etilishi mumkin, agar quyidagi shartlar bajarilsa: agar u bir yil davomida bir mamlakatida va bir korxonada ishlasa, olingan daromadga chet el mamlakatda barcha chegirma va imtiyozlar shu mamlakat rezidentlariga umum qabul qilingan qonunchilik qoidalari qo'llanilsa, lekin xalqaro soliq bitimlarida reglamentlanmagan bo'lsa, ish beruvchi Shvedsiya hukumati hisoblanadi.

Asosan soliqqa tortish bazasidan chegirmalar shu daromadni olishda qilingan xarajatlarning ayrimlarini o'z ichiga oladi. Shvedsiya sug'urtachilariga nafaqa sug'urtalari uchun to'lanadigan mukofotlar, shuningdek, soliqqa tortish bazasining kamayish (belgilangan me'yorlar chegarasida) vositasi bo'lib xizmat qilishi mumkin. Fuqarolar ish haqidan 1000 shved kroni va ish joyiga yetib olish xarajatlari uchun 6000 shved kroni miqdorida chegirishga haqlidirlar. Personal chegirmalar daromaddan kelib chiqqan holda tebranuvchi 8600 dan to 18000 shved kronigacha bo'lgan munitsipal soliq to'langandan so'ng taqdim etiladi.

Meros bo'lib o'tgan mulk, olingan mulk bahosi miqdoriga, qarindoshlik darajasiga qarab progressiv stavka bo'yicha soliqqa tortiladi. Soliqni mulkni oluvchi to'laydi. Agar mulk oluvchining turmush o'rtog'i yoki bolasi bo'lsa, soliq stavkalari 10 % dan (meros 300000 shved kroni yoki undan kam baholansa) 30 % (600000 shved kroni) gacha tebranadi. Boshqa holatlarda stavkalar 10 % dan 30 % gacha differensiallangan.

16. Federativ va konfederativ davlatlar soliq tizimi xususiyatlari

Federatsiya — bir qator davlatlar birikishi shakli bo'lib, bunda aniq huquqiy davlat mustaqilligini saqlagan holda birikuvchi a'zo davlatlar yangi yagona davlat tuzumini vujudga keltiradilar. Federatsiya shakli yagona: ittifoq fuqarolikni, armiyani, ittifoqdosh davlat organlarini ko'zda tutadi. O'z navbatida, konfederatsiya — mustaqil yashash huquqiga ega bo'lgan holda, alohida davlatlar ittifoqi bo'lib, ular bitta yoki bir nechta yagona boshqaruv organlari bilan birlashganlar. Jahon amaliyotida federativ davlatlar misoliga AQSH, GFR, Kanada, Rossiya, konfederativ davlatga — Shvetsariya kiradi.

Soliq federalizmi ahvolini tahlil qilishdan oldin, zamonaviy federalizmning hokimiyat tizimi sifatidagi asosiy o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash lozim. Zamonaviy federalizmni raqobatli federalizm sifatida baholash qabul qilingan. Uning asosini «subsidiarnost tamoyili» tashkil qiladi. Bu tamoyilning ma'nosi shuki, uncha katta bo'lmagan jamoalarning aniq vazifalari hokimiyatning imkon qadar past pog'onalarida hal qilinishi lozim. Faqat shunday munosabatgina yuqori darajadagi mustaqillikni ta'minlay oladi va shuning bilan birga boshqaruvning haqiqiy demokratizatsiyasiga erishiladi. O'z navbatida, hokimiyatning «anonimlashuvi» kuchayganda, markazlash-tirishga tomon yo'nalgan har qanday harakat, aholining fuqarolik va ovoz berish huquqlarini chegaralashga olib keladi.

«Subsidiarnost» tushunchasi bir qator tamoyillarda namoyon bo'ladi. **Bulardan birinchisi** — «kelib chiqish» tamoyilidir. U tovarlar va xizmatlarning erkin savdosiga tegishli bo'lib, mamlakatning o'ziga tumanlarida litsenziya olgan ta'minlovchilarning mahalliy hokimiyat tomonidan tekshirilishi mumkin emasligini bildiradi. Shunda mahalliy hokimiyatlarda «begona» tadbirkorlarni jalb qilish yo'li bilan soliqqa tortish manbayini kengaytirish imkoniyati paydo bo'ladi. **Keyingi tamoyil** — «yagonalik», ya'ni hokimiyatning ushbu pog'onasida uyushgan harakatlar uchun ekskluziv, aniq, muayyan javobgarlikning yuklatilishi. Raqobatdosh federalizmning samarali ish yuritishini ta'minlash uchun zarur bo'lgan uchinchi tamoyil — «xazina ekvivalentligi» hisoblanadi. Buning ma'nosi shuki, har bir ma'muriy hudud, unga topshirilgan yoki o'zi bo'yniga olgan hokimlik vazifalarini, o'zi javobgar bo'lgan soliqlar, yig'imglar, o'zlashtirgan mablag'lar hisobidan ta'minlashi lozim. Davlat xarajatlari soliq yig'ish zarurligi yoki qarz olish tufayli tartibga solinadi. O'zaro kelishuvlarning natijasizligi,

parazitizm va ko'plab siyosiy kelishmovchiliklardan saqlanish uchun, hukumat tashkilotlari orasidagi transfertlarni tugatish lozim. Va faqat xazina ekvivalentligi bilan birga markazlashmagan xazina (barcha davlat xizmatlarining pulliligi) mahalliy hukumat organlari uchun daromad manbalarini kengaytirish uchun turtki bo'ladi. Shu bilan birga bu tamoyil hukumatning barcha pog'onalari o'zlarining soliq tizimlarini yaratish va rivojlantirish huquqiga ega bo'lishlarini bildiradi. Yuqorida aytib o'tilgan raqobatdosh federalizm xususiyatlarini birgalikda belgilaydigan barcha tamoyillar bir-birovini kuchaytirish an'anasiga ega. Ularning bittasi buzilgan taqdirda ham hududlar orasidagi raqobat zavol topadi. Masalan, markazning barcha soliq stavkalarini belgilash mahalliy hukumatlarning mustaqilligi va javobgarligiga jiddiy zarar yetkazadi va hokazo. Shunday qilib, haqiqiy raqobatdosh federalizmni o'zaro bog'langan bir butun deb tushunish kerak. Federativ davlat tuzumida soliq tizimi aytib o'tilgan tamoyillardan kelib chiqqan holda tuzilishi kerak. Shu sababli u unitar davlat soliq tizimidan tubdan farq qiladi.

Unitar davlatlarda siyosiy erkinlik yagona markazga qaratilgan. Mahalliy o'z-o'zini boshqarish korporatsiyalari esa davlat suvereniteti statusiga ega emaslar. Federativ davlatda kamida ikkita haqiqiy davlat suverenitetiga ega bo'lgan pog'ona mavjud — markaziy va regional. Ammo davlatning bir butunligini saqlash uchun ikki tarmoqli tizimli yagona soliq qonunchiligini ta'minlash zarur. Ushbu holatlarni ko'rib chiqish uchun birlashgan federativ davlatlarning aniq soliq tizimi bilan tanishish lozim.

Nazorat savollari:

1. Fransiya budjetidagi soliq tushumining strukturasi.
2. Korporatsiya foydasidan olinadigan soliq stavkalarining o'zgarish tendensiyalari.
3. Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'ining asosiy xususiyatlari.
4. Mahalliy soliq strukturasi o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
5. Huquqiy va jismoniy shaxs mulklaridan olinadigan soliq deganda nimani tushunasiz?
6. Soliqqa tortish daromadlarining turlari qanday?
7. Korporatsiyalarning soliqqa tortish xususiyatlari qanday?
8. Fuqarolarni soliqqa tortishda qanday imtiyozlar bor?
9. Qo'shimcha qiymat solig'ini qo'llashda qanday xususiyatlar bor?
10. Mahalliy soliqlar tavsifini bering.
11. Benilyuksa soliq tizimiga umumiy xarakteristika bering.
12. Rezident va nerezidentlarni soliqqa tortishdagi asosiy ko'rsatkichlar.
13. Bilvosita soliqning strukturaviy tahlilini bering.
14. Mahalliy soliqning roli.
15. Qanday soliq imtiyozlari mavjud?
16. Soliq tizimida korporatsiya solig'i.
17. Hamkorlik tashkilotlaridan olinadigan daromad solig'i.

7-bob.

OSIYO DAVLATLARINING SOLIQ TIZIMI

1. Yaponiyada soliq tizimi

Yaponiyada budjet daromad qismining 64 % dan ko'prog'ini davlat soliq tizimi orqali amalga oshiriladigan soliqlar tushumi tashkil etadi. Uning qolgan qismi mahalliy soliqlardan tashkil topadi. Ko'pgina soliq tushumi davlat budjeti orqali taqsimlanib va qayta taqsimlanib, mahalliy tashkilotlar budjetiga qisman o'tkazish yo'li bilan to'ldirib boriladi. Mamlakatda 47 ta prefaktur bo'lib, ular 3045 ta shahar va qishloq tumanlardan tashkil topgan, har biri alohida mustaqil budjetiga ega.

Soliq tushumining uchdan ikki qismi mahalliy ehtiyojlarni qondirishga sarflanib, qolgan qismi davlat miqyosidagi ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan.

Yaponiyada budjetning daromad qismi faqatgina soliqlardan tashkil topgan bo'lmay, boshqa davlatlar budjeti singari boshqa daromad manbalarini o'z ichiga oladi. Demak, davlat budjetini 100 % deb olsak, uning 85 % ni soliq tushumlari tashkil etib, qolgan 15 % soliqqa oid bo'lmagan daromatlardan tashkil topgan. Mahalliy tashkilotlar daromad qismining to'rttdan bir qismini tashkil etadi. Bular asosan: ariza to'lovi, yer sotilgandagi to'lov va boshqa ko'chmas mulklar sotishdan olingan daromad, jarima, qimmatli qog'ozlar, lotoreyalarni sotishdan olingan daromad, zayomlar.

Yaponiyadagi soliq tizimi o'zining ko'p qirrali soliq yo'nalishlari bilan xarakterlanadi. Undan barcha territorial tashkilotlar foydalanishi mumkin. Barcha soliq tushumi davlat tomonidan hisobga olinib, qonun yo'nalishi bo'yicha hujjatlar asosida qayd qilganligi bilan ajralib turadi. Har bir davlat soliq tizimi qonun asosida boshqariladi.

Mamlakatda 25 taga yaqin davlat va 30 ga yaqin mahalliy soliq tizimlari faoliyat ko'rsatadi.

Ularni faoliyat ko'rsatishi bo'yicha uch guruhga bo'lish mumkin:

- huquqiy va jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i;
- mol-mulk solig'i;
- iste'mol solig'i.

Budjetni tashkil qilishning asosini to'g'ridan to'g'ri olinadigan soliqlar tashkil etib, unga bo'lgan e'tibor yildan yilga oshib bormoqda.

Davlat budjetiga yuqori daromad keltiradigan ko'rsatkichni huquqiy va jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i tashkil etadi. Bu miqdor barcha davlat budjetiga kelib tushadigan soliq tushumining 56 % idan yuqorisini tashkil etadi. To'g'ridan to'g'ri budjetga kelib tushadigan soliqlar miqdori ko'p bo'lishiga qaramasdan ayrim imtiyozli tomonlari ham mavjud. Daromad solig'ini undirishda soliq to'lovchining oilaviy ahvoli hisobga

olinadi. Shu bilan bir qatorda soliq to'lovchining davolash uchun sarf qilgan daromad qismi soliqdan ozod etiladi. Mamlakatdagi ko'p bolali oilalar ham soliq sohasida ayrim imtiyozlarga egadirlar. Ayrim kam ta'minlangan oilalar uchun daromad solig'ining 30 % iga kamaytirilgan stavkalar bo'yicha soliq undiriladi.

Mol-mulkka solinadigan soliq, Rossiyadagidan farqli o'laroq, bir xil stavka ko'rsatkichi asosida amalga oshiriladi, mamlakatda mol-mulkni qayta baholash har uch yilda bir marta o'tkaziladi va bu mol-mulk qiymatining taxminan 1,4 % ini tashkil etadi. Soliq tushumi hajmiga quyidagilar kiradi: barcha ko'chmas mulk, yer, qimmatli qog'ozlar va bank depozitlari foizi. Bundan tashqari mulklarni sotish va sotib olish jarayonlarida ham soliq to'lanadi. Soliq turlarining guruhlanishi quyidagilarda ham o'z ifodasini topadi: litsenziyalarni ro'yxatdan o'tkazishdagi soliq, merosdan undiriladigan soliq, irrigatsiya ishlari uchun soliq, yer unumdorligini oshirish uchun qilingan sarf-xarajatlardan undiriladigan soliq va h. k.

Mamlakatda xizmat ko'rsatish yo'nalishi bo'yicha soliqqa tortish tadbirlari amal qiladi. **Misol:** restoranlarda ovqatlanish uchun sarflangan xarajatlar soliqqa tortilmaydi, agar u 7,5 ming iyendan oshmagan bo'lsa, aksincha esa har bir 1 ming iyenga 3 % soliq solinadi.

Yaponiya soliq siyosatida ko'zda tutilgan asosiy tadbirlar mahalliy organlar moliyasini mustahkamlashga qaratilganligidir. Hozirgi vaqtda xususiy soliq tushumi har xil soliqlar yig'indisidan tashkil topsa ham mahalliy budjet qismining 40 % ni tashkil qiladi.

Bu shuni ko'rsatadiki, mahalliy soliqlar, mahalliy budjetdan ustunlik qilmaydi. Shu bilan Yaponiya soliq tizimi Shimoliy Amerika soliq tizimidan farq qiladi, chunki bu yerda mahalliy soliqlar mahalliy budjetdan bir necha barobar yuqoridir.

Shunday qilib, mahalliy soliq strukturasi shunday qiziq tuzilganki, unda yarmidan ko'pini daromad solig'i, ikkinchi o'rinda mulkiy soliq, uchinchi o'rinda iste'mol solig'i tashkil etadi.

Umumdavlat solig'idagi nisbat birmuncha boshqachadir, bunda 1993-yilda daromad solig'i 56,5 %, mulkiy — 25 % va iste'mol — 18,5 % ni tashkil etadi. Bunda shuni alohida ta'kidlash kerakki, mulkiy soliq tushumi to'g'ridan to'g'ri mahalliy budjetga o'tadi.

Yaponiyada soliqlarning har xil guruhlarga taqsimlanishini quyidagicha ifodalash mumkin. Ya'ni davlat budjeti daromad qismining uchdan ikki qismini davlat soliqlari to'ldiradi, uning uchdan bir qismi mahalliy soliqlarga to'g'ri keladi.

Yaponiyada 64 % soliq tizimi davlat soliq hisobidan, qolgan qismi mahalliy soliq hisobidan tushadi. Soliq vositalarining ko'p qismi davlat budjetidan davlat solig'ining mahalliy budjetiga o'tkazish yo'li bilan qayta taqsimlanadi. Mamlakatda 3045 shahar, rayon, qishoqlarni birlashtiruvchi 47 prefektura mavjud. Ularning har biri o'zlarining mustaqil budjetlariga egalar. Soliqni taqsimlash ularni yig'ishning ko'zgudagi aksiga qiyoslanadi.

di. Taxminan, moliyaviy resurslarning uchdan ikki qismi mahalliy ehtiyojlar uchun sarflanadi. Qolgan qismi davlat funksiyasini bajarishga ketadi. Mamlakat budjetining va prefektura budjetining daromad qismi faqat soliqdan tashkil topmagan. Yaponiyada boshqa davlatlarga nisbatan soliqdan tashqari tushumlarning ulushi katta. Shunday qilib davlat budjetining 85 % ni soliqlar va 155 % ni soliqdan tashqari tushumlar tashkil qiladi. Budjet asosini to'g'ri soliqlar tashkil etadi, ularga e'tibor katta.

Davlatga katta daromadni jismoniy va yuridik shaxslardan olinadigan daromad solig'i keltiradi. U barcha soliq tushumlarining 56 % dan oshadi. Korxonalar va tashkilotlar foydasidan to'lanadi: davlat daromad solig'i 33,48 % miqdorida, prefektura daromad solig'i 5 % davlatnikidan, u 1,67 % stavka foydadan va shahar daromad solig'i — 12,3 % davlatdan yoki 4,12 % foydadan.

Jismoniy shaxslar davlat daromad solig'ini progressiv shkalada 5 stavka bo'yicha to'laydilar: 10, 20, 30, 40 va 50 %.

Bundan tashqari, amalda daromaddan uch stavka bo'yicha prefektura solig'i ham bor: 6, 10 va 15 %, shuningdek, mahalliy daromad soliqlari ham mavjud. Buning ustiga daromad miqdoridan qat'i nazar, yashovchi yiliga 3200 iyena soliq to'laydilar.

Chet el soliq qonunchiligini o'rganuvchilar uchun Yaponiya soliq tizimi alohida qiziqish kasb etadi. Yaponiyaning barcha soliq daromadlarining 64 % dan ortig'ini hukumatning moliyaviy qudratini ifodalovchi federal soliqlar tashkil etadi. Yevropa mamlakatlaridan farqli o'laroq, Yaponiya davlatida daromadning ko'proq qismini daromad soliqlari — korporatsiyalarning foyda solig'i va jismoniy shaxslarning daromad soliqlari tashkil qiladi.

Korporatsiyalarning foyda solig'i Yaponiyada milliy, prefektura va munitsipalitet budjetlar hisobiga kelib tushadi. Soliqning milliy stavkasi 33,48 % ni, prefektura solig'i milliy soliqning 5 % ni, munitsipalitet solig'i esa — milliy soliq stavkasining 12,3 % ni tashkil etadi. Shunday qilib, ushbu soliq bo'yicha olingan soliqlarning umumiy hajmi korporatsiya foydasining qariyb 40 % ni tashkil qiladi. Yaponiyada kichik biznes uchun ushbu soliqning imtiyozli stavkalari ham ko'zda tutilgan. Bu — soliq bo'yicha soliqqa tortiladigan baza bo'lib, xalqaro buxgalteriya hisobi qoidalariga asosan aniqlanadigan korporatsiya foydasi hisoblanadi. Oxirgi yillar davomida korporatsiyalar foydasi solg'idan tushadigan tushum hajmi milliy budjet umumiy daromad hajmining, barcha tushumlarning chorak qismini tashkil etadi.

Yaponiyada qabul qilingan jismoniy shaxslar daromad solig'i stavkalari

Soliqqa tortiladigan daromad mln iyen	Soliq stavkasi, %			
	Milliy	Prefektura	Munitsipalitet	Jami
1,6 dan kam	10	2	3	15
1,6—3,0	10	2	8	20
3,0—5,5	20	2	8	30
5,5—6,0	20	4	11	35
6,0—10,0	30	4	11	45
10,0—20,0	40	4	11	55
20,0 dan yuqori	50	4	12	76

Izoh: Soliqqa tortiladigan summalardan olinadigan chegirma darajalari turli soliq imtiyozlari tufayli barcha guruhlar uchun ko'plab belgilari bilan farqlanadi. Shu sababli guruhlar bo'yicha soliq stavkasi va soliqqa tortiladigan daromad jadvalida ko'rsatilgan kabi to'g'ri kelishi shart emas.

Daromad solig'i ish haqi, dehqonlar va erkin kasb egalari daromadlari, ko'chmas mulkdan kelgan daromad (ijaraga berish) hamda dividendlar, foizlar, nafaqa va boshqalardan olinadi. **Soliqqa tortiladigan daromadlar Yaponiyada 10 toifaga bo'linadi:**

1. Pul omonatlari bo'yicha foizlar.
2. Dividendlar.
3. Ko'chmas mulkdan olingan daromad.
4. Tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromad.
5. Ish haqi.
6. Pensiya va nafaqalar.
7. Bir martalik daromadlar.
8. Aralash har tomonlama kelgan daromadlar.
9. Kapitaldan olinadigan daromad.

Bularning ko'pchiligi (foiz va dividendlardan tashqari) soliq to'lashdan ozod etilgan yoki ularga soliq imtiyozlari belgilangan. Bundan tashqari, daromadning kam-ko'pligiga qaramasdan, har bir Yaponiya fuqarosi *ya-shash solig'ini* (bir yilda 3200 iyen) to'lashi shart. Yaponiya amaliyotida oddiy yapon soliq to'lovchisi me'yoridan ortiq soliq yukini ko'tarmayaptimi? degan savol tug'iladi. Ammo shuni ham inobatga olish kerakki, jismoniy shaxslarni soliqqa tortishda katta imtiyozlar ham ko'zda tutiladi.

O'rta darajadagi soliq to'lovchi foydalanadigan asosiy soliq imtiyozlari «bazaviy imtiyoz» (soliq to'lovchi daromadining soliqqa tortilmaydigan minimal qiymati 350000 iyenga teng) va xuddi shunday imtiyozlarning xotin yoki er hamda qaramog'ida bo'lgan barcha oila a'zolari uchun berilishi hisoblanadi. Bundan tashqari, quyidagi daromad turlari: ish haqi, nafaqa, ijtimoiy sug'urta kabi daromad turlari maxsus soliq ozodliklariga ega. Yaponiya Moliya vazirligi har bir soliq to'lovchi uchun soliqqa tortiladigan bazani hisoblashda 5 ta imtiyoz va ozodliklarni taqdim etadi. Jismoniy shaxslar uchun daromad solig'iga nisbatan soliqqa tortiladigan eng kam miqdorni hisoblash tizimi quyidagi jadvalda berilgan.

Yaponiyada jismoniy shaxslar uchun daromad solig'i bo'yicha soliqqa tortiladigan eng kam miqdorni hisoblash tartibi

Soliq to'lovchi	Milliy budjet	Mahalliy budjet
Bitta odam uchun	1075 ming iyen	1032 ming iyen
Er-xotin	1928 ming iyen	1738 ming iyen
3 ta a'zosi bo'lgan oila uchun	2484 ming iyen	2230 ming iyen
4 ta a'zosi bo'lgan oila uchun	3198 ming iyen	2801 ming iyen

Daromad solig'ini hisoblash uchun, soliq to'lovchining turli manbalardan olgan daromadlari qo'shiladi va so'ngra daromadning umumiy summasidan turli chegirmalar (ijtimoiy sug'urta badallari, hayotni sug'urta

qilish va nafaqa fondi, tibbiy xizmatga ketadigan xarajatlar hamda nogironlar, qariyalar, bevalar uchun maxsus chegirmalar) inobatga olingan holda soliqqa tortilmaydigan eng kam miqdor chegirib qolinadi. Yaponiyada 4 kishidan iborat bo'lgan oila uchun soliqqa tortilmaydigan eng kam daromad qiymati AQSH, Germaniya, Angliya, Fransiya kabi mamlakatlarga nisbatan ancha yuqoridir.

Yuridik va jismoniy shaxslar mol-mulk solig'ini mulk qiymatining 1,4 % ni tashkil qiladigan yagona stavka bo'yicha to'laydilar. Yaponiyada mulkka egalik huquqining bir shaxsdan ikkinchi shaxsga o'tish jarayonini soliqqa tortishga katta e'tibor beriladi. Mulknii boshqa shaxsga egalikka berish, meros, sovg'alar hamma vaqt soliqqa tortiluvchi obyektlar bo'lib kelgan.

Farzand, ota-ona, aka-uka yoki opa-singil bo'lmagan merosxo'rlar uchun meros solig'i stavkasi qo'shimcha 20 % ga oshadi, umumiy soliq stavkasi esa, ushbu qo'shimchalar qo'shilgan holda merosxo'ring 75 % haqiqiy ulushidan oshmasligi kerak.

2. Xitoy Xalq Respublikasi soliq tizimi

Ayni paytda XXRdagi barcha **soliqlar uch guruhga bo'linadi**, markaziy soliqlar, qo'shma soliqlar, mahalliy soliqlar:

- **markaziy soliqlar** — bojxona bojlari, iste'mol solig'i, bojxona undiradigan QQS, shuningdek, banklar, moliyaviy tashkilotlar, davlat korxonalar va xorijiy savdo korporatsilaridan undiriladigan soliqlarni o'z ichiga oladi;

- **qo'shma soliqlar QQS**, tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun soliq, qimmatli qog'ozlarga solinadigan soliq hamda boshqa bank va tashkilotlardan undiriladigan biznes solig'ini birlashtiradi;

- **mahalliy soliqlar korxonalar** foydasiga solinadigan soliq, boshqa manbalardan undiriladigan biznes solig'i, ko'chmas mulkka solinadigan soliq, jismoniy shaxslardan undiriladigan daromad solig'i, tamg'a yig'implari, meros uchun soliq, yer qiymatini oshirganlik uchun soliq va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Davlat soliq boshqarmalari Davlat soliq ma'muriyatining nazorati ostida faoliyat ko'rsatsa, mahalliy soliq boshqarmalari esa mahalliy hokimiyat nazoratida faoliyat ko'rsatadi. Ushbu tuzilmalar xo'jalik faoliyatini yuritishga litsenziya olgan kundan boshlab 30 kun ichida soliq tashkilotlarida ro'yxatdan o'tishi kerak bo'lgan xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar to'laydigan barcha soliqlar bilan shug'ullanadi. Ro'yxatdan o'tkazish chog'ida muddatni keyinchalik uzaytirish huquqi bilan 12 oyga ro'yxatdan o'tkazganlik to'g'risida guvoohnoma beriladi.

Xo'jalik faoliyati uchun soliq (biznes solig'i) quyidagi hollarda qo'llanadi:

- soliq solinadigan xizmatlar ko'rsatish;
- nomoddiy aktivlar sotish;
- ko'chmas mulkni sotish.

U tovar aylanmasiga asosan hisoblanadi. Unga doir hisobotlarni topshirish va to'lash davriyligi har oyda amalga oshiriladi. **Faoliyat turlariga ko'ra, soliqning quyidagi stavkalari belgilangan:**

- transport xizmati — 3 %;
- qurilish-muhandislik ishlari — 3 %;
- pochta va telekommunikatsiyalar — 3 %;
- madaniyat va sport — 3 %;
- hordiq chiqarish sanoati — 5—20 % (barlar, restoranlar — 5 %);
- nomoddiy aktivlar xarid qilish — 5 %;
- ko'chmas mulkni sotish — 5 %.

Korxonalar foydasiga solinadigan soliq Xitoyda daromad oluvchi barcha xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar va xorijiy kompaniyalarga nisbatan qo'llaniladi. Uning miqdori har yili yil tugashidan keyin besh oy ichida belgilanadi. Choraklik to'lovlar choraklik hisobotlar taqdim etilishi chog'ida amalga oshiriladi. Belgilangan soliq miqdoridan ortiq to'langan har qanday summa qaytariladi yoki kelgusi davrlar hisobiga o'tkaziladi. Soliq tannarx, xarajat va zararlar ayirilgan holda yil davomida olingan yalpi foydaga asosan yuandalarda hisob-kitob qilinadi. Xitoyda ro'yxatdan o'tkazilgan korxonalar uchun soliq stavkasi 30 % ni, ro'yxatdan o'tmaganlar uchun 20 % ni tashkil etadi (bu soliqlar ko'pincha «ushlab qolinadigan soliq» deb ataladi), Xitoyda buxgalteriya hisoboti mavjud bo'lmaganda, u shartnomaning umumiy summasiga asosan hisob-kitob qilinadi.

Xitoyning ayrim tumanlarida ta'sis etilgan va muayyan faoliyat bilan shug'ullanadigan xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar nisbatan qo'llaniladigan 15 % va 24 % li stavkalar ham mavjud. Mazkur soliq bo'yicha 5 yil muddatga soliq ta'tili berilishi mumkin.

Jismoniy shaxslardan undiriladigan daromad solig'i stavkasi ish haqining hajmiga bog'liq holda progressiv sanaladi. Mazkur soliqni hisoblab chiqarish, unga doir hisobot topshirish va to'lov har oyda amalga oshiriladi. Ayrim mintaqaviy tafovutlar, ba'zi hollarda esa, hatto soliq tashkilotlari bilan munozaraga kelish ehtimoli mavjud. Biroq, umuman, olganda **Xitoyda ishlovchi xorijliklar uchun quyidagi stavkalar qo'llaniladi:**

- 4000 XXR yuani miqdoridagi oylik daromad soliqqa tortilmaydi;
- 4000 yuandan 4500 yuangacha — 5 %;
- 4501 yuandan — 6000 yuangacha — 10 %;
- 6001 yuandan — 9000 yuangacha — 15 %;
- 9001 yuandan — 24000 yuangacha — 20 %;
- 24001 yuandan — 44000 yuangacha — 25 %;
- 44001 yuandan — 64000 yuangacha — 30 %;
- 64001 yuandan — 84000 yuangacha — 35 %;
- 84001 yuandan — 104000 yuangacha — 40 %;
- 104001 yuandan va undan yuqori — 45 %.

Qo'shilgan qiymat solig'i 17 % miqdorida hisoblanadi va tovarlar sotilganda hamda ayrim xizmatlar ko'rsatilganda undiriladi. Oqibatda soliq

yakuniy iste'molchi tomonidan to'lansa ham, u ishlab chiqarish va sotishning barcha bosqichlarida undiriladi. QQS to'lash bo'yicha majburiyat yuk xatining taqdim etilishi bilan darhol vujudga keladi (u to'langandan keyin emas). Bu ehtimoliy umidsiz qarzga ham qaramay QQS undirilishi lozimligini anglatadi.

Ayrim erkin savdo zonalaridan tashqarida sotiladigan tovarlar uchun QQSning bir qismini qoplaydi. Biroq bunday amaliyot markaziy hukumat tomonidan ijobiy qarshi olinmaydi. Shu sababli yaqin orada mazkur imtiyozni bekor qilish imkoniyati mavjud.

QQSga qo'shimcha ravishda ayrim maxsus iste'mol tovarlari: sigaretalar, alkogolli ichimliklar, kosmetika, zargarlik buyumlari, benzin, avtomobillar va boshqalar iste'mol solig'iga tortiladi. U barcha korxonalar va huquqiy shaxslar tomonidan yuqorida ko'rsatilgan tovarlar import qilayotganda, ishlab chiqarilayotganda va qayta ishlov berilayotganda to'lanishi lozim. Ushbu soliq faqat bir marta biznes jarayonida undiriladi va yakuniy iste'molchi tomonidan to'lanadi. Soliq stavkasi iste'mol toifalariga qarab 3 % dan 50 % gacha bo'lishi mumkin.

Vakolatxona ro'yxatdan o'tish sertifikatini olgach, soliq boshqarmasidan soliq ro'yxatida hisobga olinganligi to'g'risida guvohnoma olishi kerak. Bunda vakolatxona Xitoydagi o'z xarajatlarni qoplash uchun o'ziga berilgan mablag'lar ko'rinishida soliqqa tortiladigan daromad olish manbayi tushuniladi. Mazkur holatda biznes solig'i va xorijiy korxonalar foydasiga solinadigan soliq qo'llaniladi. Vakolatxona ularga doir har oylik yoki choraklik hisobotni (ayrim mintaqaviy tafovutlar mavjud) hatto soliqlar to'lashdan ozod qilingan taqdirda ham taqdim etishi kerak. Aks holda vakolatxonani yopishgacha bo'lgan jiddiy jazo choralari qo'llaniladi. Umuman olganda, vakolatxonadan undiriladigan soliqlar summasi u amalga oshirgan xarajatlarning qariyb 10 % ni tashkil etadi.

Hech bir hukumat soliqlarni to'lashdan bosh tortishni oqlamaydi. Xitoy ham bundan mustasno emas. Soliqlarni to'lash muddatini o'tkazib yuborganlik, to'lamasdan yoki boshqa qonunbuzarliklar uchun jarima choralari qattiq nazoratga olingan. Xitoyda qarzni undirish asosiy majburiyat summasining besh barobariga yetadi. Qonun yaqqol buzilgan holatda esa litsenziyalar olib qo'yilishi va mablag'lar musodara qilinishi ham mumkin.

Xitoy Xalq Respublikasining soliq tizimi Xitoyning tashqi dunyoga ochilishiga qaratilgan bo'lib, u tez sur'atlarda milliy iqtisodiyotning rivojlanishiga ko'maklashadi.

XXR ning soliq turlari quyidagi guruhlariga bo'linadi.

Hozir Xitoyda soliqning 25 turi mavjud bo'lib, u o'z tabiati va vazifasiga qarab 8 guruhga birlashtirilishi mumkin:

Oborotdan soliq. Bu guruh soliqning quyidagi 3 turini o'z ichiga oladi: QQS, iste'moldan soliq (savdodan soliq), tadbirkorlik faoliyati solig'i. Ushbu soliqlarning yig'ilishi tovar aylanma hajmi yoki ishlab chiqarish sohasidagi realizatsiya, ko'rsatilgan xizmat va muomalaga bog'liq.

Foyda (daromad) solig'i. Bunga quyidagilar kiradi; mamlakatdagi korxonalaridan olinadigan foyda solig'i, chet el sarmoyasi bo'lgan korxonalar va chet el korxonalari foyda solig'i hamda jismoniy shaxslardan daromad solig'i. Bu guruhdan tushadigan soliqlar yuridik shaxslar foydasi yoki jismoniy shaxslar daromadi summasi miqdoriga bog'liq.

Resurs to'lovlariga yer va resurs soliqlari kiradi. Ushbu soliq tabiatdan, shuningdek, shahar va rayon yerlaridan foydalanuvchilardan undiriladi. Resurs to'lovlariga Davlat mulkidagi tabiiy resurslardan foydalanish tortiladi. Ularning maqsadi turli sharoit va joylarda tabiatdan foydalanishni amalga oshiruvchi soliq to'lovchilarning daromadlarini tenglashtirish.

Maqsadli yig'img'lar va soliqlar: ta'mirlash va shahar qurishdan soliq, qishloq xo'jaligidan foydalanganligi uchun soliq, asosiy kapitalga qilingan sarmoyadan soliq, yer realizatsiyasidan soliq.

Mulk solig'i: mulkdan soliq, ko'chmas mulkdan soliq, merosdan soliq (hali kiritilmagan).

Operatsiyadan (faoliyat) soliq. Bu guruhga quyidagilar kiradi: suv va yer transportidan foydalanganligi uchun soliq, gerb solig'i, mulk berganligi uchun soliq, qimmatli qog'ozlar muomalasi uchun soliq (hali kiritilmagan). Bu soliqlarga belgilangan operatsiyalar (faoliyat) tortiladi.

Qishloq xo'jaligi solig'i: yerdan foydalanganligi uchun soliq, hayvonlarni boqish va ko'paytirish uchun soliq. Dehqonchilik va chorvachilik faoliyatidan daromad oladigan yuridik yoki jismoniy shaxslar soliq to'lovchilar sifatida qatnashadilar.

Bojxona poshlinasi. Xitoy hududiga olib kirilayotgan yoki olib chiqilayotgan tovarlar bojxona poshlinasiga tortiladilar.

Soliq qonunchiligi. Soliq qonuni va soliq siyosatini ishlab chiqarish vakolati berilgan davlat organlari quyidagilar: milliy jamoa kongressi va uning doimiy qo'mitasi, Davlat kengashi, Moliya vazirligi, Davlat soliqqa tortish kotibiyati, Davlat kengashining tarifikatsiya va klassifikatsiya qilish qo'mitasi va Bosh bojxona boshqarmasi.

Soliq qonunlari milliy jamoa kongressi tomonidan ishlab chiqiladi, masalan, XXRning jismoniy shaxslardan daromad solig'i to'g'risidagi qonun yoki doimiy kongress qo'mitasi tomonidan, masalan, XXRning soliqlar va ularni ushlab qolishni boshqarish qonuni.

Markaziy soliqlar: mamlakat ichidagi oborot iste'molidan soliq, bojxona poshlinasi, QQS va iste'mol solig'i, bojxona organlari tomonidan ushlab qolinadigan.

Mahalliy soliqlar: daromad solig'i, shahar va rayonlar yerlaridan foydalanganlik uchun to'lovlar, qishloq mahsulotlaridan foydalanganlik uchun soliq, yer realizatsiyasidan soliq, mulk solig'i va avtotransport vositalaridan foydalanganlik uchun soliq, dehqonchilik va chorvachilikdan soliq.

Tartibga soluvchi soliqlar mamlakat ichidagi oborotdan QQS: 75 % markaziy budjetga 25 % mahalliy budjetlarga.

Tadbirkorlik faoliyatidan soliq. Temir yo'l departamenti banklar va sug'urta kompaniyalari tomonidan to'lanadigan soliqning bir qismi markazlashtirilgan. Shuningdek, qo'shimcha moliya va sug'urta kompaniyalari tomonidan 3 % to'lanadigan soliq markaziy budjet daromadiga, qolgan qismi mahalliy budjet daromadiga o'tkaziladi.

Korxonada foydasidan soliq. Davlat korxonalari, mahalliy banklar va bank bo'lmagan moliyaviy institutlar tomonidan to'lanadigan soliq. Soliqning bir qismi temir yo'l departamenti, turli banklar va sug'urta kompaniyalari tomonidan to'lanadi va markaziy budjet departamentiga, qolgan qismi esa mahalliy budjet daromadiga o'tkaziladi.

Chet el investitsiyasi bo'lgan korxonada va chet el korxonalaridan foyda solig'i: chet el banklari tomonidan to'lanadigan soliq markaziy budjetga va boshqa subyektlardan olinadigan soliq mahalliy budjetga tushadi.

Resurs solig'i: sohillardan neft qazib olishda tushadigan soliq markaziy budjetga, boshqa obyektlardan olinadigan soliq mahalliy budjetga yo'naltiriladi.

Shaharni ta'mirlash va qurishdan soliq: konsolidatsiyalashgan soliqning bir qismi temir yo'l departamenti, turli banklar va sug'urta kompaniyalari tomonidan to'lanadi, uning bir qismi markaziy budjet daromadiga, qolgan qismi esa mahalliy budjet daromadiga o'tkaziladi.

Gerb yig'imi: 88 % markaziy va 12 % mahalliy budjetga.

Chet el sarmoyasini soliqqa tortish. Hozirgi vaqtda chet el sarmoyasi bo'lgan korxonalar, chet el korxonalari va chet el fuqarolari quyidagi soliqlarni to'laydilar:

QQS, iste'mol solig'i, tadbirkorlik faoliyati solig'i, chet el sarmoyasi bo'lgan korxonalar va chet el kompaniyalari foydasidan soliq, jismoniy shaxslardan daromad solig'i, resurs solig'i, yer realizatsiyasidan soliq, ko'chmas mulk solig'i, gerb yig'imi, suv va avtotransport vositalaridan foydalanganligi uchun soliq, mulkni berishdan soliq, dehqonchilik solig'i va bojxona poshlinasi.

Chetdan pul mablag'larini, chet el texnologiyalarini va yangi ixtirolarni jalb etish maqsadida Xitoyda chet el jismoniy va yuridik shaxslarni soliqqa tortishda ko'pgina imtiyozlar nazarda tutilgan.

Bojxona bojlari: Bojxona bojlarini to'lovchilar — yukni oluvchilar, ruxsat etilgan tovarlarni inkor qiluvchilar va yuk jo'natuvchilar, qonunchilikda ruxsat etilgan tovarlarni eksport qiluvchilar. Birinchisi import, ikkinchisi eksport bojxona poshlinasini to'laydilar.

Bojxona klassifikatorlarida 6940 ta import tovarlari hisoblangan. 20 dan ortiq turli boj stavkalari qo'llaniladi 0 %, 8 % dan 270 % gacha va 50 dan ortiq imtiyozli stavkalar — 0 %, 1 % dan 121,6 % gacha. Import boji-ga kelsak, 36 ta eksport tovarlari uchun 5 xil stavka qo'llaniladi. 20 dan 50 % gacha bojxona bojini hisoblash: bojxona bojini hisoblashda qiymat va donali usul bilan qo'llanilishi mumkin.

3. Hindiston davlatining soliq tizimi

Hindiston norezidentlarini soliqqa tortish. Norezidentlar Hindiston hududida soliqqa tortiladilar, bu hududdan tashqarida Hindiston soliqlaridan ozod etiladilar.

1. Chet eldan olingan mablag'lar hisobiga sotib olingan aksiyalardan daromad 20 % stavka bo'yicha soliqqa tortiladi.

2. Norezidentlar va chet el firmalarini Hindistonda quyidagi soha faoliyatidan olgan daromad summasini soliqqa tortish miqdori 5 % dan 10 % gacha.

3. Ikki marotaba soliqqa tortilishdan ozod etish Hindiston hukumati qator mamlakatlar bilan ikki tomonlama soliqqa tortilishdan qutilish uchun ikki tomonlama bitim tuzgan. (shu jumladan, Rossiya Federatsiyasi, Avstriya, Germaniya, Xitoy, Fransiya, Yaponiya, Ispaniya, Shvedsiya va boshqalar). Shuningdek, boshqa mamlakatga soliq sifatida to'langan summa chegirmasi ko'rinishida bir tomonlama soliqqa tortilishdan ozod etiladi.

Hindiston rezidentlarini soliqqa tortish. Soliqqa tortishning to'g'ri soliqlar bo'yicha yuqori organ departamenti bu — markaziy kengash. U Hindiston hukumati Moliya vazirligi tarkibiga kiradi. Soliqqa tortish bo'yicha qonunlarga to'g'ri amal qilinishini kengash nazorat qiladi, asosan mulk daromadi solig'ini va merosdan soliqni. Hindistonda yagona soliqqa tortish to'g'risida qonun amalda, u 1961-yili soliqqa tortish bayonnomasi bo'yicha qabul qilingan.

Hindiston Konstitutsiyasi bo'yicha shtatlarda qishloq xo'jaligi mahsulotlarining sotilishidan olingan daromaddan tashqari daromadni soliqqa tortish man etilgan.

Hindiston rezidentlari barcha boshqa davlatlardan olingan daromadlaridan soliq to'lashlari shart. «Ordinar bo'lmagan rezident» statusiga ega rezidentlar Hindiston va undan tashqaridagi faoliyatidan olingan daromadidan soliq to'laydilar. Barcha fuqarolar maosh to'lovchilar, foiz, joy uchun ijara, ko'rsatilgan texnik va kasbiy xizmatlar uchun to'lovlarni to'lovchilar manbasidan, shartnomalar va dividendlardan soliq ushlab qolishlari shart.

Aniqlanmagan stavka va daromadlarning minimal miqdorlari mavjud, ular soliqqa tortilmaydilar. Jami soliqqa tortiladigan daromad miqdori ko'rilishi mumkin bo'lgan zarar va beriladigan imtiyozlar chiqarilib tashlangandan so'ng aniqlanadi.

Daromadlarning ko'p turlari soliqqa tortilmaydi va jami soliqqa tortish daromad summasiga qo'shilmaydi.

Daromad quyidagi besh manba orqali aniqlanadi:

- ish haqi;
- ko'chmas mulkdan daromad;
- kapital oborotidan daromad;
- boshqa manbalardan daromad;
- tijorat va kasbiy faoliyatdan olinadigan foydadan daromad.

Ushbu soliqni o'tkazishda ko'pgina soliq imtiyozlari mavjud.

1. Amortizatsiya imtiyozlari; Ishlab chiqarish binolariga, mebellarga, jihozlarga, kemalarga nisbatan qo'llaniladi. Jihozlar amortizatsiyasi kategoriyalar bo'yicha uch guruhga bo'linadi. Jihozlar uchun amortizatsiya yiliga 50 % dan oshmaydi.

2. Patent olish xarajatlari, huquqlar va mualliflik huquqi soliqqa tortilmaydi va u 14 yil mobaynida teng taqsimlangan bo'lishi kerak.

3. Nou-xaularni sotib olish xarajatlarining 1/6 qismi soliqqa tortilmaydi va uning qolgan qismi keyingi besh yilga teng taqsimlanadi. Agar nou-xau Hindiston hukumati ko'rsatmasi bilan institutda ishlab chiqilgan bo'lsa, unda birinchi yilda 1/3 qismi soliqqa tortilmaydi, qolgan qismi keyingi ikki yil mobaynida soliqdan ozod etiladi.

Sanoat ishlab chiqarishni rag'batlantirish, ko'tarish va Hindiston hukumati rivojlantirish maqsadida ishlab chiqaruvchilarga turli imtiyozlar va **soliq bo'yicha «dotatsiyalar» beriladi**, shuning hisobiga soliqlar tez sur'atlarda kamayadi.

1. Erkin savdo zonalarida (ESZ) yangi tashkil etilgan sanoat korxonalarini uchun imtiyozlar.

Bunday korxonalardan olingan foyda, (ESZ da tashkil qilingan texnologik liniyalarda kompyuter va programma ta'minoti ishlab chiqarish), agar 75 % mahsulot eksportga mo'ljallangan bo'lsa, besh yil mobaynida soliqqa tortilmaydi.

2. Chet el ishlab chiqaruvchilaridan olingan gonorar va komission to'lovlari uchun imtiyozlar joriy qilingan. Shunga o'xshash daromadlar, chet elda ko'rsatilgan xizmat uchun olingan daromadlar, Hindistonga kelib tushganda imtiyoz ko'rinishida 50 % chegirmalar beriladi.

3. Dastur ta'minoti eksporti uchun imtiyozlar:

- hindiston hududidan tashqarida dastur ta'minotini tuzish bo'yicha ko'rsatilgan texnik xizmatlar uchun olingan foyda, shuningdek, dastur ta'minoti eksportidan olingan foyda, belgilangan sharoitlarda soliqqa tortilmaydi;

- qolgan boshqa regionlarda tuzilgan korxonalar, shuningdek, elektroenergiya ishlab chiqarish va taqsimlash bilan band bo'lgan korxonalar besh yil mobaynida foyda solig'i to'lashdan 100 % ozod etiladilar, keyingi besh yil uchun 30 % imtiyoz oladilar;

- infrastruktura xizmatlarini ta'minlash, xizmat ko'rsatish va rivojlantirish bilan band bo'lgan korxonalar besh yil mobaynida soliq to'lashdan 100 % ozod etiladilar va keyingi besh yil uchun 30 % imtiyoz beriladi, agar o'n yillik vaqt ishlab chiqarish faoliyatini boshlash vaqtidan o'n ikki yildan oshib ketmasa.

Nazorat savollari:

1. Yaponiya budjeti strukturasi daromad qismi.
2. Huquqiy va jismoniy shaxslarni soliqqa tortishning alohida xususiyatlari.
3. Yaponiyada mahalliy soliqning alohida xususiyati.
4. Mulk solig'ini ta'riflab bering.

5. Bilvosita soliqlarning xususiyatlari.
6. Yaponiya soliq tizimining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
7. Yaponiyadagi soliqqa tortiladigan daromad kategoriyalari to'g'risida nimalarni bilasiz?
8. Yashash solig'ini to'lovchilar kimlar?
9. Jismoniy shaxslarning daromad solig'idagi imtiyozlari.
10. Oila daromadidan olinadigan soliq miqdori qanday?
11. Meros va hadya soliqlari to'g'risida tushuncha bering.
12. XRRda soliqqa tortish sohasidagi vakolat qaysi tashkilotlarga berilgan?
13. XRRda soliqlarni necha guruhlanishi qanday?
14. Qo'shilgan qiymat solig'i, iste'mol solig'i, ushlab qolinadigan soliqlar bo'yicha tushunchalar.
15. Xorijiy kompaniyalar vakolatxonalarini soliqqa tortish qanday amalga oshiriladi?

8-bob.

AFRIKA DAVLATLARINING SOLIQ TIZIMI

1. Afrika soliq tizimi

Afrika davlatlari soliq tizimi tuzilishi kolonial o'tmish chiziqlarini hali ham saqlab qolmoqda. Bu sobiq metropoliya soliq qonunlarining hozirgi soliq qonunchiligi bilan mos kelishi, xorijiy kompaniyalarning erkin soliqqa tortilishida, bojxona bojlarining soliq tushumlari tarkibiga kiritilganida aks etadi. Shu bilan birga mustaqil rivojlanish yillarida soliqlar yordamida milliy iqtisodiyot ehtiyojini qondirishga moslashgan o'zgarishlar ro'y berdi.

Har qanday soliq tizimi o'z ichiga egri va to'g'ri soliqlarni oladi. Bosh kreteriy bo'lib ularning qay tartibda undirilishi hisoblanadi. To'g'ri soliqlar soliq to'lovchi daromadi yoki mol-mulkidan bevosita undiriladi, egri soliqlar har bir mahsulot (tovar) birligidan ma'lum summa sifatida yoki tovarlar narxiga nisbatan foizlar hisobida undiriladi.

Soliq to'lovchi soliq to'lashdan qochishi mumkin, agar u yoki bu tovarni iste'mol qilmasa. Kapitalistik mamlakatlarda egri soliqqa iste'mol tuzilmasida salmoqli vaznni egallovchi keng iste'mol predmetlari tortiladi. Bu esa aholining quyi qatlamiga nisbatan adolatsizlikdir. Ko'p narsa davlatning soliq siyosatiga bog'liq, bu degani, egri soliq sferasiga qanday tovarlar tushadi va yaratilgan iste'mol tuzilmasi bilan qanday moslashadi.

Hozirgi paytda hamma Afrika davlatlarida advalor bojlar keng qamrov olgan. Bu, birinchidan, rivojlangan kapitalistik mamlakatlarda tovar narxining doimiy o'sishi sharoitidagi importni soliqqa tortishdan foydani ko'paytirishga intilish; ikkinchidan esa kengaygan import nomenklaturasi sharoitida spetsifik stavkalarni qo'llash murakkabligi, bu asbob-uskunalar ulushining oshishi bilan tushuniladi.

Shu bilan birga bir qator tovarlar spetsifik stavkalarda undiriladi. Bu bojlarni undirish fiskal holatda bo'lganda qo'llaniladi. Spetsifik bojlar ko'pincha Afrika davlatlari ekspertidan undiriladi, lekin ular import tovarlariga (alkogol ichimliklar, sigaretlar) ham qo'llanilishi mumkin. Ayrim paytlarda spetsifik bojlar advalor bojlar bilan birga qo'llaniladi: asosiy stavka sifatida advalor bo'ladi, spetsifik boj esa minimal sifat bo'ladi.

An'anaviy qishloq xo'jaligi eksporti haqida gap ketganda eksport boji to'lovchisi bo'lib Afrika ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi. Narxlarning tushishiga olib keluvchi taklifning talabdan doimiy ustun bo'lishi chet ellik iste'molchilarga bu bojlarni o'tkazishga imkon yaratadi. Afrikaliklar odatda qandaydir boshqa mahsulot ishlab chiqarishga vositalarning yetishmasligi, ma'lumotning yo'qligi, qishloq xo'jaligi tovarlariga past narx bo'lishi

tufayli tezda moslashish imkoniyatiga ega emaslar. Shuning uchun ular eksportchi mahsulotini jahon bozori narxlariga nisbatan ancha arzon narxlarda sotishga majburlar. Afrika davlatlari bojxona tariflarida asosan import bojlari stavkalarining to'rt asosiy guruhi mavjud:

Birinchi guruh — maksimal stavkalar yoki 70—100 % va ortiq. Ular dabdaba predmetlariga nisbatan qo'llaniladi va unga quyidagilar kiradi: qimmatbaho buyum, soatlar, alkogol ichimliklar, tamaki mahsulotlari, uzoq foydalanish predmetlari (shu jumladan, qimmatbaho avtomobillar), delikates (shirinlik, konservalangan go'sht) va h. k.

Spirтли ichimliklardan soliq undirishda Tanzaniyada maksimal soliq stavka 100—200 %, Sudanda — 600 %, Somalida — 129—7366 % qo'llaniladi (maksimal stavkalar iste'molni cheklash maqsadida, xorij valuta iqtisodi maqsadida qo'llaniladi, ammo bu mamlakatning potensial foydasini yo'qotishga va jamg'arma me'yor oshishiga olib keladi. Bunday yuqori stavkalariga ega bojarlar man qilingan turga kiritiladi).

Ikkinchi guruh — ko'tarilgan stavkalar (30—50 %, bir qator mamlakatlarda 70 %). Ular ko'pincha milliy ishlab chiqarishni himoyalash maqsadida qo'llaniladi. Bunday bojxonalar proteksionistik nomini oladi.

Uchinchi guruh — standart stavkalar — keng iste'mol tovarlarga nisbatan qo'llaniladi (kiyim, poyafzal, velosipedlar, radiopriyomniklar), shuningdek, imtiyozli rejimdan foydanilmagan xomashyo va uskunalarning importiga qo'llaniladi. Stavkalar 25—30 % darajasida, ayrim mamlakatlarda 40—50 % tovar narxiga nisbatan bo'ladi. Undirish fiskal maqsadalariga asoslangan.

Va nihoyat, eng past, imtiyozli stavkalar (to'rtinchi guruh) birinchi ehtiyoj predmetlaridan undirish uchun, masalan, asosiy oziq-ovqat mahsulotlari, dori-darmonlar, tovarlar, davlat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhimdir. Ko'pincha bu tovarlar importi bojxonalardan butunlay ozod etiladi.

Eksport bojlarining stavkalari aytib o'tilganidek, import bojlariga nisbatan tovar birligining qat'iy summa ko'rinishida belgilanadi. Advalor eksport stavkalari tovar narxining 20—30 % emas, balki 10 % dan kamroq bo'ladi. Misol qilib Efiopiyani keltirsa bo'ladi. 70-yillar oxirida shakar eksporti (80—90 %) va paxta urug'i 60 % ga yuqori soliq bo'lgan.

Eksport bojlari fiskal maqsadlarda xazinani to'ldirish maqsadida undiriladi. Ularning yuqori bo'lmagan stavkalari Afrika davlatlarining dunyo bozorida milliy tovarlar raqobatbardoshligiga jiddiy ta'sir etmaslikka intilishi bilan tushuntiriladi. Ilgari yuqori eksport boji mineral xomashyodan undirilgan, ammo oxirgi paytlarda davlat daromadlarida o'rin tutuvchi bu boj, qazib oluvchi kompaniyalar foydasiga foyda solig'i salmog'i oshgani hisobiga kamaydi. Ichki savdoga soliqlar (yoki ichki egri soliqlar) Afrika davlatlarida tovar-pul munosabatlari rivojlanishiga, ichki bozor kengayishi darajasiga qarab kiritilgan. Tovarlarni ishlab chiqarish sur'ati oshishi (ichki iste'mol uchun mo'ljallangan) soliq solishning yangi obyektlarni vujudga keltirdi.

Afrika davlatlarida sanoatning rivojlanishi bilan import tuzilmasi o'zgaradi, bunda imtiyozli stavka bo'yicha undiriladigan uskunalar ulushi oshgan. Bu esa bojxona daromadlari qismi yo'qotilishiga olib keldi. Import bojlaridan tushumni qisqartirishga, shuningdek, Afrika davlatlari ichida ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan tovarlarni bu hududga olib kirishga proteksiopistik stavkalarning yuqoriligi ham sabab bo'lgan. Bu Afrika davlatlarining yalpi daromadlari manbaini izlashga majbur qildi.

Ichki savdoda ikki asosiy soliq turi — aksizlar va savdoga umumiy soliq yoki oborotdan soliq mavjud. Bu ikki soliq orasidagi farqni aniqlab bilish qiyin. Kriteriy sifatida soliqni qo'llash sohasi va stavkani olish mumkin. Aksizni undirishda har bir aksiz uchun alohida stavka qo'llaniladi. Ko'pchilik Afrika davlatlarida aksiz solig'i solingan birinchi tovarlar bu sigaretlar va alkogol ichimliklardir. Keyinroq ular qatoriga shakar, gugurt, sovun va boshqa shu kabi mahsulotlar qo'shildi.

Afrika mamlakatlari aholisining hamma qatlamlariga aksiz osti tovarlarning katta qismi teng qismda zarur bo'lgani uchun daromaddagi soliqlar ulushi ekspluatator qatlami va daromad darajasi juda past bo'lgan ishchilar orasida taqsimlanadi. Bunga egri soliqqa tortishda nohaq regressiv xarakter yaqqol namuna bo'ladi.

Afrika davlatlarida to'g'ri soliqqa tortish darajasi pastligi sharoitida ichki egri soliqlar Afrika aholisining salmoqli qismiga daromadlarni yo'naltirishga imkon beruvchi yagona yo'l bo'lib hisoblanadi.

Ichki egri soliqlardan tushumni ko'paytirishga intilish Afrika davlatlari 60-yillar oxiri 70-yillar boshida universal aksiz — savdoga umumiy soliqni kiritishga majbur bo'ldilar. Bu soliqning universal xarakteri shundaki, milliy sanoat ishlab chiqaradimi yoki chet eldan import qilinadimi hammasi soliqqa tortiladi.

Savdoga soliqning turli turlari mavjud.

Kaskad solig'i, bu tovarning ishlab chiqaruvchidan iste'molchiga bo'lgan harakatning hamma bosqichida undiriladi.

Ulgurji savdoga soliqni ulgurji savdo bilan shug'ullanuvchi ishlab chiqaruvchilar yoki kompaniyalar to'laydi.

Chakana savdoga soliq. Qo'shilgan qiymat solig'i, bu kaskad solig'idek undiriladi, ammo har bir bosqichda soliq to'lovchiga keskin bosqichda to'lanadigan soliq miqdorida chegirma beriladi.

Afrika mintaqasining ko'pchilik davlatlarida ulgurji savdoga soliq keng qo'llaniladi. Bu soliq obyektini aniqlash oson, chunki Afrika davlatlarida mahsulotlar hajmi ko'p bo'lgan korxonalar kam. Ichki bozorda sotiladigan import tovarlarni soliqqa tortish ham oson, chunki ular bojxonadan o'tkaziladi. Savdoga soliqning salmoqli qismi import mahsulotlaridan daromad solig'i bo'lib hisoblanadi.

Chakana savdoga soliq ishlatiladigan yagona mamlakat bu — Zimbabve. U yerda bu soliq oziq-ovqat, dorilar, urug'lar va o'g'itlardan tashqari chakana savdoda sotiladigan barcha tovarlarga solinadi. Birinchi qo'llaniladigan stavka — 5 % bo'lgan ikki xil stavka mavjud edi — umumiy — 15 % va 18 % — dabdaba predmetlarga (spirti ichimliklarga).

Qator Afrika mamlakatlarida (Senegal, Madagaskar) qo'shilgan qiyamat solig'i ishlatilsa, ayrim farangzabon mamlakatlarida Fransiyadagi ishlab chiqarishga soliq kabi sotishdan soliq qo'llaniladi. Tayyor mahsulotning bu soliq bilan 2 marta, 3 marta va h. k. soliqqa tortilishining oldini olish uchun soliq to'lovchiga sotib olingan narxdan xomashyo, yarimfabrikatga qo'llanilgan soliq summalarini chiqarishga ruxsat beriladi.

Ushbu soliqlarni qo'llashda chegirmalarni aniqlash uchun hisob tizimi yetarli darajada aniq bo'lishi kerak.

Sotishdan soliqning aksizdan ustunligi, u kengroq mahsulotlarga qo'llaniladi. Chet elda ishlab chiqarilgan mahsulotlarni soliqqa tortishga, aholining har xil tabaqasi iste'mol qiladigan tovarlarga stavkalarining differensiyasi hisobiga ba'zi elementlarni kiritish mumkin. Xalqaro Valuta Fondi ekspertlari fikricha Tropik Afrika mamlakatlarining ko'pchiligida davlat budjetiga keladigan tushumlarning oshishiga ushbu soliq turi muhim rol o'ynaydi.

Ushbu differensiyalashgan sotishdan soliqning hamma Afrika mamlakatlarida amalga oshirilmaydigan ko'pchiliklarida 2 ta yoki 3 ta stavkalar mavjud. Masalan, Zambiyada soliq stavkasi 10 %, Keniyada 2 ta stavka 15 va 20 % mavjud edi. O'sha davrda Ugandada 19 ta oddiy va bir necha maxsus stavkalar, Tanzaniyada esa 24 ta maxsus va 24 ta oddiy stavka joriy qilingan. Bu kompaniyalar foydasi, odatda, eksportdan tushum bilan rasmiy sotib olingan narxlar o'rtasidagi farq hisoblanadi.

To'g'ri soliqlar shaxsiy real soliqlarga bo'linadi. Real soliqlar soliq to'lovchining to'lov qobiliyatini hisobga olmagan holda haqiqiy mulkidan undiriladi. (Masalan, uy solig'i derazalar soniga, umumiy maydonga nisbatan hisoblanadi). Shaxsiy soliq esa soliq subekti daromadlariga bog'liq. Rivojlangan kapitalistik mamlakatlarda hozirgi kunda real soliq o'z muhimligini yo'qotgan. Afrika mamlakatlarida esa umuman keng yoyila olmadi.

Shaxsiy soliqlarga aholi daromadiga soliq va korporatsiya foydasiga soliq, qo'shimcha foydaga soliq, meros va sovg'aga soliq; kapitalga, mulkiy va jon solig'i kiradi. Real soliqlarga esa yer, uy, qimmatbaho qog'ozlarga, kasb-hunarga soliqlar kirib ketadi.

Hozirgi kundagi Afrika mamlakatlaridagi to'g'ri soliqlar to'g'risidagi qonunchilik oldingi mustamlaka davridagi qonunchilikning tom ma'nodagi aslidir. Soliqqa tortish texnikasini ishlatish nuqtayi nazaridan qaralganda mamlakatlar ikkiga bo'linadi: soliqqa tortishning ingliz usullariga asoslangan (Angliya mustamlakalari) va soliqqa tortishning Fransuz usullariga asoslangan. Ularning yaqqol farqini biz daromad solig'ini undirishda ko'rishimiz mumkin.

Sobiq Fransiya mustamlakalarida aholidan daromad solig'ini undirish uchun shedular daromad solig'i qo'llaniladi. Bu soliq bilan soliq to'lovchining barcha daromadlari emas, balki aniq bir daromadi (manbadan undirish) dan undiriladi. Masalan, Ivuar degan respublikada 3 ta shedular solig'i mavjud. Birinchisi — sanoat, qishloq xo'jalik va savdodagi tadbirkorlar faoliyatidan daromadga soliq. To'lovchilar — mayda ishlab chiqaruvchilar, milliy kapi-

tal qo'yilmalar fondiga ajratiladi. Ikkinchisi — tijorat daromadlariga soliqlar (bunga renta, ko'chmas mulkdan daromadlar kirib ketadi). Stavkasi 35 %. Agar olingan foyda mahalliy banklar chiqargan qimmatli qog'ozlarni sotib olishga sarflansa, stavkasi 15 % ga tushirilishi mumkin. Uchinchisi — ish haqi, nafaqa va boshqa to'lovlardan soliq. Stavkasi 1,5 %.

Bundan tashqari, Ivuarda umumiy yoki global daromad solig'i ham mavjud. Stavkasi progressiv (yuqori — 60 %). Barcha daromadlar emas, balki aniq bir turdagi daromadlar bu soliqqa tortiladi. Har xil mamlakatlarning soliq qonunchiligida bu kategoriyaga har xil turdagi daromadlar, imtiyozlar mavjud emas. Buning o'rniga soliqqa tortiladigan daromad soliq to'lovchining oila a'zolarining soniga bo'linadi. (Er-xotining bir birlik qism to'g'ri kelsa, bolalarga yarmi to'g'ri keladi. Masalan, er, xotin va 2 ta bolasi bo'lsa, daromad 3 ga bo'linadi). Har bir daromad qismiga alohida aggressiv stavka qo'llanilib, soliq summasi aniqlanadi.

Soliqni bunday hisoblash tizimi judayam qiyinligi tufayli soliq deklaratsiyalarini qo'llash umuman mumkin emas. Shu tufayli bu soliq yirik kompaniyalar ishchi va xizmatchilarini norozi qildi. Bu esa soliqqa tortish mumkin bo'lgan obyektini qisqartiradi. Aholi daromadlarini ikki marta soliqqa tortish, ya'ni shedular va umumiy daromad solig'iga, tegishli ma'muriy apparat xarajatlarini oshirishga to'lov nazoratini murakkablashtirib, shu bilan birga to'lovdan qochishga yo'l ochib beradi.

Sobiq Angliya mustamlakalarida, qonunga ko'ra, progressiv shkala bo'yicha undiriladigan global daromad solig'i ishlatiladi. 80-yillar boshida Nigeriyada ular quyidagicha bo'lgan:

Birinchi	2000 nayr	—	10 %
Keyingi	2000 nayr	—	15 %
	2000 nayr	—	20 %
	2000 nayr	—	25 %
	2000 nayr	—	30 %
	5000 nayr	—	40 %
	5000 nayr	—	50 %
	10000 nayr	—	55 %
	Barcha daromad summasi	—	70 %

Angliya soliq qonunchiigi asosida soliqqa tortiladigan daromadni aniqlashda soliq to'lovchiga shaxsiy imtiyozlar beriladi. Masalan, Nigeriyada shaxsiy chegirma 1200 nayr yoki soliqning 10 %; bolalar uchun chegirma — 250 nayrdan (mahsulot 1000 nayr); xotin uchun chegirma 3000 nayr miqdorida belgilangan.

Uzoq vaqt davomida barcha Afrika mamlakatlarida jon boshiga soliq undirilar edi. Bu mustamlakachi hokimiyatning Afrika aholisiga, daromadlarni olib qo'yish va yollanma mehnatni rag'batlantirish uchun solingan birinchi soliq edi. Soliq summasi aniq belgilanib qo'yilgandi. Undan tushadigan tushum esa juda kam bo'lgan. Chunki to'lov qobiliyatiga ega bo'lmagan aholi soni ham juda katta edi. Bu soliq hozirda faqat Liberiya,

Gvineya — Bisau, Mali, Chad, Markaziy Afrika Respublikalarida va ba'zi bir boshqa Afrika davlatlarida saqlanib qolgan.

Afrika qit'asidagi qator davlatlarda Afrika shaxsiy solig'i jon boshiga soliqdan daromad solig'iga o'tish uchun vosita bo'lib kelgan.

Jon boshiga soliq kabi bu «Afrika shaxsiy solig'i», fiksirlashtirilgan summada undiriladi, lekin soliq summasini aniqlashda soliq to'lovchining daromadlarini hisobga olishga harakatlar bo'lardi. Bu soliqning «Afrikaviy shaxsiy soliq» deb nom olishiga qarab qora tanli aholi ushbu soliqni to'lar edilar, lekin oq tanli kelgindi mustamlakachilar daromad solig'ini to'lar edilar. Shunga o'xshash soliq rivojlangan mamlakatlarda (Angliya, Fransiya) ham bo'lib, quyidagilardan undiriladi: kichik va o'rta savdogarlardan, taksist, poyabzal ustalari, sartarosh, erkin kasb egalari (o'zi uchun mashg'ul bo'lganlar kategoriyasi).

Rivojlanayotgan va kapitalistik mamlakatlarda aholisi, ayniqsa, o'zi uchun mashg'ul bo'lganlar kategoriyasiga kiruvchilar, daromad va bilimliligi darajasidan ajralib turadi. Soliqqa tortish nuqtayi nazaridan, ularning umumiy tomonlari quyidagicha:

A. Buxgalteriya hisobining doimiy yuritilmasligi (Afrika mamlakatlari-dagi bu kategoriyaga tegishli aholi buxgalteriya hisobini umuman yuritmaydi).

B. Soliq deklaratsiyalarida tegishli daromad ko'rsatilmaydi. Natijada ulardan oddiy daromad solig'ini undirish juda qiyin. Bu kategoriya daromadlari taxminan o'lchanadi.

Bu tizimning kamchilik tomoni — soliqlar fiksirlashtirilgan summada bo'lishi. Ko'pincha to'lovchining haqiqiy, real daromadi hisobga olinmaydi. Bu narsa asosan o'z ichida differensiya katta bo'lgan aholi guruhida ko'rinadi. Jumladan, bu kamchilik Afrikadagi (Gana) mayda savdogarlar daromadini soliqqa tortishda salbiy ta'sir ko'rsatadi. U yerda soliq to'lovchilar 3 guruhga bo'linib, soliq stavkalari quyidagicha edi: 50, 100 va 200 sed. Biroq, aniqlanishi bo'yicha, ular soliq to'lovchi imkoniyatlarini aniq aks ettirmas edi. Shuning uchun soliq to'lovchilar norozi edilar.

Soliq solinadigan foydani aniqlash uchun, tashkilot sof foydasidan ruxsat berilgan chegirmalar ayiriladi. Ularga davlat oblegatsiyalaridan foizlar, maqsadli xarakterga ega bo'lgan summalar, faqat ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar va yo'qotishlar, hukumat aytgan fondlarga qo'yilmalar, umidsiz qarzlari va ba'zi bir xarajatlar kiradi. Bu chegirmalardan tashqari foyda yana imtiyozlarga (investorlarga beriladigan) qisqartirish mumkin. Ular — foydaning bir qismini soliqdan ozod bo'lishi investitsiya chegirmalari, o'tgan yili ko'rilgan zararni qoplash xarajatlari va reinvestitsiya va shunga o'xshashlar.

Afrika mamlakatlarida soliq stavkalari o'rtacha 45—50 % ni tashkil etadi. Ayrim mamlakatlarda progressiv stavkalar qo'llaniladi.

Afrika mamlakatlarida qator mulk bilan bog'liq soliqlar ishlatiladi. Lekin ular hozircha daromad manbayi sifatida ahamiyatga ega emas. Sababi undirilishi qiyin.

Afrika mamlakatlarida jamg'armani rag'batlantirish uchun yillik kapitalga soliq undirilmaydi. Soliqqa faqat kapitalning o'sgan qismi tortiladi. Ushbu soliq qiyoslanganda yaqinda qo'llanilgan va ko'pchilik mamlakatlarda haligacha mavjud emas. Masalan, Kanada 1975-yildan mavjud. Bu yo'nalishda chayqovchilikning oldini olish uchun stavkalar shaxs qo'lidagi aktivning muddatiga qarab tabaqalashtirilgan.

Ushbu soliqni qo'llash Afrika uchun ancha qiyin. Biroq ko'proq moliyaviy resurslarni yig'ish choralaridan ko'ra, rivojlangan kapitalistik mamlakatlarga taqliddir. Soliq mexanizmining muhim qismi bo'lib, soliq to'lovchilarning hisobini o'z ichiga oluvchi soliqlarni boshqarish, soliqlarni hisoblash va yig'ish, soliq to'lovlari ustidan nazorat hisoblanadi. Afrika mamlakatlari uchun soliqlarni boshqarish tizimini mukammallashtirish katta ahamiyatga ega, chunki soliqdan qochish juda ham ko'payib ketgan. Ko'pchilik mutaxassislar fikriga ko'ra, qit'adagi ko'p mamlakatlarda barcha to'g'ri soliqlar imkoniyat darajasida emas. Yig'ish mumkin bo'lgan soliqlarning 50 % dan kami yig'ilayotgan ekan.

Alohida mamlakatlarda soliqni to'lamaqlik bo'yicha aniq ma'lumotlar yo'q, albatta. U haqda ba'zi bir ma'lumotlarga ko'ra fikr yuritisa bo'ladi. G'arbiy Nigeriyada o'tkazilgan tekshiruvlarga ko'ra erkaklarning 1/3 qismi soliq to'lamaqlik ekan.

Afrika mamlakatlarida nafaqat daromad solig'ini to'lashdan, balki egri soliqlarni to'lashdan qochishlar ko'p bo'ladi. Masalan, Liberiya 70-yillar boshlarida yig'ilishi kerak bo'lgan bojxona yig'implarining 40—70 % yig'ilgan edi. Sotishdan soliq bo'yicha daromadning jami 40—50 % butun Afrika bo'yicha davlat xazinasiga tushadi. Sababi tadbirkorlar o'z daromadlarini yashirishlaridir.

Qator Afrika davlat hukumatlari oxirgi yillarda soliqlarni boshqarishga katta ahamiyat bermoqdalar. 70-yillar oxirida Nigeriyada, soliqqa tortish tashkilotlarini yanada yaxshilashga qator takliflar kiritilgan va maxsus guruh faoliyat ko'rsatgan. Ushbu takliflarga binoan, barcha tadbirkorlar standart stavka bo'yicha soliq to'laganlar. Soliqqa tortishga bog'liq axborotlar banki yaratilgan. Soliqni o'z vaqtida to'lamaqlik uchun jarima soliq summasidan 10 % qilib belgilangan. Agar soliq 2 yil ichida to'lanmasa, soliq to'lovchi ustidan sud ishlari boshlab yuborilgan.

Soliq to'lovchilarning to'g'riligi ustidan nazorat — soliq siyosati masalalari yechimining muhim shartidir. Ko'rinib turibdiki, Afrika mamlakatlari hukumatlari bu masalaga katta ahamiyat beradilar.

2. Misr Arab Respublikasi soliq tizimi

Misr Arab Respublikasi Afrikaning shimoli-sharqida joylashgan, hududi 1,0 mln kv kilometr, aholisi 70,0 mln kishidan iborat. Ishga yaroqli aholisi 18,5 mln kishini va ishsizlik 9,3 % ni tashkil etadi.

Davlat budjeti to'g'risidagi kodeksi 1973-yilda qabul qilingan va hozirga qadar amal qiladi.

Soliqlar ikki turga bo'linadi:

Jismoniy va yuridik shaxslar daromad yoki foydasiga bevosita soliqlar; tovarlar, xizmatlar va moliyaviy natijaga bilvosita soliqlar.

Misrda yuridik shaxslarni soliqqa tortish tartibi qo'shma korxonalar, mas'uliyati cheklangan jamiyatlar, yopiq aksiyadorlik jamiyatlari, chet el korxonalari va chet el korxonalari filiallariga (agar filialning asosiy ofisi chet elda joylashgan bo'lsa) nisbatan qo'llaniladi.

Korxonalarining foydasidan olinadigan soliqning standart stavkasi 40 % dan iborat. Ayrim faoliyat turlari bo'yicha **maxsus soliq stavkalari** qo'llaniladi:

- yoqilg'i kompaniyalarida — 40—55 %;
- eksport qiluvchi korxonalarda — 32 %;
- sanoat korxonalarida — 32 %.

Kapitalni sotishdan kelgan foyda oddiy foyda sifatida soliqqa tortiladi. Rezi-dent korxonalarining chet el manbalaridan olgan dividendlari 32 % stavka bo'yicha soliqqa tortiladi, lekin ularning chet elda to'lagan soliqlari hisobga olinadi (che-giriladi). Misr fond birjasida ro'yxatga olingan qimmatli qog'ozlardan olingan foizlar soliqdan ozod qilingan. Korxonalar zarar ko'rsa, shu ko'rgan zarari keyingi yilda olingan foydasidan chegirib qolinadi va soliqqa tortilmaydi. Misr soliq qonunchiligi bo'yicha sheriklik jamiyatlarida hamda mas'uliyati cheklangan jami-yatlar soliqdan ozod qilingan. Sheriklik jamiyatlarining har bir a'zosi alohida jamiyatning umumiy foydasidagi hissasiga qarab soliqqa tortiladi.

Bir nechta jismoniy shaxs birlashib, sheriklik korxonalari tashkil etish-lari mumkin. Ushbu korxonalar yuridik shaxs emas, balki jismoniy shaxs deb qaraladi. Sheriklik korxonasining har bir a'zosi o'z olgan daromadlari to'g'risida deklaratsiya topshiradi va soliq to'laydi.

Soliq qonuniga asosan jismoniy shaxslar quyida keltirilgan beshta man-badan olgan daromadlari uchun **har xil soliq stavkalarida soliq to'laydilar:**

- harakatlanuvchi kapitaldan olingan daromadlar. Uning stavkasi yalpi daromaddan 32 %, to'lov manbayida ushlab qolinadi. U asosan foizlarga (depozitdan olingan foizlardan tashqari), manbasi chet elda bo'lgan divi-dendlar (chet el soliqlari to'langanidan keyin), AJ boshqaruv tashkilotlari-ning gonorarlari va xizmatlar uchun gonorarlarga nisbatan qo'llaniladi;
- ko'chmas kapitaldan olingan daromadlar. U 20 % dan 48 % gacha stavkada undiriladi. Soliq solish obyekti yer va ko'chmas mulkdan kelgan sof daromaddir;
- tijorat va sanoat daromadlari. U 20 % dan 48 % gacha bo'lgan tabaqalashgan stavkada undiriladi. Soliq solish obyekti bo'lib korporatsiya solig'i solinmaydigan korxonalarining sof tijorat va ishlab chiqarish foydasi hisoblanadi;
- kasb mahorati gonorarlari. Stavkasi 20 % dan 48 % gacha. Soliq solish obyekti bo'lib mustaqil kasb egalari (yuristlar, muhandislar, bux-galterlar va hokozolar) sof gonorarlari hisoblanadi;
- mehnat haqi. Mamlakat ichida yoki mamlakat tashqarisida to'langan ish haqi soliq obyekti bo'lib hisoblanadi. Soliqqa tortiladigan ish haqiga

chet ellik ekspertlarga beriladigan oilaviy chegirmalardan tashqari hamma daromadlar kiritiladi. Soliq stavkasi progressiv bo'lib, sof daromadning 50000 funtigacha 20 %, qolgan qismidan 32 % miqdorida soliq undiriladi.

Misrda quyidagi boshqa soliqlar ham mavjud:

Real mulk solig'i. U mulkning yillik ijara haqidagi 10—40 % oralig'ida undiriladi. Ijara haqiga juda ko'p omillar ta'sir qiladi: markazga uzoq yoki yaqinligi, uyning mebel bilan jihozlanganligi, yo'lga yaqin yoki uzoqligi.

Tamg'a yig'imi. Uning obyekti bo'lib ko'p turdagi hujjatlar, kafolat xatlari, turli bank muomalalari, ro'yxatga olinmagan qimmatli qog'ozlar harakati, lizing va boshqalar hisoblanadi. Masalan, kompaniya tashkil qili-nayotganda 150—300 funt miqdorida; u tijorat ro'yxatiga olinganligi uchun esa 15 funt miqdorida tamg'a yig'imi olinadi.

Meros va hadya solig'i. Ushbu soliq meros va hadyalardan 3 % dan 15 % gacha bo'lgan stavkada undiriladi. 10.000 funtgacha bo'lgan meros soliqqa tortilmaydi. Ushbu soliq obyekti bo'lib chet ellik rezidentlarning ko'chmas va harakatlanuvchi mulklari bo'lishi mumkin. Norezidentlar esa faqat Misrda joylashgan ko'chmas mulklaridan soliq to'laydilar.

Yillik soliqqa tortiladigan daromadi 18000 misr funtidan oshgan jis-moniy va yuridik shaxslar 2 % miqdorida rivojlantirish yig'imi to'laydilar.

Ishchilar va ish beruvchilar ijtimoiy sug'urta ajratmalarini to'lashlari lozim. Bu taomil yordamga muhtojlarga nisbatan qo'llanilmaydi. Ajratma stavkasiga ishchilarning oylik ish haqi asos qilib olingan va uni ish beruv-chilar 26 %, ishchilar esa 14 % stavkada to'laydilar. 1991-yilda «Tijorat solig'i to'g'risida» Qonun qabul qilingan. Ushbu soliq ko'p turdagi tovar-lar va ayrim turdagi xizmatlarga (asosan turizm, telekommunikatsiya xiz-matlari va ko'ngilochar xizmatlarga) nisbatan qo'llaniladi. Xorijdan tijorat maqsadlarida import qilingan tovarlar ham soliq solish obyekti bo'ladi. Uning stavkasi 10 % dan (asosiy stavka) 50 % gacha (ayrim turdagi tovar-lar uchun). Soliq tovarlar va xizmatlarning bahosiga qo'shiladi va iste'molchilar tomonidan savdo joyining o'zida to'lanadi. Tijorat korxo-nasi esa soliqni soliq idoralari o'tkazib beradi.

Ikkiyoqlama soliqqa tortmaslik uchun Misr Arab Respublikasi 30 ga yaqin mamlakat bilan shartnomalar tuzgan. Yana bir necha mamlakat bilan shartnoma tuzish rejasi mavjud.

Chet eldagi manbalardan daromad olgan soliq to'lovchi o'zining xo-rijda to'lagan soliqlari to'g'risidagi ma'lumotnomani ilova qilib, xorijda to'langan soliqlarni chegirib, Misr qonunlari bo'yicha hisoblangan soliq summasi o'rtasidagi farqni to'lashi mumkin.

Nazorat savollari:

1. Misr Arab Respublikasi soliq tizimining qanday o'ziga xos xususiyatlari mavjud?
2. Yuridik va jismoniy shaxslar daromadlaridan olinadigan foyda solig'i stavkalari qanday?
3. Misrda qanday soliq imtiyozlari mavjud?

MUSTAQIL DAVLATLAR HAMDO'STLIGIGA A'ZO DAVLATLAR SOLIQ TIZIMI

1. Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlaridagi soliq tizimining o'ziga xos xususiyatlari

Sobiq sovet ittifoqining yagona xalq xo'jalik majmuasi inqirozga uchragandan so'ng, ittifoqdosh respublikalar mustaqillikka erishdilar va sifat jihatidan yangi davlatlararo tashkilot — MDH barpo etildi. Inqirozning asosiy iqtisodiy asoratlaridan biri MDH mamlakatlari orasida tovarayirboshlashning qisqarishi bo'ldi. Bu, o'z navbatida, hamdo'stlik davlatlari chegaralaridagi iqtisodiy aloqalarning bo'shshishiga olib keldi. Ammo ushbu salbiy oqibatlarga qaramasdan, MDH a'zo davlatlarining iqtisodiy darajadagi o'zaro bog'liqligi saqlanib qolindi.

MDH ichidagi tashqi iqtisodiy aloqalarning kengayishi ushbu mamlakatlardagi iqtisodiy inqirozdan chiqish, iqtisodni ko'tarish va ularning samaradorligini oshirishning shartlaridan biridir. Integrallashgan hamkorlikning muhim vazifasi — o'zaro foydali savdo-iqtisodiy aloqalarni boshqarish mexanizmini yaratishdir. Soliq munosabatlarini uyg'unlashtirish muammolari ham hozirgi kundagi dolzarb masalalardan biridir.

MDH davlatlaridagi soliq munosabatlarini uyg'unlashtirish quyidagi maqsadlarga erishishni ko'zda tutadi:

- MDH ichki bozorini birlashtirish, unifikatsiyalash va integratsion jarayonni kuchaytirish;
- soliq chegaralarini yo'qotish va tovarlarning erkin ko'chishini ta'minlaydigan sharoitni yaratish;
- soliq tizimlari strukturasi ratsionalizatsiya qilish va soliq to'lovlarini hisoblash hamda undirish tartibini yaqinlashtirish.

Shuni ta'kidlash lozimki, hozirgi kunda tashqi iqtisodiy aloqalarni boshqarish doirasida bir qator hujjatlar qabul qilingan. Jumladan, yagona «Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi tashqi iqtisodiy faoliyati tovar nomenklaturasi», o'zaro savdo-sotiqda egri soliqlarni undirish tamoyillari haqida Bitim; daromad va mol-mulkni ikki marta soliqqa tortishga yo'l qo'ymaslik maqsadida MDHga a'zo davlatlar o'rtasidagi ikkiyoqlama bitim; soliq qonunchiligiga rioya qilish masalalari bo'yicha hamkorlik va o'zaro yordam; xo'jalik yuritishda cheklashlarni bekor qilish va boshqalar.

Milliy qonunchilikdagi mavjud farqlar yagona bozor kengligini yaratishga to'sqinlik qiladi. Shuning uchun MDHga a'zo davlatlarning yagona soliq kodeksini ishlab chiqishda ushbu mamlakatlarda soliqqa tortishning o'ziga xos xususiyatlarini bilish alohida ahamiyat kasb etadi. Soliq tushumlari MDH davlatlari budjeti umumiy daromadining 75—87 % ga yaqinini tashkil

qiladi. Shu bilan birga MDHga a'zo davlatlarda undiriladigan soliqlarning asosiy turlari jahon amaliyotida keng tarqalgan soliq to'lovlariga mos keladi.

Soliq manbalarining parallel ravishda qisqarishi va korxonaga qo'yilgan katta soliq yuki oqibatida soliq to'lashdan ommaviy bosh tortish barcha MDHga a'zo bo'lgan davlatlardagi davlat budjetining daromad qismini shakllantirishdagi jiddiy muammodir. Aytib o'tilgan omillar bozor munosabatlariga o'tish davridagi budjet defitsitining asosiy sabablaridan hisoblanadi. Defitsitni yo'qotish maqsadida barcha mamlakatlarda turli darajada-gi samaradorlik bilan soliq tizimlari islohotlari olib borilmoqda.

MDHning ko'pchilik mamlakatlarning budjet daromadidagi katta ulushi aynan egri soliqlarga to'g'ri keladi. Shu sababli egri soliqlarni undirishda soliq qonunchiliklarining uyg'unlashuvi muhim ahamiyat kasb etadi. Asosiy egri soliqlardan biri — bu qo'shilgan qiymat solg'i. QQS hisoblashning umumiy tartibi G'arbiy Yevropa mamlakatlarining tajribasidan o'zlashtirilgan, ammo MDHning har bir mamlakatida uning to'lovchilari ro'yxatini, soliq bazasini, soliq chegirmalari berish qoidalarini va to'lov muddatlarini aniqlashda ayrim o'ziga xos xususiyatlar mavjud. MDH doirasida QQS stavkalarini unifikatsiyalashga (bir xillashtirish) erishilgan edi. Asosiy stavka 20 % ni tashkil qiladi. Shu bilan birga 10 % stavka va nolunchi stavka bo'yicha soliqqa tortiladigan tovarlar ro'yxatida farq mavjud.

Ma'lumki, tashqi savdo-sotiq jarayonlarida QQS bo'yicha soliqqa tortishning ikki tamoyili mavjud:

- ishlab chiqarilgan joyi asosida, ya'ni «tovarning kelib chiqish mamlakati» tamoyili;
- iste'mol qilish joyi asosida, ya'ni «tovar belgilangan mamlakatlar uchun» tamoyili.

MDH doirasida xo'jalik yurituvchi subyektlar savdo-sotig'ini amalga oshirish uchun, Rossiya va Belarus ittifoqi davlatlar doirasidagi savdo-sotiqdan tashqari, QQS «tovar belgilangan mamlakatlar uchun» tamoyili asosida undiriladi. Bu import tovarlar soliqqa tortilishini, eksport tovarlar esa soliqqa tortilmasligini bildiradi. Aksizlar — egri soliqlarning turli ko'rinishidir. MDH mamlakatlarida aksiz osti tovarlarining stavka ro'yxatida sezilarli farqlar bor. Masalan, Qozog'istonda nafaqat tovarlar, balki qimor biznesi ham aksiz solig'iga tortiladi. Har bir alohida olingan mamlakatlarda ko'pchilik tovarlarga o'ziga xos aksiz stavkalari milliy valutada o'rnatilgan. Shuning uchun bu stavkalarni tenglashtirish alohida qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

Foyda solig'i yoki yuridik shaxslardan olinadigan daromad solig'i — har qanday mamlakat soliq tizimining asosiy qismidir. Qirg'izistondan tashqari, Bojxona Ittifoqiga kiruvchi barcha mamlakatlarda soliq to'lovchilar bo'lib, barcha yuridik shaxslar va shu bilan birga chet el korxonalari hisoblanadilar. Qirg'izistonda faqat yuridik shaxslar — rezidentlar soliq to'laydilar;

Belorusda ular bilan bir qatorda qo'shma faoliyat shartnomasi a'zolari ham soliq to'laydilar. Rossiyada qo'shma faoliyatdan olingan foyda, sotilmagan tovarlar har bir shartnoma a'zosi uchun inobatga olinadi va umumiy stavka bo'yicha soliqqa tortiladi. MDH mamlakatlarida xo'jalik yurituvchi subyektlarning haqiqiy foydasini yashirin holdan chiqib qonuniylashtirilish maqsadida tashkilot foydasidan olinadigan soliq stavkasini pasaytirish tendensiyasi kuzatilmoqda. Masalan, Qirg'izistonda 10 %, Rossiyada 24 %, Qozog'iston, Tojikiston, Belorusda yuridik shaxslar foydasi 30 %, O'zbekistonda 2003-yildan boshlab 20 % stavka bo'yicha soliqqa tortiladi. Shunday qilib, soliq stavkalarida ham sezilarli farqlar saqlanadi. Shuni inobatga olish kerakki, ayrim faoliyat turlari bo'yicha olingan daromaddan soliq asosiy stavkadan farq qiladigan stavka bo'yicha olinadi. Masalan, Tojikistonda doimiy muassasi bo'lmagan norezident — yuridik shaxslar quyidagi stavkalar bo'yicha soliq to'laydilar: royaltidan — 20 %, foiz va dividend ko'rinishidagi daromadlardan — 12 %, fraxtadan (kemada yuk tashish haqi, kira puli) — 6 %, xalqaro aloqalar va yuk tashishni amalga oshirishda ko'rsatilgan aloqa va transport xizmati sug'urta to'lovi daromadidan — 4 %.

Stavkalar miqdori soliq to'lovchilar kategoriyasiga ham bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, **Belorusda quyidagilar uchun asosiy stavka o'rniga pasaytirilgan stavkalar ko'zda tutilgan:**

- yillik balans foydasi 5000 minimal ish haqidan oshmaydigan, ishchilarning o'rtacha yillik soni ishlab chiqarishda — 200 kishigacha, fanda 100 kishigacha, qurilish va boqsha ishlab chiqarish sohasi tarmoqlarida — 50 kishigacha, ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan sohalarida — 25 kishigacha bo'lgan korxonalar uchun (chakana savdo bilan shug'ullanadiganlardan tashqari) — 15 %;
- agrosanoat ishlab chiqarish komplekslarini ishlab chiqarish — texnik xizmat ko'rsatish bo'yicha olingan foydasidan — 10 %;
- agrosanoat ishlab chiqarish komplekslari obyektlarini qurish va ta'mirlashdan olingan foydasi — 7 %.

Mahalliy hukumat organlari mayda chakana savdo korxonalari uchun tovar ayirboshlashga, tovar assortimenti va savdo nuqtasi turiga ko'ra, foyda solig'ining belgilangan summasini o'rnatadilar.

Foyda solig'ining o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadigan elementi soliqqa tortish obyektidir. Belorusda soliqqa tortish obyekti — balans foydasi, Qozog'iston va Qirg'izistonda — umumiy soliqqa tortiladigan daromad, ya'ni umumiy yillik daromad va undan olingan chegirmalar farqi.

Tojikistonda — yalpi daromad va chegirmalar farqidan foyda solig'i olinadi. Ushbu soliq bo'yicha soliqqa tortish manbayini aniqlash tartibidagi o'xshashlik bilan bir qatorda Qozog'iston, Qirg'iziston, va Tojikistonda chegirib tashlash lozim bo'lgan xarajatlar tarkibida ayrim farqlar bor. Bundan tashqari, Tojikistonda doimiy muassasa bilan bog'liq bo'lmagan norezidentlar korxonalari foydasini soliqqa tortish obyekti bo'lib to'lov manbayidagi chegirmasiz barcha daromadlar hisoblanadi.

Bojxona ittifoqi doirasidagi ancha unifikatsiyalashgan soliq — yuridik shaxslarning mol-mulk solig'idir. U Qirgizistondan tashqari barcha MDH mamlakatlarida undiriladi. Soliq to'lovchilar bo'lib barcha korxonalar va tashkilotlar hisoblanadi. Soliq stavkasi ancha past bo'lib, Qozog'istonda — 1 % ni, Tojikistonda — 0,5 % ni, Belorusda — 1 % ni, Rossiyada — 2 % ni tashkil qiladi. Mahalliy hukumat tashkilotlari shu stavka atrofida aniq stavka miqdorini belgilaydilar. Soliq manbayini aniqlashda, imtiyozlar va to'lov muddatlarini aniqlash tartibida ham ayrim farqlar bor.

Yagona Soliq Kodeksining qabul qilinishi MDH mamlakatlaridagi soliq munosabatlarini uyg'unlashtirish yo'lidagi yana bir jiddiy qadam hisoblanadi. Maxsus soliq tartiblarini (rejimlarini) qo'llash mumkinligi ko'zda tutilmoqda.

2. Rossiya Federatsiyasining soliq tizimi

Rossiya soliq organlari tuzilishining asosiy tashkilotlarini 28.12.91-y. «RF dagi soliq tizimi asoslari to'g'risida»gi Qonun belgiladi (01.01.92-y. dan joriy qilingan). U budjet tizimiga keluvchi soliqlar, pul yig'implari, bojlar va boshqa to'lovlar ro'yxatini belgiladi, shuningdek, soliq to'lovchilar, ularning huquqlari va majburiyatlari hamda soliq idoralari, ularning huquqlari va majburiyatlarini aniqlaydi. Soliqlar, pul yig'implari, bojlar va boshqa to'lovlar, shuningdek, soliq to'lovchilarga imtiyozlarni belgilash yoki bekor qilish hukumatning yuqori huquqiy tashkilotlari tomonidan va yuqorida ko'rsatilgan qonunga muvofiq amalga oshiriladi.

Rossiya Federatsiyasidagi **soliq tizimida soliqlar** quyidagi 3 turga bo'linadi:

- federal soliqlar;
- respublika tarkibiga kiruvchi respublikalardan pul yig'implari;
- hukumatning mahalliy tashkilotlari tomonidan RF va uning tarkibiga kiruvchi respublikalarning qonuniyatlariga muvofiq belgilanuvchi mahalliy soliqlar va pul yig'implari.

Federal soliqlarga quyidagilar kiradi:

- qo'shimcha qiymat solig'i;
- tovarlarning alohida guruhlar va turlariga aksiz solig'i;
- banklarning daromad solig'i;
- sug'urta faoliyatidan tushgan daromadlardan olinadigan soliq;
- banklar va ularning shoxobchalarini ro'yxatga olish uchun pul yig'imi;
- qimmatbaho, qog'ozlardan olinadigan soliq;
- bojxona bojlari;
- xomashyo — material manbayini tiklash uchun RF budjetidan tashqari maxsus fondga kiritiluvchi to'lovlar;
- tabiiy zaxiralardan foydalanish uchun to'lovlar;
- jismoniy shaxslarning daromad solig'i;
- korxonalarining daromad solig'i;

- yo'l fondlarini tashkil etuvchi manba bo'lib xizmat qiluvchi soliqlar;
- tamg'a pul yig'imi;
- davlat boji;
- vorislik va hadya tartibida boshqa shaxslarga o'tish mulkiga soliq;
- «Rossiya», «Rossiya Federatsiyasi» nomlari va shu asosda tashkil topuvchi so'zlar va so'z birikmalarini ishlatish uchun pul yig'imi;
- korxonalariga transport solig'i.

Federal soliqlar (shu jumladan, stavkalarining miqdorlari), soliqqa tortilish obyektlari, soliq to'lovchilar va soliqlarning budjetga yoki budjetdan tashqari fondlarga kiritish tartibi RF qonuniyat hujjatlari bo'yicha belgilanadi va federatsiyaning butun hududida olinadi. Barcha respublika soliqlari umumiy majburiydir.

Rossiyada soliq tizimi idoraviy tegishliligi, mulkchilik turlari va korxonaning tashkiliy-xo'jalik turidan qat'i nazar, barcha tadbirkorlar va korxonalar uchun yagona tamoyillar asosida tashkil topadi. **Asosiy tamoyillar quyidagilardir:**

- soliqqa tortishning bir maromda keskinligi;
- soliqqa tortishning bir martaligi, ikki marta soliqqa tortishga yo'l qo'yilmasligi;
- barqarorlik, egiluvchanlik (o'zgaruvchanlik), soddalilik, qulaylilik (tushunarlilik), aniqlilik;
- oldindan stavkalarni, soliq miqdorini hisoblash va to'lash tartibini belgilash.

RF tarkibidagi respublikalar, o'lkalar va viloyatlar, avtonom viloyat, avtonom okruglarning soliqlariga quyidagi soliqlar kiradi:

- korxonalarining mulkiga soliq, soliq bo'yicha to'lov summaları baravar hissalarda RF tarkibidagi respublikalar, o'lkalar va viloyatlarning respublika, o'lka, viloyat budjetiga, avtonom viloyatning viloyat budjetiga, avtonom okruglarning okrug budjetiga va soliq to'lovchilarning turadigan joylaridagi tumanlarning tuman budjetiga, shaharlarning shahar budjetiga o'tkaziladigan soliqlari;
- o'rmon solig'i;
- korxonalaridan suv xo'jaligi tomonidan olinadigan suv uchun to'lov;
- tabiiy zaxiralar uchun respublika to'lovlari.

Soliqlar RF qonuniyat hujjatlari bilan belgilanadi va uning barcha hududlarida olinadi. Bunda aniq stavkalar agar RF qonun hujjatlari bilan boshqacha belgilanmagan bo'lsa, RF tarkibidagi respublikalar qonunlari yoki o'lkalar, avtonom viloyatlar, avtonom okruglarning davlat tashkilotlarining qarorlari bilan belgilanadi.

Mahalliy soliqlarga quyidagilar kiradi:

- jismoniy shaxslardan mulk solig'i. Soliqlar bo'yicha to'lovlar summasi soliq obyektining turar joyida (ro'yxatga olingan) mahalliy budjetga kiritiladi;
- yer solig'i — bu soliq bo'yicha tushumlarni tegishli budjetga kiritish yer to'g'risidagi qonuniyat bo'yicha belgilanadi;

• tadbirkorlik bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslardan ro'yxatga olish to'lovlari, yig'im summasi ularning ro'yxatga olinish joylaridagi budjetga kiritiladi;

• kurort joylarida ishlab chiqarishga mo'ljallangan obyektlarning qurilishiga soliq;

• kurort uchun pul yig'implari;

• savdo huquqi uchun pul yig'implari: pul yig'implari hokimiyatning tuman, shahar, jamoat, qishloq ijroiya tashkilotlari tomonidan belgilanadi. Pul yig'implari bir martalik talon yoki vaqtinchalik patent olish yo'li bilan to'lanadi va tegishli budjetga butunlay to'lanadi;

• fuqarolardan va tashkiliy-huquqiy shakllaridan qat'i nazar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlarda militsiyani saqlab turish, hududlarni obo-donlashtirish va boshqa maqsadlarda olinuvchi maqsadli pul yig'implari. Stavkalar davlat hokimiyatlarining tegishli tashkilotlari tomonidan belgilanadi. Bunda jismoniy va yuridik shaxslardan olinuvchi pul yig'implarining yillik stavkalari aniq chegaralanishga ega bo'ladi;

• reklamaga soliq: o'z mahsulotlarini reklama xizmatlari narxining 5 % dan oshmaydigan stavka bo'yicha reklama qiluvchi yuridik va jismoniy shaxslar to'laydi;

• avtomobil, hisoblash mashinalari va shaxsiy kompyuterlarni olib-sotish solig'i;

• it egalari pul yig'imi. Shaharlarda iti bor (xizmat itlaridan tashqari) jismoniy shaxslardan qonuniyat bilan belgilangan eng kam oylik maoshning 1/7 hissasidan ko'p bo'lmagan miqdorda pul yig'iladi;

• aroq-vino mahsulotlari bilan savdo qilish uchun litsenziya pul yig'imi. Aholiga aroq-vino mahsulotlarini sotuvchi yuridik va jismoniy shaxslardan pul yig'iladi;

• mahalliy auksion va lotoreya o'yinlari o'tkazish huquqi uchun litsenziya pul yig'imi. Bularning tashkilotchilaridan auksionga qo'yilgan tovarining narxi yoki chiqarilgan lotoreya biletlarining summasining 10 % dan oshmaydigan miqdorda pul yig'iladi;

• kvartiraga order berish uchun pul yig'implari. Pul yig'implari jismoniy shaxslar alohida kvartira olgan vaqtda turar joyning umumiy maydoni va sifatidan kelib chiqqan holda qonun bilan belgilangan eng kam oylik maoshning 3/4 hissasidan ko'p bo'lmagan miqdorda pul yig'iladi;

• avtotransportni maxsus joyga qo'yish uchun pul yig'implari. Pul yig'implarini jismoniy va yuridik shaxslar avtomashinalarni maxsus jihozlangan joylarga qo'yish uchun mahalliy hokimiyatlar tomonidan belgilangan miqdorlarda to'laydilar;

• mahalliy timsollardan foydalanish huquqi uchun pul yig'implari. Mahsulotlarida mahalliy timsollar (tamg'a, shahar ko'rinishlari va boshqalar) qo'llanuvchi ishlab chiqaruvchilar sotiluvchi mahsulotlar narxining 0,5 % dan oshmaydigan miqdorda pul to'laydilar;

• otchoparlarda ishtirok etish uchun pul yig'implari. O'z otlarini tijorat maqsadlarida o'tkaziladigan musobaqalarda qatnashtiruvchi yuridik va jismoniy shaxslar, mahalliy hokimiyatlar tomonidan belgilangan miqdorlarda pul to'laydilar;

• poygada yutuq uchun pul yig'implari. Pul yig'implarini otchopar poyga o'yinida yutuq olgan shaxslar yutuq summasining 5 % dan ko'p bo'lmagan miqdorda to'laydilar;

• otchoparda poyga o'yinida ishtirok etuvchilardan pul yig'imi. Pul yig'implari o'yinda ishtirok etish uchun belgilangan to'lovga foizli ustama ko'rinishida to'lov summasining 5 % dan ko'p bo'lmagan miqdorda to'lanadi;

• birjalarda amalga oshiriladigan oldi-sotdi uchun pul yig'implari, qimmatbaho qog'ozlar to'g'risidagi hujjatlarda ko'zda tutilgan oldi-sotdilar bundan istisno;

• kino va telesuratga tushirish uchun pul yig'implari. Pul yig'implarini mahalliy boshqaruv organlaridan tashkiliy tadbirlarni talab etiluvchi suratga tushiruvchi tijorat kino va teletashkilotlar mahalliy hokimiyatlar tomonidan belgilangan miqdorlarda to'laydilar;

• aholi joylashgan hududlarni tozalash uchun pul yig'implari. Pul yig'implarini mahalliy hokimiyatlar belgilagan miqdorlarda yuridik va jismoniy shaxslar to'laydilar;

• turar joy fondi va ijtimoiy-madaniy sohadagi obyektlarni saqlash solig'i.

Mahalliy soliqlarning ko'pchiligi RF qonuniy hujjatlari bilan belgilanadi va uning barcha hududlarida olinadi. Soliqlarning aniq stavkalari respublikalarning qonuniy hujjatlari yoki o'lkalar, viloyatlar va tumanlarning davlat hukumat tashkilotlarining qarorlari bilan belgilanadi. Mahalliy soliqlarning ayrimlari hududiy va shahar hokimiyati tashkilotlari tomonidan belgilanishi mumkin va mahalliy budjetlarga kiritiladi.

Soliqlarning to'g'ri hisoblanishi va to'lanishi uchun javobgarlik soliq to'lovchining zimmasida bo'ladi. Birinchi navbatda, barcha mulkiy soliqlar va bojlar to'lanadi, ularning summasi soliqqa tortiluvchi daromad yoki soliqqa tortiluvchining foydasi hisobidan to'lanadi. Undan keyin mahalliy daromad soliqlari to'lanib, undan qolgan summadan barcha qolgan soliqlar hisoblab chiqariladi va to'lanadi.

Shaxsiy daromad solig'i soliq to'lovchi — jismoniy shaxsning daromadi (odatda, yillik) olinadi. Bu to'g'ridan to'g'ri olinadigan soliqlarning asosiy turlaridan biridir. Jismoniy shaxslarni soliqqa tortish bo'yicha mavjud tartib Rossiya Federatsiyasining 1991-il 7-dekabr «Jismoniy shaxslardan daromad solig'i olish to'g'risida»gi Qonuni bilan belgilanadi. Daromad solig'ini to'lovchilar: Rossiya Federatsiyasida doimiy turar joyi bor yoki yo'q jismoniy shaxslardir, shu jumladan, xorijiy fuqarolar va fuqaroligi yo'q shaxslar. Jismoniy shaxslardan soliq olish obyekti joriy yil davomida olgan daromadining yig'indisidir.

Soliqdan ozod etiluvchi tovarlar (ishlar, xizmatlar) ro'yxati qonun bilan belgilangan. Bu ro'yxat Rossiya Federatsiyasi hududida yagona hisoblanadi. Ta'lim jarayoni bilan bog'liq bo'lgan xalq ta'limi sohasidagi ishlab chiqarish va xizmatlar; kasallar va juda keksalarni parvarish qilish, dafn byurolarining xizmatlari, madaniyat va san'at muassasalari, diniy birlashmalar, teatr-tomoshalar, sport va boshqa ko'ngil ochish tadbirlari, shuningdek, davlat hisobidan bajariluvchi ilmiy-tadqiqot va tajriba-loyiha ishlari hamda xalq ta'limi muassasalari tomonidan bajariluvchi xo'jalik shartnomasi bo'yicha ishlar QQS ni to'lashdan ozod etiladi.

Qo'shimcha qiymat solig'ining stavkasi 20 % gacha qilib belgilangan.

Aksiz egri soliq bo'lib, sotib oluvchi oladigan tovar narxiga qo'shiladi. Aksiz solig'i, qo'shimcha qiymat solig'i kabi oborot va sotish soliqlari bekor qilingach, 1992-yil 1-yanvardan joriy qilingan.

Aksizlarni to'lovchilar — bu mulkchilik shakllari va qaysi tashkilotga tegishliligidan qat'i nazar, qonunda ko'rsatilgan tovarlarni sotuvchi RF hududidagi barcha korxonalar va tashkilotlardir.

Soliqqa tortiluvchi obyektlar — bu aksiz osti tovarlarni o'zi ishlab chiqarigan va aksiz hisobiga kiritilgan sotilish narxlarini bo'yicha sotiladigan tovarlarning narxidir. Bunday aksiz to'lanishi lozim bo'lgan tovarlar hisobiga aroq-vino mahsulotlari, etil spirti, pivo, tamaki mahsulotlari, yengil avtomashinalar, 25 tonnagacha hajmli yuk avtomashinalari, zargarlik mahsulotlari, gavyar, qandillar, gilamlar va gilam mahsulotlari, mo'yna mahsulotlari, shuningdek, asl teridan ishlangan kiyimlar kiradi. Aksiz summasi qo'shimcha qiymat solig'i manbayida hisobga olinadi. Aksiz solig'i tovar turiga qarab summada yoki foiz hisobida undiriladi.

Korxonalar mulk solig'i stavkalari ularning faoliyatiga qarab belgilanadi. Ammo korxonaning mulkiga soliq stavkasining oxirgi (yuqori) miqdorlari soliqqa tortiluvchi manbayining 2 % dan oshmasligi lozim. Alohida korxonalar uchun soliq stavkasini belgilash mumkin emas. Hisoblanadigan summa korxonalar faoliyatining moliyaviy natijalariga kiritish bilan (respublika, o'lka, viloyat) budjetga birinchi navbatda to'lanishi majburiydir.

Jismoniy shaxslarning mulkiga soliq to'lovchilarga Rossiya fuqarolari, RF hududida soliqqa tortilishi lozim bo'lgan aniq mulkka ega bo'lgan xorijiy fuqarolar va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar kiradi.

Ijtimoiy badallari (ijtimoiy soliqlar) korxonalarining ijtimoiy ta'minlash badallari va ish haqi hamda ish kuchi soliqlarini o'z ichiga oladi. Ular qisman xodimlarning o'zlari tomonidan va qisman ish beruvchi tomonidan amalga oshiriluvchi to'lovlardan iboratdir.

3. Belarus Respublikasi soliq tizimi

Belorus Respublikasi soliq tizimi asoslari 1991-yil 20-dekabrda 21323—XII — sonli «Belorus Respublikasi budjetiga undiriladigan soliqlar va yig'implar haqida»gi (qo'shimchalar va o'zgartirishlar bilan) Qonun bilan

aniqlangan. Ushbu qonunda ko'zda tutilgan soliq va yig'imlardan tashqari respublika budjetiga qonunchilik tomonidan o'rnatilgan soliqdan tashqari ham to'lovlar kelib tushadi. Soliqlar va yig'imlarni mahalliy budjetlar hisobiga yozish «Belorus Respublikasida mahalliy va o'z-o'zini boshqarish haqida»gi Qonun bilan tartibga solinadi. Umumdavlat soliqlaridan mahalliy budjetlar hisobiga o'tkazish miqdorlari har yili budjet tasdiqlanganda Belorus Respublikasi qonuni bilan o'rnatiladi. Soliqqa tortish obyektlari, to'lov tartibi, stavkalari hamda imtiyozlar har bir soliq va yig'im turi bo'yicha respublika soliq qonunchiligining maxsus aktlari bilan ko'zda tutiladi.

Belorus Respublikasi soliq tizimi 26 ta soliq va boshqa to'lovlarni o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, ayrim soliqlar bir nechta mustaqil to'lovlar turidan tashkil topgan. Masalan, yo'l jamg'armasiga to'lovlar 7 xil turli soliqlarni, yig'imlar va chegirmalarni o'z ichiga oladi hamda ularning har biri o'z soliq manbayi bo'yicha hisob-kitob uslubiga ega. Belorus Respublikasi soliq tizimidagi muhim soliq turlaridan biri QQS hisoblanadi. EIX mamlakatlarida budjetga tushadigan tushumlarning jami miqdorining o'rtacha 10—20 % QQS ulushiga to'g'ri kelsa, Belorusda bu miqdor 25 % dan ortiqroqni tashkil qiladi. QQSni hisoblash tartibi Belorusda ham xuddi Rossiyadagi kabidir. Asosiy stavka — 20 %, shu bilan birga 10 % va nolunchi foizli stavkalar ham qo'llaniladi. 10 % li stavka bo'yicha respublika hududida chorvachilik mahsulotlari, o'simlikshunoslik, baliqchilik, oziq-ovqat mahsulotlari, bolalar uchun mahsulotlar sotilganda; sartarosh-xona, ximchistka xizmatlari, kiyim-kechak, oyoq-kiyim, soatlar, murakkab uy-ro'zg'or texnikasi va yana boshqa ayrim tovar va xizmatlar soliqqa tortiladi. Nol foizli stavka eksport qilinadigan mahsulotlarga (Rossiyaga eksport qilishdan tashqari), qurilish ishlariga, transport xizmatlariga qo'llaniladi.

Aksizlar bo'yicha soliqqa tortiladigan obyektlarning soliq manbayi, aksiz osti tovarlar ro'yxati Belorus va Rossiyada qariyb bir-biriga mos keladi. Belorusdagi aksizlarni hisoblash xususiyatlari shundaki, unda Rossiyadagi kabi nafaqat maxsus stavkalar, balki umumlashtirilgan stavkalar ham qo'llaniladi. Buning ustiga ma'lum tovarlar turiga maxsus stavkalar milliy valutadagina emas, balki yevroda ham o'rnatilgan. Masalan, quyidagi aksiz stavkalari mavjud: ko'piklanadigan va shampan vinosiga 1 litrga 60 Belorus rubli, mikroavtobuslar va yengil avtomobillarga — 10 %, neft — 1 tonnasiga 16,6 yevro, dizel yoqilg'isining 1 tonnasiga 50 belorus rubli va hokazo.

Korxonalar foydasidan olinadigan soliq 30 % li stavka bo'yicha undiriladi. Dividendlar va yuridik shaxslarning unga tenglashgan daromadi 15 % stavka bo'yicha soliqqa tortiladi, bunda soliq daromad to'laydigan manbada saqlanib qoladi. Foyda solig'i bo'yicha ko'plab imtiyozlar belgilangan. Xususan, nogironlar va nafaqaxo'rlar mehnatidan foydalanadigan tashkilot foydasi soliqqa tortilmaydi (ammo savdo-sotiq, va vositachilik faoliyati bundan mustasno).

Qishloq xo'jalik korxonalarining yetishtirgan o'simlik, chorvachilik, baliqchilik, asalarichilik mahsulotlarini sotishdan olgan foydasidan soliq olinmaydi. Bundan tashqari, ilmiy tadqiqot, tajriba-konstruktorlik ishlari, yong'inga qarshi va tabiatni muhofaza qilish tadbirlari uchun ishlatilgan bo'lsa, soliqqa tortiladigan foyda foyda solig'i summasiga kamayadi.

Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i to'lovchilari Belorusda va undan tashqaridagi manbalardan olingan daromadlar bo'yicha — soliq rezidentlari va Belorusdagi manbalaridan olingan soliq rezidentlari bo'lmagan shaxslar hisoblanadilar. Soliqqa tortish obyekti bo'lib jismoniy shaxslarning pul va natura shaklidagi jami daromadi hisoblanadi. Soliqqa tortilmaydigan daromadlar ro'yxati va soliq chegirmalari qonunchilikda ko'zda tutilgan. **Soliq chegirmalari** quyidagi miqdorlarda ko'zda tutilgan:

- ish haqining eng kam miqdori;
- bir eng kam ish haqi miqdorida ishchining o'ziga;
- ish haqining eng kam miqdorining 2 barobarida har bir bola va boqimandaga;
- ish haqining eng kam miqdorining 10 barobarida jismoniy shaxslarning alohida toifalari uchun.

Soliq bo'yicha progressiv soliq stavkasi ko'zda tutilgan, u daromadlarning 5 ta aylanmasiga va ularga mos stavkalarga (9, 15, 20, 25, 30 %) ega. 15 % miqdordagi soliq stavkasi quyidagi daromad turlari uchun o'rnatilgan: aksiyalar bo'yicha dividendlar, yuridik shaxslarni tugatish va qayta tashkil qilish natijasidagi korxonalar faoliyatiga o'z hissasi bilan qatnashishdan olgan daromad. Chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar soliq imtiyozi va soliq chegirmalarisiz 20 % stavka bo'yicha soliqqa tortiladi.

Alohida faoliyat turi daromadlaridan olinadigan soliq, ya'ni banklar daromadidan, sug'urta va qayta sug'urta qiluvchi tashkilotlar va boshqa moliya-kredit tashkilotlaridan 30 % stavka bo'yicha soliq undiriladi; boshqa yuridik shaxslarning qimmatli qog'ozlar operatsiyasidan olgan daromadlaridan olinadigan soliq stavkasi — 40 %.

Respublikada alohida toifadagi soliq to'lovchilar uchun maxsus soliq tartiblari ko'zda tutilgan. Soddalashtirilgan soliqqa tortish tizimini qo'llaydigan tashkilotlar va yakka tadbirkorlar, yalpi tushumdan 10 % miqdorida soliq to'laydilar. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtiruvchilar yalpi tushumdan 5 % miqdoridagi yagona soliq to'loviga o'tish huquqiga egalar.

Mamlakat qonunchiligi tomonidan ko'plab **mahalliy soliqlar** o'rnatilgan:

- alohida ruxsatnomalar uchun yig'im: avtotransportlar vositalarining to'xtash joylarida yig'iladigan yig'im; baliqchilik va ovchilik yig'imlari, mahalliy ramzlardan foydalanish huquqi uchun yig'im, savdo-sotiq bilan shug'ullanish huquqi yig'imi, it egalaridan yig'iladigan yig'im, auksionlar o'tkazish huquqi uchun yig'im, kurort yig'imi, kurort joylarida qurilish qilish uchun yig'im;

- reklama solig'i;
- maqsadli yig'imler: transport yig'imi, shahar (tuman) infratuzilmasini ta'minlash va rivojlantirish yig'implari;
- yovvoyi o'simliklar, qo'ziqorinlar, shifobaxsh o'simliklarni tayyorlash uchun yig'im;
- chakana savdo tarmog'ida tovarlarni sotishdan olinadigan soliq;
- mehmonxonalar, restoranlar, barlar, qahvaxonalar xizmatlari uchun yig'im.

Mahalliy tashkilotlarning soliqqa tortish sohasidagi vakolatlari Belorusda va Rossiyada farq qiladi. Masalan, Belorusda hukumatning mahalliy tashkilotlari stavkalarni nafaqat pasaytirish, balki oshirish, ularning budjeti hisobiga o'tkaziladigan alohida soliqlar bo'yicha yakka tartibda imtiyozlar berish huquqiga egalar. Muhim tomoni shundaki, taklif qilinayotgan o'zgarishlar QQS, foyda solig'i, aksiz yig'implari, mol-mulk va resursli soliqlar hamda yig'imler kabi soliqqa tortishning maxsus qonun aktlarida ko'zda tutilgan to'lovlarga ta'sir qilmaydi.

4. Ukraina Respublikasi soliq tizimi

Ukraina qonunlari o'rnatgan tartibda budjetlar va maqsadli davlat fondlariga undiriladigan soliqlar va yig'imler majmuyi mamlakatning soliq tizimini tashkil qiladi. Ukrainada 17 ta umumdavlat, 16 ta mahalliy soliqlar va yig'imler undiriladi. QQS 1992-yilda kiritilgan bo'lib, uning ulushi barcha soliq tushumlarining 60 % ni tashkil qiladi. Ko'pchilik mamlakatlardan farqli, QQS unifikatsiya qilingan stavka bo'yicha undiriladi, shuning uchun bu soliq bo'yicha ko'plab imtiyozlar ko'zda tutilgan. Eksportga yuklangan mahsulotning qiymati soliqqa tortish obyekti bo'lib hisoblanadi. Bunda QQSning to'langan miqdori korxonaga hisobiga kelib tushgan tushumdan keyin qoplanadi.

Jismoniy shaxslar daromadidan olinadigan soliq bo'yicha to'lovchilar doirasi, hisob-kitob uslubi xuddi Rossiyadagi kabidir. Qabul qilingan tartibga asosan, tamg'a solig'i ham umumdavlat soliqlariga kiradi. Uning to'lovchilari xususiy mulk shaklidan qat'i nazar, soliqqa tortish obyekti bo'lib, aniqlangan hujjatlarni va markalashni amalga oshiradigan barcha xo'jalik faoliyatini yuritadigan subyektlar hisoblanadilar. Ijro etuvchi hokimiyat tashkilotlari tomonidan beriladigan hujjatlardan tashqari barcha xo'jalik shartnomalari, veksellar markalashtirilishi lozim. Tamg'a yig'imi stavkasi ustav fondi miqdoriga, shartnoma va veksellar bo'yicha to'lov miqdorlari summasiga bog'liq holda belgilanadi. Tamg'a yig'imi markalari jamg'arma banklarining boshqarmalari va uning hududiy boshqarma va bo'limlari orqali sotiladi.

Qishloq xo'jalik tovarlari va baliq mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilar yer solig'ini teng ulushlarda 15-avgust va 15-noyabrgacha, qolgan to'lovchilar — hisobot oyidan keyingi o'ning 15-kuniga qadar to'laydilar.

Suv uchun to'lov suv resurslaridan maxsus ishlar uchun, suvdan energetika ehtiyojlari uchun foydalanganligi uchun, suvni xususiy ishlab chiqarish

ehtiyojlari uchun ishlatgan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan barcha subyektlar tomonidan to'lanadi. To'lov me'yori 1 m kub uchun absolut miqdorda aniq daryolar va basseynlari bo'yicha darajalangan holda Ukraina Vazirlar Mahkamasi qarorlari bo'yicha tasdiqlanadi. Belgilangan me'yorlarga quyidagi koeffitsiyentlar qo'llaniladi: uy-joy va kommunal xo'jalik korxonalari, hovuzli va ko'lli xo'jaliklar uchun — 0,1 %, qishloq xo'jalik ishlab chiqaruvchilari uchun — 0,2 %, issiqlik va atom elektr stansiyalari uchun — 0,5 %, guruch yetishtiruvchilar uchun — 0,8 %.

Barcha daryolar suv resurslaridan maxsus foydalanganlik uchun gidroelektrostansiyalarning me'yoriy to'lovi, turbinadan o'tgan har 100 m kub suv uchun hisoblanadi. Limitdan yuqori darajada suvdan foydalanganlik uchun 5 marotaba ortiq to'lov undiriladi. To'lovning haqiqiy summasi har chorakda foydalanilgan suvning haqiqiy hajmi me'yorli imtiyozlardan kelib chiqqan holda aniqlanadi. To'lov budjetga hisobot choragidan keyingi o'ning 20-kuniga qadar to'lanadi. Mahalliy soliqlar va yig'imler tizimi o'z ichiga 2 ta soliq va 14 ta yig'imni oladi. Kommunal soliq va quyidagi yig'imler majburiy bo'lib hisoblanadi: savdo-sotiq va xizmatlar doirasi obyektlarini ko'chirishga ruxsat berishdan, bozor, kvartiraga order berishdan, it egalaridan olinadigan yig'imler. Qolgan soliqlar mahalliy tashkilotlar ixtiyoriga bog'liq holda ma'lum hududlarda joriy qilinadi.

Ko'pchilik mahalliy soliqlarning tuzilishi, hisob-kitob va undirish tartibiga ko'ra, Rossiya soliq tizimiga o'xshashi bilan birga, o'ziga xos soliqlar ham mavjud. Masalan, kommunal soliq.

Kommunal soliq to'lovchilari bo'lib budjet tashkilotlari, qishloq xo'jalik va rejali dotatsiyali korxonalardan tashqari barcha yuridik shaxslar hisoblanadilar. Soliqning chegaraviy miqdori yillik ish haqi fondining 10 % miqdorida belgilangan.

Avtotransportda chet elga chiqmoqchi bo'lgan yuridik shaxslardan chegaraoldi hududidan chet elga chiqish uchun avtotransportda o'tganligi sababli yig'im olinadi. Ukrainada yuridik shaxslar va fuqarolar uchun soliq stavkasining chegaraviy miqdori fuqarolar daromadlari soliqqa tortilmaydigan eng kam miqdorining yarmini tashkil qiladi, boshqa davlatlarning yuridik shaxslari va fuqarolari uchun esa 5 dollar dan 50 dollar gacha yig'im undiriladi. Aniq stavkalar avtomashina markasi va ot kuchi quvvatiga bog'liqdir.

Bozor yig'imini bozorlarda ochiq peshtaxtalarda, avtomashinalarda, mototsikllarda, qo'l aravachalarda vaqtinchalik do'konlarda tovar savdosotig'i bilan shug'ullanadigan yuridik va jismoniy shaxslar to'laydilar. Bu yig'im alohida binoga ega bo'lgan savdo-sotiq stasionar punktlaridan, umumiy ovqatlanish korxonalaridan olinmaydi. Soliq stavkasi mahalliy hukumat tashkilotlari tomonidan quyidagi chegaralarda o'rnatiladi: yuridik shaxslar uchun 3 minimal ish haqidan ortiq bo'lmagan; fuqarolar uchun minimal ish haqidan 20 % dan ortiq bo'lmagan. Mehmonxonada yashovchilar mehmonxonaga yig'imini to'lovchilar hisoblanadilar. Soliqqa tortish obyekti — qo'shimcha xizmatlarsiz ijara olingan xonaning bir

kunlik qiymati hisoblanadi. Stavka ijaraga olingan xonaning bir kunlik qiymatining 20 % dan ortiq bo'lmagan miqdorida belgilanadi.

Ukraina qonunchiligi Ukraina davlat budjetiga kiritiladigan maqsadli fondlariga chegirmalarni ham ko'zda tutadi (nafaqa fondi va ijtimoiy sug'urta fondidan tashqari).

Avtomashinalardan foydalanib, olgan daromadlaridan soliq to'lovchilar bo'lib, mulkka egalik shaklidan qat'i nazar, yuk tashishni amalga oshiradigan avtotransport tashkilotlari hamda to'lov tarifi bo'yicha yuk tashishni amalga oshiradigan har qanday boshqa tashkilotlar hisoblanadilar. Avtotransportdan shaxsiy ehtiyojlar uchun foydalanadigan tashkilotlarga ajratmalarni amalga oshirmaydilar. Soliqqa tortish obyekti bo'lib, QQSsiz, avtomashinadan foydalanib, olingan daromad hisoblanadi. Stavka 2 % miqdorida belgilangan. Yig'im tashish ta'rifiga kiritiladi.

Ukraina avtomobil yo'llaridan o'tganligi uchun yig'im, chet el davlatlari transport vositalari egalariidan Ukraina bojxona chegaralaridan o'tayotganda, Ukraina milliy banki tomonidan belgilanadigan valutada undiriladi. Shuni ta'kidlash kerakki, shartnomaning yetkazib berish bazisli shartiga ko'ra, ushbu yig'im Ukraina korxonasi tomonidan ham to'lanishi mumkin. Yig'im stavkasi transport vositasi turi, uning quvvati va yuk ko'tarish qobiliyatiga ko'ra belgilangan. Bundan tashqari, ko'rib chiqilayotgan yig'imni transport vositasining og'irligi va kattaligi, o'rnatilgan me'yorlaridan oshadigan Ukraina rezidentlari ham to'laydilar.

Barcha tashkilotlar, mulkka egalik qilish shaklidan qat'i nazar, Ukraina qonunchiligiga asosan nogironlarni ish bilan ta'minlash uchun ish joylari yaratishlari kerak. Mahalliy hukumat tashkilotlari bunday ishchi o'rinlarining umumiy ishchilar sonining 4 % dan kam bo'lmagan miqdorida me'yorlarni belgilaydilar. Agar tashkilotlar belgilangan me'yorlar bo'yicha ishchi o'rinlarini yaratmasalar, ular kasbiy va ijtimoiy reabilitatsiya qilish tadbirlarini amalga oshirish uchun aytib o'tilgan fondlarga mablag'lar o'tkazishga majburlar. Ajratmalar miqdori nogironlarni ish bilan ta'minlash uchun yaratilmagan har bir ishchi o'rni uchun 1 ta ishchining o'rtacha yillik ish haqi miqdorida belgilangan. Ajratmalar summasi to'lovchining yalpi xarajatlari tarkibiga kirmaydi, ya'ni korxonaning foydasi hisobidan to'lanadi.

Davlat innovatsion fondi yig'imi to'lovchilari bo'lib, shaxsiy mulk shakliga bog'liq bo'lmagan holda, barcha tadbirkorlik faoliyati subyektlari hisoblanadilar. Ushbu yig'im QQS va aksiz yig'imi chegirilgan holda sotilgan mahsulot (amalga oshirilgan ish, xizmat) qiymatining 1 % miqdorida to'lanadi. O'tkazilgan yig'im summasi korxonaning yalpi xarajatlariga kiradi.

5. Qozog'iston Respublikasi soliq tizimi

Qozog'istonda davlat budjetini tartibga soluvchi manbalar hisoblangan umumdavlat soliqlari va mahalliy budjetlarning daromad manbai bo'lgan mahalliy soliqlar mavjud.

Qozog'iston Respublikasi soliq tizimining asosiy soliqlaridan biri QQS hisoblanadi. QQSni hisob-kitob qilishning umumiy tartibi ilg'or G'arbiy Yevropa mamlakatlarining tajribasidan o'zlashtirilgan. Soliqqa tortish va soliq manbai Rossiyadagi kabi aniqlanadi. QQSni to'lovchilar barcha yuridik shaxslar va doimiy tashkilotlar orqali faoliyat yuritadigan Qozog'iston Respublikasi norezidentlari; yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmagan holda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshradigan jismoniy shaxslar hisoblanadilar. Yuridik shaxs bo'linmalari Qozog'iston Respublikasi Davlat Daromadlari vazirligining ruxsatiga asosan QQSni mustaqil to'lashlari mumkin. Soliq to'lovchilar uchun soliq to'lash tartibi katta ahamiyatga ega. Qozog'istonda sotib olingan moddiy boyliklar, bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlar bo'yicha QQS xaridorlar tomonidan to'lanadigan to'lovga bog'liq bo'lmagan holda chegiriladi. Soliq manbayini aniqlashdagi xususiyatlarni ham aytib o'tish lozim, jumladan, aksiz osti tovarlar bo'yicha aksiz summasi soliq manbayiga kiritilmaydi. Bundan tashqari import qilinadigan tovarlar soliq manbai bo'lib, faqat tovarlar va transport vositalarining bojxona qiymati kiradi. Bu esa bir marta soliqqa tortish tamoyiliga mos keladi.

QQSning asosiy stavkasi soliqqa tortiladigan oborotdan 20 % miqdorida belgilangan, 10 % miqdoridagi pasaytirilgan stavka esa, asosiy oziq-ovqat mahsulotlari, jonli og'irlikdagi chorva va parrandalar, bolalar va diabetli oziqlanish mahsulotlari, maxsus ro'yxat bo'yicha omuxta yem uchun qo'llaniladi. Bundan tashqari, eksport qilinadigan tovarlar, yo'lovchilar, tovarlar, hayvonlar, bagaj va pochmani xalqaro tashish nolinch stavka bo'yicha soliqqa tortiladi.

Yuridik va jismoniy shaxslar daromad solig'i to'lovchilari Qozog'iston Respublikasi Milliy bankidan tashqari barcha yuridik shaxslar, jismoniy shaxslar, shu bilan birga yuridik shaxslar — norezidentlar, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar hisoblanadilar. Soliqqa tortish obyekti bo'lib, umumiy yillik daromad va tegishli chegirmalar orasida bo'lgan farq soliqqa tortiladigan daromad hisoblanadi. Soliq to'lovchi — rezidentning umumiy daromadi Qozog'istonda va undan tashqarida olingan daromadlardan tashkil topadi, norezidentlarning umumiy daromadiga esa faqat Qozog'iston hududida olingan daromadlar kiradi.

Umumiy daromadga quyidagi faoliyatdan olingan daromadlar kiradi:

- tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromadlar;
- ish haqi va nafaqa to'lovlari ko'rinishida olinadigan daromadlar;
- jismoniy shaxslarning mol-mulkdan olgan daromadi.

Tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromadlarga quyidagilar kiradi:

- mahsulot, ish, xizmatlarni sotishdan olingan daromadlar, shu jumladan, yuklab jo'natilgan mahsulot uchun, bajarilgan ishlar ko'rsatilgan xizmatlar uchun barcha pul va boshqa mablag'lar, barcha boshqa operatsiyalar uchun olingan yoki olinadigan daromadlar, shu jumladan, o'zaro hisob-kitoblar tartibida uchinchi shaxslarga yo'naltirilgan yoki to'g'ri va egri xarajatlarni qoplash uchun;

• binolar va qurilmalarni sotishdan olingan qo'shimcha daromadlar hamda inflatsiyaga qarab, amortizatsiya qilinmaydigan aktivlarni sotishdan olingan daromadlar;

• sotuvdan tashqari olingan daromadlar — dividendlar, foizlar bo'yicha daromadlar, qaytarmaslik sharti bilan olingan pul mablag'lari va mol-mulk, yuridik shaxslarga berilgan subsidiyalar (davlat budjetidan berilgan subsidiyalar bundan mustasno), mol-mulkni ijaraga berishdan olingan daromadlar, tadbirkorlik faoliyatini cheklab qo'yish yoki tugatish uchun berilgan rozilikdan olingan daromadlar, qarzlarni kechishdan olingan daromadlar, qoplanadigan chegirmalar va ayrim boshqa daromadlar.

Ish haqi ko'rinishidagi olinadigan daromadlarga jismoniy shaxsning yollanib ishlagandagi barcha daromadlari; korxonalar ishchilariga sotiladigan xizmatlar yoki tovarlar qiymatining, ushbu tovar yoki xizmatning haqiqiy bahosi yoki tannarxi orasidagi manfiy musbatdan paydo bo'lgan farq yoki daromad; ish beruvchi tomonidan ishchi foydasiga qarzlarni kechishdan olingan daromad; ish beruvchi tomonidan o'z ishchisining sug'urta qilinishi; ish beruvchi tomonidan o'z ishchisining xarajatlari qoplanishi, qaysiki, ishchi uchun bu to'g'ri yoki egri daromad hisoblanadi.

Umumiy ishchilar sonining 30 % dan kam bo'lmagan miqdorini nogironlar tashkil qilgan ishlab chiqarish korxonalarining umumiy yillik daromadi, soliqqa tortish maqsadida ikki barobarga kamayadi.

Jismoniy shaxslarning quyidagi daromadlari daromad solig'iga tortilmaydi: davlat nafaqalari, stipendiyalar, kasallik varaqasi bo'yicha to'lovlar, bolalar va boqimandalarga alimentlar, bir jismoniy shaxsdan ikkinchi jismoniy shaxsga sovg'a yoki meros hamda gumanitar yordam sifatida olingan mulk qiymati, budjetdan berilgan moddiy yordam.

Yuridik shaxsning soliqqa tortiladigan daromadi 30 % stavka bilan soliqqa tortiladi. Yer asosiy ishlab chiqarish vositasi bo'lgan yuridik shaxslar bundan mustasnodir. Ular bevosita yerdan foydalangan holda topgan daromadlaridan 10 % stavka bo'yicha soliq to'laydilar. Yuridik va jismoniy shaxslarga to'lanadigan foizlar, dividendlar, to'lov manbayining o'zida 15 % stavka bo'yicha soliqqa tortiladi va qaytib soliqqa tortilmaydi. **Doimiy tashkilotlar bilan bog'liq bo'lmagan norezidentlarning Qozog'istondagi manbalardan olingan daromadi, to'lov manbayida quyidagi stavkalar bo'yicha soliqqa tortiladi:**

- dividendlar va foizlar — 15 %;
- sug'urta shartnomalari bo'yicha to'lanadigan sug'urta to'lovlari;
- Qozog'iston va boshqa davlat orasidagi xalqaro aloqa yoki yuk tashishning telekommunikatsion va transport xizmatlari — 5 %;
- royalti, boshqaruv xizmatlar ko'rsatishdan olingan daromadlar, konsultatsiya xizmatlari, ijaradan olinadigan daromadlar va boshqa daromadlar — 20 %.

Jismoniy shaxslarning umumiy soliqqa tortiladigan daromadi maxsus jadval bo'yicha daromad miqdoriga bog'liq holda tabaqalashtirilgan stavkalar bo'yicha soliqqa tortiladi.

Aksiz solig'iga nafaqat Qozog'iston Respublikasi hududida ishlab chiqarilgan tovarlar, balki import tovarlar va qimor o'yinlari ham tortiladi. Aksiz osti tovarlar ro'yxati ichki ishlab chiqarish uchun ham, import tovarlar uchun ham bir xil, ammo Rossiyadan farqli ancha tovarlar doirasini o'z ichiga oladi. Aniq stavkalar respublika hukumati tomonidan belgilanadi. Bunda qat'iy va foizli stavkalar bir-biridan farq qiladi.

Agar aksiz osti mahsulot Qozog'iston hududida aksiz solig'iga tortilgan xomashyodan ishlab chiqarilsa, sotiladigan mahsulotga belgilangan aksiz solig'i miqdori xomashyodan olingan aksiz summasiga kamayadi. To'lov muddatlari aksiz osti tovarlar turiga bog'liq. Bunda soliq to'lovchi hisoblash uslubi yoki xazina uslubi bo'yicha sotish vaqtini mustaqil aniqlaydi. Etil spirti, aroq, spirtli ichimliklar, sok va balzamlar, vino, konyak, shampan vinosi, pivo uchun aksiz solig'i ushbu tovarlar sotilgan kundan keyingi uch kun orasida budjetga to'lanishi shart.

Yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliqqa tortish shartnomalarning asosiy turlaridan kelib chiqqan holda ikki turga bo'linadi. Birinchi tur yer osti boyliklaridan foydalanuvchilarning Qozog'iston qonunchiligi hujjatlarida belgilangan barcha turdagi soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni to'lashni ko'zda tutadi. Ikkinchi tur yer osti boyliklaridan foydalanuvchilarning mahsulot taqsimlanishi bo'yicha Qozog'iston Respublikasi ulushini hamda quyidagi soliq turlari va boshqa majburiy to'lovlarni to'lashni nazarda tutadi: yuridik shaxslarning daromad solig'i, chet el yuridik shaxsi hisoblangan doimiy muassasa daromadi, QQS, royalti, yuridik shaxslarni davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun yig'im, alohida faoliyat turi bilan shug'ullanish uchun beriladigan huquqlar uchun yig'im va boshqa majburiy to'lovlar.

Soliq qonunchiligining takomillashuvi — Qozog'iston iqtisodini isloh qilishning dolzarb yo'nalishlaridan biridir.

6. Ozarbayjon Respublikasi soliq tizimi

Ozarbayjon Respublikasi hukumati iqtisodiy islohotlar dasturini qabul qildi. Unga asosan 2—3 yil ichida budjet defitsitini keskin qisqarishini ko'zda tutgan monetar siyosatni amalga oshirish, soliqqa tortishning yuqori stavkalari, davlat xarajatlarini va pul emissiyasini qisqartirish, qarzlarni bo'yicha foiz stavkalarining ko'payishi rejalashtirildi. Ushbu choralarning amalga oshishi inflatsiya darajasining pasayishiga olib keldi.

Mahalliy soliqlar Soliq Kodeksiga asosan va mahalliy hokimiyat qarorlari bo'yicha belgilanadigan mahalliy hokimiyatlar hududlarida to'lanadigan soliqlardir.

Davlat soliqlariga quyidagilar kiradi:

- jismoniy shaxslar daromad solig'i;
- yuridik shaxslar foyda solig'i (mahalliy hokimiyatlar mulki bo'lgan korxonalar, tashkilotlardan tashqari);

- qo'shilgan qiymat solig'i (QQS);
- aksizlar;
- yuridik shaxslar mol-mulkidan olinadigan soliq;
- yuridik shaxslardan olinadigan yer solig'i;
- yo'l solig'i;
- yer osti boyliklari daromadidan olinadigan soliq.

Avtonom respublika soliqlariga yo'l solig'idan tashqari yuqorida sanab o'tilgan barcha soliqlar kiradi. Mahalliy soliqlarga quyidagilar kiradi:

- jismoniy shaxslar yer solig'i;
- jismoniy shaxslar mol-mulk solig'i;
- mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan qurilish materiallari boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq;
- mahalliy mulkka ega bo'lgan korxonalar va tashkilotlarning foyda solig'i;
- soddalashtirilgan tizim bo'yicha undiriladigan soliq.

Davlat soliqlarining qat'iy stavkalarini Ozarbayjon Respublikasi Soliq Kodeksi belgilaydi. Har bir alohida yilda qo'llaniladigan davlat soliqlari stavkalari, «Ozarbayjon Respublikasi davlat budjeti haqida»gi Qonun qabul qilinganda qayta ko'rib chiqilishi mumkin, ammo Soliq Kodeksi belgilangan chegaraga amal qilinadi.

Ozarbayjon Respublikasida alohida soliq tartiblari qo'llanilishi mavjud bo'lib, bu ma'noda maxsus soliqlarning hisoblanishi va to'lanishi tushuniladi, bunda Soliq Kodeksida ko'rsatilmagan soliqlarning belgilanilishiga yo'l qo'yilmaydi. Budjetning daromad bazasining shakllanilishida foyda solig'i, QQS, aksizlar, jismoniy shaxslar daromad solig'i va boshqa soliqlar alohida ahamiyat kasb etadi.

Ozarbayjon Respublikasida foyda solig'ini to'lovchilar — rezident va norezident — korxonalar hisoblanadilar. Rezident — korxonalar uchun soliqqa tortish obyekti bo'lib, uning foydasi hisoblanadi. O'zining doimiy vakilligi orqali Ozarbayjon Respublikasida o'z faoliyatini amalga oshirayotgan norezident — korxonalar, Ozarbayjon Respublikasi hududidagi manbadan olayotgan yalpi daromadi summasiga teng bo'lgan foydasidan soliq to'laydi.

Agar ishlab chiqarish korxonalari jamoat tashkilotlariga tegishli bo'lsa va jami ishchilarining 50 % ni nogironlar tashkil qilsa, undan olinadigan foyda solig'ining stavkasi 50 % ga kamayadi.

Yuridik shaxslar va xususiy tadbirkorlar chorak tugagandan so'ng 15 kun ichida budjetga joriy to'lovlarni to'lashlari shart. Mahalliy hokimiyatlar ixtiyorida bo'lgan korxonalar va tashkilotlar daromad solig'ini mahalliy budjet hisobiga o'tkazadilar, 2005-yilda esa 27 % miqdorida stavka qabul qilindi.

QQS Ozarbayjon Respublikasi hududida ishlab chiqarish jarayonida, tovar aylanmasida, bajarilgan ishlar yoki xizmat ko'rsatishda qo'shilgan qiymatning o'sish qismining budjetda saqlab qolish shakli hamda Ozarbayjon Respublikasi hududiga kiritilgan barcha soliqqa tortiladigan tovarlar qiymatining bir qismidir. QQS to'lovchisi ro'yxatdan o'tgan yoki ushbu soliqni

to'lovchisi sifatida ro'yxatdan o'tishi lozim bo'lgan shaxs hisoblanadi. Ro'yxatga olish kuchga kirgan paytdan boshlab, ro'yxatga olingan shaxs soliq to'lovchiga aylanadi. Bundan tashqari Ozarbayjon Respublikasida soliqqa tortiladigan importni amalga oshiradigan barcha shaxslar, ushbu tovarlar importi bo'yicha QQS to'lovchilari hisoblanadilar.

2005-yil boshidan esa 18 % qilib belgilandi.

Aksiz osti tovarlariga oziq-ovqat spirti, xamirturush, pivo va barcha spirtli ichimliklar, tamaki mahsulotlari va neft mahsulotlari kiradi. Aksiz stavkalari Ozarbayjon Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi. Ozarbayjon Respublikasida aksiz osti tovarlarni ishlab chiquvchi yoki importni amalga oshiruvchi barcha korxonalar va jismoniy shaxslar hamda bevosita yoki pudratchilar orqali Ozarbayjon Respublikasidan tashqarida aksiz osti tovarlarini ishlab chiqaruvchi va ishlab chiqarish joyida soliq to'lovchi sifatida hisobda bo'lmagan Ozarbayjon Respublikasi rezidentlari aksiz solig'i to'lovchilari hisoblanadilar.

Jismoniy shaxslar daromad solig'ini to'lovchilar: rezident va norezident jismoniy shaxslardir. Rezidentlarning daromadi bo'yicha soliqqa tortiladigan obyekt soliq yilidagi jami daromadlar bilan ushbu davrdagi soliq kodeksida belgilangan chegirmalar o'rtasidagi farq bilan aniqlanadi. O'zining doimiy vakilligi orqali Ozarbayjon Respublikasida faoliyat yuritayotgan norezident — daromatlardan daromad solig'i to'lovchilar hisoblanadilar. Soliqqa tortiladigan daromad deganda, ma'lum bir ish davomida doimiy vakillik bilan bog'liq ravishda Ozarbayjon Respublikasi hududidagi manbalardan olingan jami daromad bilan ushbu davr ichidagi xarajatlar farqi tushuniladi. O'z faoliyati, mahsulot sotishi, mulkini ijaraga berish natijasida daromad oladigan norezident — jismoniy shaxs joriy yil davomida Ozarbayjon Respublikasi manbalardan olingan va Soliq Kodeksida ko'zda tutilgan chegirmalar summasiga kamaytirilgan daromad solig'i to'lovchisi hisoblanadi.

Mol-mulk solig'ini to'lovchilar quyidagilar: joriy yilning birinchi yanvarida soliqqa tortiladigan obyekt bo'lgan jismoniy shaxslar, rezidentlar va norezidentlar hamda korxonalar, Ozarbayjon Respublikasi hududida o'zining doimiy vakilligi orqali tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiradigan norezident korxonalar. Soliqqa tortish obyektiga quyidagilar kiradi: Ozarbayjon Respublikasi hududida joylashgan va jismoniy shaxslarning xususiy mulki hisoblangan binolar hamda jismoniy shaxslarga tegishli avtomobillar, qayerda joylashganligi va undan foydalaniladimi-yo'qmi, bundan qat'i nazar, suv va havo transporti qiymati, korxonalar balansida bo'lgan aytotransport vositalari qiymati.

Jismoniy shaxslar mol-mulk solig'ini belgilangan stavkalar bo'yicha quyidagi tartibda to'laydilar: ularning xususiy mulki bo'lgan binolarning inventarizatsiya qiymatidan — bu qiymat oylik daromadning soliqqa tortilmaydigan qismidan 300 barobardagi miqdoridan oshmasa, soliqdan ozod etiladi, aks holda 0,1 % miqdordagi stavka bo'yicha soliqqa tortiladi; havo

va suv vositalari transporti uchun: suv va havo transporti dvigateli hajmining har bir kub sm uchun — soliqa tortilmaydigan oylik daromadning 0,2 % miqdorida; dvigateli bo'lmagan suv va havo transporti uchun — ularning bozor qiymatining 1 % miqdorida. Korxonalar mol-mulk solig'ining asosiy vositalar qiymatidan 1 % stavka bo'yicha to'laydilar.

Binolarga solinadigan soliq Ozarbayjon Respublikasi Vazirlar Mahkamasidan belgilangan tartibda aniqlanadigan, ularning inventar qiymati bo'yicha ma'lumotlarga asosan har yili 1-yanvar holati bo'yicha hisoblanadi. Joriy yil uchun soliq summasi teng ulushlarda 15-avgust va 15-noyabrda to'lanadi.

Yer solig'i, yer egalari va foydalanuvchilarning xo'jalik faoliyati natijasidan qat'i nazar, yer joylarining kattaligi uchun doimiy har yili to'lanadigan to'lov sifatida qaraladi. Rezident va nerezident jismoniy shaxslar hamda korxonalar yer joylariga egalik huquqiga ega bo'lgan, mahalliy hokimiyatlarning jismoniy shaxslari bir oy ichida soliq tashkilotlaridan ro'yxatdan o'tishi shart.

Ozarbayjon Respublikasi hududida yer joylariga ega bo'lgan yoki foydalanadigan quyidagi rezident va nerezident shaxslar yer solig'i to'lovchilari hisoblanadilar: rezident va nerezident jismoniy shaxslar; rezident — korxonalar; sho'ba korxonalar va bo'linmalari; Ozarbayjon Respublikasi hududida o'zining doimiy vakilligi orqali tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiradigan nerezident korxonalar.

Yer solig'i yerga egalik qilish va foydalanish huquqini tasdiqlaydigan hujjatlar asosida belgilanadi. Korxonalar har yili, yer joylari kattaligi va soliq stavkasidan kelib chiqqan holda yer solig'ini hisoblaydilar va 15-mayga qadar bu hisobotlarni soliq tashkilotlariga taqdim etadilar. Jismoniy shaxslar yer solig'ini hisoblash tegishli tashkilotlar tomonidan har yili 1-iyulga qadar hisob-kitob qilinib, soliq to'lovchilarga bu haqda xabarnoma birinchi avgustga qadar taqdim etiladi. Yer solig'i teng ulushlarga budjetga 15-avgust va 15-noyabrga qadar to'lanadi.

Yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq Ozarbayjon Respublikasi hududida va Ozarbayjon Respublikasiga tegishli Kaspiy dengizi ostida joylashgan foydali qazilmalarni qazib olganlik uchun undiriladi. Ushbu soliqni foydali qazilmalarni qazib oladigan quyidagi shaxslar to'laydilar; rezident va nerezident jismoniy shaxslar; rezident — korxonalar; ko'rsatilgan korxonalarining mustaqil balans va hisob raqamiga ega bo'lgan filiallari; Ozarbayjon Respublikasi hududida doimiy vakilligi orqali tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanadigan nerezident korxonalar. Soliqqa tortish obyekti Ozarbayjon Respublikasi hududidagi yerlardan qazib olinadigan foydali qazilmalar hisoblanadi.

Davlat bojlari quyidagi hollarda undiriladi: sudga da'vo arizasi berilgan, notarial jarayonlar o'tkazilganda, fuqarolik holati bo'yicha ro'yxatdan o'tishda, chet elga chiqishni rasmiylashtirishda hamda taklifnomalar, shaxsni tasdiqlovchi guvohnomalar olishda, fuqarolikni qabul qilish va undan chi-

qishda, patentlar berilganda, ov qilishga ruxsat berilganda, yuridik shaxslarni ro'yxatdan o'tkazganda va qayta ro'yxatdan o'tkazganda, yakka tartibda mehnat faoliyati bilan shug'ullanish uchun litsenziya berilganda hamda qimmatli qog'ozlar emissiyasi prospektini ro'yxatdan o'tkazishda. Boj stavkalari Ozarbayjon Respublikasi hukumatining maxsus qarorlari bilan aniqlanadi. Alohida boj turlari uchun ayrim imtiyozlar ko'rsatilgan. Jumladan, ish haqi va ishga joylashish bo'yicha da'vo arizalari berilganda, moddiy zararni qoplashda va boshqa holatlarda. Bir martalik bojlar soliq to'lovchiga tegishli patta berilganda naqd pulda undiriladi. Barcha bojlar miqdori daromad solig'iga tortilmaydigan minimal oylik ish haqi hajmidan kelib chiqqan holda aniqlanadi.

Ozarbayjonda davlat nafaqa jamg'armasi faoliyat ko'rsatib, uning mablag'lari nafaqa va boshqa davlat nafaqalarini to'lash uchun yo'naltirilgan. Bundan tashqari nafaqa fondidan aholining alohida guruhlari uchun turli nafaqalar va kompensatsiyalar to'lanadi. Fond mablag'lari ijtimoiy sug'urta solig'i va davlat budjeti mablag'lari hisobidan tashkil topadi. 1993-yilgacha ijtimoiy sug'urta solig'i stavkasi ish haqi fondining — 40 % ni tashkil qilgan bo'lsa, 1993-yildan boshlab — 35 %, 2000-yilda — 33 %, 2001-yildan boshlab esa — 30 % ni tashkil qiladi.

Nazorat savollari:

1. MDH davlatlarida soliq munosabatlarining uyg'unlashuvi va soliq islohotlaridagi rivojlanishlarning asosiy omillari nimalardan iborat?
2. Davlat budjetida soliqlar o'rni qanday?
3. Soliq tizimi qanday tadbirkorlarni rag'batlantiradi?
4. Rossiya soliq tizimida qanday kamchiliklar bor?
5. Soliqlar to'lash miqdori qanday bo'lishi kerak?
6. Soliqlar tizimi islohotlariga nimalar kiradi?
7. Rossiya soliq tizimi tuzilishi tamoyillar.
8. Rossiya iqtisodidagi soliqlarning guruhlanishi qanday?
9. Rossiya Federatsiyasi soliq tizimi qanday tuzilgan?
10. Ukraina soliq tizimi qanday tuzilgan?

10-bob.

O'ZBEKISTON AMALIYOTIDAGI SOLIQLAR

1. O'zbekiston amaliyotida joriy qilingan soliq turlari

Bir xil mohiyatga ega va o'zaro munosabatda bog'liq bo'lib, markazlashgan pul fondini va davlatning boshqa fondlarini majburiy tashkil etadigan soliq va yig'imler turlarining yig'indisiga **soliqlar tizimi** deb ataladi. Bu ta'rifda soliq va yig'imler yagona mohiyat, ya'ni «majburiy xarakterga ega bo'lgan munosabat» hamda ularning bir-biri bilan bog'liqligi va nihoyat, budjetga tushishligini ko'rsatadi. Bu O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksi mazmuniga mos keladi. Shu yerda bahsli masala ham mavjud, ya'ni davlatning budjetdan tashqari fondlariga (nafaqa, ijtimoiy sug'urta, bandlik, yo'l fondlari va boshqalar) to'lovlarni ham majburiylik nuqtayi nazaridan soliq tizimiga kiritish muammosi mavjud. O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksining 5—8-moddalariga binoan, soliqlar tizimi quyidagi tarkibga ega bo'lib, unga keyingi o'zgartirishlar ham kiritilgan.

O'zbekistonda soliqlar tizimi tarkibi:

Umumdavlat soliqlari	Mahalliy soliqlar va yig'imler
1. Yuridik shaxslar daromadiga (foydasiga) soliq.	1. Mol-mulk solig'i.
2. Jismoniy shaxslar daromadiga soliq.	2. Yer solig'i.
3. Qo'shilgan qiymat solig'i.	3. Yagona soliq.
4. Aksiz solig'i.	4. Infratuzilmani rivojlantirish solig'i.
5. Yer osti boyliklaridan foydalanish solig'i.	5. Jismoniy shaxslardan iste'mol solig'i.
6. Ekologiya solig'i.	6. Jismoniy shaxslar chetdan tovarlar olib kelganligi uchun yagona bojxona to'lovi.
7. Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq.	7. Savdo huquq yig'imi, shu jumladan, alohida tovarlar turlarini sotish litsenziya yig'imi.
8. Savdo va umumiy ovqatlanish tashkilotlaridan yalpi daromad solig'i.	8. Ishbilarmonlik bilan shug'ullanuvchi huquqiy hamda jismoniy shaxslarni ro'yxatdan o'tkazish yig'imi.
9. Bojxona boji.	9. Boshqa to'lovlar.
10. Davlat to'lovlari.	
11. Qimmatli qog'ozlarni ro'yxatdan o'tkazish yig'imi.	
12. Boshqa daromadlar.	

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, hozirgi kunda Soliq Kodeksida 8 ta umumdavlat (respublika) soliqlari va 5 ta mahalliy soliqlar ko'rsatilgan. O'zgartirishlar bilan ularning soni yig'implari ham qo'shib ko'rsatilgan. Soliq va yig'imler bir-biri bilan bog'liq bo'lib, oqibat natijasida ular huquqiy va

jismoniy shaxslarning pul daromadlaridan olinadi. Demak, soliq va yig'implarning jami yig'indisi summasi nisbati bilan soliq og'irligini yalpi ichki mahsulotga aniqlash mumkin.

Soliqlarni obyekt va iqtisodiy mohiyati bo'yicha guruhlash. Soliqlarni guruhlash iqtisodiyotga ijobiy va salbiy ta'sirlarni o'rganishning ilmiy va amaliy uslubidir.

Soliqlar soliqqa tortish obyektiga qarab quyidagi guruhlarga bo'linadi:

1. Oborotdan olinadigan soliqlar.
2. Daromaddan olinadigan soliqlar.
3. Mol-mulk qiymatidan olinadigan soliqlar.
4. Yer maydoniga qarab olinadigan soliqlar.
5. Eksport va import operatsiyalaridan olinadigan soliqlar.
6. Ish haqi daromadidan olinadigan soliqlar.
7. Tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan qat'iy belgilangan soliqlar.

Oborotdan olinadigan soliqlarga qo'shilgan qiymat solg'i, aksiz solg'i, bojxona va yer osti boyliklar qiymatidan olinadigan soliqlar kiradi. Lekin oborot (aylanma) tushunchasi bizning qonunchiligimiz bo'yicha ilgari-gid mahsulot realizatsiyasi oborotidan emas, balki mahsulotlarni yuklab yuborgan qiymat bilan o'lchanadi (QQSda). Yalpi tushumdan olinadigan yagona soliq ham oborotdan olinadigan soliqlarga kiradi.

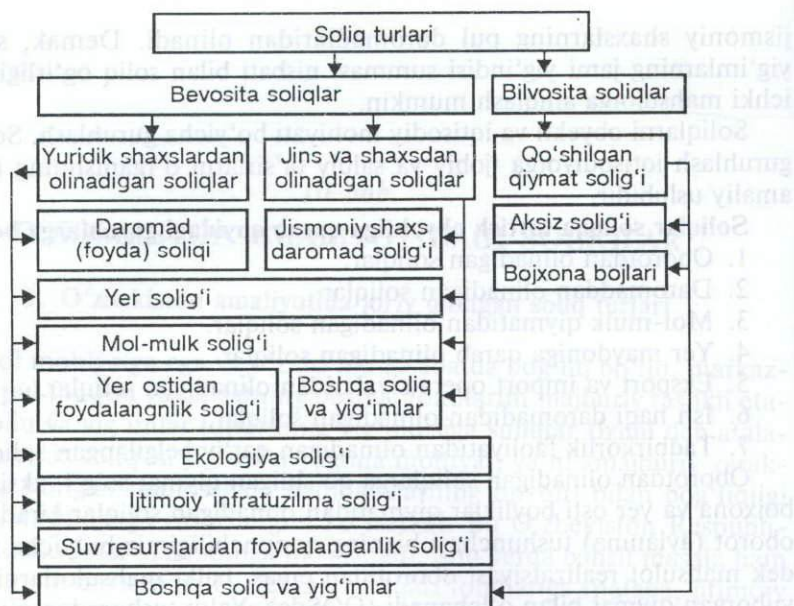
Daromaddan olinadigan soliqlarga huquqiy shaxslarning daromadiga (foydasiga) va jismoniy shaxslarning daromadiga solinadigan soliq, savdo tashkilotlarining yalpi daromadidan soliqlari kiradi. Bu guruh soliqlarga infrastrukturani rivojlantirish solig'i ham kiradi.

Iqtisodiy mohiyatiga qarab soliqlar egri va to'g'ri soliqlarga yoki bevosita va bilvosita soliqlarga bo'linadi. To'g'ri soliqlarni to'g'ridan to'g'ri soliq to'lovchilarning o'zi to'laydi, ya'ni soliqni huquqiy to'lovchisi ham, haqiqiy to'lovchisi ham bitta shaxs bo'ladi. To'g'ri, soliq yukini boshqalarga ortish holati bu yerda bo'lmaydi. Bu soliqlarga hamma daromaddan to'lanadigan barcha mulk soliqlari kiradi.

To'g'ri soliqlardan to'g'ridan to'g'ri daromaddan soliq to'langanligi uchun soliqlar stavkasining kamaytirilishi korxonalar daromadining ko'p qismini ularga qoldirib, investitsiya faoliyatini kengaytirish imkonini yaratib, bozor iqtisodiyotini rivojlantiradi. Bu soliqlarning stavkalari ko'paytirilsa, biznes imkoniyatlari kamaya borib, iqtisodiy rivojlanishni susaytiradi. Demak, bu guruh soliqlarning stavkalari to'g'ridan to'g'ri bozor iqtisodiyoti bilan chambarchas bog'langandir.

Subvensiya yoki subsidiya uslublari esa mahalliy hukumatlarning respublika hukumatiga murojaat etish lozimligini bildirib, ularni o'z hududlaridagi soliqlar to'liq undirilishi qiziqitirmaydi, ulardagi boqibeg'amlik fazilatini kuchaytiradi. Mahalliy hukumatlar o'z xohishlaricha soliq va yig'imler kiritish huquqiga ega emas.

Soliq turlari O'zR «Soliq Kodeksi»da belgilangan turlarini quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin:

Egri soliqlar tarkibiga QQS, aksiz soliqli, bojxona boji, yer osti boyliklaridan foydalanish soliqlari kiradi. Yuqorida aytib o'tilganidek, to'g'ri va egri soliqlar yagona soliq tizimini tashkil etib, bir-biri bilan o'zaro bog'langan. Umumiy soliq summasi o'zgarmagan holda birining stavkasini kamaytirish ikkinchisining stavkasini oshirishni talab etadi.

Mahalliy soliqlar hukumatlar bajaradigan vazifalariga qarab belgilanib, ularga doimiy va to'liq birlashtirilgan beriladi. Mahalliy hukumatlar asosan mehnatkashlarga yaqin bo'lganligidan ular ijtimoiy masalalarni — maktab, sog'liqni saqlash, madaniyat, maorif, shahar va qishloqlar obodonchiligi kabi vazifalarni bajaradi. Lekin bu soliqlar va yig'imlar ularning budjet xarajatlarining 30—40 % ni qoplaydi, xolos. Keyingi vaqtlarda mahalliy budjetlar daromadlari salmog'ini 50—60 % ga yetkazish kabi hukumat qarorlari mavjud. Mahalliy budjetlar daromadlarini ko'paytirish eng dolzarb masalalardan biridir.

Mahalliy budjetlarning soliq va yig'imlari kam bo'lganligidan bu budjetlarning daromad va xarajatlarini barqarorlashtirish (balanslashtirish) ancha murakkabdir. Bu masalani yechishda ilgari ko'rsatganimizdek, hududdan tushadigan soliqlardan ajratmalar beriladi (masalan, QQS, daromad soliqli va boshqalar). Amaliyotda shu soliqlardan mahalliy budjetlarga ular budjetini barqarorlashtirish uchun 100 % gacha ajratma bermasdan turib subvensiya (maqsadli yordam) berish hollari uchraydi. Vaholanki, mahalliy hukumatlarni o'z hududlaridan tushadigan soliqlarni undirishga qiziqtirish uchun 100 % gacha ajratmalar berish maqsadga muvofiqdir. Hozirgi vaqtda O'zbekiston Respublikasida 14 xil soliq va 4

ta yig'im Soliq Kodeksi asosida amalda mavjud. Soliq tushumi davlat budjeti va mahalliy budjetning daromad qismiga tushadigan mablag'.

O'zR bo'yicha barcha soliqlardan umumiy tushum salmog'i quyidagi jadvalda ifodalangan:

Budjetga tushadigan asosiy soliq va to'lovlar ¹	Salmog'i, %			
	1995-y.	1998-y.	2000-y.	2004-y.
Jami tushumlar	100	100	100	100
Bevosita soliqlar	46,3	41,7	41,2	41,9
Bilvosita soliqlar	42,7	45,0	46,0	45,9
Resurs to'lovlari va mol-mulk soliqlari	11,0	13,4	12,8	12,2

O'zbekiston Respublikasi Davlat budjetining daromad qismida bilvosita soliqlar 85 % dan ortiq qismini tashkil qilgan ekan.

Bilvosita soliqlar — narx yoki tarifga ustama ko'rinishda belgilanadigan tovar va xizmatlardan olinadigan soliqlar. Bilvosita soliqlarga tovarni sotish narxida to'lanadigan yoki tarifga kiritilgan, tovar va xizmatlarga solinadigan soliqlar kiradi, ya'ni bilvosita soliqlarning pirovard to'lovchisi bo'lib tovar iste'molchisi maydonga chiqadi, uning zimmasiga soliq narxda ko'zda tutilgan ustamalar orqali yuklanadi.

Bilvosita soliqlar bevosita soliqlardan farq qilib, to'lovchining daromadi yoki mol-mulki bilan bog'lanmaydi. Odatda, shaxsiy iste'mol tovarlari, shuningdek, aholiga xizmat ko'rsatuvchi sarteroshxonalar, kimyoviy tozalash shoxobchalari, avtotransport xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan ko'rsatilgan xizmatlar va hokazo soliq solish obyekti hisoblanadi. Bilvosita soliqlarga tortiladigan tovarlar va xizmatlar soni oshib boryapti.

Bu soliqlarning yana bir tomoni muomaladagi ortiqcha pul massasini kamaytirib, inqirozni jilovlab turadi. Biroq, bu soliqlar mehnatkashlarning real daromadlarini pasaytiradi. Korxonalarda bevosita soliqlar stavkasini kamaytirish hisobiga berilgan imkoniyat ko'proq mahsulot ishlab chiqarishni oshirib, tovarlar mo'l-ko'lligini ta'minlashi kerak.

Bilvosita soliqlar tarkibiga quyidagi soliqlar kiradi:

1. Qo'shilgan qiymat soliqli.
2. Aksiz soliqli.
3. Jismoniy shaxslardan transport vositalariga benzin, dizel yonilg'isi va suyultirilgan gaz ishlatganliklari uchun olinadigan soliq.

Bevosita soliqlar:	
Yuridik shaxslardan olinadigan soliq turlari:	Jismoniy shaxslardan olinadigan soliq turlari:
1. Yuridik shaxslardan olinadigan daromad foyda soliqli	Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad soliqli
2. Yer soliqli	Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslarni ro'yxatga olganlik uchun yig'im

¹ Davlat markaziy statistika ko'rsatkichlariga asosan hisoblangan.

davomi

3.	Mol-mulk solig'i	Tadbirkorlik faoliyatida olgan daromad solig'i
4.	Yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq	Qat'iy belgilangan daromaddan soliq
5.	Ekologiya solig'i	Iste'mol solig'i: benzin va dizel yoqilg'isidan
6.	Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq	Mol-mulk solig'i
7.	Infratuzilmani rivojlantirish solig'i	Yer solig'i
8.	Yagona yer solig'i	Mahalliy yigimlar
9.	Yagona soliq	Yagona bojxona to'lovi
10.	Yalpi tushumdan yagona soliq	Litsenziya yigimi

Bevosita soliqlarni to'g'ridan to'g'ri soliq to'lovchilarning o'zi to'laydi, ya'ni soliqning huquqiy va haqiqiy to'lovchisi ham bitta shaxs bo'ladi. Bevosita soliq yukini boshqalarga ortish holati bo'lmaydi. Bu soliqlarga hamma daromaddan to'lanadigan va barcha mulk soliqlari kiradi. Bevosita soliqlardan to'g'ridan to'g'ri daromaddan soliq to'langanligi uchun soliqlar stavkasining kamaytirilishi korxonalar daromadining ko'p qismini ularga qoldirib, investitsiya faoliyatini kengaytirish imkonini yaratib, bozor iqtisodiyotini rivojlantiradi.

Bu soliqlarning stavkalari ko'paytirilsa, biznes imkoniyatlari kamaya borib, iqtisodiy rivojlanishni susaytiradi. Demak, bu guruh soliqlarning stavkalari to'g'ridan to'g'ri bozor iqtisodiyoti bilan chambarchas bog'langandir.

Bevosita va bilvosita soliqlar yagona soliq tizimini tashkil etib, bir-biri bilan o'zaro bog'liq. Umumiy soliq summasi o'zgartirilmagan holda birining stavkasini kamaytirish ikkinchisining stavkasini oshirishni talab etadi.

Bevosita soliqlar — xo'jalikning moliyaviy faoliyatiga to'g'ridan to'g'ri ta'sir qiluvchi majburiy to'lovlar. **Bevosita soliqlarning** bilvosita olinadigan soliqlardan farqi shundaki, soliq qiymati mahsulot yoki xizmat bahosiga qo'shilmaydi, soliq to'lovchining daromadi, foydasi yoki pul tushumidan olinadi.

O'zbekiston Respublikasidagi amaliyotda joriy qilingan bevosita soliq turlari.

Bevosita soliqlar har yili qaytadan ko'rib, ularning stavkasi, soliq obyekt, soliq bazalari o'zgartirib turiladi.

Budjet balansini saqlash muammolari bozor iqtisodiyotini davlat tomonidan boshqarishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu muammolarning asosylaridan biri budjetning daromad qismini soliqlar orqali shakllantirishdir.

Ushbu me'yor jismoniy shaxslarga tovarlarni kamaytirilgan qiymat bo'yicha sotish yoki xomashyo va materiallarni tannarxidan oshiq qiymatlarda xarid qilish yo'li bilan soliq to'lashdan qochishning oldini olishga imkon yaratadi (jadvalga qarang).

O'zbekiston Respublikasi bo'yicha soliqlar va yig'implardan tushgan tushumning 1998—2004-yillardagi o'zgarishi¹

Ko'rsatkichlar	1998-y.	1999-y.	2000-y.	2004-y.
Jami tushumlar, o'tgan yilga nisbatan foizlarda	100,0	143,6	136,1	133,3
Shu jumladan, jami tushumga nisbatan:				
Yuridik shaxslardan olinadigan daromad (foйда) solig'i	21,8	17,8	16,4	14,8
Kichik korxonalardan olinadigan yagona soliq	1,0	1,7	2,4	2,9
Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i	13,4	14,8	14,5	16,8
Jismoniy shaxslarning tadbirkorlik faoliyatlaridan olinadigan daromadlariga solinadigan daromad solig'i	1,4	1,8	2,3	2,8
Qo'shilgan qiymat solig'i	30,5	23,9	23,7	24,8
Aksiz solig'i	14,4	22,2	22,7	19,9
Yuridik shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq	3,0	3,0	3,2	3,3
Jismoniy shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq	0,5	0,7	0,7	0,7
Yuridik shaxslardan olinadigan yer solig'i	4,0	4,1	3,4	3,3
Jismoniy shaxslardan olinadigan yer solig'i	0,7	0,7	0,6	0,6
Yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq	1,6	1,3	1,4	0,9
Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq	0,6	0,5	0,6	0,5
Ekologiya solig'i	2,9	2,5	2,5	2,8
Ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i	1,4	1,2	1,4	1,7
Boshqa soliqlar va yig'implar	2,8	4,0	4,4	4,1

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, soliq tushumi 133,3 % ga o'sayapti, budjetning daromad qismini mablag' bilan to'ldirayapti.

Umumdavlat va mahalliy soliqlar davlat budjetining asosiy manbalari hisoblanadi. Soliq tushumlari hisobidan respublika budjetining 95 % dan ko'proq daromadlari shakllanadi. Davlat budjeti daromadlarining asosiy qismini soliq to'lovlari evaziga shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Iqtisodiyot erkinlashgan sari xo'jalik subyektlarining faoliyati davlat tasarrufidan chetlasha boshlaydi. Natijada hukumat ko'rsatmalari bilan xo'jalik subyektlari faoliyatiga aralashish o'z kuchini yo'qota boradi.

Ustav fondida chet el sarmoyasining 50 % va undan ko'pini tashkil etadigan chet el investitsiyasi ishtirokidagi ishlab chiqarish korxonalari — ishlab chiqarishni rivojlantirish va kengaytirishga yo'naltirilgan daromadi (foydasi), O'zbekiston Respublikasining investitsiya dasturiga kiritilmay loyihalarga kapital mablag'lar sarflaydigan chet el investitsiyasi ishtirokidagi ishlab chiqarish korxonalari, ro'yxatdan o'tgan vaqtdan e'tiboran dastlabki yetti yil davomida, qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish va ularni qayta ishlashga (uzum va mevalardan vinolar, o'tkir ichimliklar tayyor-

¹ Statistika ma'lumotiga asosan hisoblangan (Uzbekistan в цифрах, Ташкент, Узбекистан, 2005 г.).

lashdan tashqari), xalq iste'moli tovarlari va binokorlik materiallari, tibbiyot asbob-uskunalari ishlab chiqarishga, ikkilamchi xomashyo va maishiy chiqindilarni tayyorlash hamda qayta ishlashga ixtisoslashgan, ustav fondidagi chet el kapitali 30 % dan ortiq bo'lgan chet el investitsiyasi ishtirokidagi korxonalar ro'yxatdan o'tgan vaqtidan e'tiboran ikki yil davomida soliqlardan ozod etilgan.

Ana shu chet el investitsiyalariga asoslangan ishlab chiqarishni soliqqa tortish munosabatlaridan ko'rinib turibdiki, O'zbekiston Respublikasining soliqqa tortish tizimida soliq to'lovchilarning manfaatlari davlat manfaatlari bilan uyg'unlashtirilgan holda amalga oshirilishi, soliqlarning iqtisodiyotni barqarorlashtirishdagi muvofiqlashtirish funksiyasidan samarali foydalanilayotganligini anglatadi.

Jami budjet daromadlari	100 %
To'g'ri soliqlar	19,1 %
Egri soliqlar	43,7 %
Mol-mulk solig'i va resurs to'lovlari	6,9 %
Infratuzilmani rivojlantirish solig'i va boshqalar	1,1 %
Maqsadli jamg'armalar daromadlari	26,2 %
Jismoniy shaxslardan avtotransport vositalari uchun sotib olingan yonilg'i uchun soliq	0,9 %
Boshqa daromadlar	2,1 %

O'zbekiston bo'yicha soliq tushumlarining tarkibini 2004-yilga tahlil qilsak, (jadvalga qarang) umumiy tushumning aksariyat qismini to'g'ri soliqlar tashkil qilgan.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, soliq tushumi tarkibida to'g'ri soliqlar asosiy solmoqqa ega.

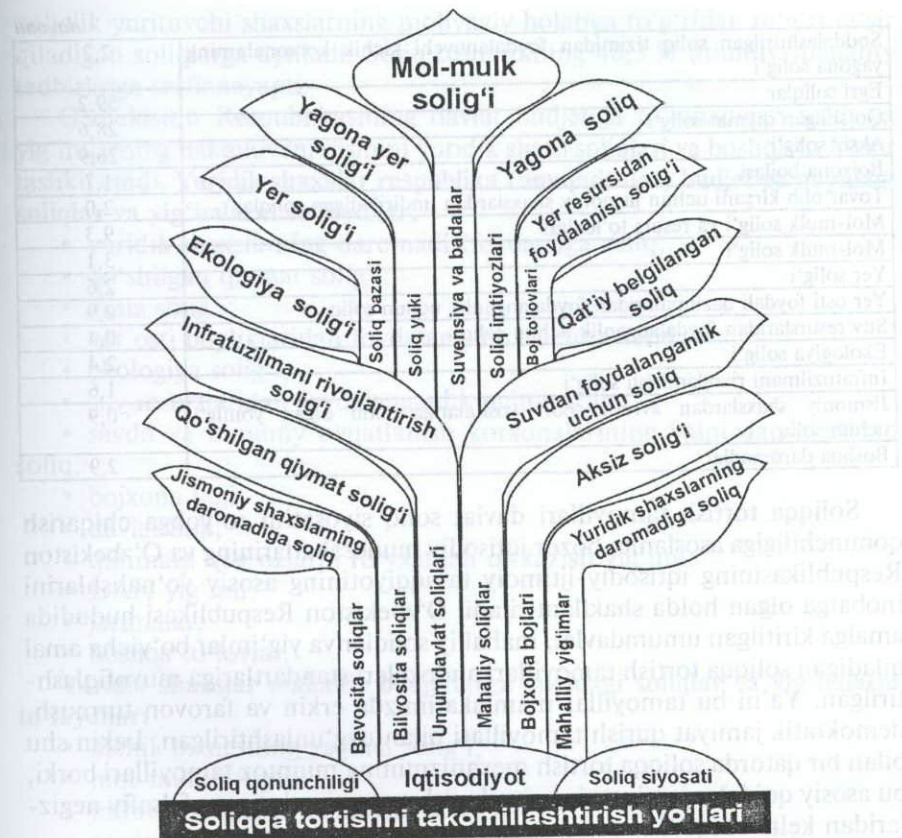
To'g'ri soliqlarga: Yuridik shaxslar daromad (foyda) solig'i; Jismoniy shaxslar daromadlariga solinadigan soliq; Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslarning daromadiga solinadigan soliq; Sod-dalashtirilgan soliqqa tortish tizimidan foydalanuvchi kichik korxonalar-niing yagona solig'i.

Egri soliqlarga: Qo'shilgan qiymat solig'i; Aksiz solig'i; Bojxona boj-lari; Tovar olib kirganligi uchun jismoniy shaxslardan undiriladigan yig'im.

Resurs soliqlariga: Mol-mulk solig'i; Yer solig'i; Yer osti foydali qazil-malaridan foydalanilganlik uchun soliq; Suv resurslaridan foydalanilganlik uchun soliq; Ekologiya solig'i.

Maqsadli jamg'armalarga: Budjetdan tashqari pensiya jamg'armasi; Yo'l jamg'armasi; Ish bilan ta'minlash jamg'armasi; Davlat Mulk qo'mitasining maxsus schoti.

O'zbekistonda joriy qilingan soliq tizimi rivojlanishini o'sayotgan daraxt sifatida quydagicha ifodalash mumkin (chizmaga qarang), uning resurslariga iqtisodiyot va huquq bilimlari kiradi.

O'zbekiston amaliyotida joriy qilingan soliqlar, ularni guruhlari va asosiy soliq ko'rsatgichlari o'sayotgan soliq sifatida chizmada biz tomonidan birinchi marta berilgan.

Soliqqa tortish mexanizmining huquqiy, iqtisodiy va ijtimoiy asoslari, hayotiy ehtiyojlarining moliyaviy manbasi bo'lgan davlat budjeti daromadlarining shakllanishida soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning mohiyatidan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Davlat budjetiga tushgan jami soliq tushumlarida soliq turlarining salmog'ini tahlil qilsak, davlat budjetining aksariyat qismini soliq tushumlari tashkil qilgan (jadvalga qarang).

2004-yilda O'zbekiston Respublikasi budjetiga tushgan jami soliqlar tarkibi, %

Davlat budjetiga tushgan jami soliqlar	100 %
To'g'ri soliqlar	25,8
Yuridik shaxslar daromad (foyda) solig'i	9,2
Jismoniy shaxslar daromadiga solinadigan daromad solig'i	12,1
Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslarning daromadiga solinadigan soliq	2,3

davomi

Soddalashtirilgan soliq tizimidan foydalanuvchi kichik korxonalarining yagona solig'i	2,2
Egri soliqlar	59,2
Qo'shilgan qiymat solig'i	28,6
Aksiz solig'i	26,9
Bojxona bojlari	1,7
Tovar olib kirgani uchun jismoniy shaxslardan undiriladigan soliqlar	2,0
Mol-mulk solig'i va resurs to'lovlari	9,3
Mol-mulk solig'i	3,1
Yer solig'i	2,6
Yer osti foydali qazilmalaridan foydalanganlik uchun soliq	0,9
Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq	0,4
Ekologiya solig'i	2,4
Infratuzilmani rivojlantirish solig'i	1,6
Jismoniy shaxslardan avtotransport vositalariga sotib olgan yonilg'i uchun soliq	0,9
Boshqa daromadlar	2,9

Soliqqa tortish tamoyillari davlat soliq siyosatini ro'yobga chiqarish qonunchiligiga asoslanib, bozor iqtisodiy munosabatlarining va O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotining asosiy yo'nalishlarini inobatga olgan holda shakllantiriladi. O'zbekiston Respublikasi hududida amalga kiritilgan umumdavlat, mahalliy soliqlar va yig'img'lar bo'yicha amal qiladigan soliqqa tortish tamoyillari andozalari standartlariga muvofiqlash-tirilgan. Ya'ni bu tamoyillar mamlakatimizda erkin va farovon turmush, demokratik jamiyat qurish tamoyillari bilan uyg'unlashtirilgan. Lekin shu bilan bir qatorda soliqqa tortish mexanizmining mumtoz tamoyillari borki, bu asosiy qoidalar jamiyatning rivojlanish qonuniyatlarining falsafiy negiz-laridan kelib chiqadi.

Soliqdan tushgan mablag'ning sarflangan tarkibi (2004-yilgi)

Davlat budjetiga tushgan jami soliqlar	100 %
Ijtimoiy-madaniy tadbirlar xarajatlari	40,3
a) Maorif	28,1
b) Sog'liqni saqlash va sport	9,8
d) Ilm-fan, madaniyat, ommaviy axborot vositalari	2,0
e) Ijtimoiy ta'minot	0,4
Aholini ijtimoiy muhofaza qilish tadbirlari uchun xarajatlar	7,5
a) Ko'p bolalik oilalarga va kam ta'minlangan oilalarga nafaqalar berish	5,9
b) Ijtimoiy muhofaza uchun budjet dotatsiyasi	1,5
Iqtisodiy rivojlanish xarajatlari	8,6
Markazlashtirilgan investitsiyalarni moliyalashtirish xarajatlari	14,4
Davlat hokimiyati, boshqaruv organlari va sud organlari xarajatlari	2,0
Fuqarolarni o'zini o'zi boshqarish xarajatlari	0,5
Vazilar Mahkamasining zaxira jamg'armasi	1,1
Boshqa xarajatlar	25,5

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, soliq tushumlarining aksariyat qismi bevo-sita soliqlar hisoblanadi. Bu soliqlar to'g'ri soliqlar deb ham yuritiladi va

xo'jalik yurituvchi shaxslarning moliyaviy holatiga to'g'ridan to'g'ri ta'sir qiladigan soliqlarga aytiladi. Soliq tushumining 40,3 % ijtimoiy-madaniy tadbirlarga sarflanayapti.

O'zbekiston Respublikasining davlat budjetiga to'lanadigan soliq va yig'imlarning hal qiluvchi qismini yuridik shaxs soliqlari va boshqa to'lovlar tashkil etadi. **Yuridik shaxslar respublika (umumdavlat) budjetiga quyidagi soliqlar va yig'imlarni to'laydilar:**

- yuridik shaxslarning daromadi (foydasi)ga soliq;
- qo'shilgan qiymat solig'i;
- aksiz solig'i;
- yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq;
- ekologiya solig'i;
- suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq;
- savdo va umumiy ovqatlanish korxonalarining yalpi daromadidan

soliq;

- bojxona boji;
- davlat boji;
- qimmatli qog'ozlarni ro'yxatdan o'tkazish yig'imi;
- DAN yig'imi;
- jarimalar;
- boshqa to'lovlar.

Yuridik shaxslar mahalliy budjetlarga quyidagi soliqlar va yig'imlarni to'laydilar:

- kichik biznesning yagona solig'i;
- mol-mulk solig'i;
- infratuzilmani rivojlantirish solig'i;
- savdo huquqini olish yig'imi;
- alohida tovarlarni sotish uchun litsenziya yig'imi;
- tadbirkorlik faoliyati bilan qayta shug'ullanuvchi yuridik shaxslarni ro'yxatdan o'tkazish yig'imi;
- dehqon bozorida bir yo'la yig'im;
- qishloq xo'jalik tovarlari ishlab chiqaruvchilar uchun yagona yer solig'i;
- noqishloq xo'jalik tashkilotlari uchun yer solig'i;
- boshqa to'lovlar.

Yuridik shaxslar soliq to'lovchi bo'lishi uchun yuridik shaxs maqomini olganidan tashqari, albatta, biror ruxsat etilgan faoliyatdan daromad olgan bo'lishlari zarur yoki tovarlar (ish, xizmatlar) sotishdan oborotga ega bo'lishlari hamda statistika idoralaridan, hokimiyatlardan ro'yxatdan o'tgan (kodga ega) bo'lishlari shart, har bir yuridik shaxsga identifikatsion raqam beriladi.

Yuridik shaxs bo'lib mulkka ega bo'lishlik, bordi-yu, soliqdan yoki boshqa subyektlardan qarzdor bo'lib qolsa, boshqa choralar ko'rilganda yetarli bo'lmasa, ana shu mulklarini sotib (sud qaroriga asosan), soliqdan qutulish imkoniyati yaratiladi.

Yuridik shaxslarning budjetlarga to'laydigan soliqlari to'g'ri va egri soliqlarga bo'linadi.

To'g'ri soliqlar daromad (foyda) soliqlari va resurslar soliqlaridan tashkil topadi. Egri soliqlar esa qo'shilgan qiymat solig'i, aksiz solig'i, bojxona bojidan iboratdir. Yuridik shaxslarning bu soliqlari budjet daromadlarining asosiy qismini tashkil etishi quyidagi jadval ma'lumotlarida ko'rinadi.

O'zbekiston Respublikasi davlat budjetida soliqlarning tutgan salmog'i

Soliqlar nomi	1996-y.	2000-y.	2004-y.
Yuridik shaxslar daromadiga (foydasiga) soliq	25,8	13,5	8,6
Kichik biznesning yagona solig'i	—	—	3
Mol-mulk solig'i	1,5	2,8	2,3
Yer solig'i	3,5	4,0	2,6
Yer osti boyliklari uchun soliq	0,6	1,2	1
Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq	—	—	0,3
Qo'shilgan qiymat solig'i	17,7	29,7	27,9
Aksiz solig'i	20,0	18,6	26,4
Bojxona boji	1,6	1,3	1,9
Boshqa soliqlar va yig'imlar (infrastruktura solig'i)	—	—	2
Jami	80	75	76

Yuqoridagi jadval ma'lumotlari ko'rsatadiki, yuridik shaxslar soliqlari ichida egri soliqlar salmog'i ortib borishi tendensiyasiga ega, to'g'ri soliqlar salmog'i esa pasayib borish yo'nalishidadir. Bunday holat mahsulot ishlab chiqaruvchilarning hissasiga tushadigan soliq yukini kamaytirib, ularning ishlab chiqarish faoliyatini kuchaytiradi. Yuridik shaxslar soliqlari pul muomalasini mustahkamlashda ham katta ahamiyatga ega. To'g'ri soliqlar yuridik shaxslarning xarajatlarga mo'ljallangan mablag'larini qisqartirib, muomalaga oz pullarni chiqarishga olib keladi. Egri soliqlar esa tovarlar (ishlar, xizmatlar) tarkibida bo'lib, baho hisobiga muomaladagi ortiqcha pullarni muomaladan oladi. Soliq to'lovchilarning o'sishi soliq to'lovchilar sonining ko'payganligi hisobiga sodir bo'ladi.

2. Yuridik shaxslardan undiriladigan foyda (daromad) solig'i

Yuridik shaxslarning daromadi (foydasiga) soliq — bu korxonalar, birlashmalar va tashkilotlar daromadi (foydasiga) bir qismining budjetga majburiy to'lov munosabatini bildiradi.

Yuridik shaxslarning to'laydigan soliqlari ichida ularning daromadi (foydasiga) soliq budjet daromadlari tarkibida katta o'rin egallaydi. Bu soliq to'g'ri soliq bo'lganligi uchun xo'jalik subyektlarining to'g'ridan to'g'ri moliyaviy ahvoli bilan bog'liq, unga ta'sir etadi. Shuning uchun bu soliq salmog'ini davlat yildan yilga kamaytirish siyosatini olib bormoqda. Masalan, 1996—1998-yillarda 21—25 % larni tashkil etgan bo'lsa, 2000-yildan boshlab 8—9,3 % ni 2005-yilda esa 8,6 % bo'lishi kutilmoqda.

Soliq kodeksi bo'yicha daromad (foyda)ga ega bo'lgan yuridik shaxslargina bu soliqning to'lovchilari bo'ladi. Ammo, jami daromad, ulardan chegirib tashlanadigan chiqimlar Soliq Kodeksiga kiritilgan bo'lsa ham, ularni aniqlashni Vazirlar Mahkamasiga yuklatilgan. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi o'zining 1999-yil 5-fevral 54-son qarori bilan «Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish hisoboti» to'g'risidagi Nizomni qabul qilgan. Jami daromad va soliqqa tortiladigan daromad ham shu Nizom bilan belgilanadi.

Daromad (foyda)ga soliq to'lovchilari bo'lib, moliya yilida soliqqa tortiladigan daromad (foyda)ga ega bo'lgan yuridik shaxslar hisoblanadi. Moliya yili bizning respublikamizda kalendar yiliga mos tushadi. Ammo hamma yuridik shaxslar ham bu soliqni to'layvermaydi. Kichik korxonalar, savdo tashkilotlari, gramplastinkalar ishlab chiqib, sotuvchi tashkilotlar, yagona soliq to'lovchi chakana savdo korxonalari (kichik va mikrofirmalar), yagona yer solig'i to'lovchi qishloq xo'jalik tovari ishlab chiqaruvchilar bu soliqni to'lamaydilar. Ular o'zlari uchun ixchamlashtirilgan soliqni to'laydilar. Bulardan tashqari tadbirkorlik faoliyatining faqat alohida turlariga qat'iy stavkada soliq to'lovchilar ham bu soliqni to'lamaydilar.

Soliqqa tortish maqsadida daromad (foydaga) soliq to'lovchilarni rezidentlar va nerezidentlarga ajratiladi.

O'zbekiston Respublikasining rezidenti deb O'zbekistonda ta'sis etilgan yoki ro'yxatdan o'tgan hamda bosh korxonasi O'zbekistonda joylashib, O'zbekiston Respublikasidan tashqarida ro'yxatdan o'tgan yuridik shaxslar hisoblanadi. Ro'yxatdan o'tgan yuridik shaxslarga identifikatsion raqam beriladi. Uning mazmuni tartib raqamiga mos keladi.

O'zbekiston Respublikasi rezidenti bo'lgan yuridik shaxslar O'zbekistonda va undan tashqaridagi faoliyatdan olgan daromadlaridan daromad (foyda) solig'iga tortiladilar.

O'zbekiston Respublikasining nerezidentlari esa faqat O'zbekiston Respublikasida faoliyat ko'rsatishdan olgan daromadlari bo'yicha soliqqa tortiladilar.

Daromad (foyda)ga soliq to'lovchilarni to'liq tushunish uchun ularni iqtisodiyot sohalari bo'yicha ham soliq to'lovchilar bo'lishligini inobatga olish zarur. Masalan, sanoat, qurilish, transport, kommunal xo'jaligi va boshqalar kiradi.

Yuridik shaxslar daromadiga (foydasiga) soliq to'lovchilar bo'lishi uchun quyidagi shartlarga javob berishi kerak:

- biror ruxsat etilgan faoliyatdan daromad (foyda) olishi;
- o'zining mulkiga ega bo'lishi;
- mustaqil tugallangan buxgalteriya balansiga ega bo'lishi;
- bankda hisob raqamiga ega bo'lishi;
- identifikatsion raqamga ega bo'lishi;
- hokimiyatdan ro'yxatdan o'tgan bo'lishi shart.

Umumiy tartib bo'yicha yuridik shaxslar shu shartlarga javob bersagina daromadga (foydaga) soliq to'lovchilar bo'lib hisoblanadilar.

Yuridik shaxslarning jami daromadi tarkibiga ular tomonidan olinishi lozim bo'lgan (olingan) ortilgan tovar, bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmat haqlari kabi pul va bepul (pulsiz) qaytarmaslik sharti bilan olingan mablag'lar kiradi. Demak, olingan kreditlar jami daromadga kirmaydi.

Jami daromadga quyidagilar kiradi:

1. Mahsulot (ish, xizmat) sotishdan tushgan tushum. Unga ortilgan mahsulot qiymatini to'lash uchun hisoblashish hujjatlarida ko'rsatilgan summa; buyurtmachi tomonidan tasdiqlangan, bajarilgan ishlar dalolatnomalarida ko'rsatilgan summalar; ko'rsatilgan xizmatning bajarilganligini tasdiqlovchi summalar kiradi. Vositachilik faoliyatidan (komission taqdirlash) daromad oluvchi tashkilotlar uchun tushum hamma bitimlar bo'yicha komission taqdirlash (foizlar) summolari hisoblanadi.

2. Asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, qimmatli qog'ozlar, intellektual mulk obyektlari, materiallar va boshqa aktivlar sotishdan daromadlar kiradi.

Soliqqa tortish maqsadida asosiy fondlar va boshqa mulklarni sotishdan daromadni aniqlashda shu fondlar mulklarni sotish bahosi va qoldiq summasi o'rtasidagi farq (oshishi) hisobga olinadi. Bu yerda qoldiq qiymat hamma asosiy fondlar, moddiy aktivlar, kam qiymatli va tez buziladigan predmetlarga ham qo'llaniladi. Asosiy fondlar bepul berilganda berayotgan shaxsning aktivlar qiymati o'sha vaqtdagi tashkil topgan xarajatlar bilan, mulklarni oluvchining daromadi esa kirim qilingan qoldiq qiymat bilan, lekin bergan shaxsning tannarx qiymatidan kam bo'lmagan holda qabul qilinadi.

3. Foizlar va dividendlar turida olingan daromadlar.

4. Bepul olingan mulklar. Lekin bepul olish bir tizim ichiga kiruvchi korxonalar tomonidan bo'lsa, daromad bo'lmaydi. Tizim deyilganda vazirliklar, konsernlar, trestlar va shu kabilar ichidagi harakatlar tushuniladi.

5. Mulklarni ijaraga berishdan daromadlar. Ammo amortizatsiya qilinadigan asosiy vositalar lizing shartnomasi bo'yicha ijaraga berilsa, soliqqa tortish maqsadida mulkni sotib olgan hisoblanadi.

6. Royalti-intelektual mulklarning huquqidan daromadlar, mualliflik haqlari, patentlari, chizmalar tovar belgilari, yangi modellardan daromadlar kiradi.

7. Bepul moliyaviy yordam (budget mablag'laridan tashqari).

8. Kreditorlik va deponentlik qarzlarini hisobdan chiqarishdan daromadlar, agar so'rov muddati tugagan bo'lsa. Umumiy so'rov muddati yuridik shaxslar uchun 3 yil qilib belgilangan.

9. Ilgari chegirma qilingan qarzlar, zararlar va umidsiz qarzlarning tushishidan olingan summalar.

10. Valuta schot bo'yicha ijobiy kurs farqlari.

11. Favqulodda daromadlar.

12. Har xil daromadlar.

13. Tovar moddiy boyliklarni qayta baholashdan qo'shimcha summalar soliqqa tortiladigan daromadga shu tovarlar (ishlar, xizmatlar) sotilishi bilan qo'shib beriladi.

Korxonalar (tashkilotlar) mahsulotlarini haqiqiy tannarx bahosidan past sotgandagi zararlar soliqqa tortiladigan daromadni kamaytirmaydi.

Ichki bozordan past bahoda o'z mahsulot (ish, xizmat)larini erkin almashtiriladigan valutada sotuvchi korxonalar uchun soliqqa tortiladigan baza eksport mahsulotini sotishning haqiqiy bahosidan kelib chiqib hisobga olinadi.

Umumiy vazifalarni hal qilish uchun Ustav fondiga badallar, paylar va boshqa maqsadli qo'yilmalar yuridik shaxsning daromadiga kirmaydi va soliqqa tortilmaydi.

Daromad va yalpi foyda ko'rsatkichlarini aniqlashda Soliq Kodeksida berilgan uslub quyidagi bosqichlardan iborat:

1. **Yalpi foyda** — sotishdan olingan yalpi foyda bilan ishlab chiqarish tannarxi o'rtasidagi mablag':

$$F_1 = Q - V,$$

Bunda:

F_1 — yalpi foyda;

Q — sotishdan olingan sof daromad;

V — sotilgan mahsulotni ishlab chiqarish tannarxi.

2. **Asosiy foyda** — bu:

$$F_2 = F_1 - D - B_1 - B_2,$$

F_2 — asosiy faoliyatdan olingan foyda;

F_1 — yalpi foyda;

D — davr xarajatlari;

B_1 — asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromad;

B_2 — asosiy faoliyatdan ko'rilgan boshqa zararlar.

3. **Xo'jalik foydasi:**

$$F_3 = F_2 + M_1 - M_2,$$

F_3 — umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda;

M_1 — moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar;

M_2 — moliyaviy faoliyat xarajatlari.

4. **Hisob foyda** (soliq to'langunga qadar olingan foyda):

$$F_4 = F_3 + F_1 - F_2,$$

F_4 — hisob foyda (soliq to'languncha olingan foyda);

F_1 — favqulodda vaziyatlarda olingan foyda;

F_2 — favqulodda vaziyatlardan ko'rilgan zarar.

5. Sof foyda:

$$F_5 = F_4 - (W_1 + W_2),$$

F_5 — sof foyda;

W_1 — daromad (foyda)dan to'lanadigan soliq;

W_2 — boshqa soliqlar va to'lovlar.

Xo'jalik faoliyati natijalarining yuqoridagi tartibdagi uslublarini qo'llash zarur. Bu formulalarga asosan foyda va daromad ko'rsatkichlarini aniqlash imkoniyatiga ega bo'lamiz.

Yuqori chegara stavkasi 1998-yilda 36 % dan 2001-yilda 26 % ga tushgan. 2002-yilda esa 24 %, 2005-yildan boshlab 15 % qilib belgilangan.

2005-yilning yuridik shaxslar daromadiga (foydasiga) soliq stavkalari

№	To'lovchilar	Soliqqa tortiladigan daromadga, %
1	Yuridik shaxslar (2—4-punktlardagidan tashqari)	15
2	Lotoreya o'yinlari o'tkazish, auktsionlar va o'yin uylari, ommaviy-tomoshga tadbirlari, gastrol-konsert faoliyatiga litsenziyasi borlarning olgan daromadlari bo'yicha yuridik shaxslar, norezidentlarni ham qo'shib	35
3	Ustav fondida 50% va undan ko'p hissasi bor chet el investitsiyasi bilan birga ishlovchi ishlab chiqarish korxonalarini ustav fondining miqdori quyidagi ekvivalentga mos kelsa: 1 mln AQSH dollari va oshig'i	13
4	Bolalar assortimenti tovarlari, ayollar gigienasi mahsulotlari, badiiy hunarmandchilik buyumlari va bolalar qo'g'irchoqlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan yuridik shaxslar	10
5	Erkin almashtiriladigan valutada o'zining tovar (ish, xizmati) eksport qilish hissasi eksport qiluvchi korxonalar uchun quyidagicha bo'sa: Sotish hajmining: 15 % dan 30 % gacha 30 % va undan yuqori	Stavka 30 % ga pasaytiriladi Stavka 50 % ga pasaytiriladi

Norezident soliq to'lovchining daromadini chet elga o'tkazilayotganda 10 % miqdorida daromadga (foydaga) soliq undiriladi.

Doimiy muassasa bilan bog'liq bo'lmagan O'zbekiston Respublikasida faoliyat olib borgan norezidentning daromadi hech qanday chegirmasiz daromad manbayida quyidagi stavkalarda soliqqa tortiladi:

	Foiz
Dividendlar va foizlardan	15
Sug'urta mukofotlari, sug'urtalash va qayta sug'urtalash xavf-xatari to'lovlari	10
O'zbekiston Respublikasi va boshqa davlatlar bilan Xalqaro aloqa uchun telekommunikatsiya va transport xizmati (fraxta daromadi)	6
Royalti, ijara daromadlari, xizmat ko'rsatish, shu jumladan, boshqaruv xizmati, maslahatlar va boshqa daromadlar	20

Yuridik shaxslarga to'lanadigan dividendlar va foizlar to'lov manbayida 15 % li stavka bilan soliqqa tortiladi.

Soliqqa tortish maqsadida dividend deb aksiyalardan va boshqa xo'jaliklar subyektlarining ustav kapitalidagi qatnashish ulushidan olgan daromadlar tushuniladi.

Yuridik shaxslarning daromad (foyda) solig'ini hisoblash tartibi quyidagi shaklda bajariladi. Birinchi navbatda, yuridik shaxslarning daromadi aniqlanadi:

$$D_{(F)} = \{(J_D - (A + I + SBK)) \cdot St\} / 100.$$

Bu yerda: $D_{(F)}$ — yuridik shaxslarning daromad (foyda) solig'i;

J_D — jami daromad;

A — soliq qonunchiligida ko'zda tutilgan chegirmalar;

I — soliq imtiyozlari;

SBK — soliqqa tortiladigan bazani kamaytirish summasi;

St — soliq stavkasi.

Yuridik shaxslar tomonidan budgetga o'tkazilishi lozim bo'lgan soliq summasi soliq to'lovchilar tomonidan buxgalteriya hisobi va hisobotiga asosan mustaqil ravishda hisoblanadi. Barcha soliq to'lovchilar budgetga to'lanadigan soliqlarning joriy to'lovlari amalga oshiradilar.

Joriy to'lovlar daromad (foyda)dan olinadigan soliqning yil choragi summasining oltidan bir qismi miqdorida teng ulushlarda har oyning 10 (o'ninchi) va 25 (yigirma beshinchi) va keyingi oyning 5-sanalaridan kechiktirmasdan to'lanadi. Hisobot yil choragida mahsulotlarni sotishdan eng kam ish haqining 250 barabari miqdorida daromad (foyda)ga ega bo'lgan korxonalar, shuningdek, qishloq xo'jalik korxonalarini ishlab chiqarishning mavsumiy tusdaligini hisobga olib, yil boshidan o'sib boruvchi yakunga ko'ra har yil choragida budgetga to'laydilar.

Daromad (foyda) solig'i to'lovchilar o'zlari ro'yxatdan o'tgan davlat soliq xizmati organlariga O'zbekiston Respublikasi qonunlarida belgilangan shaklda chorak yakunidan so'ng keyingi oyning 15-sanasigacha, yil yakuni bo'yicha esa yillik moliyaviy hisobotlar taqdim etish uchun belgilangan vaqtda taqdim etadilar.

Soliq to'lovchilar yilning birinchi choragi, yarim yillik, to'qqiz oylik va yil yakuni bo'yicha, yil boshidan boshlab o'sib boruvchi tartibda daromadlar (foyda) solig'i summasini mustaqil ravishda hisoblab boradilar. Daromadlar (foyda) solig'ining yil davomida to'langan summalari soliq to'lovchiga tegishli hisobot yili uchun hisoblangan soliq miqdorida inobatga olinadi.

Amalda olingan daromad (foyda) asosida hisoblangan soliq summasi yil choragi va yillik moliyaviy hisobotni topshirish uchun belgilangan kundan boshlab 5 (besh) kun muddat ichida to'lanadi. Bunda to'langan joriy to'lovlar summalari tegishli davr uchun hisoblangan soliq summasidan chegirib tashlanadi.

3. Yuridik shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'i

Yuridik shaxslar mol-mulkidan to'lanadigan soliq¹ to'lovchilar soliq solinadigan mol-mulkka ega bo'lgan yuridik shaxslar korxonalar mol-mulkiga solinadigan soliqni to'lovchilar hisoblanadi. Xo'jalik tasarrufida yoki operativ boshqaruvida mol-mulki bo'lgan ham o'z majburiyatlari bo'yicha javob beradigan, shuningdek, mustaqil balansga va hisob-kitob varag'iga ega bo'lgan ularning alohida bo'linmalari tushuniladi. Yagona soliqni to'laydigan kichik korxonalar mol-mulk solig'ini to'lamaydilar.

Soliq solish obyekt. Korxonalar balansida turgan asosiy vositalarning, shu jumladan, lizing shartnomasi bo'yicha xarid qilganlarining va nomoddiy aktivlarining, eskirganlik chegaralanmasdan, o'rtacha yillik qiymati soliq solish obyektini hisoblanadi.

Soliq stavkalari. Korxonalar mol-mulkiga 3,5% li stavka bo'yicha soliq solinadi. Korxonalar va tashkilotlar me'yoriy muddatlarda o'rnatilmagan va foydalanilmagan uskuna uchun mol-mulk solig'ini ikki baravarlik stavka bo'yicha to'laydilar.

Soliqqa doir imtiyozlar. Mol-mulk solig'ini to'lashdan quyidagilar ozod qilinadi: notijorat tashkilotlarning mol-mulki, tadbirkorlik faoliyati uchun foydalaniladigan mol-mulk bundan mustasno.

Hisob-kitobni taqdim etish muddati. Hisob-kitob har chorakda o'sib boruvchi yakun bilan 1-chorak, 1-yarim yil, 9 oy, yil uchun balanslarni taqdim etishga belgilangan muddatlarda taqdim etiladi.

Soliqni to'lash muddati. Budjetga joriy to'lovlarni to'lash har bir oying 20-kunidan kechiktirmay soliq yillik summasining 0,5 qismi miqdorida amalga oshiriladi.

Mol-mulk solig'ini to'lovchilar bo'lib xo'jalik yuritishda, mulkchilikda yoki operativ tarzda boshqaruvda mol-mulkka ega bo'lgan va o'z majburiyatlariga shu mol-mulk bilan javob beradigan, shuningdek, mustaqil balansga va hisob-kitob raqamiga ega bo'lgan hamma turdagi korxonalar hisoblanadi.

Korxonalarining mol-mulkiga solinadigan soliq, asosan, joylardagi mahalliy budjetlar daromad qismini shakllantiradi. Undirilgan ana shu soliq summasi teng ulushlarda mahalliy budjetlarga o'tkaziladi. Hozir mutaxassislar mol-mulk solig'i va shu kabi resurs to'lovlarni anchagina oshirish va foyda (daromad)ga soliq yukini kamaytirish maqsadga muvofiq deb ta'kidlashmoqda.

Mamlakatimizda mazkur soliqni joriy etish quyidagi maqsadlarda ko'zda tutilgan edi:

Birinchidan, korxonalar o'zlarining xo'jalik faoliyatini yuritishda ortiqcha va foydalanilmayotgan mol-mulkini sotishga qiziqishni uyg'otish.

¹ Soliq 1998-yil 1-yanvardan amalga kiritilgan O'zR Soliq Kodeksining VI bo'limiga va O'zR Adliya vazirligi tomonidan 1997-yil 26-dekabrda 381-son bilan ro'yxatga olingan, O'zR Moliya vazirligi va DSQning 1997-yil 10-noyabrda 34/97-90-son «Korxonalar mol-mulkidan soliqni hisoblash va budjetga to'lash tartibi to'g'risida»gi yo'riqnomasiga asosan undiriladi.

Ikkinchidan, xo'jalik yurituvchi subyektlar balansidagi mol-mulkdan samarali foydalanishni rag'batlantirish.

Mol-mulk solig'i moliyaviy nuqtayi nazaridan rag'batlantiruvchilik va nazorat qilish mahalliy budjetlarni to'ldirish nuqtayi nazardan esa fiskal vazifalarni bajaradi.

Mol-mulk solig'i yuqorida bayon qilinganlardan tashqari, mavjud ishlab chiqarishni ekstensiv kengaytirishni jilovlash vazifalarini hal qilishga ham samarali ta'sir qiladi. Turli sabablarga ko'ra, daromadlarning bir qismi har doim daromad solig'iga tortilishdan «qochib qoladi». Ammo moddiy boylikka aylangach, mol-mulk solig'iga tortilmasdan iloji yo'q. Sarmoyalarni soliqqa tortish ulardan faol foydalanishni rag'batlantiradi, ortiqcha xazinalardan holi bo'lishga rag'bat bo'lib xizmat qiladi va o'z navbatida, ishlab chiqarish vositalari bozorining tashkil topishini jadallashtiradi.

Korxonalar mol-mulkini soliqqa tortish mexanizmi bu — yuridik shaxslar mol-mulkiga soliq solish bilan bog'liq bo'lgan, soliqni tashkil qilishda bevosita ishtirok etuvchi elementlar majmuyi hisoblanadi. Bu majmua: soliq subyektini, soliq obyektini, soliqqa tortish birligi, soliq stavkasi, soliqqa tortiladigan baza, soliq imtiyozlari, soliqni to'lash muddatlari va boshqa elementlardan iborat.

Hozirgi paytda yuridik shaxslarning mol-mulkini soliqqa tortish mexanizmidan mavjud bo'lgan muammolar, avvalo, soliqqa tortish obyektini aniqlash tartibi va soliq stavkasi bilan bog'liqdir. Bundan tashqari, 2001-yil 1-yanvar holati bo'yicha asosiy vositalarni qayta baholashning amalga oshirilishi bu muammolarni yanada murakkablashtiradi. Shuningdek, huquqiy-me'yoriy hujjatlarda bayon qilingan qoidalar amaldagi holatlarga unchalik mos kelmayapti. Shu boisdan birinchi muammo soliqqa tortiladigan obyekt tarkibini aniqlash bilan bog'liq bo'lib u Soliq Kodeksida ham 381-sonli «Yuridik shaxslarning mol-mulkidan olinadigan soliqni hisoblash va budjetga to'lash tartibi to'g'risida»gi yo'riqnomaga asosan, soliqqa tortiladigan obyekt deyilganda korxonalar balansida bo'lgan asosiy vositalar, shu jumladan, lizing shartnomasiga ko'ra sotib olingan vositalar va nomoddiy aktivlarning eski chegirib tashlanmagan o'rtacha yillik qiymati nazarda tutiladi. Soliqqa tortiladigan obyekt korxonalar mol-mulkining qiymatdagi ifodasi bo'lib, shu korxonaning balansida bo'lgan asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, lizing shartnomasi bo'yicha olingan mol-mulkning majmuyini tashkil etuvchi balans qiymatidan iboratdir.

Agar ushbu huquqiy-me'yoriy hujjatlardagi qoidalar e'tibor beradigan bo'lsak, ularda soliqqa tortishdagi kamchiliklarni kuzatish mumkin. Fikrimizcha, yuridik shaxslar mol-mulki soliqqa tortiladigan obyekt sifatida, asosiy vositalarning o'rtacha yillik balans qiymatini hisoblash jarayonida asosiy vositalarning boshlang'ich qiymatidan eskirish summasi chegirilganidan keyin qolgan qoldiq qiymati bo'yicha hisoblanishi lozim. Chunki korxonalar asosiy vositalari ekspluatatsiya jarayonida o'zining boshlang'ich sifatini yo'qotib, ham jismoniy, ham ma'naviy tomondan

eskiradi. Shu tufayli, ularning amaldagi haqiqiy qiymati eskirish darajasiga muvofiq uning miqdoriga nisbatan kamayadi. Rossiyalik iqtisodchi-moliyachi olimlar ko'pgina korxonalarda asosiy fondlarning eskirish darajasi 70—90 % ni tashkil etmoqda, deb ta'kidlamoqdalar.

Soliqni hisoblashda eskirish summasini soliqqa tortiladigan mol-mulk obyektini qiymatidan chegirish lozim. Chunki, asosiy fondlarni yangilash va qayta rekonstruksiya qilishga safarbar qilinadigan mablag'lar soliqqa tortiladigan doiradan tashqarida bo'lishi lozim. Aks holda, korxonalarda asosiy fondlarning texnologik yangilanish sikli buzilishi va oqibatida asosiy fondlarning to'liq yemirilishiga olib kelishi mumkin.

Soliq solinadigan mol-mulkka ega bo'lgan yuridik shaxslar mol-mulk solig'i to'lovchilaridir.

Soliq solish maqsadida yuridik shaxslar deganda, xo'jalik yuritishida yoki tezkor boshqaruvida mol-mulki bo'lgan va o'z majburiyatlari bo'yicha mol-mulki bilan javob beradigan, shu jumladan, mustaqil balans va hisob-kitob varag'iga ega alohida bo'linmalar tushuniladi.

Soliq solishning alohida tartibi o'rnatilgan ayrim toifadagi to'lovchilarga yuridik shaxslardan undiriladigan mol-mulk solig'i tatbiq etilmaydi.

Bunda, agar soliq solishning alohida tartibi o'rnatilgan yuridik shaxslar faoliyatning asosiy turi bilan bir qatorda boshqa faoliyat turlari bilan shug'ullansalar, ular alohida hisob yuritishlari va qonun hujjatlariga muvofiq mol-mulk solig'ini to'lashlari zarur.

Yuridik shaxslar uchun soliq solish obyektini bo'lib asosiy vositalar (qonun hujjatlariga muvofiq mulk qilib olingan yerning qiymati bundan mustasno) va nomoddiy aktivlarning o'rtacha yillik qoldiq qiymati, shuningdek, belgilangan muddatlarda tugallanmagan qurilish obyektining qiymati hisoblanadi. Soliq solish obyektini bo'lib, shuningdek, me'yordagi muddatlarda o'rnatilmagan uskunalarining qiymati hisoblanadi.

Agar u quyidagi shartlardan biriga javob bersa, amortizatsiyalanadigan asosiy vositalarning ijarasi lizing hisoblanadi:

- a) ijara muddati asosiy vositalar xizmat muddatining 80 % dan oshsa;
- b) ijarachi asosiy vositalarni qat'iy narxda yoki ijara tugashi bo'yicha belgilanadigan narxda sotib olish huquqiga ega bo'lsa;
- d) ijaraga olinadigan asosiy vositalarning qoldiq qiymati ijaraning tugashida ularning ijara boshlanishidagi qiymatining yigirma foizidan kamni tashkil etsa;
- e) to'lovlarning joriy summasi butun ijara davri uchun ijaraga olinadigan vositalar qiymatining 90 % dan oshsa.

Yuridik shaxslar mol-mulkingin o'rtacha yillik qoldiq qiymati hisobot yilining 1-yanvaridagi va hisobot yilidan keyingi yilning 1-yanvaridagi mol-mulk qoldiq qiymatining yarmini qo'shishdan olingan summani hamda hisobot davri qolgan barcha oylari har bir dastlabki kunidagi mol-mulk qoldiq qiymati summasini 12 ga bo'lishdan olingan son sifatida quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$\text{O'rtacha yillik qoldiq qiymat} = \frac{1\text{-yanvarga}}{2} + 1\text{-fevralga} + 1\text{-dekabrga} + \dots + \frac{1\text{-yanvarga}}{2}$$

Hisobot davriga soliqni hisoblab chiqarish uchun mol-mulkning o'rtacha qoldiq qiymati hisobot davri oyining birinchi kunidagi mol-mulk qoldiq qiymati yarmini, hisobot davridan keyingi birinchi oyning birinchi kunidagi mol-mulk qoldiq qiymati yarmini va hisobot davri qolgan barcha oylari birinchi kunidagi mol-mulk qoldiq qiymatini qo'shishdan olingan summani 12 ga bo'lishdan olingan summa sifatida aniqlanadi.

Agar mol-mulk oyning birinchi yarmida amalga kiritilgan bo'lsa, mol-mulkning o'rtacha yillik qoldiq qiymatini hisoblab chiqarishda kiritish oyi to'liq oy deb qabul qilinadi, agar mol-mulk oyning ikkinchi yarmida amalga kiritilgan bo'lsa, o'rtacha yillik qoldiq qiymat amalga kiritish oyidan keyingi oyning birinchi kundan boshlab hisoblanadi.

4. Qishloq xo'jaligi korxonalari uchun yagona yer solig'i

Yagona yer solig'i to'lovchilari bo'lmish qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqaruvchilar uchun boj to'lov, davlat boji, litsenziya yig'implari, budjetdan tashqari fondlarga ajratmalar, shuningdek, alkogolli mahsulotlarga aksiz solig'ini to'lashning amaldagi tartibi saqlab qolinadi.

Yagona yer solig'ini joriy qilishdan maqsad qishloq xo'jalik yerlaridan foydalanish samaradorligini oshirish, qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilarining mehnatning pirovard natijalaridan iqtisodiy manfaatdorligini kuchaytirish, ularning soliq tizimini soddalashtirishdir.

Qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari uchun yagona yer solig'i joriy etilishi bilan ular quyidagi soliq va yig'implarni to'lashdan ozod etiladi:

- daromad (foydaga) solig'i;
- qo'shilgan qiymat solig'i;
- alkogolsiz ichimliklar va meva sharbatlarga aksiz solig'i;
- ekologiya solig'i;
- suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq;
- yer solig'i;
- yer ostidan foydalanganlik uchun soliq;
- mol-mulk solig'i;
- ijtimoiy infrastrukturani rivojlantirish solig'i;
- boshqa mahalliy soliqlar va yig'implar.

Ushbu tadbirning ishga solinishi xo'jaliklarni yordamchi kasb-korlar va ishlab chiqishlarni rivojlantirishga undashi kerak, chunki bunday faoliyat natijasida olingan daromadlar soliqqa tortilmaydi.

¹ Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998-yil 10-oktabrdagi Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 26-dekabrda 539-son qaroriga muvofiq qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilarining budjetga to'lovlari ixchamlashtirildi va yagona yer solig'i to'lash ular uchun joriy etildi.

Yagona yer solig'i to'lash tartibi quyidagilarga tegishli bo'lmaydi:

1. O'rmonchilik, ovchilik xo'jaliklari.
2. Ilmiy tadqiqot tashkilotlari va ilmiy muassasalarning tajriba eksperimenti va o'quv-tajriba xo'jaliklariga.
3. Mustaqil yuridik shaxslar hisoblanmagan yordamchi qishloq xo'jaliklariga.
4. Dehqon xo'jaliklariga.

Yagona yer solig'ini to'lovchilar bo'lib qishloq xo'jaligi kooperativlari (shirkatlari), fermer xo'jaliklari, agrofimlar, shuningdek, boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilar hisoblanadi.

Bu yuridik shaxslar qishloq xo'jalik mahsulotini ishlab chiqarish bilan birga boshqa xo'jalik faoliyati bilan shug'ullanishidan qat'i nazar, yagona yer solig'ini to'lovchilar hisoblanadi.

Qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqaruvchi kichik korxonalar o'z ixtiyoriga ko'ra budjetga kichik korxonalar uchun belgilangan yagona soliqli yoki qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqaruvchilari uchun belgilangan yagona yer solig'ini to'laydilar.

Qishloq xo'jaligini yuritish uchun egalik qilish, foydalanishga yoki ijaraga berilgan yer maydoni yagona yer solig'iga tortish obyekti hisoblanadi. Qishloq xo'jaligi yerlari maydonlari, ularning sifati va joylashgan joyi bo'yicha yer balansi, yer xaritalari, tekshiruv materiallari va boshqa yer-kadastr hujjatlari bo'yicha qabul qilinadi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlar bo'yicha qishloq xo'jalik yerlariga yagona yer solig'ining muvaqqat bazaviy stavkalari, ma'muriy tumanlar va shaharlar bo'yicha sug'oriladigan qishloq xo'jaligi yerlari uchun yagona yer solig'ining bazaviy stavkalari, shuningdek, yagona yer solig'i muvaqqat bazaviy stavkalarining tuzatish koeffitsiyentlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan.

Yagona yer solig'ini to'lashga o'tmagan xo'jaliklar uchun soliqqa tortishning amaldagi tartibi saqlanib qoladi, ya'ni ular oldingidek barcha belgilangan soliqlarni, shu jumladan, yer solig'ini to'lashadi.

Yagona yer solig'ini to'lash bo'yicha imtiyozlar.

Bu soliqdan imtiyozlar ham ikki turli bo'ladi:

- A. Soliq solinmaydigan yer uchastkalari.
- B. Soliq to'lashdan ozod etilgan yuridik shaxslar.

Soliq solinmaydigan yer maydonlariga:

1. Qishloq aholi punktlarining umumiy foydalanishdagi yerlari. Bular aholi punktlari hududidagi maydonlar, ko'chalar, o'tish yo'llari, yo'llar, sug'orish tarmog'i va shu kabi obyektlar, shuningdek, xo'jalikdagi qabristonlar.
2. Ixota daraxtlari ekilgan maydonlar.
3. Sport inshootlari, stadionlar, sport maydonchalari, suv havzalari, sportning texnik turlari obyektlari va boshqa jismoniy tarbiya-sog'lomlashtirish majmualari hamda xalq ta'limi, madaniyat va sog'liqni saqlash obyektlari band qilgan yerlar.

4. Yangi o'zlashtirilayotgan yerlar va meliorativ holati yaxshilanishi jarayonidagi sug'oriladigan yerlar, loyihada nazarda tutilgan muddatda, lekin ishlar boshlangandan e'tiboran besh yilga.

5. Yangi o'tqazilgan bog'lar va tokzorlar band qilgan maydonlar, ular meva bera boshlaydigan muddatgacha, ularning maydonlari ana shu bog'lar va tokzorlar o'tqazilgan oydan boshlab soliq solinadigan bazadan chiqariladi.

6. Yangidan tut daraxtlari o'tqazilgan maydonlar, ularning maydonlari tutlar o'tqazilgan oydan boshlab uch yillik muddatga soliq solinadigan bazadan chiqariladi.

7. O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunlariga muvofiq soliq solinmaydigan boshqa yerlar.

Soliq to'lashdan ozod etiladigan yuridik shaxslarga quyidagilar kiradi:

1. Yangi tashkil etilgan qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari, shu jumladan, fermer xo'jaliklari, davlat ro'yxatidan o'tgan paytdan boshlab ikki yil muddatga.

2. Daromad (foyda) solig'i va yer solig'ini to'lashdan ozod qilingan boshqa qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari.

Yagona yer solig'ini hisoblash va to'lash tartibi.

Yagona yer solig'i uning to'lovchilari tomonidan mustaqil ravishda yerlarning maydoni, bazaviy stavkalari va tuzatish koeffitsiyentlari asosida hisoblab chiqiladi. Qishloq xo'jalik ahamiyatiga ega yerlardagi yer maydonlari yer tuzish xizmati o'tkazadigan yer hisobi ma'lumotlari, yerlarni ro'yxatdan o'tkazish va qishloq xo'jalik ekinlari hamda yerlarni maxsus asboblardan yordamida o'lchash materiallari asosida tasdiqlangan bo'lishi lozim.

Yerlarning har bir turi bo'yicha yer solig'i summasi quyidagi formulaga ko'ra belgilanadi:

$$H = Szu \cdot Sb \cdot Kp$$

Bu yerda: N — yagona yer solig'ining summasi, so'mlarda;

Szu — yer uchastkasining maydoni, ga da;

Sb — gektar uchun soliqning bazaviy stavkasi, so'mlarda;

Kp — tuzatish koeffitsiyenti.

Yerlarning har biri (sug'oriladigan yerlar, lalmi yerlar, pichanzorlar, yaylovlar va boshqalar) uchun tegishli bazaviy stavkalar va tuzatish koeffitsiyentlari qo'llaniladi, ular O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Davlat Soliq qo'mitasi tomonidan belgilangan tartibda to'lovchilarga yetkaziladi. Sug'oriladigan qishloq xo'jalik yerlari bo'yicha bazaviy stavkalar sifatida tegishli tuman va shahar bo'yicha tasdiqlangan stavkalar qabul qilinadi.

Lalmi yerlar, pichanzorlar va yaylovlar bo'yicha bazaviy stavkalar sifatida Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlar bo'yicha tasdiqlangan stavkalar qabul qilinadi.

Ijtimoiy imoratlar, suv havzalari, kanallar, kollektorlar va yo'llar band qilgan yerlar, shuningdek, qishloq xo'jaligida foydalanmaydigan boshqa

yerlar bo'yicha bazaviy stavkalar sifatida tegishli tuman va shaharlarning sug'oriladigan yerlari bo'yicha tasdiqlangan stavkalar qabul qilinadi.

Qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqaruvchilariga yil davomida ajratilgan yer uchastkalari uchun soliq yer uchastkasi ajratilgan oydan keyingi oydan boshlab to'lanadi.

Yer uchastkasi olib qo'yilgan (kamaytirilgan), haqi to'lab qaytarib olingan, sotilgan tarzda soliqning undirilishi yer uchastkasi tortib olingan (kamaytirilgan), haqi to'lab qaytib olingan, sotilgan oydan boshlab to'xtatiladi (kamaytiriladi).

Qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilariga yer solig'i bo'yicha imtiyozlar belgilanganda ular bunday huquq vujudga kelgan oydan boshlab to'lamaydilar.

Imtiyozlarga ega bo'lish huquqi to'xtatilganda, bunday huquq to'xtatilgandan keyingi oydan boshlab yer solig'i to'lashga boshlaydilar.

Qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari yagona yer solig'i summasini Vazirlar Mahkamasi belgilagan stavkalarda hisoblab chiqadilar va o'zlari joylashgan soliq inspeksiyalariga (aksariyat) soliq hisobini joriy yilning 1-fevraliga qadar taqdim etadilar.

Yagona yer solig'i bir yilda uch marta to'lanadigan bo'ldi.

- 1-iyulgacha yillik soliq summasining 20 % miqdorida;
- 1-sentabrgacha yillik soliq summasining 30 % miqdorida;
- 1-dekabrgacha qolgan soliq summasi to'lanadi.

Yagona yer solig'ining hisoblangan summasi korxonaning davr xarajatlariga kiritiladi.

Hisoblangan soliq 68-schotning «Yer solig'i hisob varag'i» kreditida va 26-schotning «Davxarajati» debetida ko'rsatiladi. Soliq butjetga o'tkazilganda 68-schot debetlanadi va 51 «hisob-kitob varag'i» kreditlanadi.

5. Yagona yer solig'i

Yerga haq to'lash shakllari yer solig'i, ijara haqi hisoblanadi. Yagona yer solig'ining joriy etilishi yerdan foydalanish samaradorligini oshirish, qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqaruvchilarining pirovard mehnati natijalaridan iqtisodiy manfaatdorligini kuchaytirish, qishloq xo'jalik korxonalariga soliq solish tizimini soddalashtirishga da'vat etilgan.¹ Yer solig'i stavkalari yer uchastkalari maqsadi, foydalanishi, joylashishiga qarab tabaqalashtiriladi.

Soliq to'lovchilar. O'z mulkida, egaligida yoki foydalanishida yer uchastkalariga ega bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslar soliq to'lovchilari hisoblanadi. Yagona yer solig'ini¹ qishloq xo'jalik kooperativlari (shirkatlari), fer-

¹ 1999-yilda qishloq xo'jalik korxonalariga soliq solish tizimida tubdan o'zgarish ro'y berdi. O'zR Prezidentining «Qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqaruvchilar uchun yagona yer solig'ini joriy etish to'g'risida» 1998-yil 19-oktabrdagi Farmoni bilan 1999-yilning 1-yanvaridan boshlab qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqaruvchilari uchun yagona yer solig'i joriy etildi.

mer xo'jaliklari, agrofimlar va boshqa tovar ishlab chiqaruvchilar to'laydilar, bundan dehqon xo'jaliklari mustasno.

Soliq solish obyekti — yuridik shaxslar uchun soliq solish obyekti bo'lib, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda mulk qilib olingan.

Soliq stavkalari. Yer solig'i stavkalari O'zR VM tomonidan belgilanadi va soliq to'lovchilarga O'zR Moliya vazirligi va DSQ tomonidan umumiy belgilangan tartibda yetkaziladi.

Soliqqa doir imtiyozlar. Quyidagilar soliq olinmaydigan yer uchastkalari hisoblanadi: shahar, shahar posyolkalari va qishloq aholi punktlarining umumiy foydalanishdagi yerlari (maydonlar, ko'chalar, tor ko'chalar, yo'llar, sohil bo'ylari, ariq tarmoqlari, qabristonlar va h. k.).

Hisob-kitobni taqdim etish muddati. Yer solig'i yuridik shaxslar tomonidan har yili 1-yanvargacha bo'lgan holatga qarab mustaqil hisoblab chiqariladi va unga doir hisob-kitoblari yer uchastkasi joylashgan hududagi soliq organiga joriy yilning 1-fevraligacha taqdim etiladi.

Jismoniy shaxslar uchun yer solig'ini hisoblash davlat soliq inspeksiyalari tomonidan amalga oshiriladi.

Soliq to'lash to'g'risidagi to'lov xabarnomalarini jismoniy shaxslarga davlat soliq inspeksiyalari tomonidan har yili, joriy yilning 1-maydan kechiktirmay topshiriladi.

Soliq to'lash muddati. Yuridik shaxslar tomonidan (qishloq xo'jalik korxonalaridan tashqari) soliqni har chorakda, chorakning ikkinchi oyining 15-kuniga qadar teng ulushlarda to'lanadi.

6. Aksiz solig'i

«Aksiz» so'zi inglizcha excise — «kesib qo'yish», fransuzcha *accise*, lotincha *accidere* so'zlaridan olingan bo'lib, tarjima qilinganda «kesib olish, to'sib qo'yish» ma'nosini anglatadi. O'zbekiston Respublikasi soliq qonunchiligida aksiz solig'iga quyidagicha izoh berilgan: «aksiz solig'i sof daromadning narxda va qo'shilgan qiymat solig'iga tortiladigan bazada hisobga olinadigan, egri soliq sifatida budjetga o'tkaziladigan (undiriladigan) bir qismidan iboratdir. Bizning fikrimizcha, aksiz solig'i sof daromadning emas, balki yuklab jo'natilgan tovarlar qiymatining bir qismini egri soliq sifatida budjetga yo'naltirish shaklidir.

Aksiz solig'i aksariyat xalq iste'mol mollari uchun keng ma'noda, birinchi navbatda, zarur bo'lmaydigan tovarlarga nisbatan qo'llaniladi.

Respublika ichki ishlab chiqaruvchilar manfaatlarini himoya qiluvchi richag sifatida chetdan olib kelinadigan ayrim mahsulotlarga nisbatan iqtisodiy usullarni qo'llash maqsadga muvofiqdir.

Dunyo iqtisodiyoti amaliyotida import qilinadigan quyidagi tovarlarga nisbatan aksiz solig'i qo'llaniladi. Bular:

- neft va neft mahsulotlari;
- qand va tuzlar;

- tamaki mahsulotlari;
- transport vositalari;
- gilamlar;
- alkogolli ichimliklar;
- video va audioapparatlar;
- qimmatbaho buyumlar va shunga o'xshash boshqa tovarlar.

Aksiz markasi joriy qilingan tovarlar olib kelishda aksiz solig'i to'lovchilar aksiz markasini sotib olishda, kontrakt qiymatidan hisoblangan soliqni 100 % miqdorida to'laydilar, mablag'lar respublika budjetiga yozib qo'yiladi.

Aksiz markasi joriy qilingan tovarlarni olib kelishda aksiz solig'ining miqdori bojxona qiymatidan kelib chiqqan holda hisoblanadi. Bunda aksiz markalarining nominal qiymati aksiz solig'i summasidan tashqari to'lanadi.

Aksiz solig'ini hisoblash yuzasidan uslubiy namuna

Tovarning nomi	Mahsulot birligi uchun narxi, AQSH doll.	1 mln dona uchun bojxona qiymati	Aksiz stavkalar va summasi		
			Oborot	Stavka	Summa
Filtrli sigaretalar	2	25,0 ming AQSH doll.			
Kurs 1:700		17500 ming so'm	35000 ming so'm ***	50 % **	17500 ming so'm ****

*) bojxona qiymatiga tashish, yuklash, yuklab tushirish, qayta yuklash va qayta tushirish xarajatlari, sug'urta summasi va hokazolar kiritilgan.

**) stavka aksizni o'z ichiga oladigan narxga, ya'ni soliq solinadigan manbaga nisbatan qo'llanadi.

***) soliq solinadigan manba = $(17500 \times 100) / (100 - 50) = 35000$ so'm.

****) aksiz summasi = $35000 \times 50 : 100 = 17500$ so'm.

Belgilangan tovarlar uchun aksiz solig'i bojxona xizmati tomonidan «so'm» hisobida undiriladi va respublika budjetiga o'tkaziladi.

Olib kirilayotgan tovarlar uchun aksiz solig'i BYUD to'ldirilishidan oldin yoki to'ldirilayotgan vaqtda to'lanadi.

Olib kelinayotgan tovarlardan budjetga tushayotgan aksiz solig'i tushumlari hisoboti va nazorati O'zbekiston Respublikasi Davlat Bojxona qo'mitasi hududiy boshqarmalari tomonidan amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi hududiga olib kiriladigan, aksiz solig'iga tortiladigan tovarlar bo'yicha aksiz solig'ini to'lash boshqa bojxona to'lovlarini to'lashdan oldin yoki u bilan bir vaqtda amalga oshiriladi. To'ldirilgan BYUD bilan birga taqdim etilgan, to'lashga qabul qilinganligi to'g'risida bank belgisi bo'lgan to'lov topshiriqnomasi to'lovchi tomonidan aksiz solig'i to'langanini tasdiqlaydi.

O'zbekiston Respublikasi hududiga olib kiriladigan tovarlarga aksiz solig'ining summasi respublika budjetiga (26-bo'limning 11-paragrafi) kiritiladi.

Aksiz solig'i joriy etilgan va marka yopishtirilishi shart bo'lgan tovarlarni olib kirayotgan va aksiz solig'i to'lovchilar bojxona qiymati asosida hisoblangan aksiz solig'ining 100 % ni respublika budjetiga aksiz markalarini sotib olayotgan davrda to'laydilar.

Aksiz markalarining nominal qiymati aksiz tovarlari uchun to'lanadigan aksiz solig'i qiymatiga kirmaydi.

Shuning uchun aksiz markalarining nominal qiymati aksiz solig'idan tashqari alohida to'lanadi.

Respublika hududiga olib kelinayotgan tovarlardan undiriladigan aksiz soliqlari to'lov kodi «27» raqami bilan belgilangan bo'lsa, respublika hududidan olib chiqib ketilayotgan va reeksport qilinayotgan tovarlardan undiriladigan aksiz soliqlarining to'lov kodi «28» raqami bilan belgilangan va BYUDlarda aynan shu raqamlar bilan aksiz solig'i undirilganligi ko'rsatiladi.

DBQ hududiy boshqarmalarining qaroriga asosan to'lovchiga aksiz solig'ini to'lash, bojxona rasmiylashtiriluvini kunidan boshlab 2 oygacha aksiz solig'ini to'lashni bo'lib-bo'lib yoki uzaytirilgan holda to'lash mumkin.

Aksiz solig'ining to'g'ri hisoblanganligi va o'z vaqtida to'lash javobgarligi to'lovchilarga hamda deklarantlarga yuklanadi. Bojxona xizmatlari tomonidan budjet oldida aksiz solig'ini to'lash majburiyatini bajarmagan to'lovchilardan belgilangan aksiz solig'i qiymatini va to'lovni kechiktirgan kun uchun 0,07 % pena undiriladi.

To'lovchilar ortiqcha to'langan yoki undirilgan aksiz solig'i summasini to'langan yoki undirilgan kundan boshlab 1 yil mobaynida talab qilishlari mumkin. Demak, aksiz solig'i deganda korxonada mahsulotlari va xizmatlari bahosi ustiga yoki tarifiga ustama shaklda to'g'ridan to'g'ri kiritiluvchi egri soliq turi tushuniladi. Aksizlar sotilayotgan mahsulot yoki xizmatlar bahosi ustiga ustama shaklda qo'yiladi va ularning pirovard to'lovchisi bo'lib iste'molchi hisoblanadi.

Aksiz solig'ining mohiyatini ochishda u bajaradigan vazifalarni bilish muhimdir. Shu jihatdan uning quyidagi vazifalarini alohida ta'kidlab o'tmoqchimiz:

birinchidan, mamlakat budjetining muhim daromad manbalaridan biri sanaladi. Soliq tizimi rivojlanish bosqichini boshdan kechirayotgan barcha davlatlar singari, mamlakatimizda ham aksiz orqali daromadlarni tez va oson yig'ish imkoniyatlari yuzaga keladi. Fransuz iqtisodchisi F. Demezson ta'biri bilan aytganda: «aksizning o'zi barcha boshqa soliq tushumlari va undan ham ko'proqni berishga qodirdir»;

ikkinchidan, aksiz osti tovarlari iste'molini cheklash (asosan ijtimoiy zararli tovarlar) orqali muayyan bozor doirasida talab va taklifni tartibga solish. Iqtisodiy o'sish doirasini boshqarishda aksizosti tovarlar ro'yxatini belgilash orqali davlat yalpi talab va taklifning egiluvchanligini ta'minlaydi;

uchinchidan, davlatning milliy bozorni himoya qilish vazifasi aksiz solig'i orqali ta'minlanadiki, bunda yuqori soliq stavkalaridan foydalaniladi;

to'rtinchidan, aksiz solig'i monopoli mavqedagi tovar ishlab chiqaruvchi yoki aniq mahsulot turini progressiv soliqqa tortish vazifasini o'taydi;

beshinchidan, aksiz solig'i aholini boy badavlat qatlamlari daromadlarini qayta soliqqa tortish usuli bo'lib hisoblanadi. Chunki aksiz solig'i asosan nufuzli (qiymati yuqori) tovarlarga qo'llaniladiki, bunday tovarlarning asosiy iste'molchilari boy-badavlat shaxslar hisoblanadi.

Aksiz solig'i summasini hisob-kitob qilish uchun quyidagi formula bo'yicha shartnomaviy (erkin) narx (aksiz bilan) aniqlanadi.

$$O = (S \cdot 100) / 100 - A,$$

Bu yerda: O — o'z ichiga aksiz solig'ini olgan shartnomaviy (erkin) narx, QQSsiz;

S — korxonaning hisob-kitob qiladigan (ulgurji) narxi (me'yorlar bo'yicha xarajatlar va foyda me'yori);

A — aksiz solig'i stavkasi.

Aksiz solig'i summasi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$O \cdot A / 100.$$

Mahsulot birligiga so'mda aksiz solig'ini hisob-kitob qilish bo'yicha shartli misol:

(aksiz solig'i stavkasi 77 % bo'lgan 1 t tozalangan, dezodoratsiya qilinmagan o'simlik yog'i misolida)

No		Summa
1.	Mahsulot birligining tannarxi	84010,8 so'm
2.	Zaruriy foyda	21684,1 so'm
3.	Hisob-kitob (ulgurji) narxi (1-satr + 2-satr)	105694,9 so'm
4.	Aksiz solig'i qo'shilgan holda mahsulot narxi (QSSiz) (3-satr × 100/100 - 77 aksiz stavkasi).	459543 so'm
4a.	Shu jumladan, aksiz solig'i summasi	353848,1 so'm
5.	Qo'shilgan qiymat solig'i	91909 so'm
6.	Korxonaning aksiz va QQS bilan birga hisoblangan shartnomaviy (erkin) narxi (4-satr + 5-satr)	551452 so'm

Aksiz solig'i ham QQS singari bilvosita soliqlarga kiradi va tovar narxiga kiritiladi¹. Respublikadan tashqariga eksport qilinadigan, bojsiz savdo qiladigan do'konlar, ko'rgazmalar o'tkazilishi tranzit bo'yicha respublika hududiga olib kelinadigan va olib chiqish uchun mo'ljallangan. Aksiz solig'ini oladigan shartnomaviy narx asosida aksiz solig'i stavkasi² ishlatiladi.

¹ 1996-yil 1-oktabrdan boshlab O'zRda uning hududida ishlab chiqarilgan bu yerga olib kelinadigan tamaki mahsulotlari va alkogolli ichimliklarga (pivodan tashqari) belgilangan namunadagi aksiz markalarini majburiy yopishtirish joriy etildi va ularni aksiz markalarisiz olib kelish, tashish, saqlash va sotish taqiqlandi.

² Mazkur soliq 1998-yil 1-yanvardan amalga kiritilgan O'zR Soliq Kodeksining V bo'limiga va O'zR Adliya vazirligi tomonidan 1997-yil 19-dekabrda 379-son bilan ro'yxatga olingan, O'zR Moliya vazirligi va Davlat Soliq qo'mitasining 1997-yil 19-noyabridagi 36/97-96-son «O'zbekiston Respublikasida ishlab chiqarilgan tovarlar bo'yicha yuridik shaxslarning aksiz solig'ini hisoblashi va budjetga to'lash tartibi to'g'risida»gi yo'riqnomasiga asosan undiriladi.

Aksiz solig'ini qo'llashda mamlakat ichida ishlab chiqarilayotgan va realizatsiya qilinayotgan mahsulotlar hamda chetga olib chiqarilayotgan mahsulotlar uchun uning stavkalarini tenglashtirish maqsadga muvofiqdir.

7. Qo'shilgan qiymat solig'i (QQS)

Soliq to'lovchilar. Hisobga turgan yoki hisobga turishi shart bo'lgan, O'zbekiston Respublikasi hududida tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanadigan yuridik shaxslar qo'shigan qiymat solig'ini to'lovchilar hisoblanadi, bundan savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari mustasno.

Soliq solish obyekti. Qo'shilgan qiymat solig'ini to'lashdan ozod etilgan, o'zining ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun ishlatiladigan va O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga ko'ra belgilanadigan oborotdan tashqari tovar (ish, xizmat)larning sotilishiga doir oborotlar qo'shilgan qiymat solig'i solinadigan oborot hisoblanadi.

Soliq stavkalari. Soliq stavkasi hajmi va soliq imtiyozlarining tartibi kelguvsi moliya yili uchun budjetni tasdiqlash chog'ida O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisi tomonidan aniqlashtirilishi mumkin.

Soliq bo'yicha imtiyozlar. Qo'shimcha qiymat solig'idan quyidagilar ozod qilinadi:

- sug'urta qilish va qayta sug'urta qilishga doir operatsiyalar, shu jumladan, sug'urta bo'yicha vositachilar va agentlar amalga oshiradigan bunday operatsiyalar bilan bog'liq xizmatlar;
- ssudalarning berilishi va o'tkazilishi;
- pullik omonatlar, joriy hisob varaqlar, to'lovlar, o'tkazmalar, cheklar va boshqa qimmatli qog'ozlarga tegishli operatsiyalar;
- xorijiy valutalar va qonuniy to'lov vositalari bo'lgan pullar muomalasiga tegishli operatsiyalar, numizmatik maqsadlarda foydalaniladiganlaridan tashqari.

Hisobotni taqdim etish muddati. Hisobot oyiga keyingi oyning 15-kunidan kechiktirmasdan va yil yakunlari bo'yicha yillik moliyaviy hisobotni topshirish muddati (15-fevralda).

Yangi tashkil etilgan korxonalar, shuningdek, ilgari to'lovchi bo'lmagan korxonalar soliqni faoliyatning dastlabki oyi uchun haqiqiy oborotdan kelib chiqib to'laydilar. Faoliyatning keyingi oylarida qo'shimcha qiymat solig'i umumiy belgilangan tartibda hisoblanadi va to'lanadi.

Soliqni to'lash muddati. Hisobot oyidan keyingi oyning 15-kunidan kechiktirmay.

Soliq bo'yicha o'tgan oy uchun to'lov summasi eng kam ish haqining ellik baravari miqdoridan oshgan korxonalar oxirgi oylik hisob-kitobga ko'ra budjetga to'lanishi lozim bo'lgan soliq summasining uchdan bir qismi miqdorida o'n kunlik to'lovlarni to'laydilar (oyning 15, 25-kunlari va navbatdagi oyning 5-kuni), qayta hisob-kitoblar sotish bo'yicha amaldagi oborotlardan kelib, hisobot oyidan keyingi oyning 15-kunigacha bo'lgan muddatda amalga oshiriladi.

Qo'shilgan qiymat solig'i tovarlar, ishlar va xizmatlar ustiga qo'yilganligi uchun egri soliqlar qatoriga kiradi. Bunday qaraganda uning to'lovchilari mahsulot ishlab chiqaruvchi, ish va xizmatlarni bajaruvchi korxonalar, tashkilot, birlashmadek tuyuladi. Ana shu korxonalar huquqiy soliq to'lovchilar bo'ladilar. Soliq idoralari soliqni o'z vaqtida va to'liq budjetga o'tkazishni ulardan talab qiladilar. Aslida esa mazkur korxonalar, tashkilot va birlashmalar qo'shimcha qiymat solig'ini mahsulot, ish, xizmatni sotib oluvchi korxonalar, tashkilot va birlashmalar sotib olgan mahsulot, ish, xizmat ustiga qo'yib yuboradilar. Demak, soliqning haqiqiy to'lovchilari shu mahsulot, ish va xizmatni iste'mol qiluvchi korxonalaridir. Ularning oxirgi qiymati chakana savdo orqali aholiga yetib boradi va oxirgi iste'molchilar bo'ladi.

Amaliyotda O'zbekiston Respublikasining soliqlar haqidagi qonunlariga binoan, hisobot davri (oyi) uchun realizatsiya qilingan tovarlar (ishlar, xizmatlar) uchun hisoblab chiqarilgan qo'shilgan qiymat solig'i summasi bilan qiymati ishlab chiqarish va muomala xarajatlari (masalan, materiallar, xomashyo, butlovchi buyumlar, yoqilg'ini yetkazib bergan ta'minotchilarga to'langan haq)ga qo'shiladigan tovarlar (ishlar, xizmatlar) uchun to'lanishi lozim bo'lgan qo'shimcha qiymat solig'i summasi o'rtasidagi farq sifatida hisoblab chiqariladi.

QQS qo'llanilib boshlangan vaqtdan hozirgi kungacha bo'lgan davrda O'zbekiston davlati budjetining asosiy manbalaridan biri bo'lib qoldi.

O'tgan davrlar ichida QQS stavkasi 1992-yilda amal qilgan 30 % dan 1997-yilga kelib 18 % gacha tushirildi va 1998-yildan boshlab 20 % qilib belgilanib, ushbu stavka bugungi kungacha saqlanib qolindi.

Xalqaro amaliyotga ko'ra QQSning budjetga to'lanadigan summasini aniqlash 3 ta har xil usul bilan aniqlanadi:

Hisobdan chiqarish usuli.

Ushbu usulga ko'ra korxonalar budjetga to'laydigan qo'shimcha qiymat solig'i summasini sotib olingan tovarlar qiymatini sotgan tovarlar qiymatidan chiqarib tashlab farqni aniqlaydi va bu farqqa soliq stavkasini ko'paytirish yo'li bilan aniqlaydi.

Hisobga olish usuli.

Hisobga olish usuli yoki schet-faktura usuli Yevropa birligiga kiruvchi barcha davlatlarda va qo'shilgan qiymat solig'i joriy etilgan boshqa ko'pgina davlatlarda qo'llanib kelinmoqda.

Ushbu usulga ko'ra korxonalar budjetga to'laydigan qo'shimcha qiymat solig'i summasini sotib olingan tovarlar (xizmatlar) uchun to'langan soliq summasini sotilgan tovarlarga (xizmatlarga) hisoblangan soliq summasidan chiqarib tashlash yo'li bilan aniqlaydi.

Yig'ish usuli.

Ushbu usulga ko'ra korxonalar budjetga to'laydigan qo'shilgan qiymat solig'i summasini yangidan hosil qilingan qiymatlar komponentlari, ish haqqi, ijara haqqi, foizlar va sof foydalarni yig'ib, hosil bo'lgan summani soliq stavkasiga ko'paytirish yo'li bilan aniqlaydi.

Import qilinadigan tovarlar bo'yicha qo'shilgan qiymat solig'i quyidagi formula bo'yicha hisoblab chiqariladi:

$$S_{qqs} = (S_b + B_b + A_s) \times S/100,$$

Bu yerda: S_{qqs} — qo'shimcha qiymat solig'i summasi;

S_b — import qilinadigan tovarning bojxona qiymati;

B_b — bojxona boji summasi;

A_s — aksiz to'lanadigan tovarlar bo'yicha aksiz solig'i summasi;

S — qo'shimcha qiymat solig'ining foizlardagi stavkasi.

QQSni respublika budjetiga o'tkazish tartibi.

Qo'shimcha qiymat solig'ining to'langan summalari hududiy bojxona organlarining depozit hisob varaqlariga kirim qilinib, keyin ular respublika budjetining daromadiga qayd etilishi kerak.

Bunda, shu jumladan, qo'shimcha qiymat solig'i bo'yicha hisoblab yozilgan bo'nak to'lovlari summalari to'lovchi tomonidan hududiy bojxona organlarining depozit hisob varaqlariga kirim qilinishi kerak. Ko'rsatilgan summalar yuk kelishiga qarab tuzatiladi, so'ngra ular respublika budjetining daromadiga qayd etiladi.

QQS bo'yicha hisobga turgan xo'jalik subyekti ishlab chiqarish yoki muomala jarayonida u tomonidan qo'shilgan qiymatdan QQS to'laydi. Natijada bir marotaba soliqqa tortilgan qo'shimcha qiymat qayta soliqqa tortilmaydi, ya'ni o'sib boruvchi yakun bo'yicha qo'shib ketish effekti yuzaga kelmaydi. **Oxir-oqibatda muomala jarayonida vujudga kelgan qo'shimcha qiymatlar summasi iste'mol qiymat bilan soliq summasi o'rtasidagi manfiy farqqa teng bo'ladi:**

$$S_{qq} = I_q - QQS,$$

bu yerda: S_{qq} — ishlab chiqarish muomala jarayonida qo'shilgan qiymatlar summasi;

I_q — iste'mol qiymati;

QQS — qo'shimcha soliq summasi.

Agar QQSdan ozod qilish va «0» darajali stavka qo'llanilmasa, QQS narx buzilishlariga ham olib kelmaydi. Demak, agar QQS barcha ishlab chiqarish muomala subyektlariga qo'llanilsa, uning iqtisodiyot strukturasi-ga ham ta'siri minimal bo'ladi.

O'zbekistonda QQS ning 20 % li hamda «0» darajali stavkalari tatbiq etilgan. Standart 20 % li stavkani qo'llash quyidagi argumentlarga asoslanadi:

- birinchidan, QQSning xuddi shunday stavkasi MDHning barcha mamlakatlarida qo'llanilmoqda, «QQS» stavkasi darajalarini yaqinlashtirish o'zaro savdoga qulay sharoit yaratadi;

- ikkinchidan, yuqorida ta'kidlanganidek mazkur stavka qo'llanilganida QQS bo'yicha tushum bozor iqtisodiyoti sharoitidagi rivojlangan mamlakatlarning ushbu manba uchun tushumlariga mos holda budjet daromadlarining deyarli 30 % ni tashkil etadi;

• uchinchidan, ushbu stavka qo'llanilganida har yili 1—2 % punktga pasayib borayotgan foyda solig'idan tushum o'rnini bosishi mumkin.

QQS hisoblashning belgilangan tartibiga muvofiq moddiy resurslarni xarid qilishda to'langan soliq summasi hisobga olinadi, ya'ni QQSning umumiy summasidan chegirib tashlanadi. Qayta hisoblash natijasida QQS ortiqcha to'langanligi aniqlansa, manfiy saldo sifatida aks ettiradigan soliq summasi hisobot davridan keyingi davrga hisobga o'tkaziladi.

QQSni amalda qo'llashda uning varianti, tamoyili va hisoblash usulini tanlash muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, QQSni loyihalashda — uning stavkalari soni QQSdan ozod qilish masshtablari, «0» darajali stavka bo'yicha soliqqa tortish, davlat va QQSdan ozod qilingan xo'jalik subyektlarining o'zaro munosabatlari kabi masalalar ko'rib chiqiladi.

Mahsulot va xizmat yetkazib beruvchilarning barchasi yo QQSga tortiladi, yoki undan ozod etiladi. Ayrim turdagi korxonalar uchun esa soliq solishning o'zgacha tartibi qo'llaniladi, ya'ni ularga QQS o'rniga qonun hujjatlariga muvofiq boshqa soliqlar qo'llaniladi. Bunday korxonalar toifasiga yagona soliq to'lovchi kichik korxonalar, yalpi daromad solig'i hamda mulk solig'i to'lovchi savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari, yagona yer solig'i to'lovchi qishloq xo'jaligi korxonalari kiradi.

Shuni e'tirof etish lozimki, QQSdan ozod qilish yoki uni boshqa soliqlar bilan almashtirish QQS to'lash majburiyatlaridan to'la ozod bo'lishni anglatmaydi. Ya'ni xarid qilinayotgan resurslar bo'yicha QQS to'lanadi va faqatgina ular tomonidan qo'shilgan qiymat QQSdan ozod qilinadi. Demak, korxonalar ishlab chiqarish resurslari, ya'ni xomashyo, materiallar, yoqilg'i, elektroenergiya, shuningdek, ishlab chiqarishning barcha vositalari, ya'ni bino inshootlari qurilmalar va uskunalarni xarid qilganlarida xarid qilish qiymatida qo'shilgan qiymat solig'i to'laydilar.

Har bir tovar ishlab chiqaruvchi (xizmat ko'rsatuvchi, ish bajaruvchi) ishlab chiqarish jarayonida u tomonidan qo'shilgan qiymatdan soliq to'laydi. Moddiy resurslarni xarid qilishda to'langan soliq summasi mahsulot qiymatiga kiritilmaydi, balki iste'molchiga sotilgan tovar (xizmat)ga hisoblangan soliq summasidan chiqarib tashlanadi, shuning uchun korxonalar ma'lum shakl me'yorini hisoblab, uni mahsulot realizatsiyasidan olishi mumkin.

Ishlab chiqarish bosqichlarida QQSni undirish ketma-ketligi

Ko'rsatkichlar	Korxonalar A (ishlab chiqaruvchi)	Korxonalar B (ta'minot)	Korxonalar D (iste'molchi)	Umumiy summa
Realizatsiya qiymati	3000	3600	1200	18600
Korxonalar foydasi	750 (33 %)	150 (33 %)	2800 (33 %)	—
Realizatsiya bo'yicha QQS	600	720	2400	3720
Resurslar qiymati	900	3000	3600	7500
Resurslar bo'yicha QQS	180	600	720	1500
Budjetga QQS	420	120	1680	2220

Soliqni bu tartibda hisoblash bir xil stavka qo'llangan taqdirda korxonaning daromad olishiga ta'sir ko'rsatmaydi hamda belgilangan stavka doirasida QQSni budjetga undirilishini ta'minlaydi.

Kredit usulida QQS hisoblash tizimi yana bir muhim ahamiyatga ega. Budjetga tushayotgan QQS hajmi sezilarli darajada hisobga olish usulining qaysi turini qo'llashga ham bog'liq. **Hisobga olish usulining 3 turi mavjud:**

• Yetkazib berish yoki hisoblash usuli. Bunda QQS hisoblash va to'lash majburiyatlari ham xaridor, ham sotuvchi uchun mahsulotni yetkazib berish yoki xizmat ko'rsatilganida vujudga keladi.

• To'lov yoki kassa usuli.

• Gibril usul. Bunda sotilgan mahsulot uchun uni yetkazib berganda QQS hisoblash va uni undirib olish, mahsulot sotib olishda esa sotib olinayotgan mahsulot uchun haq to'lash paytida QQS hisoblash va undirishga aytiladi.

O'zbekistonda 1998-yildan buyon soliq hisoblash va to'lashning yetkazib berish usuli qo'llaniladi. Ya'ni QQS yuklab jo'natilgan mahsulot uchun to'lanadi.

Asosiy vositalarning realizatsiya qilinishi hamda vositachilik va lizing xizmatlarini ko'rsatishda QQSni hisoblash tartibi.

Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarni realizatsiya qilishda ularni tekinga yoki qisman to'lov bilan berishda soliq solish obyektini bo'lib realizatsiya qiymati va qoldiq qiymati o'rtasidagi farq hisoblanadi. Agar asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar qoldiq qiymati bo'yicha sotilsa, u holda QQS undirilmaydi.

Asosiy vositalarni olib sotish bilan shug'ullanadigan korxonalar uchun QQS solishning umumiy belgilangan tartibi qo'llaniladi.

QQSning prinsipial afzalligi bu uning ham tashqi, ham ichki savdoga neytralligidir. Ya'ni kaskad solig'ini qo'llashda narx buzilishlarini bartaraf etish xususiyatlariga ega. QQS qo'llanilganida ishlab chiqarish va taqsimlash jarayoni bosqichlarning har bir ishtirokchisi o'zining ishlab chiqarilgan mahsulotlari bo'yicha soliq majburiyatlarini hisob-kitob qilganida ishlab chiqarish resurslarini xarid qilishda to'langan QQS summasini hisobga o'tkazadi.

Natijada konkret tovarning yakuniy qiymatidagi QQS ulushi bosib o'tilgan bosqichning sonidan qat'i nazar, bir xil bo'ladi.

Bunda mahsulot qiymati tarkibidagi soliq hajmini aniqlash va hisobga olish imkoniyati tug'iladi. Bu esa, o'z navbatida, eksport-import munosabatlarida muhim ahamiyatga ega.

Xalqaro savdoda QQS ikki tamoyilga asosan qo'llaniladi:

1. Mahsulot kelib chiqishiga.

2. Mo'ljallanishiga.

Birinchi tamoyilga asosan mamlakat ichida ishlab chiqarilgan barcha soliqqa tortiladigan mahsulot va xizmatlar (eksport) soliqqa tortiladi.

Ikkinchi tamoyilga asosan mamlakatda iste'mol qilinayotgan mahsulot va xizmatlar (import) qiymati soliqqa tortiladi.

O'zbekistonda MDH davlatlari hamda boshqa davlatlar bilan savdo munosabatlari amalga oshirilganida QQSning import tamoyili qo'llaniladi.

Amaldagi soliq qonunchiligiga muvofiq tovar (ishlar xizmatlar) ning erkin almashtiriladigan valutaga eksporti hamda MDH mamlakatlariga yetkazib berishlar «0» darajali stavka bo'yicha soliqqa tortiladi.

QSSdan ozod qilishda ishlab chiqaruvchi soliqni budjetga to'lashdan ozod etilsa, xarid qilinayotgan resurslar va tovarlar narxi tarkibida hisoblangan QSS summasini to'lashi lozim. Shuningdek, bunday ishlab chiqaruvchi QSSni hisobga olish imkoniyatiga ham ega emas, chunki iste'molchiga sotilayotgan mahsulotga QSS hisoblanmaydi.

QSSdan ozod etilgan mahsulotni xarid qiluvchi (QSS to'lovchi) esa bunday mahsulotdan xomashyo sifatida foydalanib, tovar ishlab chiqaruvchi bo'lib, o'z mahsulotini realizatsiya qilishda soliq kreditidan foydalanish huquqiga ega bo'lmaydi.

Soliq krediti deganda to'lanayotgan soliq summasini oldingi to'lov hisobidan kamaytirish tushuniladi.

Bunday ishlab chiqaruvchiga soliqni realizatsiya qilinayotgan mahsulotga hisoblangan soliq summasi bilan xomashyo va resurslar qiymatidan to'langan soliq summasi o'rtasidagi farq sifatida emas, balki realizatsiya bo'yicha oborotdan to'lashiga to'g'ri keladi. Ya'ni QSS solish rejimi zanjiriga QSS to'lashdan ozod etilgan zveno qo'shilsa, qo'shilgan qiymatning bir qismi takroran soliqqa tortiladi hamda soliqning butun og'irligi ozod etilgan zvenodan keyingi subyektgacha tushadi. Demak, QSSdan imtiyozlar soni qancha ko'p bo'lsa, qo'shilgan qiymat belgilangan stavkalardan yuqoriroq stavkalarda hamda takroran soliqqa tortilishi ehtimoli oshadi.

Mazkur yo'riqnomalarga¹ Qonun hujjatlari bilan tegishli qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritilgan bo'lib, ushbu o'zgartirishlar kurs ishida hisobga olingan.

Soliq Kodeksining 73-moddasiga muvofiq QSS 20% li stavka bo'yicha to'lanadi. **O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Davlat Soliq qo'mitasining 1997-yil 5-dekabrda 41/97—105-son Yo'riqnomasiga muvofiq iste'molchilardan olinadigan QSS quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:**

¹ Xususan, Soliq Kodeksining 4-bo'limi (19-bob 65-moddasidan 23-bob 79-moddasigacha) QSSga hamda 5-bo'limi (24-bob 80-moddadan 26-bob 88-moddasigacha) aksiz solig'iga bag'ishlangan. Hozirgi kunda respublikamizda QSS bo'yicha: O'zR Adliya vazirligi tomonidan 1997-yil 29-dekabrda 383-son bilan ro'yxatdan o'tkazilgan O'zR Moliya vazirligi va Davlat Soliq qo'mitasining 1997-yil 5-dekabrda «Ishlab chiqariladigan va sotiladigan tovar (ish, xizmat)lar bo'yicha QSS hisoblash va to'lash tartibi to'g'risida»gi 41/97-105-son yo'riqnomasi; O'zR Adliya vazirligi tomonidan 1998-yil 6-noyabr 520-son bilan ro'yxatga olingan «O'zbekiston Respublikasi hududiga import qilinayotgan tovarlar, ishlar, xizmatlarga nisbatan qo'shilgan qiymat solig'ini qo'llash tartibi to'g'risida»gi yo'riqnomasi amal qilmoqda. Aksiz solig'i bo'yicha: O'zR Adliya vazirligi tomonidan 1997-yil 19-dekabrda 379-son bilan ro'yxatdan o'tkazilgan «O'zbekiston Respublikasida ishlab chiqariladigan tovarlar bo'yicha yuridik shaxslar tomonidan aksiz solig'ini hisoblash va undirish tartibi to'g'risida»gi Moliya vazirligi va Davlat Soliq qo'mitasining 1997-yil 19-noyabrda 36/97—96-son yo'riqnomasi; O'zR Adliya vazirligi tomonidan 1999-yil 23-sentabrda 821-son bilan ro'yxatdan o'tkazilgan «Yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan O'zbekiston Respublikasiga olib kiritiladigan, shuningdek, olib chiqiladigan ayrim turdagi tovarlar uchun aksiz solig'ini to'lash tartibi to'g'risida»gi Yo'riqnomalari amal qilmoqda.

$$S_{qss} = O_{ob} \cdot N : 100$$

Bu yerda: S_{qss} — iste'molchilardan olinadigan soliq summasi;

O_{ob} — soliq solinadigan oborot;

N — QSS stavkasi.

Tovarlar (ishlar xizmatlarni) o'z ichiga QSSni oladigan narxlar va tariflar bo'yicha sotganda soliq quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$S_{qss} = Ct \cdot N / (N + 100)$$

Bu yerda: St — QSSni hisobga olganda tovarlar (ishlar, xizmatlar) qiymati.

QSS quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi¹:

$$S_{qss} = (St + Pip + As) \cdot N / 100$$

Bu yerda: S_{qss} — QSS summasi;

St — import qilinayotgan tovar, ish, xizmatlarning boj qiymati;

Pip — bojxona to'lovi qiymati;

As — aksiz solig'i summasi;

N — QSS stavkasi.

Soliq Kodeksining 75-moddasiga muvofiq hisobga o'tkaziladigan QSS summasi amalda kelib tushgan, shu jumladan, import qilinayotgan hisobot davrida tovarlar (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish xarajatlariga qaratiladigan tovarlar (ishlar, xizmatlar) uchun taqdim etilgan hisob varaq-fakturalar bo'yicha to'lashi kerak bo'lgan soliq summasidir. O'z ehtiyojlari uchun foydalaniladigan, xarid qilinadigan asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar bo'yicha soliq summasi hisobga olinmaydi.

Bevosita aholiga pulli xizmatlar (ishlar, xizmatlar) ko'rsatadigan korxonalar tomonidan tovarlar (ishlar, xizmatlar) sotilganda kassa cheki yoki xizmatlar ko'rsatilgani (ishlar bajarilgani) faktini tasdiqlaydigan boshqa hujjatlar hisob varaq-faktura hisoblanadi.

O'z mahsulotini uzluksiz yetkazib berishini ta'minlaydigan korxonalar bo'yicha hisob varaq-fakturalar iste'molchilarga hisob varaqni rasmiylashtirish bilan bir vaqtda, lekin oyiga ko'pi bilan bir marta tuziladi. Bunda hisob varaq-fakturalar mahsulot sotilgan hisobot davrida tuziladi.

8. Yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq

Yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliqni O'zbekiston Respublikasi hududida foydali qazilmalar qazib olishni amalga oshiruvchi yuridik va jismoniy shaxslar to'laydilar (105-m). Bu soliqni yagona soliq to'lovchi kichik biznes korxonalari, yagona yer solig'i to'lovchi qishloq

¹ QSS O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Davlat Soliq qo'mitasining 1997-yil 26-dekabrda 47/97—117-son yo'riqnomasiga muvofiq.

xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari hamda savdo va umumiy ovqatlanish, gramplastinkalar, kassetalar va disketlar sotuvchi korxonalar, qat'iy stavkada soliq to'lovchi yuridik shaxslar ham to'lamaydilar.

Soliqqa tortish maqsadida «yer osti» tushunchasiga yer qa'ining tuproq qismidan pastda joylashgan qismi tushuniladi. Yer qa'ri bo'lmagan joylarda suv yuzasidan past qismi va geologik izlanuv yoki egallash imkoniyatiga ega bo'lgan suv havzalari yoki oqimlarining tagi (tubi) hisoblanadi.

Agar tarkibida rangli, nodir, qora metallar va boshqa mineral xomash-yoni qazib oluvchi korxonani qayta ishlashga ikkinchi korxonaga bersa, soliq to'lovchi bo'lib tayyor mahsulotni sotuvchi korxonaga hisoblanadi. Masalan, mis qazib oluvchi korxonani rudani Olmaliq kon-metallurgiya kombinatiga berdi. Kombinat tayyor mahsulot qilib sotadi. Bu yerda kombinat soliq to'lovchi hisoblanadi. Agar qazib olingan rudani respublikadan tashqariga chiqarsa, soliq to'lovchi bo'lib ruda qazib olgan korxonaga hisoblanadi.

Yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq obyektiga quyidagilar kiradi:

- foydali qazilmalar (shu jumladan, qo'shilib chiqadigan foydali qazilmalar va qimmatli komponentlar) qazib olish hajmi;
- texnogen hosilalarning (mineral xomashyo qazib olish va ularni qayta ishlash chiqindilarning) hajmi;
- to'plangan rangli toshlar, paleontologiya qoldiqlari va boshqa geologik kolleksiya materiallarining hisobga olingan qiymatidir. Bular ichida asosiy foydali qazilmalar bo'lib, energiya beruvchilar (gaz, neft, ko'mir va b.) rangli va noyob metallar, nodir metallar (oltin, kumush), temir, tog'-kimyo mahsulotlari va boshqalar kiradi.

Soliq obyektlarining turlari va soliq stavkalarini har yili O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi yangi yil budjetini tasdiqlayotganda belgilab, Oliy Majlis muhokamasidan o'tkazadi.

O'zbekistonda 2005-yil uchun belgilangan soliq stavkalari:

- foydali qazilmalar hajmiga nisbatan foizlarda belgilangan. Albatta, bu yerda hajm qiymati chiqariladi. 2005-yildan boshlab foydali qazilmalar tarkibiga xomashyo ishlab chiqarish uchun qo'llanadigan bazalt kiritildi;
- texnogen hosilalaridan foydalanganlik huquqi uchun esa asosiy qazilma boylik stavkasiga nisbatan 30 % qilib belgilangan;
- rangli toshlar, paleontologiya qoldiqlari yig'ish uchun esa ularning hisoblangan qiymatidan 5 % qilib belgilangan.

Yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq to'lashdan quyidagilar ozod etiladi:

- yer qa'rini geologik jihatdan o'rganuvchi shaxslar;
- geologiya, minerologiya va boshqa alohida qo'riqlanadigan tabiiy hududlarda ilmiy ishlar olib boruvchi shaxslar;
- keng tarqalgan foydali qazilmalar qazib olishni o'zlariga berilgan yer uchastkalari doirasida xo'jalik va maishiy ehtiyojlar uchun belgilangan tartibda amalga oshirayotgan yer egalari va yerdan foydalanuvchilar;

• yuridik shaxslar balansida bo'lgan va ular tomonidan tadbirkorlik faolida foydalanilmayotgan fuqarolik va safarbarlik ahamiyatiga molik obyektlarga yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq solinmaydi.

Soliq to'lovchi yuridik va jismoniy shaxslar soliq hisobini o'sib boruvchi yakun bilan mustaqil hisoblaydilar va o'zlari joylashgan hududdagi soliq idoralariga moliyaviy hisobotlar topshirish uchun belgilangan muddatda topshiradilar.

Soliq hisobi foydali qazilmalar qazib olganlik va texnogen hosilalardan foydalanganlik uchun yilning har choragi va yillik moliyaviy hisobotlarni taqdim etish uchun belgilangan muddatdan kechiktirmay taqdim etadilar.

Keng tarqalgan foydali qazilmalarni qazib olish bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslar yiliga bir marotaba, keyingi yilning 20-yanvaridan kechiktirmay soliq hisobini taqdim etadilar va to'laydilar.

Soliq to'lash muddatlari:

• foydali qazilmalar qazib olish va texnogen hosilalardan foydalanganlik uchun har oyda hisobot oyidan keyingi oyning 20-kunigacha to'laydilar;

• qolgan holatlarda yilning har choragida choraklik va yillik hisobotlar topshirish muddatida to'lanadi.

Choraklik va yillik muddatlar tugashi bilan soliq hisobi tuziladi.

9. Infratuzilmani rivojlantirish solig'i

Soliq to'lovchilar tarkibiga tadbirkorlik bilan shug'ullanmaydigan notijorat tashkilotlari, yagona soliq to'lovchilar, yagona yer solig'i to'lovchilar, savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari hamda hukumat qarori bilan hamma soliqlardan ozod bo'lganlar kirmaydi.

Bu soliq to'lovchilari bo'lib tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxslar, shu jumladan, chet el investitsiyasi bilan shigillanadiganlar hisoblanadi.

Infratuzilmani rivojlantirish solig'i obyekt bo'lib hamma soliqlarni to'lab bo'lgandan so'ng korxonada qolgan sof foyda hisoblanadi.

Har chorak ichidagi oylarda korxonalar joriy to'lov to'laydilar. Bu to'lov summasini aniqlash uchun avvalgi chorakdagi haqiqiy hisoblangan summadan kelib chiqib to'lanadi. Joriy to'lovlar har oyning 25-sanasidan kechiktirmay choraklik soliq summasining uchdan bir qismi miqdorida to'lab boriladi.

Soliq hisobi soliq idoralariga choraklik va yillik moliyaviy hisobotlar topshirilgan kundan kechiktirmay topshiriladi. Soliq hisobi haqiqiy ahvoldan kelib chiqib tuzilari va natija aniqlanadi.

Yo'riqnoma soliq solishning alohida tartibi belgilangan yuridik shaxslarning ayrim toifalariga tatbiq etilmaydi.

Bunda, agar soliq solishning alohida tartibi belgilangan yuridik shaxslar asosiy faoliyat turi bilan bir qatorda faoliyatning boshqa turlari bilan shug'ullansalar, ular ushbu faoliyat bo'yicha alohida hisob yuritishlari va budjetga infratuzilmani rivojlantirish uchun soliq to'lashlari lozim.

Faoliyatning asosiy turi bo'yicha yalpi daromad solig'ini to'lovchi savdo va umumiy ovqatlanish korxonalariga, grammplastinkalar, audio va videokassetalar, lazerli disklarni ishlab chiqish, ishlab chiqarish, yozish, **ko'paytirish va sotish faoliyatini amalga oshiruvchi korxonalariga:**

- yagona yer solig'ini to'lovchi qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqaruvchilariga;

- qat'iy soliq to'lash belgilangan tadbirkorlik faoliyatining turlarini amalga oshiruvchi yuridik shaxslarga.

Yuridik shaxslar, shu jumladan, O'zbekiston Respublikasi hududida joylashgan va tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi yuridik shaxslar infratuzilmani rivojlantirish solig'ini to'lovchi hisoblanadilar.

Infratuzilmani rivojlantirish solig'ining eng yuqori stavkasi soliq solish obyektining 8 foizi miqdorida belgilangan.

Ijtimoiy infratuzilma obyektlarini budget mablag'lari hisobiga moliyalashga bosqichma-bosqich o'tishni amalga oshirayotgan korxonalar uchun infratuzilmani rivojlantirish solig'i quyidagi tartibda to'lanadi.

O'z mablag'lari hisobiga ijtimoiy infratuzilma obyektlarini (sog'liqni saqlash, bolalarning maktabgacha ta'lim-tarbiya muassasalari va umumiy ta'lim maktablarini) tutib turmaydigan barcha korxonalar uchun soliq stavkasi Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar davlat hokimiyati organlari tomonidan belgilanadi.

Budget mablag'lari hisobiga moliyalashning hissasi xarajatlarning umumiy miqdoridagi foizlarda 100 % ni tashkil etgan taqdirda, ya'ni davlat hokimiyati organlari balansiga topshirilayotgan obyektlar butunlay budget mablag'lari hisobiga moliyalanadigan bo'lsa, infratuzilmani rivojlantirish solig'i stavkasi bunday korxonalar uchun mazkur mintaqa uchun belgilangan stavka miqdorida belgilanadi.

Davlat mablag'lari hisobiga moliyalashning hissasi xarajatlar umumiy miqdoridagi foizlarda 100 % dan kamni tashkil etgan taqdirda, ya'ni xarajatlarning bir qismi korxonalarining o'z mablag'lari hisobiga moliyalansa, to'lovchilar uchun topshiriladigan ijtimoiy obyektlarni ulushbay moliyalash miqdoriga bog'liq holda tabaqalashtirilgan stavkalar belgilanadi.

Tabaqalashtirilgan stavkalarni belgilash uchun quyidagilarni belgilab olish lozim:

a) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1997-yil 26-sentabrda «Idoralarga qarashli ijtimoiy soha obyektlarini joylardagi davlat hokimiyati organlari balansiga bosqichma-bosqich o'tkazish to'g'risida» 453-son qarorining 1—3-son ilovalariga binoan, budgetdan moliyalashning hissasidan kelib chiqib, topshirilayotgan ijtimoiy infratuzilma obyektlarini o'z mablag'lari hisobiga tutib turish xarajatlari summasini;

b) o'z mablag'lari hisobiga ijtimoiy soha obyektlarini tutib turish xarajatlari amalga oshiruvchi korxonalar uchun soliq solish bazasini, u quyidagi formulaga ko'ra belgilanadi:

$$R = Sf + His + S,$$

bu yerda: Sf — barcha soliqlar to'langanidan keyin korxonalar tasarrufida qoladigan foyda (sof foyda);

His — o'z mablag'lari hisobiga ijtimoiy sohani tutib turish xarajatlari;

S — daromad (foyda) solig'ining hisob-kitob qilingan summasi, u daromad (foyda) solig'ining belgilangan stavkasidan va o'z mablag'lari hisobiga ijtimoiy soha obyektlarini tutib turish xarajatlari summasidan kelib chiqib hisoblanadi ($His \times$ daromad (foyda) solig'i stavkasi: 100);

d) mazkur bandning «b» kichik bandiga muvofiq hisob-kitob qilingan soliq solish bazasidan kelib chiqib, mazkur mintaqa uchun belgilangan stavka bo'yicha infratuzilmani rivojlantirish solig'i summasini.

Agar xarajatlar summasi (mazkur bandning «a» kichik bandi) infratuzilmani rivojlantirish solig'i summasidan (mazkur bandning «d» kichik bandi) oshib ketsa, korxonalar infratuzilmani rivojlantirish solig'ini to'lamaydi.

Agar xarajatlar summasi (mazkur bandning «a» kichik bandi) infratuzilmani rivojlantirish solig'i summasidan (mazkur bandning «d» kichik bandi) kam bo'lsa, korxonalar infratuzilmani rivojlantirish solig'ini eng yuqori stavka bo'yicha hisoblangan infratuzilmani rivojlantirish solig'ining summasi bilan ijtimoiy soha obyektlarini tutib turish xarajatlari o'rtasidagi farq sifatida belgilaydi.

Chorak davomida barcha to'lovchilar infratuzilmani rivojlantirish solig'ining budgetga joriy to'lovlarini amalga oshiradilar. Joriy to'lovlarni hisoblash va to'lash uchun soliq to'lovchilar avvalgi chorak uchun hisob-kitob bo'yicha haqiqatda hisoblab yozilgan infratuzilmani rivojlantirish solig'i summasidan kelib chiqadilar.

Joriy to'lovlar har bir oyning 25-kunidan kechiktirmay, soliq choraklik summasining uchdan bir qismi hajmida amalga oshiriladi.

Infratuzilmani rivojlantirish solig'i bo'yicha hisob-kitoblar davlat soliq xizmati organlariga haqiqatda shakllangan soliq solish bazasidan kelib chiqib, mazkur Yo'riqnomada ilovasiga ko'ra shaklda o'sib boruvchi yakun bilan, choraklik va yillik moliyaviy hisobotlarni topshirish muddatlarida taqdim etiladi.

Hisob-kitob bo'yicha hisoblangan infratuzilmani rivojlantirish solig'i summasini to'lovchilar budgetga choraklik va yillik moliyaviy hisobotlarni taqdim etish uchun belgilangan kundan boshlab 5 kun davomida to'laydilar.

Byudjet bilan hisob-kitoblar buxgalteriya hisobi budgetga to'lovlar bo'yicha (turlar bo'yicha) qarzlarni hisobga olish hisob varag'i bo'yicha yuritiladi. Belgilangan tartibda hisoblangan soliq budgetga to'lovlar bo'yicha qarzlarni hisobga olish hisob varag'i krediti va soliqlar hamda yig'implarni to'lash uchun foydani ishlatishni hisobga olish hisob varag'i debeti bo'yicha aks ettiriladi.

O'tkazilgan soliq summalari budgetga to'lovlar bo'yicha qarzlarni hisobga olish hisob varag'i debeti va pul mablag'larini hisobga olish hisob varag'i krediti bo'yicha aks ettiriladi.

Infratuzilmani rivojlantirish solig'i mahalliy budgetga to'lanadi.

Yo'riqnomani buzganlik uchun infratuzilmani rivojlantirish solig'ini to'lovchilar O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunlariga muvofiq javobgar bo'ladilar.

Yo'riqnomaga rioya etilishi ustidan nazorat qilish O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq davlat soliq xizmati organlari zimmasiga yuklanadi.

10. Ekologiya solig'i

Ekologiya solig'i¹ to'lovchilari bo'lib tovarlar ishlab chiqaruvchi, xizmatlar ko'rsatuvchi, ishlar bajaruvchi yuridik shaxslar hisoblanadi. Yagona yer solig'i to'lovchi qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari, yagona soliq to'lovchi mikrofirmalar va kichik korxonalar, savdo va umumiy ovqatlanish hamda gramplastinkalar (videokassetalar, lazer disklari) ishlab chiqaruvchi korxonalar bu soliqni to'lamaydilar. Qat'iy stavkada soliq to'lash belgilangan faoliyat bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxslar ham to'lamaydilar.

Ekologiya solig'i bo'yicha soliqqa tortish obyekti bo'lib mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish tannarxi (muomala xarajatlari, davr xarajatlari) hisoblanadi. Banklar va sug'urta idoralarida esa jami xarajatlar soliqqa tortish maqsadida ishlab chiqarish tannarxi deb ataladi.

Muomala xarajatlari soliqqa tortish obyekti bo'lib, vositachilik, ta'minlov, tayyorlov tashkilotlarida ishlatiladi.

Soliqqa tortish maqsadida muomala xarajatlari quyidagilar kiradi:

- sotish xarajatlari (mulk solig'i, respublika yo'l fondiga ajratma va 0,7 % nafaqa fondiga ajratmalardan tashqari);

- ma'muriy boshqaruv xarajatlari;

- boshqa operatsion xarajatlar kiradi.

Bu xarajatlar 26-hisob varaqda — «Davr xarajatlari»da olib boriladi.

Soliqqa tortish maqsadida mahsulot (ish, xizmat)ning to'liq tannarxi tushunchasiga xo'jalik ichki oborotidan tashqari ishlab chiqarish xarajatlari hisobini olib boruvchi schyotlar («Asosiy ishlab chiqarish» 23-hisob varaq chetga xizmat ko'rsatish qismi)da hisobga olinuvchi yalpi xarajatlar summasi olinadi.

Banklar va sug'urta tashkilotlari ekologiya solig'i obyektini ko'rsatilgan xizmatlarning yalpi xarajatlari bo'yicha hisoblaydilar².

Ekologiya solig'i ishlab chiqarish tannarxi va muomala xarajatlari hamda davr xarajatlari nisbatan 1 foizda belgilanadi. Bu yerda obyektidan budjetga soliq to'lovlari, davlat maqsadli fondlariga ajratmalar summasi chegirib tashlanadi.

Soliqdan quyidagilar ozod etiladi:

- nogironlarning jamoat birlashmalari, «Nuroni» jamg'armasi va O'zbekiston chernobilchilar assotsiatsiyasi mulkida bo'lgan, ishlovchilari

¹ Ekologiya solig'i O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1996-yil 27-sentabrda «O'zbekiston Respublikasining 1997-yilgi Davlat budjeti munosabati bilan soliq islohotini chuqurlashtirishga doir chora-tadbirlar to'g'risida»gi Farmoniga binoan 1997-yil 1-yanvardan joriy etilgan. Mazkur Farmonda ushbu soliqning bir foiz miqdoridagi stavkasi ham belgilab berilgan edi.

² Asos: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tasdiqlagan «Tijorat banklari schot rejalaridagi smetaning 5-bo'limi», «Foiz xarajatlari», 1996-yil, 13-noyabr, 290-sonli xati.

umumiy sonining 50 % ni nogironlar tashkil etgan yuridik shaxslar. Savdo, vositachilik, ta'minot, sotish va tayyorlov faoliyati bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxslarga bu imtiyoz tegishli emas;

- maktabgacha ta'lim nodavlat muassasalari ro'yxatdan o'tgan paytdan e'tiboran uch yil muddatga, basharti ular bo'shatib olinayotgan mablag'larni moddiy-texnika negizini mustahkamlashga, asbob-uskuna, jihozlar, didaktik material, bolalar adabiyoti olishga sarflasa;

- gastrol-konsert faoliyati bilan shug'ullanish huquqini beruvchi litsenziyasi bo'lgan yuridik shaxslar.

Soliq to'lovchilar ekologiya solig'ini soliq obyekti va stavkasidan kelib chiqib, mustaqil hisoblab chiqadilar.

Ekologiya solig'i bo'yicha soliq hisobi yil choraklari va yilga o'sib boruvchi yakun bilan tuziladi va shu davrlardagi moliyaviy hisobotlar taqdim etilgan paytdan kechiktirmay soliq idoralari topshiriladi.

11. Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq

Suv mamlakatning asosiy boyligi hisoblanib, undan samarali foydalanish haqida prezidentimiz o'z nutqlarida bir necha bor takrorlaganlar¹.

Iqtisodiy ta'sir ko'rsatish choralarini yordamida respublikada yer osti va yer usti suvlaridan oqilona foydalanish va buni tartibga solish maqsadida joriy etildi.

Soliqni to'lovchilar. O'z faoliyatida suvdan foydalanuvchi yuridik shaxslar suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni to'lovchilar hisoblanadi.

Soliq solish obyekti. Ishlab chiqarish va texnika ehtiyojlari uchun yer usti va yer osti manbalaridan foydalanilgan suv resurslarining butun hajmi soliq solish obyekti hisoblanadi.

Soliq stavkalari. Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq stavkasini O'zR VM belgilaydi (1 kub.m/tiyin).

	Yer usti manbalaridan olingan suv resurslari hajmi	Yer osti manbalaridan olingan suv resurslari hajmi
Sanoat korxonalarini	640,0	820,0
Elektr stansiyalari	183,0	273,0
Kommunal xizmat ko'rsatish korxonalarini	351,0	455,0
Iqtisodiyot boshqa tarmoqlari korxonalarini	31,0	39,0

Soliqqa doir imtiyozlar. Quyidagilar suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni to'lashdan ozod etiladi: notijorat tashkilotlar, suv resurslari-

¹ 1998-yil 1-yanvardan amalga kiritilgan O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksining X bo'limiga va O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi 1997-yil 30-dekabrda 384-son bilan ro'yxatga olingan, O'zR Moliya vazirligi va DSQning 1997-yil 28-noyabrda 38/97-100-son «Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni hisoblash va to'lash tartibi to'g'risida»gi Yo'riqnomasiga asosan suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq.

dan tadbirkorlik faoliyati uchun foydalanuvchilardan tashqari. Ana shu faoliyat uchun foydalanilgan suv hajmidan kelib chiqib.

Suvdan foydalanishni imkoniyat darajasida tejash maqsadida suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq kiritilgan. Suv resurslaridan foydalanish solig'i to'lovchilari bo'lib, o'z faoliyatida suvdan foydalanuvchi yuridik shaxslar hisoblanadi. Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqning soliq solishning alohida tartibi o'rnatilgan to'lovchilarning ayrim toifalariga tatbiq etilmaydi.

Bunda, agar soliq solishning alohida tartibi o'rnatilgan to'lovchilar asosiy faoliyat turi bilan bir qatorda boshqa faoliyat turlari bilan shug'ullansalar, ular alohida hisob olib borishlari va shu faoliyatda foydalaniladigan suv hajmidan kelib chiqib, suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq to'lashlari kerak. Yer osti va yer usti manbalaridan ishlab chiqarish va texnikaviy maqsadlarda foydalanishga olingan suv resurslari hajmi, ya'ni yuridik shaxslar tomonidan foydalanilgan suv resurslarining jami hajmi, iste'mol xarakteri va maqsadlaridan qat'i nazar, soliqqa tortiladi.

Yer usti manbalariga daryolar, ko'llar, suv omborlari, ariqlar va boshqa yer usti manbalari kiradi.

Yer osti manbalariga: artezian quduqlari va skvajinalari, vertikal va gorizontal drenaj tarmoqlari kiradi.

O'z faoliyatida suvdan foydalanuvchi yuridik shaxslar, dehqon xo'jaliklari (yuridik shaxs tashkil etadigan va yuridik shaxs tashkil etmaydigan) hamda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi jismoniy shaxslar suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq to'lovchilardir.

Suvdan foydalanish joyida yuridik shaxslar, davlat soliq xizmati organlarida ro'yxatga olinish joyidan qat'i nazar, suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq to'laydilar.

Aholi punktlarining suv ta'minoti uchun suv yetkazib beruvchi yuridik shaxslar o'z faoliyatida ishlatiladigan suv uchungina soliq to'lovchilar hisoblanadi.

Yer usti va yer osti manbalaridan foydalaniladigan suv resurslarining hajmi soliq solish obyektini hisoblanadi.

Yer usti manbalariga quyidagilar kiradi: daryolar, ko'llar, suv omborlari, yer yuzasidagi boshqa havzalar va suv manbalari, turli xil kanal va hovuzlar.

Yer osti manbalariga esa artezian quduqlar va skvajinalar, vertikal va gorizontal zovur tarmoqlari kiradi.

Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq stavkalari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi va soliq to'lovchilarga O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Davlat Soliq qo'mitasi tomonidan belgilangan tartibda yetkaziladi.

Suvdan qishloq xo'jalik ekinlari va ko'chatlarini sug'orish uchun foydalanadigan yordamchi xo'jaliklarga ega yuridik shaxslar, shuningdek, ilmiy tadqiqot tashkilotlari va o'quv yurtlarining o'quv-tajriba xo'jaliklari soliqni qishloq xo'jalik korxonalarini uchun belgilangan stavkalar bo'yicha to'laydilar.

Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni to'lashdan quyidagi yuridik shaxslar ozod etiladi:

- notijorat tashkilotlari, ana shu faoliyatda ishlatilgan suv hajmidan kelib chiqib, suv resurslaridan tadbirkorlik faoliyati uchun foydalanuvchilardan tashqari.

Soliq solish maqsadida notijorat tashkilotlari deganda quyidagilar tushuniladi:

- faqat davlat budjeti mablag'lari hisobiga moliyalanadigan, xarajatlarni qoplash uchun belgilangan smetalar doirasida dotatsiya oladigan korxonalar, muassasalar va tashkilotlar;

- xayriya birlashmalari, uyushmalari va jamg'armalari, xalqaro tashkilotlar, diniy birlashmalar va boshqa tashkilotlar.

Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq to'lovchilar tomonidan, dehqon xo'jaliklari (yuridik shaxs tashkil etadigan va tashkil etmaydigan)dan tashqari, tasdiqlangan stavkalar bo'yicha amalda olingan soliqqa tortiladigan suv hajmidan kelib chiqib hisoblanadi.

Dehqon xo'jaliklari (yuridik shaxs tashkil etadigan va yuridik shaxs tashkil etmaydigan) uchun suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq davlat soliq xizmati organlari tomonidan umuman xo'jalik bo'yicha o'tgan yilda 1 ga sug'oriladigan yerga sarflangan suv hajmidan kelib chiqib hisoblanadi.

Soliq bo'yicha hisob-kitoblar:

- yuridik shaxslar (dehqon xo'jaliklaridan tashqari) tomonidan yil boshidan o'sib boruvchi yakun bilan amalga oshiriladi va davlat soliq xizmati organlariga chorak va yillik moliyaviy hisobotlarni topshirish muddati uchun belgilangan muddatlarda Yo'riqnomaga ilova qilingan shaklda taqdim etiladi;

- jismoniy shaxslar (dehqon xo'jaliklaridan tashqari) tomonidan mustaqil amalga oshiriladi va davlat soliq xizmati organlariga shu soliqni to'lash uchun belgilangan muddatda (hisobot choragidan keyingi oyning 15-kunigacha) mazkur Yo'riqnomaga ilova qilingan shaklda taqdim etiladi.

Dehqon xo'jaliklariga (yuridik shaxs tashkil etadigan va yuridik shaxs tashkil etmaydigan) suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni to'lash to'g'risida to'lov xabarnomalari davlat soliq xizmati organlari tomonidan joriy yilning 1-mayidan kechiktirmay taqdim etiladi.

Suvni markazlashtirilgan suv quvuri tarmog'idan oladigan yuridik shaxslar «Oqavasuv» tizimi korxonalarini bilan solishtirish jarayonida olingan suv hajmini aniqlashtirish chog'ida suv hajmidagi farqni solishtirish amalga oshirilgan davr uchun hisob-kitoblarda aks ettiriladi.

Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq to'lanadi:

- yuridik shaxslar (dehqon xo'jaliklaridan tashqari) tomonidan — har oyda, hisobot oyidan keyingi oyning 15-kunigacha;

- tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslar tomonidan (dehqon xo'jaliklaridan tashqari) — har chorakda, hisobot choragidan keyingi oyning 15-kunigacha.

Chorak uchun suv resurslaridan foydalanganlik solig'ining umumiy summasi eng kam ish haqining ellik baravaridan kam miqdorni tashkil etadigan yuridik shaxslar soliqni chorakda bir marotaba, choraklik moliyaviy hisobotlarni topshirish uchun belgilangan muddatlarda to'laydilar.

Soliq to'lovchilar (qishloq xo'jalik korxonalaridan tashqari) joriy yilning 15-yanvariga qadar suvdan foydalanish joyidagi davlat soliq xizmati organlariga soliqni belgilangan limitdan kelib chiqib yoki suv yetkazib berish shartnomasiga ko'ra har oyda yoki har chorakda to'lashlari to'g'risida bildiruvnoma yuboradilar.

Yagona yer solig'ini to'lashga o'tmagan qishloq xo'jalik korxonalar va dehqon xo'jaliklari (yuridik shaxs tashkil etadigan va yuridik shaxs tashkil etmaydigan) suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni yilda bir mara — hisobot yilining 15-dekabriga aqdar to'laydilar.

Yagona yer solig'ini to'lashga o'tmagan qishloq xo'jalik korxonalar boshqa yuridik va jismoniy shaxslar foydalangan suv hajmini olingan suvning umumiy hajmidan chiqarib tashlaydilar, bunda 1 gektar sug'oriladigan yerni sug'orishga suv sarfining umuman xo'jalik bo'yicha o'rtacha miqdoridan kelib chiqiladi (boshqa yuridik va jismoniy shaxslarning sug'oriladigan yerlari ham kiradi).

Soliq to'lovchi tomonidan ortiqcha soliq summaları to'langan taqdirda, soliqlar, yig'implarning boshqa turlari bo'yicha qarz mavjud bo'lmasa, ushbu summalar soliq to'lovchiga uning yozma arizasi bo'yicha o'ttiz kun ichida qaytariladi yoki bo'lg'usi to'lovlar hisobiga e'tiborga olinadi.

Suv yer osti va yuzadagi manbalardan kelib tushadigan suv quvurlari tarmog'idagi suvdan foydalanilganda soliq manbalar bo'yicha belgilangan stavkalardan kelib chiqib hisoblanadi. Shahar va tumanlarning davlat soliq xizmati organlari suv yetkazib beruvchi korxonalaridan suv quvurlari tarmog'iga yuzadagi va yer osti manbalaridan kelib tushadigan suv hajmlari nisbati to'g'risidagi ma'lumotlarni olishlari va mazkur ma'lumotlarni soliq to'lovchilarga yetkazishlari kerak.

Baliq xo'jaliklari suvni ma'lum suv manbayidan (kanal, daryo) oladigan va suvni ana shu suv manbayiga tashlaydigan hollarda, qishloq va suv xo'jaligi organlari tomonidan beriladigan ma'lumotnoma asosida olingan suv hajmidan suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni hisoblab chiqarish paytida ana shu manbaga tashlanadigan suvning hajmi chiqarib tashlanadi. Baliq xo'jaliklari tomonidan olingan suv kollektor-zovur tarmog'iga tashlangan taqdirda soliq butun olingan suv hajmi uchun to'lanadi.

Korxonalar, muassasalar va tashkilotlar tomonidan binolarning bir qismi, ayrim xonalar boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga ijaraga topshirilganida suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni «Suvoqava» tizimi korxonalar yoki suv xo'jaligi organlari, yoxud boshqa korxonalar bilan suv yetkazib berish to'g'risida shartnoma tuzgan ijaraga beruvchilar to'laydilar.

Bino (xona)ni ijaraga olgan va o'zlari suv yetkazib berish to'g'risida shartnoma tuzgan yuridik shaxslar suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni mustaqil ravishda to'laydilar.

Amaldagi korxonalar va tashkilotlar hududida ta'mirlash-qurilish va boshqa ishlarni bajaradigan yuridik shaxslar ushbu ishlarni bajarish jarayonida foydalaniladigan suv uchun soliq to'lamaydilar. Ta'mirlash-qurilish va boshqa ishlarni bajarish chog'ida foydalaniladigan suv hajmi uchun soliqni ular uchun ushbu ishlar bajariladigan korxonalar va tashkilotlar to'laydilar. Yangi qurilish maydonchasida qurilish ishlarini bajarish chog'ida qurilish paytida foydalaniladigan suv hajmi uchun soliqni qurilish tashkiloti to'laydi.

Mulkchilik va bo'ysunish shaklidan qat'i nazar, issiq suv va bug' uzatuvchi korxonalar suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni ular tomonidan yuzadagi va yer osti manbalaridan ishlab chiqarish hamda texnik ehtiyojlar uchun ishlatilgan suv resurslari hajmi uchun to'laydilar.

Soliqni hisobga olish tartibi. Yuridik shaxslarning budget bilan suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq bo'yicha hisob-kitoblarning buxgalteriya hisobi budgetga to'lovlar bo'yicha (turlari bo'yicha) qarzlarni hisobga olish hisob varag'ida yuritiladi.

Hisoblab yozilgan soliq summasi quyidagicha aks ettiriladi:

- davr xarajatlarini hisobga olish hisob varag'i debeti;
- budgetga to'lovlar bo'yicha qarzlarni hisobga olish hisob varag'i krediti.

Budgetga o'tkazilgan soliq summaları quyidagicha aks ettiriladi:

- budgetga to'lovlar bo'yicha qarzlarni hisobga olish hisob varag'i debeti;
- pul mablag'larini hisobga olish hisob varag'i krediti.

Soliq to'lovchilar davlat soliq xizmati organlarining qarorlari va ular mansabdor shaxslarining harakatlari ustidan davlat soliq xizmatining yuqori organlari yoki sudga shikoyat qilish huquqiga egalar.

Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq to'lovchilar O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga muvofiq javobgar bo'ladilar.

12. Mikrofirma va kichik korxonalar uchun yagona soliq

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 620-qaroriga asosan (14.07.05) yagona soliq to'lovchilarga «yagona soliq» stavkasi (ayrim yig'implarni o'z ichiga olgan) joriy qilindi.

O'zbekistonda kichik biznesni rivojlantirishda davlatning kafolatlari va yordami tufayli iqtisodiyotda katta imkoniyatlarni ishga solish mumkin. Ularga davlat yordamini berish, kafolatlardan tashqari ixchamlashgan soliq tizimiga o'tishga ruxsat berishlik ularni tashkil qilish va moliya xo'jalik faoliyatini boshqarishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi¹.

Ixchamlashgan soliq tizimining ahamiyati kattadir. Bular, **birinchidan**, bozorni tezda tovarlar va xizmatlar bilan boyitish imkonini beradi, **ikkinchidan**, ishsizlikni kamaytirish, yangi ish o'rinlari ochishga yordam

¹ Kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lash ixtiyoriydir. Bunda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Kichik korxonalar uchun ixchamlashtirilgan soliqqa tortish tizimiga o'tishni yoqlash to'g'risida»gi qarorida kelib chiqiladi (1998-yil 15-aprel 159-son).

beradi, *uchinchidan*, ular faoliyatini tashkil qilishni ixchamlashtiradi, *to'rtinchidan*, soliq hisoblari va hisobotlari sonini kamaytiradi, soliq hisoblash xodimlari ishini osonlashtiradi, chunki ilgari ko'p soliq hisoblari va dalolatnomalari o'rniga yagona soliq (aksiz osti tovarlari bo'lsa — aksiz) to'laydi. Ko'p martali bo'nak to'lovlar umuman bo'lmaydi. Demak, boqimanda ham bo'lmashligi lozim.

Agar kichik korxonalar aksiz osti tovarlari ishlab chiqarsalar, unda aksiz solig'ini ham to'laydilar.

Soliq hisobi oddiy bo'lib, atigi 6 ko'rsatkichdan iborat.

Ixchamlashtirilgan soliq to'lashga o'tgan kichik korxonalar uchun quyidagi to'lovlarni to'lash tartibi saqlanib qolgan:

- Aksiz solig'i.
- Bojxona to'lovlari.
- Davlat boji.
- Budjetdan tashqari fondlarga to'lovlar: nafaqa fondi, bandlik, yo'l fondlari va boshq.
- Birja bitimlari yig'imi.
- Maxsus tovarlarni sotish huquqini olish litsenziya yig'imi.
- Savdo qilish huquqini olish yig'imi.

Kichik biznes korxonalari qatoriga o'tishning yagona mezon bor. U ham bo'lsa, ulardagi ishlovchilar sonidir. 2002-yildan boshlab, filial va bo'linmalarda xodimlar ham ishlovchilar soniga qo'shiladigan bo'ldi.

Kichik biznes maqomini olishning quyidagi me'yorlari belgilangan mikrofirmalarda:

- ishlab chiqarish sohalari uchun — 10 kishigacha;
 - xarid qilish, ta'minlash sotish korxonalari, xizmat ko'rsatish va noishlab chiqarish sohalari uchun — 5 kishigacha.
- kichik korxonalarda:
- sanoatda — 40 kishigacha;
 - qurilish, qishloq xo'jaligi va boshqa ishlab chiqarish sohasida — 20 kishigacha;
 - fan, ilmiy xizmat qilish, chakana savdo va boshqa noishlab chiqarish sohasida — 10 kishigacha ishlovchisi bo'lishi shart.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003-yil 30-avgustdagi Farmoniga asosan 2004-yilning 1-yanvaridan kichik tadbirkorlik (biznes) **subyektlari toifasiga quyidagilar kirishi belgilandi:**

- yakka tartibdagi tadbirkorlar;
- ishlab chiqarish tarmoqlarida band bo'lgan xodimlarining o'rtacha yillik soni 20 kishidan, xizmat ko'rsatish sohasi va boshqa ishlab chiqarishga aloqador bo'lmagan tarmoqlarda 10 kishidan, ulgurji, chakana savdo va umumiy ovqatlanish sohasida 5 kishidan oshmagan mikrofirmalar;

Quyidagi tarmoqlarning o'rtacha yillik xodimlar soni:

- yengil va oziq-ovqat sanoati, metallga ishlov berish va asbobsozlik, yog'ochni qayta ishlash, mebel sanoati va qurilish materiallari sanoati — 100 kishidan;

- mashinasozlik, metallurgiya, yoqilg'i-energetika va kimyo sanoati, qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish va qayta ishlash, qurilish hamda boshqa sanoat-ishlab chiqarish sohalari — 50 kishidan;

- fan, ilmiy xizmat ko'rsatish, transport, aloqa, xizmat ko'rsatish sohasi (sug'urta kompaniyalaridan tashqari), savdo va umumiy ovqatlanish hamda boshqa ishlab chiqarishga aloqador bo'lmagan sohalari — 25 kishidan.

Soddalashtirilgan soliq, O'zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksiga muvofiq ishlab chiqilgan va tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan mikrofirmalar va kichik korxonalar (keyingi o'rinlarda mikrofirmalar va korxonalar deyiladi) uchun soliqqa tortishning soddalashtirilgan tizimini qo'llash tartibini belgilaydi.

Soddalashtirilgan soliqning amal qilish dasturiy vositalar ishlab chiqarishga, kompyuter texnikasi va axborot texnologiyalari bilan ishlashga o'qitishga ixtisoslashayotgan tashkilotlarga (xodimlar sonidan qat'i nazar) ham tatbiq etiladi.

Mikrofirmalar va kichik korxonalar uchun soliqqa tortishning soddalashtirilgan tizimi O'zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksida nazarda tutilgan amaldagi soliqqa tortish tizimi bilan bir qatorda qo'llaniladi.

Soliqqa tortish tizimini tanlash huquqi ixtiyoriy ravishda mikrofirmalar va kichik korxonalar mazkur tartibga muvofiq taqdim etiladi, soliq solishning alohida tartibi belgilangan tadbirkorlik faoliyatining ayrim turlarini amalga oshiruvchi mikrofirmalar va kichik korxonalar bundan mustasno.

Soliqqa tortishning soddalashtirilgan tizimi umumdavlat soliqlari yig'indisi, shuningdek, mahalliy davlat hokimiyati organlari joriy etadigan, quyida ko'rsatilgan yig'imlardan tashqari, mahalliy soliqlar va yig'imlar **o'rniga yagona soliqning to'lanishini nazarda tutadi:**

- savdo-sotiq qilish huquqini berganlik uchun yig'im, shu jumladan, tovarlarning alohida turlari bilan savdo-sotiq qilish huquqini berganlik uchun litsenziya yig'imlari;
- yuridik shaxslarni ro'yxatdan o'tkazganlik uchun yig'im;
- avtotransportni qo'rganlik uchun yig'im.

Yagona soliqni to'lovchi bo'lgan korxonalar sotib olingan tovar qiymatida to'langan qo'shilgan qiymat solig'i summasini ishlab chiqarish xarajatlari (muomala chiqimlari)ga hisobdan chiqaradi.

Soliqqa tortishning soddalashtirilgan tizimini qo'llaydigan mikrofirmalar va kichik korxonalar uchun bojxona bojlari, qo'shilgan qiymat solig'i va import qilinadigan tovarlar (ishlar, xizmatlar) uchun aksiz solig'i, davlat poshlinalari, litsenziya yig'imlari, budjetdan tashqari fondlarga ajratmalarni to'lashning amaldagi tartibi saqlab qolinadi.

Soliqqa tortishning soddalashtirilgan tizimiga o'tgan korxonalar umumiy belgilangan tartibda yoki soddalashtirilgan shakl bo'yicha hisob yuritish huquqiga ega. Buxgalteriya hisobotlarining boshlang'ich hujjatlari va daromadlar hamda xarajatlarni hisobga olish daftari yuritilishining soddalashtirilgan shakli O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan belgilanadi va O'zbekiston Respublikasining butun hududida yagona hisoblanadi.

Korxonalar soliqqa tortishning soddalashtirilgan tizimiga o'tishi uchun ular ro'yxatdan o'tgan joyidagi davlat soliq xizmati organlariga yil choragi boshlanguniga qadar bir oy qolishidan kechiktirmasdan yozma ariza berishi zarur. Bunda yuqorida nazarda tutilgan shartlarga rioya qilinishi lozim.

Soliqqa tortishning soddalashtirilgan tizimiga o'tishda korxonalar bundan oldingi davr uchun o'sha davrda amal qilib turgan soliqqa tortish tizimi asosida soliqlarni to'lashga doir majburiyatlari saqlab qolinadi.

Korxonaning soliqqa tortishning soddalashtirilgan tizimiga o'tishi haqidagi qaror yoki dalillangan raddiya davlat soliq xizmati organi tomonidan korxonaning ariza bergan kundan boshlab o'n kun davomida chiqariladi.

Hisobni soddalashtirilgan shakl bo'yicha yuritishga o'tishga qaror qilgan korxonalar arizasi qondirilganidan so'ng, davlat soliq xizmati organiga belgilangan shaklga ko'ra, xo'jalik operatsiyalarini hisobga olish daftarini ro'yxatdan o'tkazish uchun taqdim etadi.

Davlat soliq xizmati organi xo'jalik operatsiyalarini hisobga olish daftarining birinchi sahifasida ariza imzolangan sanani qayd qiladi.

Xo'jalik operatsiyalarini hisobga olish daftariga O'zbekiston Respublikasining amaldagi me'yoriy hujjatlariga binoan belgilangan hisobot bilan muomala qilish qoidalari tegishli bo'ladi.

Soliqqa tortishning soddalashtirilgan tizimining qo'llanishidan voz kechish va soliqqa tortishning belgilanmagan tizimiga qaytish navbatdagi taqvimiy yil boshidan boshlab davlat soliq xizmati organiga tegishli arizani taqvimiy yil tugallanishiga 15 kun qolishidan kechiktirmasdan berilgani holda amalga oshirilishi mumkin.

Davlat soliq xizmati organining soliqqa tortishning soddalashtirilgan tizimiga o'tishni rad qilish haqidagi qarori ustidan belgilangan tartibda shikoyat qilinishi mumkin.

Yagona soliqni to'lashdan soliqqa tortishning bundan oldingi tizimiga o'tish yil davomida amalga oshirilmaydi.

Soliqqa tortishning soddalashtirilgan tizimi qonunlarda belgilangan mezonlarga binoan mikrofirmalar va kichik korxonalar kiradigan yuridik shaxslarga tegishli bo'ladi.

Soliqqa tortishning soddalashtirilgan tizimi uchun faoliyat turi Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi belgilagan kod bo'yicha aniqlanadi.

Mikrofirmalar va kichik korxonalar xodimlari sonini belgilashda, shuningdek, pudrat shartnomasi va fuqarolik-huquqiy tusdagi boshqa shartnomalar bo'yicha ishlovchilar ham hisobga olinadi.

Soliq solishning soddalashtirilgan tizimini qo'llovchi va nogironlarning jamoat birlashmalari, «Nuroni» jamg'armasi va «O'zbekiston Chernobilchilari» uyushmasining mulki bo'lgan, ishlovchilar umumiy sonining kamida ellik foizini nogironlar, 1941—1945-yillardagi urush va mehnat fronti faxriylari tashkil etgan mikrofirmalar va kichik korxonalar yagona soliq to'lashdan ozod etiladi.

Mazkur imtiyoz savdo, vositachilik, ta'minot-sotish va tayyorlov faoliyati bilan shug'ullanuvchi korxonalar joriy etilmaydi.

Bir necha faoliyat turlarini amalga oshiradigan yagona soliqni to'lovchilar faoliyatning har bir turi bo'yicha soliqqa tortish obyektining alohida hisobini yuritishi va muayyan faoliyat turining soliq solinadigan objekti va unga muvofiq keladigan yagona soliq stavkasi asosida yagona soliqning hisob-kitobini amalga oshirishi kerak.

Aksiz to'lanadigan mahsulot ishlab chiqarayotgan mikrofirmalar va kichik korxonalar aksiz solig'ini O'zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksida belgilangan tartibda to'laganlari taqdirda soddalashtirilgan soliq solish tizimiga o'tishlari mumkin.

Quyidagilar yagona soliqqa tortish obyektlari (soliq solinadigan oborot) hisoblanadi:

- savdo (xarid qilish, vositachilik, ulgurji-sotish, ta'minot) korxonalari uchun — yalpi daromad;

- xarid qiluvchi, ta'minot-sotish korxonalari uchun yalpi tushum.

Bunda qurilish, qurilish-montaj, tuzatish-qurilish, ishga tushirish-sozlash, loyiha-qidiruv va ilmiy-tadqiqot tashkilotlari uchun o'z kuchlari bilan bajarilgan ishlar hajmidan kelib chiqib hisoblab chiqarilgan yalpi tushum soliq solish objekti hisoblanadi.

Yalpi tushum tarkibiga quyidagilar kiradi:

- tovar (ish, xizmat) larni, mol-mulkni sotishdan olingan tushum summasi;

- sotilgan mol-mulk qiymati va boshqa aktivlar;

- o'zi ishlab chiqargan mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni erkin almashiriladigan valutaga eksport qilishdan olingan tushum summalari yalpi tushum tarkibiga kiritilmaydi. Mazkur qoida savdo-vositachilik faoliyati bilan shug'ullanayotgan yoxud xomashyo tovarlarni — paxta tolasi, paxta kalavasi, lint, neft, neft mahsulotlari, rangli va qora metallarni erkin almashiriladigan valutaga eksport qilayotgan mikrofirmalar va kichik korxonalar joriy qilinmaydi.

Yalpi daromad tarkibiga quyidagilar kiradi:

- tovarning xarid qiymati bilan sotish qiymati o'rtasidagi farq;

- moliyaviy faoliyatdan daromadlar va O'zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksiga muvofiq belgilanadigan boshqa daromadlar.

Yagona soliq to'lovchilar tomonidan mustaqil ravishda soliq solinadigan oborot va tasdiqlangan stavkalar asosida hisoblab chiqiladi.

Yagona soliq bo'yicha hisob-kitoblar davlat soliq xizmati organlariga yil choragilik va yillik hisobotlarni topshirish uchun belgilangan muddatlarda taqdim etiladi.

Yagona soliq budjetga yilning har choragida o'sib boruvchi yakun bo'yicha hisob-kitobni taqdim etish muddatidan kechiktirmasdan to'lanadi.

Yagona soliq summasi mahalliy budjetga o'tkaziladi.

To'lovchilar O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunlariga muvofiq javobgar bo'ladilar.

Yagona soliq to'lovchilari bo'lib, korxonada ishlovchilar soni cheklangan me'yordan oshmagan yuridik shaxslar hisoblanadi. Bunga hamma sohalarida

faoliyat ko'rsatuvchi har xil mulk shaklidagi korxonalar kiradi. Demak, kichik korxonalar me'yori faqat ishlovchilar sonigagina qaralib, ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori va daromad olish darajasi e'tiborga olinmagan. Shu yerdan ko'rinib turibdiki, davlat ko'p mahsulot ishlab chiqaruvchi, ishlar, xizmatlar bajaruvchi kichik korxonalarni har tomonlama rag'batlantirishni mo'ljallaydi. Faoliyat turi xilma-xil bo'lsa ham yagona soliq to'laydilar.

Yagona soliq to'lovchi korxonalar sotib olingan tovarlar va xomashyolar tarkibida to'langan QQS summasini shu tovarlar va xomashyo tarkibiga kiritadi (konsignatsion tovarlar bo'yicha davr xarajatiga olib boradi). Mahsulot yetkazuvchilarga ish va xizmat bilan birga to'langan QQS summasi shu ishlar, xizmatlar qiymatiga kiritiladi.

Yagona soliq to'lovchilar, bordi-yu, asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarini ijaraga bersalar, unda shu aktivlar qiymatidan mol-mulk solig'ini umumiy tartibda to'laydilar.

Korxonada ishlovchilar soniga shartnoma bo'yicha ishlovchilar, fuqarohuquqiy shartnomalar bo'yicha ishlovchilar hamda yuridik shaxs maqomini olmagan filial va vakolatxonalarda ishlovchilar soni ham qo'shiladi.

Ro'yxatdan o'tgan kundan boshlab, ixchamlashtirilgan soliqqa tortish tizimiga o'tishni qaror qilgan yangi korxonalar ro'yxatdan o'tgan joydagi soliq inspeksiyasiga yozma ariza beradilar. Bu yerda ixchamlashtirilgan soliqqa o'tishga ruxsat olish kerak bo'lmaydi.

Korxonada ishlovchilar sonidan 50% ni 1941—1945-yillardagi urush va mehnat fronti faxriylari, nogironlar birlashmasi «Nuroni» va «O'zbekiston Chernobilchilari» uyushmasi mulkida bo'lgan nogironlar tashkil etsa, yagona soliq to'lashdan ozod etiladilar.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 610-son Qaroriga asosan mikrofirmalar va kichik korxonalar tushumi:

- iste'mol tovarlari ishlab chiqarish fizik hajmi o'sish hisobiga olinsa, yagona soliqdan ozod etiladi.

Mikrofirmalar va kichik korxonalar, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasini tomonidan belgilanadigan faoliyatning ayrim turlarini amalga oshirganlari taqdirda, soliqning qat'iy belgilangan summasini oldindan to'lab boradilar.

2005-yil uchun mikrofirmalar va kichik korxonalarga 1-iyuldan boshlab quyidagi yagona soliq stavkalari belgilangan:

№	Ko'rsatkichlar	Tovarlar (ishlar, xizmatlar) sotish hajmiga nisbatan, foizlarda
1.	Xarid, ta'minot-sotuv korxonalari, brokerlik firmalari	30 (yalpi daromaddan)
2.	Xususiy amaliyot bilan shug'ullanuvchi notariuslar	50
3.	Gastrol-konsert bilan shug'ullanish uchun litsenzyaga ega bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslar, shuningdek, norezidentlarni jalb etish yo'li bilan ommaviy tomosha tadbirlarini tashkil etishdan daromad oluvchi korxonalar	35

4.	Yagona yer solig'i to'lashga o'tmagan qishloq xo'jalik korxonalari	6
5.	Iqtisodiyotning boshqa sohalaridagi korxonalar	13
6.	Lotoreyalar, totalizatorlar va tavakkalchilikka asoslangan boshqa o'yinlarni tashkil etuvchi yuridik shaxslar	20

Yagona soliq to'lashga o'tishni istagan korxonalar chorak boshlanishidan bir oy oldin ro'yxatdan o'tgan soliq idoralariga yozma ravishda ariza berishlari kerak.

Korxonalarni yagona soliqqa o'tkazish to'g'risida yoki asoslangan tarzda uni rad etish to'g'risidagi qaror soliq idoralari tomonidan ariza berilgan kundan e'tiboran 15 kun ichida amalga oshiriladi. Yangi tuzilgan korxonalar uchun ruxsat olish talab etilmaydi.

Mikrofirmalar va kichik korxonalarining yagona solig'i har chorakda choraklik moliyaviy hisobotlar topshirish uchun belgilangan muddatda to'lanadi. Bo'nak to'lovlar bo'lmaydi.

Soliq to'lovchilar yagona soliqni to'g'ri, to'liq hisoblash va budgetga o'tkazish javobgarligini soliq qonunchiligi bo'yicha oladilar.

Yalpi daromadni yoki tushumni kamaytirish soliq obyektini yashirish (kamaytirish) deb qaraladi va tegishli moliyaviy jazolarga tortiladi.

13. Savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari uchun yalpi tushundan yagona soliq

Savdo va umumiy ovqatlanish korxonalaridan olinadigan yalpi daromad solig'ining nazariy asoslari haqida so'z yuritishdan oldin soliqlar nazariyasi — o'zi nima degan savolga javob berish lozim¹.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil 30-noyabrdagi «O'zbekiston Respublikasida soliqlarning rag'batlantiruvchi rolini kuchaytirishning asosiy yo'nalishlari to'g'risida» 1034-sonli Farmoniga binoan 1995-yil 1-yanvardan boshlab mulkchilik shakllaridan qat'i nazar, barcha savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari foyda va qo'shimcha qiymat solig'i o'rniga yalpi daromad solig'ini to'lovlari hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 10-apreldagi 153-son bilan qabul qilingan «Savdo va umumiy ovqatlanish korxonalariga soliq solish to'g'risida»gi qaroriga muvofiq savdo va umumiy ovqatlanish korxonalarining yalpi daromadga solinadigan soliq bo'yicha budget bilan hisob-kitob qilish tartibi belgilab berildi.

Ushbu, yalpi daromad solig'i bo'yicha qabul qilingan 153-son qarorga 1999-yil 14-yanvardagi 20-son qarori bilan kiritilgan o'zgarishlarga muvofiq holda «Asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar va budget parametrlari to'g'risidagi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 30-dekabrda 490-sonli qaroriga muvofiq savdo va umumiy ovqatlanish korxonalarida daromad (foйда) solig'i, qo'shimcha qiymat solig'i, ekologiya solig'i, suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq, yer solig'i, ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i, boshqa soliqlar va soliqlar (bundan mulk solig'i mustasno) o'rniga budgetga yalpi daromad solig'ini to'laydilar.

Savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari to'laydigan yalpi daromad solig'ini — davlat soliq xizmati organlarining nazorat qilishi haqida Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 10-apreldagi 153-son qarorida shunday deyilgan: «Soliqlar haqidagi qonunlarning to'g'ri qo'llanilishi ustidan nazorat qilish O'zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksiga, «Davlat soliq xizmati to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga va O'zbekiston Respublikasining boshqa qonun hujjatlariga muvofiq davlat soliq xizmati organlari tomonidan amalga oshiriladi.

Yalpi daromad solig'i maxsus yo'riqnomaga asosan undiriladi. Savdo va umumiy ovqatlanish korxonalarini quyidagi soliq va yigimlar turlarini to'lashdan ozod etiladi: ekologiya solig'i, suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq, yer ostidan foydalanganlik uchun soliq, yer solig'i, ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig'i, boshqa mahalliy soliqlar va yig'imlar.

Ayni vaqtda ular quyidagilarni to'laydilar:

- yalpi daromad solig'i;
- mol-mulk solig'i;
- bojxona to'lovlari;
- davlat bojlari;
- litsenziya yig'imlari;
- budjetdan tashqari fondlarga ajratmalar.

Soliq to'lovchilar. Savdo va umumiy ovqatlanish korxonalarini, shu jumladan, xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar. Yalpi daromad solig'i to'lovchisini belgilash uchun asosan mezon davlat statistika organining ro'yxat varaqasida ko'rsatilgan korxonaning faoliyat kodi hisoblanadi.

Soliq solish obyekti — korxonaning yalpi daromadi. Yalpi daromad tarkibiga kiritiladi:

- sotilgan tovarlarning xarid va sotish qiymatlari o'rtasidagi farq;
- operatsion daromadlar, tushumlar;
- moliyaviy faoliyat bo'yicha daromad va xarajatlar (saldo);
- favqulodda daromadlar.

Soliq stavkalari:

- korxonaning faoliyat turiga (ulgurji savdo, chakana savdo, umumiy ovqatlanish);
- korxonada joylashgan yerga (shahar, qishloq, olisdagi va tog'lik joylar);
- yalpi daromadning tovar oborotiga nisbati sifatida aniqlanadigan korxonaning daromad olish darajasiga bog'liq holda belgilanadi.

Bir necha faoliyat turini (ulgurji savdo, chakana savdo, umumiy ovqatlanish) amalga oshiradigan korxonalar tegishli faoliyat turlari uchun belgilangan stavkalar bo'yicha soliq to'laydilar. Faoliyat ayrim turlari bo'yicha mustaqil hisob yuritilmagan taqdirda, korxonalar korxonalar amalga oshirayotgan faoliyat turlariga belgilangan eng yuqori stavkalar bo'yicha soliq to'laydilar.

Soliq bo'yicha imtiyozlar. Yalpi daromad solig'i bo'yicha imtiyozlar nazarda tutilmagan.

Hisob-kitobni taqdim etish muddati. Yalpi daromad solig'i bo'yicha hisob-kitob har oyda, hisobot oyidan keyingi oying 15-kunidan kechiktirmay taqdim etiladi.

Soliqni to'lash muddati. Hisob-kitobni taqdim etish muddatidan kechiktirmay.

Yuridik shaxslarning (shu jumladan, norezidentlarning) soliq organida ro'yxatdan o'tishdan bo'yin tovlashi quyidagicha miqdorda jarima solinishiga olib keladi:

• agar faoliyat o'ttiz kungacha amalga oshirilgan bo'lsa, eng kam ish haqining ellik barobari miqdorida, lekin bunday faoliyat natijasida olingan daromad (foyda)ning o'n foizidan kam bo'lmagan miqdorda;

• agar faoliyat o'ttiz kundan ortiq muddatda amalga oshirilgan bo'lsa, eng kam ish haqining yuz barobari miqdorida, lekin bunday faoliyat natijasida olingan daromad (foyda)ning ellik foizidan kam bo'lmagan miqdorda.

Savdo va umumiy ovqatlanishda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan jismoniy shaxslarning soliq organi ro'yxatidan o'tishdan bo'yin tovlashi eng kam ish haqining besh barobari miqdorida jarima solishga olib keladi.

Daromad (foyda) yashirilgan taqdirda soliq to'lovchidan, shu jumladan, savdo va umumiy ovqatlanish korxonalaridan yashirilgan daromad (foyda)ning butun summasi va ana shu summa miqdorida jarima undiriladi. Soliq solinadigan boshqa obyektlar yashirilgan taqdirda soliq to'lovidan yashirilgan soliq solish obyekti uchun olinadigan soliq summasi va ana shuncha miqdorda soliq undiriladi. Soliq to'lovi yuqoridagi xatti-harakatlarni moliyaviy jazo chorasi qo'llanilgandan keyin bir yil ichida takroran sodir etgan taqdirda undan tegishli summa va ana shu summaning ikki barobari miqdorida jarima undiriladi.

Deklaratsiya va hisobotlar o'z vaqtida hamda belgilanmagan shaklda taqdim etilsa, soliq to'lovchi o'tkazilgan har bir kun uchun tegishli summaning 1 % miqdorida, biroq ilgari hisoblab chiqarilgan to'lovlar chiqarib tashlangan holda va tegishli to'lov summasining 10 % dan ko'p bo'lmagan miqdorida jarima to'laydi.

Buxgalteriya hisobining yo'qligi yoki uning belgilangan tartibini soliqlar va yig'imlar bo'yicha hisob-kitoblarning buzilishiga olib keladigan tarzda buzgan holda yuritganlik uchun soliq to'lovchidan qo'shimcha hisoblab chiqarilgan summaning o'n foizi miqdorida jarima undiriladi.

Faoliyat turlari bilan litsenziyasiz shug'ullanganlik uchun shu faoliyatdan olingan butun daromad (foyda) va ana shu miqdorda jarima undiriladi.

Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan jismoniy shaxslar hisob-kitobda aks ettirmagan holda tovarlarni (ishlar, xizmatlarni) realizatsiya qilish operatsiyalarini o'tkazganlik uchun ulardan ana shu tovarlar (ish, xizmatlar) qiymati miqdorida jarima undiriladi.

Soliqlar va yig'imlar bo'yicha to'lov muddati o'tkazib yuborilgan har bir kun uchun 0,07 % miqdorida pena undiriladi, to'lov kuni ham shunga kiradi. Pena undirish soliq majburiyatlarini bajarishdan ozod qilmaydi.

Tovarlar (ish xizmat) realizatsiya qilinayotganda hisob varaq-fakturalari belgilangan tartibni buzgan holda rasmiylashtirganlik uchun mahsulot yetkazib beruvchidan sotilgan tovar (ish, xizmat) lar qiymatining 10 foiz miqdorida jarima undiriladi.

Soliq organlari soliq to'lovchilarga, shu jumladan, umumiy ovqatlanish korxonalariga nisbatan moliyaviy jazo qo'llash bilan bir qatorda,

O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq, ma'muriy jazo choralari faqatgina «Ma'muriy javobgarlik kodeksi» (MJK) doirasidagina jarimalar undirish orqali qo'llaydilar. **Hukumat organlarining qarorlari bilan davlat soliq organlari ixtiyoriga berilgan ishlar ma'muriy huquqbuzarlik obyektlari hisoblanadi. Ular:**

- soliq solish;
- savdo va xizmatlar ko'rsatish;
- tadbirkorlik faoliyati obyektlaridir.

Demak, davlat soliq organlariga tegishli ma'muriy huquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlarning yuqoridagi 3 guruhini ajratib ko'rsatish mumkin ekan.

Soliq solish (1-guruh) borasidagi ma'muriy huquqbuzarlik «MJK»ning 174—175-moddalarida keltirib o'tilgan. Soliqlar va boshqa to'lovlardan bo'yin tovlash «MJK»ning 174-moddasiga ko'ra jazolanadi.

Ya'ni, agar soliq to'lovchilar soliq, olinadigan daromad (foyda)ni yoki boshqa obyektlarni qasddan yashirish yoxud soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni to'lashdan bo'yin tovtasalar eng kam ish haqining — fuqarolarga 3—5 barobarida, mansabdor shaxslarga 5—7 barobar miqdorida jarima undiriladi.

Ushbu moddaning 1-qismida ko'zda tutilgan huquqbuzarlik soliq va boshqa majburiy to'lovlar ko'rinishida belgilangan summalarni budjetga o'tkazish uchun asos bo'lib xizmat qiladigan rasmiy hujjatlarda soliq solish obyektlari to'g'risidagi ma'lumotlarni aks ettirmaslik yoki noto'liq aks ettirishda namoyon bo'ladi. Soliq solinadigan summaning yashirilish holatida yashirilgan summaning miqdori alohida ahamiyat kasb etadi, zero ushbu summa eng kam ish haqining o'nta miqdoridan oshmaganda ma'muriy javobgarlik yuzaga keladi. Huquqbuzarlik obyekti bo'lib esa, ham fuqarolar, ham korxonalar, muassasa va tashkilotlarning mansabdor shaxslari hisoblanadi.

Savdo va umumiy ovqatlanish korxonalarining soliq va boshqa to'lovlarni to'lashdan bo'yin tovlashi «Jamiyat kodeksi»ning 184-moddasiga muvofiq quyidagi jinoiy javobgarlikka tortiladilar:

Daromad (yalpi daromad, foyda) yoki soliq to'lanadigan boshqa obyektlarini qasddan yashirish, kamaytirib ko'rsatish, shuningdek, davlat tomonidan belgilangan soliqlarni, yig'implarni, boj va boshqa to'lovlarni to'lashdan qasddan bo'yin tovlash, **bojlar to'lanmagan summa ancha miqdorni tashkil qilsa:**

a) eng kam oylik ish haqining oylik barobari miqdorida jarima yoki ikki yilgacha axloq tuzatish ishlari, yoxud mol-mulk musodara qilinib, yoki musodara qilinmay 6 oygacha qamoq bilan jazolanadi.

Ushbu qilmishlar agar takroran yirik miqdorda sodir etilgan bo'lsa:

b) eng kam oylik ish haqining ellik barobaridan 75 barobarigacha jarima yoki ikki yildan uch yilgacha axloq tuzatish ishlari, yoxud mol-mulk musodara qilinib, yoki musodara qilinmay 3-yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi. Xuddi shunday qilmishlar alohida yirik hajmda sodir etilgan bo'lsa;

d) eng kam oylik ish haqining 75 barobaridan 100 barobarigacha miqdorda jarima yoki mol-mulk musodara qilinib, yoki musodara qilinmay uch yildan besh yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Yuqoridagi aytib o'tilgan huquqbuzarliklar aniqlanganda, birgalikdagi tekshiruv yakunlari bo'yicha yagona dalolatnoma tuziladi, unga bir tomondan tekshiruvchi xodimlar va boshqa tomondan tekshirilayotgan korxonalar, muassasa, tashkilot rahbarlari va bosh hisobchisi yoki tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxs imzo chekadi.

Savdo va umumiy ovqatlanish korxonalaridan undiriladigan yalpi daromad solig'ining nazariy asoslari haqida yakuniy fikrlar quyidagicha.

Demak, yalpi daromad solig'ining mohiyati — bu shundan iboratki, savdo va umumiy ovqatlanish korxonalarini budjetga mol-mulk solig'idan tashqari barcha turli xil soliqlar o'rniga 1 ta va oyda bir marta yalpi daromaddan soliq to'laydilar.

Yalpi daromad solig'ining tabiati o'z ichiga — ushbu soliqning joriy qilinishdagi holatidan tortib, uni takomillashtirish borasida hozircha qilingan barcha chora-tadbirlar majmuyini oladi.

Yalpi daromad solig'ini joriy qilishning ahamiyati deganda, bu soliqni qo'llash iqtisodiyotga yoki ana shu soliqni to'lovchi korxonalar faoliyatiga qay darajada ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatishi tushuniladi.

Kichik biznes — jamiyatda ham iqtisodiy, ham siyosiy vaziyatni mo'tadillashtirishga yordam beradigan o'rta tadbirkorlar sinfining paydo bo'lishi demakdir. Bu respublika bozorini zarur iste'mol tovarlari va xizmatlar bilan boyitishdir. Bu yalpi ish o'rinlaridir. Shuni hamisha nazarda tutish kerakki, faqat kichik va xususiy tadbirkorlikni keng, hamma joyda rivojlantirish hisobotigagina g'oyat keskin muammoni — aholining (ayniqsa, ortiqcha mehnat zaxiralari mavjud bo'lgan qishloq joylar va mintaqalarda) ish bilan bandligini ta'minlash vazifasini hal qilishga qodir bo'lamiz. Shu nuqtayi nazardan olib qaraganda savdoning xoh u ulgurji, xoh chakana turi bo'lmasin, uning iqtisodiyotdagi o'rni beqiyos. Chunki faqat savdo korxonalarini orqaligina barcha iste'mol tovarlari iste'molchilarga yetib boradi. Bu yerda savdo korxonalarini xuddi ishlab chiqaruvchi va xaridor o'rtasidagi vositachi vazifasini bajaradi.

Yalpi daromadga soliq to'lovchilar hamma savdo va xizmat ko'rsatish korxonalarini, chet el investitsiyasi bilan tuzilgan qo'shma va umumiy ovqatlanish korxonalaridir. Yalpi daromadga soliq obyekti bo'lib korxonaning yalpi daromadi hisoblanadi. Yalpi daromad tarkibiga quyidagilar kiradi:

Daromadlar:

- a) sotilgan tovarlarning sotib olish va sotish qiymati o'rtasidagi farq;
- b) operatsion daromadlar;
- d) moliyaviy faoliyatning daromadlari va xarajatlari qiymati qoldig'i;
- e) favqulodda daromadlar;

Tiklanadigan xarajatlar:

- a) O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining hisob stavkalari atrofida va undan ortiq to'langan ssudalar va qarzlarning foizi;

b) qimmatli qog'ozlarni chiqarish va tarqatish bilan bog'liq xarajatlar. To'lov manbayida soliqqa tortilgan dividendlar va foizlar yalpi daromaddan chegirib tashlanadi.

Savdo va umumiy ovqatlanish korxonalarini o'zlarining dividendlari va foizlari (bankka kredit foizdan tashqari) umumiy belgilangan tartib bo'yicha soliqqa tortiladi. Bank kreditining foizi to'lanayotganda soliq solinmaydi. Ularning foizi bankning daromadlariga qo'shib soliqqa tortiladi.

Quyida biz yalpi daromad solig'ining 2005-yildagi stavkalarini keltiramiz.

Savdo va umumiy ovqatlanish korxonalarining yalpi daromadiga 2005-yildan boshlab belgilangan soliq stavkalari

To'lovchilar	Quyidagi hududlarda joylashgan korxonalar uchun soliq stavkalari (yalpi daromadga nisbatan foizda)		
	Toshkent shahri va shaharlarda	Qishloq joylarda	Borish qiyin bo'lgan tog'li tumanlarda
Savdo va umumiy ovqatlanish korxonalarini	20	18	16
Ulardan: Umumta'lim maktablariga, maktab-internatlarga, o'rta-maxsus, kasb-hunar va oily o'quv yurtlariga xizmat ko'rsatuvchi umumiy ovqatlanish korxonalarini	16	14	12

Demak, yuqoridagi jadvaldan ko'rinadiki, agar korxonalar savdo va umumiy ovqatlanish faoliyati bilan shug'ullansa:

- shahar joylarda 20 %;
- qishloq joylarda 18 %;
- uzoq va tog'li tumanlarda 12 % stavkada soliq to'lagan.

Agar korxonalar mulki o'zining birinchi yarmida ishga tushirilsa, o'rtacha oylik qiymati belgilanayotganda to'liq oy deb qabul qilinadi, agar mulk o'zining ikkinchi yarmida ishga tushirilsa, uning qiymati keyingi o'zining boshida bo'lgan mulklarning qiymatiga aniqlanadi.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, «Savdo va umumiy ovqatlanish korxonalarini» yalpi daromad solig'i bilan birgalikda mol-mulk solig'ining ham to'lovchilari bo'lib hisoblanadilar. Ular ham boshqa yuridik shaxslar kabi umumiy tartibda ushbu soliqni to'laydilar. Chunki mol-mulk solig'ining to'lovchilari bo'lib o'z mulkiga ega bo'lgan yuridik shaxslar hisoblanadi. Savdo va umumiy ovqatlanish korxonalarini balansida bo'lgan eskirish hisobiga olinmagan o'rtacha yillik asosiy vositalar, lizing shartnomasi bo'yicha sotib olingan vositalar, moddiy aktivlar hamda muddatida ishga tushurilmagan mulklar qiymati soliqqa tortish obyekti bo'ladi. Korxonalar mulklarining o'rtacha qiymati yil boshi va oxiridagi qiymatlarning yarim va yil ichida har bir o'zining boshida bo'lgan qiymatlarini qo'shib, 12 ga bo'lish bilan aniqlanadi:

$$\text{O'rtacha yillik qiymat} = \frac{1\text{-yanvar}}{2} + \frac{1\text{-fevral} + 1\text{-mart} + \dots + 1\text{-yanvar}}{12}$$

shakli bilan aniqlanadi.

Soliq to'laydigan bazani aniqlash uchun buxgalteriya balansining aktividan quyidagi schotlar olinadi:

- Asosiy vositalar.
- Uzoq muddatli ijaraga berilgan mulklar (m).
- Nomoddiy aktivlar.

Soliqqa tortiladigan baza savdo va umumiy ovqatlanish korxonalarini balansida bo'lgan uy-joy, kommunal va ijtimoiy-madaniy soha obyektlari, tabiatni muhofaza qilish, sanitariya-tozalash maqsadlarida va o't o'chirish xavfsizligi uchun foydalaniladigan obyektlar ushbu mulklar qiymatiga kamaytiriladi. Soliq hisobini soliq to'lovchilar tuzadilar va soliq idoralari-ga hisobotlar hamda balanslar topshirish kunida topshiradilar. Korxonalar joriy to'lovlar summasini mustaqil ravishda o'zlari hisobot davridagi mulklarning o'rtacha oylik qiymatlari va soliq stavkasiga qarab belgilaydilar. Soliq summasi davr xarajati tarkibiga kiradi. Budgetga joriy to'lovlar summasini har oyning 20-sanasidan kechiktirmay yillik summaning o'n ikkidandan bir qismi sifatida to'lanadi. Hisobot chiqarilgan qo'shimcha soliq summalari hisobot taqdim etilgan kundan e'tiboran 5 kun ichida to'lanadi. Ortiqcha to'langan summa kelgusi to'lovlarga o'tkaziladi yoki boshqa to'lovlardan qarz bo'lmasa, korxonaning yozma arizasiga binoan 3 kun ichida unga qaytariladi.

Yagona solikli to'lashga o'tgan kichik korxonalar uchun quyidagi to'lovlarni to'lash tarkibi saqlanib qolgan: aksiz solig'i, boj to'lovlari, davlat boji, budgetdan tashqari foydalarga to'lovlar, birja bitimlar yig'imi, maxsus tovarlarni sotish uchun litsenziya yig'imi, transport turar joy yig'imi, otchoparda poyga va yutuq olish yig'imlari.

Yagona soliq to'lashga o'tishni istagan savdo va umumiy ovqatlanish korxonalarini chorak boshlanishidan bir oy oldin ro'yxatdan o'tgan soliq idoralari-ga yozma ariza berishlari kerak.

Korxonalarini yagona soliqqa o'tkazish to'g'risida yoki asoslangan tarzda undan bosh tortish to'g'risidagi qaror soliq idoralari tomonidan ariza berilgan kundan e'tiboran 15 kun ichida amalga oshirilishi lozim.

Yagona soliq yoki yalpi daromad solig'ining afzallik va kamchilik tomonlarini aytadigan bo'lsak, agar savdo va umumiy ovqatlanish korxonalarini balansidagi mulkning qiymati yuqori bo'lsa, uning yagona soliq to'lashga o'tganlari ma'qulroq. Chunki yagona soliqqa o'tkazilgandan keyin mol-mulk solig'ini to'laydilar. Yagona soliq tizimining ahamiyati juda katta.

Soliq siyosatini takomillashtirish iqtisodiyotni barqarorlashtirishga va moliyaviy ahvolni mustahkamlashga oid muammolarni hal qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Soliq tizimi islohot jarayonining tarkibiy qismi, uning

ichki harakatlantiruvchi omili bo'lgani holda, iqtisodiy islohot maqsadlariga eng ko'p darajada muvofiq kelishi shart.

Soliq tizimini takomillashtirishga asos qilib olingan bosh tamoyil — korxonalar zimmasidagi soliq yukini keskin kamaytirishdir.

Demak, soliq solish ishlari shunday tashkil etilishi kerakki, uning natijasida davlat va mahalliy budjetlar yetarli manbaga ega bo'lishi hamda undan mamlakat milliy iqtisodiyotining hamma sohalarida foydalanish imkoniyati yaratilishi, mahsulot ishlab chiqarish hajmini ko'paytirish va xarajatlarni kamaytirishga erishilishini ta'minlash lozim. Soliq solish yo'li bilan iqtisodiy jarayonlarni tartibga solib turishning asosiy mohiyati shundaki, iqtisodiy jihatdan rivojlangan korxonalaridan soliq ko'proq olinib, iqtisodiy nochor korxonalariga soliqlardan yengilliklar berilib, iqtisodiyotda umumiy o'sish ta'minlashishi kerak.

Savdo va umumiy ovqatlanish korxoanlaridan olinadigan yalpi daromad solig'i stavkalarini kamaytirish lozim. Chunki ushbu faoliyat bilan yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmay yakka tartibda shug'ullanuvchi jismoniy shaxslar uchun qulay soliq muhiti yaratilgan. «Savdo va umumiy ovqatlanish» korxonalaridan olinadigan yalpi daromad solig'i stavkalarining yuqoriligi natijasida ularning raqobatga bardosh berishi qiyinlashadi.

14. Jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar

Jismoniy shaxslar yuridik shaxs maqomini olmagan shaxslardir. Bunday shaxslarga O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, fuqaroligi bo'lmaganlar va chet el mamlakatlari fuqarolari kiradi.

O'zbekiston Respublikasi soliq qonunchiligiga binoan soliqqa tortish maqsadida soliq to'lovchilar yuridik shaxslar va jismoniy shaxslarga bo'lingan. Davlat budjeti daromadlarining 80 % dan ko'prog'ini yuridik shaxslar to'laydi. Jismoniy shaxslarning soliq va yig'implari esa qariyb budjet daromadining 20 % ga yaqinini tashkil etadi.

Jismoniy shaxslar to'laydigan soliqlarning xususiyati shundan iboratki, soliq jismoniy shaxsning to'g'ridan to'g'ri o'z daromadidan olinadi, soliqlar va yig'implar asosan naqd pul to'lash yo'li bilan budjetga o'tkaziladi.

Shunday ekan, bu yerda soliq to'lovchi jismoniy shaxs bilan soliq undiruvchi o'rtasida to'g'ridan to'g'ri pul munosabati mavjud.

Shuning uchun jismoniy shaxslar soliqlarini undiruvchi o'ta madaniyatli, shirin so'z bo'lishi bilan birga jismoniy shaxslar soliqlarini hisoblash, undirish tartib-qoidalarini, soliq qonunchiligini chuqur bilishi kerak. Shu shartlar bajarilgan taqdirda budjetga jismoniy shaxslardan me'yordagi daromadlarning to'liq tushish imkoniyati yaratiladi. Soliqchi nozirning qo'polliigi, soliq qonunchiligini tushuntira olmasligi budjetga mo'ljallangan summadagi soliqlarning kelib tushmasligiga olib kelishi mumkin.

Jismoniy shaxslar soliqlarini hisoblash asosan 2 yo'l bilan olib boriladi:

- daromad to'lovchi yuridik shaxslar tomonidan hisoblanadi;

• soliq xizmati idoralari tomonidan hisoblanadi. Jismoniy shaxslarga xo'jalik mehnat shartnomasi, fuqarolik-huquqiy shartnomalari bo'yicha ish haqi, mukofot va boshqa qator daromadlar to'lovchi korxonalar, tashkilot, muassasa soliqlarini to'liq, to'g'ri hisoblash va o'z vaqtida budjetga o'tkazib berish javobgarligini o'z zimmalariga oladilar. Fuqarolarning olgan daromadlari to'g'risida soliq idoralari, fuqaroga bildirish va ma'lumotnoma yozib berish vazifasi ham yuridik shaxslarga yuklatilgan.

Jismoniy shaxslar asosiy ish joyidan tashqarida qo'shimcha daromad olganda va tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanganda olingan daromadlar hamda qilingan xarajatlar ko'rsatilgan soliq deklaratsiyalarini soliq idoralari taqdim etadilar.

Shu hujjatlar va o'zlaridagi bor ma'lumotlar, tekshiruv dalolatnomalari asosida soliq idoralari jismoniy shaxslar uchun soliq hisobini tuzib, ularga soliq summasi ko'rsatilgan xabarnomani yuboradilar. Bulardan tashqari, yuridik shaxs maqomini olmasdan tadbirkorlik bilan shug'ullanuvchilar qayd qilingan daromad solig'i to'laydilar.

Yer solig'i, mol-mulk solig'i, transport soliqlarini ham soliq idoralari har yili hisoblab chiqib, jismoniy shaxslarga xabarnoma orqali yetkazadilar. Xabarnoma olgan jismoniy shaxslar unda ko'rsatilgan muddatda barcha soliq va yig'implarni o'z vaqtida to'lashga majburdirlar. Shu yerda fuqarolardan olinadigan biror-bir soliq hisoblanmay qolsa, soliq idoralari javob beradi.

Soliqlar va yig'implar o'z vaqtida to'lanmaganda «boqimanda» deb ataladi. Ana shu boqimanda summasiga har bir to'lanmagan kun uchun 0,15 % pena soliq summasiga qo'shib, qat'iy tarzda budjetga to'lanadi.

Moliya yilida soliqqa tortiladigan daromadi bo'lgan har qanday jismoniy shaxs daromadiga qarab soliq to'lovchilar bo'lib hisoblanadi. Bu yerda jismoniy shaxslar tushunchasiga O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, chet mamlakatlar fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar kiradi.

Soliqqa tortiladigan daromad tushunchasiga jismoniy shaxslarning jami daromadidan soliq qonunchiligi bo'yicha ko'rsatilgan chegarmalarni chiqarib tashlagandan so'ng qolgan qoldiq hisoblanadi.

Soliqqa tortiladigan daromad — rezidentlar va nerezidentlar daromadiga bo'linadi.

Boshlanayotgan yoki tugayotgan moliya yilida 12 oy mobaynida O'zbekiston Respublikasi rezidenti deb ataladi. Shu ko'rsatilgan muddatdan kam vaqt yashagan jismoniy shaxslar nerezident deb ataladi.

O'zbekiston Respublikasi rezidenti — jismoniy shaxs O'zbekiston Respublikasida manbaya bo'lgan va undan tashqarida olgan daromadlari bo'yicha daromad solig'iga tortiladi.

O'zbekiston Respublikasidan tashqarida to'langan soliq summasi O'zbekiston Respublikasida soliq to'lash paytida O'zbekiston Respublikasining xalqaro qonunlariga binoan hisobga olinadi. O'zbekiston Respublikasi nerezidenti faqat O'zbekiston Respublikasi hududida olgan daromadidan soliq to'laydi.

Hisobga olinayotgan soliq summasi miqdori O'zbekiston Respublikasida harakatda bo'lgan soliq stavkasida hisoblangan jismoniy shaxslarning daromadga solig'i summasidan oshib ketmasligi kerak.

Soliq obyektini bo'lib yillik jami daromad bilan soliq qonunchiligi bo'yicha chegirilib tashlanadigan chegirmalar orasidagi farq sifatida aniqlangan miqdor soliqqa tortiladigan daromad hisoblanadi. Demak, **soliqqa tortiladigan daromad** — bu jami daromaddan chegirmalar va soliqqa tortilmaydigan daromadlarni chiqarib tashlangandagi summasidir.

Bu yerda eng muhim narsa jismoniy shaxsning jami daromadi tarkibini to'g'ri aniqlashdir.

Jismoniy shaxsning yillik daromadi pulda (natura) yoki boshqa olingan, yoki olinishi kerak bo'lgan, bepul olingan pul mablag'laridir.

Bular uch guruhga bo'linadi:

1. Mehnat haqi tariqasida olingan daromadlar.
2. Jismoniy shaxsning mulkiy daromadlari.
3. Jismoniy shaxsning tadbirkorlik faoliyatidan olgan daromadlari.

Jismoniy shaxsning mehnat haqi tariqasida olgan daromadlariga mehnat shartnomasi bo'yicha ishlardan va fuqaroning huquqiy xarakterga ega bo'lgan shartnomalar bo'yicha olgan daromadlari kiradi.

Jismoniy shaxsning mehnat haqi tariqasida olgan daromadlariga yuqoridagilardan tashqari quyidagilar kiradi:

1) ishlovchilarga sotilgan tovarlar (ishlar, xizmatlar)ning qiymati bilan shu tovarlar (ishlar, xizmatlar) tannarxi yoki sotib olish bahosi o'rtasidagi manfiy farqi;

2) ish beruvchi yuridik shaxsning xodimlarning faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlarini qoplash summolari;

3) ish beruvchi tomonidan ishchining korxonadan qarz bo'lgan summasini hisobdan chiqarish — kechib yuborish;

4) ish beruvchining o'z xodimlari solig'ini va hayotining ixtiyoriy sug'urtasi badallarini to'lash xarajatlari;

5) ish beruvchi tomonidan jismoniy shaxslar to'lashi lozim bo'lgan to'lovlarini to'lab yuborgan summolari;

6) ish beruvchining o'z xodimlariga to'g'ridan to'g'ri yoki egri yo'l bilan daromadlarini tashkil etuvchi xarajatlari. Bunday xarajatlarga yuridik shaxs tomonidan qilingan kommunal xizmat to'lovlari, davlat nafaqalariga ustama nafaqa berish, yo'l chiptalari qiymati, oziq-ovqatga qo'shimcha to'lovlar, ro'znoma va oynomalar uchun to'lab yuborish, turistik yo'llanmalar, sport klublari abonementlari to'lovlari kiradi.

Jami daromadga ishlovchining Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilangan me'yordagi safar summolari kirmaydi. Me'yordan ortiq safar xarajatlarning ma'lum qismi jismoniy shaxsning jami daromadiga qo'shiladi.

Jismoniy shaxslarning tadbirkorlik faoliyatidan olgan jami daromadlariga qonunlarda ruxsat etilgan, o'zining mulkiy javobgarligi asosida daromad olish maqsadida ko'rsatilgan aktiv faoliyatidan, tovarlar (ishlar, xizmatlar) sotishdan tushgan hamma tushumlar kiradi.

Jismoniy shaxs moliya yilida olgan daromadidan har bir ishlagan oy uchun jami daromadidan bir minimal ish haqi miqdorida chegirma olish huquqiga ega. Bu holat doimiy ish joyiga ega bo'lgan ishchi va xizmatchilarga va doimiy ish joyiga ega bo'lmagan tadbirkorlarga tegishlidir. Eng kam ish haqi — soliqqa tortilmaydigan minimum — ishlovchiga shu summa hisobidan eng minimal xarajatlarni qoplash imkonini berishi kerak.

Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslarning soliqqa tortiladigan daromadlarini aniqlashda ularning tadbirkorlikdan olgan yalpi daromadidan shu daromadni olish uchun xarajat qilingan majburiy to'lovlar, sarflar va ajratmalar chegirib tashlanadi.

Yalpi daromaddan chegirilib tashlanadigan majburiy to'lovlar, xarajatlardan va ajratmalar kabi xarajatlardan tarkibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Tadbirkorlik faoliyati yalpi daromadidan jismoniy shaxslarning shaxsiy iste'moli uchun zarur bo'lgan xarajatlardan chegirilmaydi. Jami daromaddan moliyaviy jazo va penalar ham chegirilmaydi.

Jismoniy shaxslar daromadiga soliqdan imtiyozlar uch yo'nalishda beriladi:

- Soliqqa tortiladigan daromadga qo'shilmaydigan daromadlar.
- Soliqdan to'liq ozod etiladigan jismoniy shaxslar.
- Soliqdan har bir to'liq oyga to'rt karrali minimal ish haqi miqdorida ozod etilish.

Jismoniy shaxslarning soliqqa tortiladigan daromadlari tarkibiga quyidagi daromadlar (soliqqa tortilmaydigan daromadlar) qo'shilmaydi:

a) davlat ijtimoiy sug'urtasi va ijtimoiy ta'minoti nafaqalari, ishsizlik nafaqasi, tug'ish va homiladorlik nafaqasi, vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yo'qotgandagi (shu jumladan, kasal oila a'zolarini parvarish qilish nafaqasi) nafaqalar bundan mutasno. Jismoniy shaxslar hamda mehr-shafqat va ekologik fondlar hisobidan beriladigan pul va naturadagi yordam summolari;

b) olingan alimentlar;

d) oliy o'quv yurtlari talabalariga, o'rta maxsus va kasb-hunar bilim yurtlari o'quvchilariga, ularning bazasida tashkil etilgan va o'rta diniy bilim yurtlari talabalariga shu o'quv yurtlari tomonidan beriladigan stipendiyalar hamda muruvvat va ekologik fondlar tomonidan ta'sis etilgan stipendiyalar;

e) kasb-hunar texnika bilim yurtlari va ular bazasida tashkil etilgan biznes maktablari tomonidan o'quvchilarning bajarilgan ishlari uchun to'langan to'lovlar;

f) davlat nafaqalari va ularga ustamalar;

g) qon topshirganlik uchun topshiruvchilarga beriladigan summalar, donorlikning boshqa turlari uchun berilgan summalar, ona suti topshirganlik uchun hamda tibbiyot xodimlariga qon yig'ganlik uchun to'lanadigan summalar;

h) mayib bo'lib qolish va sog'liqqa keltirilgan boshqa jarohatlar uchun tovon sifatida olingan summalar hamda boquvchisini yo'qotganligi uchun olgan summalar;

i) fuqarolarning xorijda ishlashga yuborilishi munosabati bilan davlat korxonalari, muassasalari va tashkilotlaridan chet el valutasida oladigan ish haqi summolari va boshqa summalar — qonun hujjatlarida belgilangan summalar doirasida;

j) jismoniy shaxslarning xususiy mulk huquqi asosida o'zlariga qarashli bo'lgan mol-mulkini sotish natijasida oladigan summolari, tadbirkorlik faoliyati doirasida mol-mulk sotishdan olingan daromadlar bundan mustasno.

Ko'rsatilgan jismoniy shaxslarga ularning tovarlari uchun to'langan summalar haqida yuridik shaxslar, shu jumladan, chet el yuridik shaxslari o'zlari joylashgan hudud soliq idoralariga har chorakda xabar berishlari zarur. Ularni daromad solig'iga tortish masalasi davlat soliq idoralari tomonidan qilingan operatsiyalarning xarakteri va hajmiga qarab jami daromad summasini hisobga olib hal qilinadi;

k) fuqarolarning shaxsiy yordamchi xo'jaligida yetishtirgan qoramol, quyon, nutriya, baliq, parrandalarni ham tirik holatda, ham ularni so'yib mahsulotlarini qayta ishlagan holatda, shuningdek, asalarichilik mahsulotlarini va bunday xo'jalikda yetishtirilgan tabiiy yoki qayta ishlangan dehqonchilik mahsulotlarini sotishdan olgan daromadlari summasi hisobga olinadi. Fuqaroda shaxsiy yordamchi xo'jalik mavjudligi mahalliy davlat boshqarish organlarining ma'lumotnomasi bilan tasdiqlanadi;

l) bir yil mobaynida yuridik shaxslardan olingan eng kam ish haqi miqdorining olti baravarigacha bo'lgan summadagi qimmatli sovg'alar, shuningdek, xalqaro hamda respublika tanlov va musobaqalarida olingan sovrin buyumlar qiymatining summasi;

m) meros qilib qoldirish va hadya qilish natijasida olingan summalar va mol-mulk qiymati, fan, adabiyot va san'at asarlari mualliflarining merosxo'rlari (huquqiy vorislari) oladigan mualliflik haqi summolari bundan mustasno;

n) davlat zayomlarining obligatsiyalari va lotoreyalar bo'yicha yutuqlar, shuningdek, O'zbekiston Respublikasining davlat qimmatli qog'ozlari bo'yicha foizlar;

o) bir yil mobaynida berilgan moddiy yordam summolari:

1) tabiiy ofatlar, boshqa favqulodda holatlar munosabati bilan berilgan moddiy yordam summolari — to'laligicha;

2) vafot etgan xodimning oila a'zolariga yoki oila a'zolari vafot etganligi munosabati bilan xodimga beriladigan moddiy yordam summolari — eng kam ish haqining o'n baravarigacha miqdorda;

3) boshqa hollarda eng kam ish haqining o'n ikki baravarigacha miqdorda;

p) banklardagi omonatlar va davlat xazina majburiyatlari bo'yicha foizlar va yutuqlar;

q) fuqarolarning ish haqi va soliq solinadigan boshqa daromadlarining davlat korxonalari mol-mulkini sotib olishi, xususiylashtirilgan korxonalar aksiyalarini sotib olish «Uyjoyjamg'armabank»ning shaxsi ko'rsatilgan uyjoy obligatsiyalarini xarid qilishga va shu maqsadlar uchun berilgan kreditlarni uzishga yo'naltirilgan summolari, shuningdek, aksiyalar bo'yicha olingan hamda dividend to'lagan aksiyadorlik jamiyatining aksiyalarini sotib olishga yo'naltirilgan dividendlar. Mazkur mol-mulk sotilganda ilgari soliq solishdan ozod qilingan daromadlarga umumiy asoslarda soliq solinadi;

r) patent egasi bo'lgan jismoniy shaxsning (litsenziarning) sanoatdagi mulkiy obyektlarda o'zi ishlab chiqarishida foydalanishidan yoki foydalanish boshlagan sanadan e'tiboran amal qilishi muddati doirasida ularga litsenziyalar sotishdan, shuningdek, litsenziyarning sanoat mulki obyektlaridan foydalana boshlagan sanadan e'tiboran ushbu foydalanishdan olgan summasi:

• ixtirolar va seleksiya yutug'idan patent bo'yicha — besh yil davomida;

• ixtirolardan dastlabki patent bo'yicha foydalanishda — uch yil davomida;

• seleksiya yutug'idan guvohnoma bo'yicha — uch yil davomida;

• sanoat namunasidan patent bo'yicha — uch yil davomida;

• sanoat namunasidan dastlabki patent bo'yicha — ikki yil davomida;

• foydali modeldan guvohnoma bo'yicha — ikki yil davomida soliq to'lashdan ozod etiladi;

s) bolalar lagerlari va boshqa sog'lomlashtirish lagerlariga, ota-onalarning bolalari bilan dam olishga maxsus mo'ljallangan sanatoriy-kurort muassasalariga borish uchun bolalar va o'smirlarga beriladigan yo'llanmalar qiymatini, shuningdek, o'z xodimlarining ambulatoriya yoki statsionar tibbiy xizmatidan foydalanish qiymatini to'liq yoki qisman kompensatsiyalash tartibida yuridik shaxslar o'z xodimlariga yoki ular uchun to'lagan summalar.

Ko'rsatib o'tilgan to'lovlar jumlasiga nogironlarning sog'lomlashtirish va sanatoriy-kurort muassasalariga berilgan yo'llanmalari qiymatini, davolanish va tibbiy xizmatdan foydalanish, nogironlikning oldini olish maqsadida texnika vositalari sotib olish uchun hamda nogironlarning salomatligini tiklash uchun qilingan xarajatlarini to'liq yoki qisman to'lash tartibida yuridik shaxslar to'lagan summalar ham kiradi;

t) amaldagi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan me'yorlar doirasidagi tovon to'lovlar, mehnat shartnomasini bekor qilish paytida foydalanilmagan ta'til uchun beriladigan tovonlar bundan mustasno.

Jismoniy shaxslarning daromadiga soliqdan quyidagi shaxslar to'liq ozod etiladi:

1. Xorijiy davlatlar diplomatiya vakolatxonalarining boshliqlari va a'zolari hamda konsullik muassasalarining mansabdor shaxslari, ularning o'zlari bilan birga yashaydigan oila a'zolari; agar ular O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lmasa yoki O'zbekiston Respublikasidagi manbalardan olinadigan, diplomatik va konsullik xizmati bilan bog'liq bo'lmagan daromadlardan tashqari barcha daromadlari bo'yicha;

2. Xorijiy davlatlar diplomatiya vakolatxonalari va konsullik muassasalarining ma'muriy-texnik xodimlari va ularning o'zlari bilan birga yashaydigan oila a'zolari, agar ular O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lmasa yoki O'zbekiston Respublikasida doimiy yashamasa — O'zbekiston Respublikasidagi manbalardan olinadigan, diplomatik va konsullik xizmati bilan bog'liq bo'lmagan daromadlardan tashqari barcha daromatlari bo'yicha.

3. Xorijiy davlatlar diplomatiya vakolatxonalari, konsullik muassasalariga xizmat ko'rsatadigan xodimlar tarkibiga kirgan shaxslar, agar ular O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lmasa yoki O'zbekiston Respublikasida doimiy yashamasa, o'z xizmati yuzasidan oladigan barcha daromatlari bo'yicha.

4. Xorijiy davlatlar diplomatiya vakolatxonalari va konsullik muassasalarini xodimlarining uylarida ishlovchilar, agar ular O'zbekiston Respublikasi fuqarosi bo'lmasa yoki O'zbekiston Respublikasida doimiy yashamasa, o'z xizmati yuzasidan oladigan barcha daromatlari bo'yicha.

5. Hukumatga qarashli bo'lmagan xalqaro tashkilotlarning mansabdor shaxslari, agar ular O'zbekiston fuqarosi bo'lmasa, ushbu tashkilotlarda olgan daromatlari bo'yicha.

6. Mudofaa, Ichki ishlar va Favqulodda Vaziyatlar vazirliklarining, Milliy xavfsizlik xizmatining harbiy xizmatchilari, Ichki ishlar organlari va bojxona organlarining oddiy xizmatchilari va boshliqlari tarkibiga mansub shaxslar, shuningdek, o'quv yoki sinov yig'ilishlariga chaqirilgan harbiy xizmatga majburlar — xizmatni o'tash (xizmat vazifasini bajarish) munosabati bilan olgan pul ta'minoti, pul mukofotlari va boshqa to'lov summaları bo'yicha soliq to'lashdan to'laligicha ozoddirilar.

Chet ellik jismoniy shaxslar — rezidentlar O'zbekiston Respublikasi fuqarolari singari soliqqa tortiladi.

Chet ellik jismoniy shaxslar O'zbekiston Respublikasida soliqqa tortilayotganda O'zbekiston soliq qonunchiligi bo'yicha, biroq O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarida belgilangan xususiyatlari e'tiborga olinadi.

Chet ellik jismoniy shaxslar — norezidentlar to'lov amalga oshgan joydan qat'i nazar, faqat O'zbekiston Respublikasidagi manbalardan olgan daromadlaridan soliqqa tortiladilar.

Soliqqa tortish maqsadida chet ellik jismoniy shaxslar — norezidentlar ikki guruhga bo'linadi: doimiy muassasa orqali faoliyat ko'rsatayotgan va doimiy muassasa bilan aloqasi bo'lmagan norezidentlar.

Soliqqa tortish maqsadida doimiy muassasa tushunchasiga O'zbekiston Respublikasida daromad topish uchun har qanday yuridik shaxslar orqali, shu jumladan, O'zbekiston Respublikasida vakolatlik vazifasini bajaruvchi orqali faoliyat ko'rsatayotgan jismoniy shaxslar tushuniladi. O'zbekiston Respublikasida doimiy muassasa orqali faoliyat ko'rsatayotgan jismoniy shaxs — norezident doimiy muassasa bilan bog'liq bo'lgan O'zbekiston

Respublikasidagi manbalardan jismoniy shaxs daromadiga soliq to'lovchi bo'lib hisoblanadi va bunda ular O'zbekiston soliq qonunchiligi bo'yicha chegirmalar olish huquqiga ega bo'ladilar.

Chet ellik jismoniy shaxslardan soliqlar va yig'implarni undirish tegishli chet davlatlarda O'zbekiston Respublikasining jismoniy shaxslariga nisbatan ham xuddi shunday chora-tadbirlar ko'rilgan hollarda o'zaro kelishuv asosida to'xtatilishi yoki cheklanishi mumkin.

Chet ellik jismoniy shaxslar bilan bitimlar tuzish chog'ida bunday bitimlarning shartlariga O'zbekiston Respublikasida faoliyatini amalga oshiradigan soliq to'lovchilar hamda boshqa shaxslar chet ellik jismoniy shaxslarning soliqlar va yig'implarni to'lash bo'yicha xarajatlarini o'z zimmasiga olishni nazarda tutadigan soliq haqidagi izohlarning kiritilishiga ruxsat berilmaydi.

Soliq deklaratsiyasini har xil toifadagi jismoniy shaxslar taqdim etadilar. Yillik jami daromad to'g'risidagi deklaratsiyani quyidagilar soliq idoralari topshirishga majburlidirlar.

Asosiy ish joyidan tashqarida (O'zbekiston Respublikasidagi manbalardan va undan tashqarida) daromad oluvchi jismoniy shaxslar. Agar asosiy ish joyida va undan tashqarida ishlab topgan daromatlari uch karali minimal ish haqi miqdoridan oshmasa, bunday jismoniy shaxslar deklaratsiya topshirmaydilar.

Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslar — rezidentlar deklaratsiya topshirmaydilar.

Yillik jami daromad to'g'risidagi deklaratsiya jismoniy shaxslar tomonidan o'zlari yashab turgan tuman soliq inspeksiyalariga quyidagi muddatlarda topshiriladi: asosiy ish joyidan tashqarida daromad oluvchi jismoniy shaxs — rezidentlar tomonidan hisobot yilidan keyin yilning 1-apreldan kechiktirmay tegishli shaklda taqdim etadilar.

Kutilayotgan daromadlar to'g'risida chet ellik jismoniy shaxslar — rezidentlar tomonidan amalga oshirilayotgan kalendar yilida va O'zbekiston Respublikasidan chiqib ketayotganda haqiqiy olingan daromad to'g'risida ketish oldidan bir oy qolganda tamomila deklaratsiyani hisobot yilidan keyingi yilning 1-apreligacha kechiktirmay tegishli shaklda taqdim etishadi.

Yuridik shaxs maqomini olmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan jismoniy shaxs — shunday daromadlar paydo bo'lgan oydan keyingi oyning 5-sanasigacha deklaratsiyani taqdim etadilar. Hisobot yili tugashi bilan keyingi yilning 15-sanasigacha yil bo'yicha olgan jami daromad to'g'risida deklaratsiya topshiradi.

Agar jismoniy shaxslar o'z tadbirkorlik faoliyatlarini to'xtatgan bo'lsalar, soliq inspeksiyalari soliq to'lovchilardan daromadlar to'g'risidagi deklaratsiyani kam davrga ham taqdim etish to'g'risida yozma bildirish berib, talab qilib olishlari mumkin. Unda qachon, qaysi muddatga va nima sababdan yillik jami daromad hamda qilingan chegirmalar to'g'risida deklaratsiya topshirish ko'rsatilgan bo'ladi.

Belgilangan tartibda tadbirkorlik faoliyatini to'xtatishga qaror qilgan soliq to'lovchi jismoniy shaxs o'n besh kun ichida bu to'g'rida soliq inspeksiyasiga yozma xabar berishi kerak.

O'z tadbirkorlik faoliyatini to'xtatishga qaror qilgan jismoniy shaxs o'n besh kun ichida soliq inspeksiyasiga yillik daromad to'g'risida belgilangan shaklda deklaratsiya taqdim etadi.

Daromadga soliqni to'lash muddati jismoniy shaxsning qanday faoliyat ko'rsatishiga bog'liq:

- deklaratsiya orqali to'lash yoki yuridik shaxslardagi doimiy ish faoliyati uchun to'lash.

Jismoniy shaxslar daromadiga soliq to'lash ularning taqdim etgan deklaratsiyalariga qarab quyidagi muddatlarda to'lanadi:

1. Asosiy ish joyidan tashqarida daromad oluvchi jismoniy shaxs — rezidentlar tomonidan hisobot yilidan keyingi yilning 1-iyunigacha jami yillik daromad to'g'risidagi deklaratsiya ma'lumotiga qarab, agar yil mobaynida soliq qayta hisoblanmasa, soliq idoralari deklaratsiya topshirgandan boshlab bir oy ichida to'lanadi.

2. Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslar o'tgan yil uchun hisoblangan soliq summasiga qarab, har chorakda yillik soliq summasining 25 % miqdorida 15-mart, 15-may, 15-avgust va 15-dekabrda kechiktirmay soliqni to'laydilar, birinchi marta soliqqa tortilayotgan soliq to'lovchilar soliq idoralari tomonidan ularga joriy yil uchun bergan dastlabki daromad bo'yicha 25 % dan to'lab boradilar, yil tugashi bilan yillik soliq summasi haqiqiy olingan daromadga qarab hisoblab chiqiladi. Yillik haqiqiy daromaddan hisoblangan soliq summasi farqi kelgusi yilning 15-martidan kechiktirmay to'lanadi, daromad manbayi tugab qolgan taqdirda — 15 kun ichida to'lanadi.

Jismoniy shaxslarning daromadiga soliq daromad manbayida ushlana-digan hollarda soliq quyidagi muddatlarda to'lanadi:

1. Yuridik shaxslar fuqarolarga daromadini to'layotganda undan ushlanadigan soliq summasini pul mablag'lari olish uchun bankka hujjatlarni taqdim qilgan vaqtning o'zida budjetga o'tkazadi.

2. Bankda schoti bo'lmagan yuridik shaxslar hamda sotgan mahsuloti, xizmatidan, sotishdagi tushum hisobidan to'lov to'laganlar to'lov amalga oshgandan keyin o'zining besh kuni ichida jismoniy shaxslardan ushlangan soliq summasini budjetga o'tkazadilar. Natural to'lovlar bo'yicha ham yuqoridagiga o'xshash tartib joriy etilgan.

Jismoniy shaxslarning daromad solig'ini to'lash kuni yuridik shaxsning hisob schotidan mablag'ni chiqargan kun hisoblanadi, jismoniy shaxslar uchun soliqni to'lagan kun bo'lib, mablag'ni kredit muassasasi kassasiga topshirgan kun hisoblanadi. Hisob schoti bor jismoniy shaxsning soliq to'lagan kuni bo'lib, shu schotdan mablag'ni chiqargan kun hisoblanadi.

Soliq idoralari tomonidan hisoblangan soliqni to'lash kuni bo'lib, soliq idorasi tomonidan yozilgan to'lov xabarnomasida belgilangan kun bo'ladi.

Jismoniy shaxslarning daromadiga soliq summasini yil mobaynida to'lagan summasi tegishli hisobot yilidagi to'lashi lozim bo'lgan soliq summasidan chegirib tashlanadi, ya'ni hisobga olinadi.

Chet ellik jismoniy shaxs O'zbekiston Respublikasi qatnashgan xalqaro shartnomalar va bitimlarga binoan O'zbekistonda to'lanadigan soliqlardan qisman yoki to'liq ozod bo'lish huquqiga ega, buning uchun ular belgilangan shaklda ariza yozishlari lozim.

Uch nusxadagi ariza O'zbekiston Respublikasidagi daromad to'langan joydagi soliq organiga topshiriladi. Soliq inspeksiyasi arizaning xalqaro shartnoma va bitimlarga mosligini tekshirib, tegishli belgilar qo'yib, ikki nusxasini ariza beruvchiga qaytaradi.

Shu nusxalarning birini ariza beruvchi O'zbekiston Respublikasida unga daromad to'lagan korxonaga, tashkilot, muassasaga topshiradi. Shu asosda to'liq yoki qisman O'zbekistonda to'langan soliqdan jismoniy shaxs ozod qilinadi.

Yillik jami daromad to'g'risidagi deklaratsiya to'rt bo'limdan iboratdir. Birinchi bo'lim eng asosiy bo'lim bo'lib, u olingan daromadlar va ushlangan soliqlar to'g'risidagi to'rt bo'limdan iborat.

Deklaratsiyaning birinchi bo'limi fuqarolarning 1-yil davomida olgan hamma daromadlari, shu daromadlarni olish bilan bog'liq xarajatlari hamda shu daromatlardan daromad manbayida ushlangan soliqlari yoki bo'nak to'langan soliqlar to'g'risida ma'lumotlarga ega bo'ladi. Olingan daromadlar to'g'risidagi ma'lumotlar daromadlarning olingan joyi va daromadlar turiga qarab tegishli jadvallarga joylashtiriladi.

Deklaratsiyaning ikkinchi bo'limi daromadlar to'g'risida ma'lumot beruvchi fuqaroning chegirmalar, imtiyozlar bo'yicha olishini ko'rsatuvchi huquqlarini bildiradi.

Deklaratsiyaning uchinchi bo'limida fuqaroning hisobot yili davrida olgan haqiqiy soliqqa tortiladigan daromadi va soliq to'lovchi kelgusi yili olishi mumkin bo'lgan soliqqa tortiladigan daromadi ko'rsatiladi.

Deklaratsiyaning to'rtinchi bo'limida yillik jami daromaddan soliq hisobi keltiriladi.

Deklaratsiya shaklini soliq to'lovchi soliq idorasidan bepul olib o'zi to'lg'azadi. Soliq nozirlari deklaratsiya noto'g'ri to'lg'izilgan bo'lsa, uni tuzatish huquqiga egadirlar.

Birinchi bo'limda soliq to'lovchilar o'zining ismi, familiyasini, doimiy yashash manzilini, ish va uy telefonlari raqamlarini ko'rsatishi zarur. Agar hisobot davrida manzilgohi o'zgarsa, unda deklaratsiyada avvalgi va keyingi turar joylari manzillarini ko'rsatadi.

Deklaratsiyaning birinchi bo'limi birinchi punktida soliq to'lovchining asosiy ish joyidan olgan daromadlari va daromad olgan joyida to'lagan soliqlari ko'rsatiladi. Qaysi korxonaga, tashkilot va muassasa daromad to'lasa, o'sha joy daromad to'langan joy deb hisoblanadi.

Soliq hisobini, deklaratsiyadagi ma'lumotlar asoslanganligini ko'rib, soliq noziri deklaratsiya taqdim qilingan kunning o'zidayoq tekshirib, natijasini tasdiqlab beradi.

Soliq solinadigan mol-mulkka ega bo'lgan jismoniy shaxslar mol-mulk solig'i to'lovchilari bo'lib hisoblanadi. Demak, jismoniy shaxslar mol-mulki soliq obyekt bo'ladi. **Soliqqa tortiladigan obyekt ikki guruhga bo'linadi:**

1. Jismoniy shaxslarning uy-joylari, kvartiralar, chorbog' va bog' uylar, garajlar va boshqa imoratlar, binolar va inshootlar qiymati (inventar qiymati).

2. Jismoniy shaxslarning mulki bo'lgan avtomobillar, motorli qayiq, vertolyotlar, samolyotlar va boshqa transport vositalari dvigatellarining quvvati soliq solish obyekt bo'lib hisoblanadi.

Soliq stavkasi har yili kelgusi moliya yiliga O'zbekiston Respublikasi davlat budjeti tasdiqlanayotganda Vazirlar Mahkamasining qarori bilan tasdiqlanadi.

Mulklarni baholash idoralari tomonidan baholanmagan bo'lsa, Toshkent shahri va viloyatlari markazlari uchun 1800,0 ming so'm va boshqa shaharlar va qishloq joylari uchun 800,0 ming so'm qilib shartli qiymat belgilangan. Bu summadan 0,5% stavkada soliq undiriladi.

Jismoniy shaxslarning mol-mulk solig'ini hisoblash soliq xizmati organlari tomonidan amalga oshiriladi.

Mol-mulk solig'idan imtiyoz olish huquqiga ega bo'lgan kishilar soliq xizmati organlariga kerakli hujjatlarni taqdim etadilar:

1. Imoratlar, binolar va inshootlar bo'yicha mol-mulk solig'i har yili 1-yanvardagi holati yuzasidan kommunal xizmat ko'rsatgan idoralar beradigan inventarizatsiya qiymatiga doir ma'lumotlar asosida, ma'lumotlar bo'lmagan taqdirda esa — mazkur obyektlarning qiymati O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasini belgilab qo'ygan summa atrofida soliqqa tortiladi.

2. Transport vositalariga solinadigan mol-mulk solig'i davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi tegishli idoralarning ma'lumotlari asosida hisoblab chiqiladi. Bunday idoraga DAN xizmati idorasi va «O'zbekiston havo yo'llari» kompaniyasi kiradi.

Imoratlar, binolar va inshootlar bir qancha mulkdorlarga tegishli umumiy hissali mulk egalari bo'lganda soliq har bir mulkdorning imoratlari, binolar va inshootlardagi hissasiga qarab hisoblanadi.

Yangi qurilgan yoki sotib olingan mulklar bo'yicha soliq kelgusi yil boshidan boshlab hisoblanadi.

Yangi sotib olingan transport vositalari bo'yicha mol-mulk solig'i sotib olingan oydan keyingi oydan hisoblanadi.

Davlat avtomobil nazorati tomonidan hisobdan chiqarilgan avtomobillar va mototsikllar bo'yicha soliq hisoblanilmaydi.

Meros bo'yicha o'tgan mol-mulkdan soliq merosxo'rlardan meros ochilgan paytdan boshlab undiriladi. Mol-mulk yo'q qilingan, butunlay vayron bo'lgan hollarda mol-mulk solig'i undirish ular yo'q qilingan yoki butunlay vayron bo'lgan oydan e'tiboran to'xtatiladi.

Mol-mulkka mulk huquqi kalendar yil davomida bir mulkdordan boshqasiga o'tganda soliqni birinchi mulkdor o'sha yilning 1-yanvaridan

bu mol-mulkka mulk huquqini yo'qotgan o'zining boshigacha to'laydi, yangi mulkdor esa mulk huquqini qo'lga kiritgan oydan e'tiboran to'laydi.

Kalendar yil davomida imtiyozga ega bo'lish huquqi paydo bo'lgan taqdirda mol-mulk solig'i ana shunday huquq vujudga kelgan oydan e'tiboran qayta hisoblab chiqiladi.

Mol-mulk solig'ini to'lash haqidagi to'lov xabarnomalari to'lovchilarga soliq organlari tomonidan har yili 1-maydan kechiktirmay topshiriladi. To'lov xabarnomasi yozilmasdan mol-mulk solig'i to'lanmay qolsa, fuqarolar aybdor emas, bu soliq idorasining kamchiligi bo'ladi. Jismoniy shaxslar mol-mulk solig'ini teng ulushlarda yiliga ikki muddatda to'laydi: 15-iyun va 15-dekabrda kechiktirmay soliq to'lanishi kerak.

Har yili 1-yanvar holatiga soliq to'lovchilarni hisobga olish sug'urta idoralari, kommunal xo'jalik organlari va «O'zbekiston havo yo'llari» kompaniyasi ma'lumotlariga asosan amalga oshiriladi.

O'zbekiston soliq qonunchiligida yerlar o'z mulkida, egaligida yoki foydalanishda degan tushunchalarga ega. Amaliyotda esa jismoniy shaxslar yerlari, tomorqa yerlari va qo'shimcha tashqaridan olingan yerlarga bo'linadi.

O'z mulkida, egaligida va foydalanishda yer uchastkalariga ega bo'lgan jismoniy shaxslar yer solig'i to'lovchilar bo'lib hisoblanadi.

Yer solig'i to'lovchilarini har yili yil boshida soliq idoralari hisobga olib boradilar. Jismoniy shaxslar uchun soliq solish obyekt yeri uchastkalari hisoblanadi. **Bunday uchastkalar quyidagicha xilma-xil obyektlarga ega:**

1) turar joylar etagida va jamoat yerlarida shaxsiy yordamchi xo'jalik yuritish uchun meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilishga berilgan yer uchastkalari;

2) yakka tartibda uy-joy qurilish uchun meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilishga berilgan yerlar;

3) jamoa bog'dorchiligi, uzumchiligi va polizchiligini yuritish uchun berilgan yer uchastkalari;

4) xizmat yuzasidan qonun hujjatlariga muvofiq berilgan chek yerlari;

5) meros bo'yicha hadya qilinishi yoki sotib olinishi natijasida uy-joy, dala hovli bilan birgalikda egalik qilish huquqiga ega bo'lgan yerlar;

6) qonun hujjatlarida belgilangan tartibda mulk qilib olingan yer uchastkalari;

7) tadbirkorlik faoliyatini yuritish uchun doimiy foydalanishga yoki ijaraga berilgan yer uchastkalari yer solig'ining obyektlaridir.

Jismoniy shaxslar yer solig'ini hisoblash uchun soliq idoralari shahar, tuman yer fondi ma'lumotlari, hokimliklarning qarorlari asosida hamda uyma-uy yurib tekshirish o'tkazish natijasida yer uchastkalari maydonini aniqlab chiqadilar.

Jismoniy shaxslardan undiriladigan yer solig'i soliq organlari tomonidan hisoblab chiqiladi va to'lov xabarnomasi yoziladi. Yer solig'ini to'lash

to'g'risidagi to'lov xabarnomasi har yili soliq idoralari tomonidan 1-maydan kechiktirilmay jismoniy shaxslarga yetkaziladi va u jismoniy shaxslarga shaxsan topshirilishi lozim.

Jismoniy shaxslar yer solig'ini joriy yilning 1-noyabriga qadar to'lashlari kerak. Aks holda, soliqdan boqimanda paydo bo'ladi va qo'shimcha soliqdan tashqari, pena ham to'lashga to'g'ri keladi.

Soliq o'tgan yillarda undirilmagan bo'lsa, soliq idoralari avvalgi uch yil uchun soliq hisoblab undirib olishga haqli. O'tgan yillar uchun undirilmagan soliq summasiga pena hisoblanmaydi.

15. Jismoniy shaxslarning tadbirkorlik faoliyati va undan olingan daromadlarni soliqqa tortish

Tadbirkor jismoniy shaxslar, ularni soliqqa tortish zarurati va xususiyatlari mavjud. Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanib daromad oluvchi jismoniy shaxslar soliq to'lovchi sifatida soni jihatdan respublikada eng ko'pchilikni tashkil qiluvchi xo'jalik subyektlari hisoblanadi.

Tadbirkorlik — xo'jalik subyektlari tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tgan, tavakkal qilib va o'z mulkiy javobgarligi ostida daromad (foйда) olish maqsadida amalga oshiriladigan tashabbuskor faoliyatdir.

Jismoniy shaxslarning tadbirkorlik faoliyati O'zbekiston Respublikasi-ning «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida»gi 2000-yil 25-maydagi Qonuni va boshqa qonun hujjatlari asosida tartibga solinadi. Bu Qonun fuqorolarning tadbirkorlik faoliyatida erkin ishtirok etishi va manfaatdorligi uchun kafolatlar hamda sharoitlar yaratishdan, ularning ishchanlik faolligini oshirishdan, shuningdek, tadbirkorlik faoliyati subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishdan iborat.

Jismoniy shaxslar tadbirkorlik faoliyatining erkinligi shundan iboratki, davlat organlari va ularning mansabdor shaxslari tadbirkorlik faoliyati subyektlarining qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshirilayotgan faoliyatiga aralashishga haqli emas.

Davlat organlari va ularning mansabdor shaxslari qoidabuzarlik mavjudligi faktidan tadbirkorlik faoliyati subyektlarining qonuniy faoliyatiga aralashish yoki uni cheklash uchun asos sifatida foydalanishi mumkin emas.

Mahalliy davlat hokimiyati organlari hamda qishloq xo'jalik kooperativlari (shirkat xo'jaliklari) dehqon va fermer xo'jaliklarining tadbirkorlik faoliyatiga, shu jumladan, ularning agrotexnika usullarini, yetishtiriladigan mahsulot turini tanlashiga, ana shu mahsulotning bahosini hamda realizatsiya qilish yo'nalishini belgilash ishlariga aralashish taqiqlangan.

Davlat boshqaruv organlari tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash maqsadida:

- tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishi va tadbirkorlik faoliyatining rivojlantirilishi usti-

dan monitoringni, mavjud muammolarni o'rganishni hamda tadbirkorlikning huquqiy kafolatlarini mustahkamlashga qaratilgan normativ hujjatlarni takomillashtirish ishlarini amalga oshiradi;

- tadbirkorlik faoliyati subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlari himoya qilinishini ta'minlaydi;

- tadbirkorlik faoliyati subyektlariga moliyaviy, moddiy-texnika va axborot resurslaridan erkin foydalanishda ko'maklashadi;

- tadbirkorlik faoliyati subyektlariga o'z mahsulotlarini tashqi va ichki bozorlarda realizatsiya qilishda ko'maklashadi;

- tadbirkorlik faoliyati subyektlari o'rtasida axborot va tushuntirish ishlarini, konsalting, lizing, sug'urta va boshqa xil xizmatlar tizimi rivojlantirilishini tashkil etadi;

- tadbirkorlik faoliyati subyektlariga kadrlarni tayyorlashda, qayta tayyorlashda va ularning malakasini oshirishda ko'maklashadi.

Jismoniy shaxslarning daromadiga solinadigan soliq O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksi qonun normalari bilan tartibga solinadi.

Jismoniy shaxslarning jami yillik daromadlarini tashkil qiluvchi daromadlari ichida tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromadlar markaziy o'rinni egallaydi.

Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanib, daromad to'lovchilar rezidentlik tamoyili asosida soliqqa tortiladi. Faqatgina O'zbekiston Respublikasida doimiy yashab turgan yoki moliya yilida boshlanadigan yoki tugaydigan o'n ikki oygacha bo'lgan istalgan davr mobaynida 183 kun yoki undan ko'proq muddatda O'zbekistonda turgan jismoniy shaxs soliq munosabatlari bo'yicha to'liq javobgarlikni o'z zimmasiga oladi. Ana shu rezidentlik talabiga javob bermaydigan tadbirkor jismoniy shaxslar chegaralangan doirada soliq javobgarligiga ega, ya'ni faqat O'zbekiston Respublikasi hududida ko'rsatgan faoliyati bo'yicha olgan daromadlaridan soliq to'laydilar.

O'zbekiston Respublikasida tadbirkor jismoniy shaxslarning daromadlari quyidagi tartibda soliqqa tortiladi:

- O'zbekiston Respublikasi rezidenti tadbirkorlik faoliyatini qayerda amalga oshirganligidan qat'i nazar, soliq to'lovchi hisoblanadi;

- O'zbekiston Respublikasidagi manbalardan olingan daromad uning subyektlari qaysi millatga mansubligidan va yuridik mavqeyidan qat'i nazar, soliqqa tortiladi;

- tadbirkor jismoniy shaxs o'z faoliyati natijasida pul, natura yoki moddiy manfaat shaklida olgan daromadlari, umumiy tartibda, daromad sifatida soliqqa tortiladi.

O'zbekiston Respublikasidan tashqaridagi tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromad bo'yicha to'langan daromad solig'i summaları O'zbekiston Respublikasida soliqqa tortilishda O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga muvofiq inobatga olinadi, lekin shu shart bilanki, hisobga olinadigan summalar miqdori tadbirkorni O'zbekiston Respublikasida amal

qilayotgan stavkalar bo'yicha daromad solig'iga tortilgan summasidan oshmasligi lozim.

Hozirgi paytda respublika soliq tizimida jismoniy shaxs maqomidagi tadbirkorlikning 13 ta asosiy toifalari mavjud:

1. Shaxsiy avtotransport vositalarida aholiga xizmat ko'rsatish.
2. Aholiga maishiy xizmat ko'rsatish.
3. Chorva mollarini so'yib sotish.
4. Dallolchilik.
5. Avtotransport vositalarini ta'mirlash.
6. Savdo-sotiq.
7. Ijaraga olingan avtotransport vositalarida aholiga xizmat ko'rsatish.
8. Qurilish, ta'mirlash va pardozlash ishlari.
9. Milliy taomlarni tayyorlab sotish.
10. Non mahsulotlarini tayyorlab sotish.
11. Xalq iste'mol mollari ishlab chiqarish va sotish.
12. San'at sohasida xizmat ko'rsatish.
13. Yerni ijaraga olish.

Tadbirkorlikning ana shu turlari bo'yicha faoliyat ko'rsatish uchun xo'jalik subyektlariga ikki xil ko'rinishda ishni tashkil qilish huquqi berilgan:

- yakka tartibda mehnat faoliyati bilan shug'ullanib daromad topish;
- bir necha yakka tartibda tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchilarning birlashgan holda faoliyat tashkil etib daromad topish.

Yakka tartibdagi tadbirkorlik yakka tartibdagi tadbirkor tomonidan xodimlarni yollash huquqsiz, mulk huquqi asosida o'ziga tegishli bo'lgan mol-mulk negizida, shuningdek, mol-mulkka egalik qilish yoki undan foydalanishga yo'l qo'yadigan o'zga ashyoviy huquq tufayli o'ziga tegishli bo'lgan mol-mulk negizida mustaqil ravishda amalga oshiriladi.

Jismoniy shaxslar yuridik shaxs tashkil etmagan holda birgalikda erotinning umumiy mol-mulk negizida amalga oshiriladigan oilaviy tadbirkorlik, oddiy shirkat, dehqon xo'jaligi shakllarida amalga oshirishlari mumkin. Umumiy oilaga tegishli bo'lgan mol-mulk negizida oilaviy tadbirkorlik amalga oshirilayotganda, uy-joy mulkdorlaridan birining ish muomalalariga kirilishi oilaning voyaga yetgan boshqa a'zolarining notarial tasdiqlangan roziligi bo'lgan taqdirda amalga oshiriladi.

Jismoniy shaxslar faqat yakka tartibdagi tadbirkorlik tariqasida davlat ro'yxatidan o'tganlaridan keyin ular birgalikdagi tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun tuziladigan oddiy shirkat ishtirokchilari bo'lishlari mumkin.

O'zbekiston Respublikasining bozor munosabatlariga o'tish davrida va uni iqtisodiyotni barqarorlashtirish jarayonida soliq turlariga e'tibor bilan qarash, uni davr talablariga mos ravishda prognozlash dolzarb vazifalardan biriga aylanmoqda.

Bu vazifalarni tadbirkorlik bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslar tarkibi va daromadlarni inobatga olgan holda va «Qishloq xo'jaligi tovar ishlab

chiqaruvchilar uchun yagona yer solig'ini joriy etish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni asosida qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilar uchun yagona yer solig'ini ko'rib chiqamiz.

Qishloq xo'jaligi ekinzorlaridan foydalanish samaradorligini oshirish, qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilarning pirovard mehnat natijalardan iqtisodiy manfaatdorligini kuchaytirish, soliqqa tortish tizimini soddalashtirish va bir xil qilish maqsadida 1999-yil 1-yanvardan boshlab qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilar uchun yagona yer solig'i joriy etildi.

Yagona yer solig'i amaldagi barcha umumdavlat soliqlari va ular uchun belgilangan mahalliy soliqlar va yig'imlarni to'lash o'rniga joriy etilgan bo'lib, yagona yer solig'ini to'lovchilari bo'lmish qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilar uchun boj to'lovi, davlat boji litsenziya yig'imlari budjetdan tashqari jamg'aramlariga ajratmalar to'lashning amaldagi tartibi saqlanib qolgan.

Qishloq xo'jaligi kooperativlari (shirkatlar), fermer xo'jaliklari, agrofirmlar, shuningdek, boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilar yagona yer solig'ini to'lovchilar hisoblanadilar. Qishloq xo'jaligini yuritish uchun egalik qilishga, foydalanishga yoki ijaraga berilgan yer maydoni yagona yer solig'iga tortish obyekti hisoblanadi.

Yagona yer solig'i miqdori yer maydonining qayerda joylashganligiga, sifati (ball-baniteti) va suv bilan ta'minlanganligini hisobga oluvchi bazavoy stavkalar hamda tuzatish koeffitsiyentlaridan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Bu soliq miqdori xo'jalik faoliyati natijalariga bog'liq bo'lmaydi va u mahalliy budjetga o'tkaziladi.

Mulkchilikning barcha shakllaridagi kichik korxonalar uchun yagona soliq stavkasining joriy etilishi ularning rivojlanishi va o'zgarishini, soliqqa tortiladigan baza va uni tashkil etuvchi elementlarni, mahsulot ishlab chiqarish dinamikasini, narxlar indeksini, yalpi daromadni, mehnatga haq to'lash darajasini, jismoniy shaxslar tarkibi va daromadlarini chuqur o'rgangan holda amalga oshirilishi talab etiladi.

Hammamizga ma'lumki, soliqlar davlat moliya va pul siyosatida asosiy o'rinlardan birini egallaydi. Soliqlar jismoniy va yuridik shaxslardan olinadi. Yuridik shaxslardan olinadigan daromad (foyda) solig'i budjet bilan hisob-kitoblarni mustaqil ravishda amalga oshiradilar, ayrim tarmoqlar, yuridik shaxslarning birlashmalari budjet bilan hisob-kitoblarni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qaroriga binoan markazlashtirilgan tartibda amalga oshirishlari mumkin deyilgan.

Rezidentlar va nerezidentlarning soliq solinadigan daromadi (foydasi) 14-moddada:

- O'zbekistonda ta'xis etilgan yoki ro'yxatdan o'tkazilgan yuridik shaxs, shuningdek, O'zbekiston Respublikasidan tashqarida ro'yxatdan o'tgan, bosh korxonasi O'zbekistonda joylashgan yuridik shaxs O'zbekiston Respublikasining rezidenti hisoblanadi;

• O'zbekiston Respublikasining rezidenti bo'lgan yuridik shaxslarga O'zbekiston Respublikasidagi va undan tashqaridagi faoliyat manbalari olgan daromadlari (foydalari) bo'yicha soliq solinadi;

• O'zbekiston Respublikasi rezidenti bo'lmagan yuridik shaxslarga O'zbekiston hududidagi faoliyatidan olgan daromadlari (foydalari) bo'yicha soliq solinadi deb qayd qilingan.

O'zbekiston Respublikasidan tashqarida to'langan daromad (foyda) soliqning hisobga olinishi 15-moddada quyidagicha ko'rsatilgan «O'zbekiston Respublikasidan tashqarida to'langan daromad (foyda) solig'i summolari O'zbekiston Respublikasida soliq to'lash vaqtida O'zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomalariga muvofiq hisobga olinadi. Bundan tashqari, hisobga olinadigan summa miqdori O'zbekiston Respublikasida amalda bo'lgan stavkalar bo'yicha hisoblab chiqarilgan daromad (foyda) solig'i summasidan ortiq bo'lmashligi kerak. Yuridik shaxslardan olinadigan daromad (foyda) solig'ining soliq solish obyekti to'g'risida quyidagilar, jami daromad bilan ushbu Kodeksga muvofiq belgilanadigan chegirmalar o'rtasidagi farq sifatida hisoblangan daromad (foyda) solig'i obyektidir».

Nizom fondiga qo'shilgan, umumiy vazifalarni hal etish uchun birlashtirilgan badallar, paylar va aniq maqsadga qaratilgan boshqa moliyaviy mablag'lar (kapital) ana shu vazifalarni hal etish uchun daromadlar hisoblanmaydi va soliq solish obyekti bo'lmaydi. Ushbu ma'lumotlar 16-moddada aytib o'tilgan.

Soliq kodeksining 5-bobi 17-moddasida jami daromadning tarkibi ko'rsatilgan va jami jo'natilgan tovar, bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlar va boshqa operatsiyalar uchun yuridik shaxs bo'lishi lozim bo'lgan (olgan) yoki tekinga olgan pul yoxud boshqa mablag'lar kiradi. Bunday **daromadlar jumlasiga quyidagilar kiradi:**

• tovarlar (ishlarni, xizmatlar)ni realizatsiya qilishdan keladigan tushum;

• asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, qimmatli qog'ozlar, intellektual mulk obyektlari, materiallar va boshqa aktivlarni realizatsiya qilishdan keladigan daromad;

• foizlar ko'rinishidagi daromadlar;

• dividendlar;

• tekinga olingan mol-mulk;

• mol-mulkni ijaraga berishdan keladigan daromad;

• royalti;

• tekin moliyaviy yordam (davlat budjetidan berilgan subsidilar undan mustasno);

• davomli muddatda o'tkazib borilgan kreditorlik va deponent qarzdorlikni hisobdan chiqarishdan olingan daromadlar;

• ilgari chegirib tashlangan xarajatlar, zararlar yoki shubhali qarzlarning, o'rnini qoplash tariqasida olingan daromadlar;

• valuta hisob varaqalaridagi kurs bo'yicha musbat farq;

• favqulodda daromadlar;

• boshqa daromadlar.

Kodeksning 18-moddasida o'zaro aloqador yuridik shaxslarning soliq solinadigan daromadiga (foydasiga) o'zgartirish kiritish to'g'risida: agar o'zaro aloqador yuridik shaxslar tijorat va moliyaviy munosabatlarda mustaqil yuridik shaxslar o'rtasida qo'llanishi mumkin bo'lgan narxlardan farq qiladigan narxlarni qo'llasalar, soliq to'lovchining daromadi (foyda) soliq solish maqsadida qonun hujjatlarida belgilangan tartibda narxlarda vujudga kelgan farq teng miqdorda o'zgartirilishi mumkin. **O'zaro aloqador yuridik shaxslar quyidagilar:**

• xorijiy davlatlarning yuridik shaxslari va ularning O'zbekiston Respublikasida ro'yxatga olingan sho'ba korxonalari;

• O'zbekiston Respublikasida ro'yxatga olingan yuridik shaxslar hamda ularning O'zbekiston Respublikasidan tashqarida joylashgan sho'ba korxonalari;

• ayni bir yuridik yoki jismoniy shaxslar muassasalari bo'lgan O'zbekiston Respublikasida ro'yxatga olingan yuridik shaxslar va xorijiy davlatlarning yuridik shaxslari.

Kodeksning 6-bobida chegirmalar va zararlar to'g'risida bayon etilgan. 19-moddada «Jami daromaddan chegirmalar sarlavhasida chegirmalar ko'rsatilgan, bular:

• soliq solinadigan daromadlarni (foydalarni) belgilashda jami daromadning quyidagi chegirmalari amalga oshiriladi:

Qo'shilgan qiymat solig'i, aksiz solig'i, mol-mulk solig'i, yer solig'i, yer osti boyliklaridan foydalanilganlik uchun soliq, ekologiya solig'i, suv resurslaridan foydalanilganlik uchun soliq, shuningdek, bojxona bojlari summolari.

Banklarning va boshqa moliya kredit tashkilotlarining qisqa muddatli kreditlari bo'yicha foiz to'lovlari summolari, to'lov muddati o'tgan va to'lov muddati uzaytirilgan ssudalar bo'yicha foizlar bundan mustasno.

Xodimlarga ish xaqi to'lash bo'yicha xarajatlar (banklar sug'urta tashkilotlari, videosalonlar, videoko'rsatuv, video va audio yozuv punktlari, auktsionlar, kazino, pul yutug'i qo'yilgan o'yin avtomatlari, davlatga qarashli bo'lmagan organlar tomonidan o'tkaziladigan lotoreya o'yinlari hamda ommaviy konsert-tomosha tadbirlarining xarajatlari bundan mustasnodir):

• Belgilangan tartibda kreditlardagi renta to'lovlarning summasi ijara haqi (lizing to'lovlar);

• Asosiy vositalarni ta'minlash xarajatlari;

• Chet ellik yuridik va jismoniy shaxslarning moddiy xarajatlari va ko'rsatgan xizmatlarining qiymati;

• Majburiy sug'urta to'lovlari bo'yicha o'tkazilayotgan qonun hujjatlariga muvofiq ish haqiga hisoblangan summalar;

• Mahsulotlarni sertifikatlash ishlariga haq to'lash xarajatlari summolari;

• Qonun hujjatlariga muvofiq normalar bo'yicha xizmat safari xarajatlari summolari;

- Qonun hujjatlariga muvofiq normalar bo'yicha vakillik maqsadlaridagi xarajatlar summolari;

- Qonun hujjatlariga muvofiq normalar bo'yicha reklama xarajatlari summolari;

- Qonun hujjatlarida belgilangan normalar doirasida kadrlar tayyorlash va ularni qayta tayyorlash uchun xarajatlar summolari.

Soliq to'lovchi balansidagi sog'liqni saqlash obyektlari, qariyalar va nogironlar uylari, maktabgacha tarbiya bolalar muassasalari, bolalarning dam olish lagerlari, madaniyat va sport obyektlari, xalq ta'limi muassasalari, uy-joy fondini saqlashga mahalliy davlat hokimiyati organlari tasdiqlagan normativlarga muvofiq qilinadigan xarajatlar summolari, shuningdek, soliq to'lovchilari sanab o'tilgan muassasalarni saqlashda ulush qo'shib qatnashib, ana shu maqsadlar uchun qiladigan xarajatlar summolari.

Qonun hujjatlarida belgilab qo'yiladigan boshqa majburiy to'lovlar.

Ushbu moddaning birinchi qismida nazarda tutilgan xarajatlar va majburiy to'lovlardan tashqari quyidagi xarajatlar va ajratmalar ham jami daromaddan chegirib tashlanishi lozim:

1) banklar bo'yicha:

- kredit resurslari uchun to'lovlar, operatsiya xarajatlari, pul mablag'lari va boylklarni tashish hamda saqlash xarajatlari;

- mijozlarning hisob varaqlari, shu jumladan, jismoniy shaxslarning omonatlari bo'yicha hisoblangan va to'langan foizlar;

- tavakkalchilik operatsiyalari bo'yicha zaxira hisobidan o'chirilgan umidsiz ssuda summolari;

2) sug'urta tashkilotlari bo'yicha:

- qayta sug'urta shartnomalari bo'yicha berilgan to'lov summolari;

- amal qilish hisobot yili oxirigacha tugamagan sug'urta va qayta sug'urta shartnomalari bo'yicha to'lov summolari.

Tadbirkorlik faoliyati subyektlarining huquqlari, majburiyatlari, ularni ro'yxatdan o'tkazish va litsenziyalash tartibi belgilangan. Tadbirkorlik faoliyati subyektlariga o'ziga tegishli mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish, mustaqil ravishda ishlab chiqarish dasturini shakllantirish, mahsulot yetkazib beruvchilarni va o'z mahsuloti (ishlari, xizmatlari)ning iste'molchilarini tanlash huquqi berilgan.

Tadbirkorlikdan cheklanmagan miqdorda daromad (foyda) olish va uni o'z ixtiyoriga ko'ra tasarruf etish, o'z mahsulotini (ishlari, xizmatlarini), ishlab chiqarish chiqindilarini bozor konyukturasidan kelib chiqib, mustaqil ravishda belgilanadigan narxlar va tariflar bo'yicha yoki shartnoma asosida realizatsiya qilish mumkin.

Tadbirkorlik faoliyati subyektlari o'zlari tuzgan shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlarni bajarishlari, yollash asosida jalb etilgan xodimlar bilan o'z vaqtida hisob-kitob qilishlari, xavfsizlik, ekologiya, sanitariya, gigiyena va mehnatni muhofaza qilish talablariga rioya etishlari, realizatsiya qilinadigan tovarlar uchun sertifikatlariga ega bo'lishlari lozim.

Manzilgohi va boshqa rekvizitlari o'zgarganligi to'g'risida tegishli davlat organlarini o'z vaqtida xabardor qilishlari, buxgalteriya va statistika hisobini qonun hujjatlari talablariga muvofiq yuritishlari shart.

Tadbirkorlik subyektlari o'z huquqlarini hamda manfaatlarini himoya qilish maqsadlarida qonunga muvofiq uyushmalar (ittifoqlar) va boshqa birlashmalarga birlashishlari mumkin.

Yakka tartibdagi tadbirkorni davlat ro'yxatidan o'tkazish jismoniy shaxs ariza bergan paytdan boshlab uch kunlik muddatdan kechiktirmay amalga oshirilishi lozim. Jismoniy shaxs ro'yxatdan o'tkazilganlik yig'imi bank muassasalari yoki aholidan to'lovlarni qabul qiluvchi boshqa kredit tashkilotlariga to'lanadi. Ro'yxatdan o'tkazilganlik yig'imi stavkasining eng yuqori miqdori O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi. Ro'yxatdan o'tkazilganlik yig'imi miqdorlari va uni to'lash bo'yicha imtiyozlar berish mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan belgilanadi.

Yakka tartibdagi tadbirkor davlat ro'yxatidan o'tkazilganidan keyin qonun hujjatlarida belgilangan tartibda soliq organlarida va O'zbekiston Respublikasi Davlat Soliq qo'mitasi (2001-yilgacha Ijtimoiy ta'minot vazirligi huzurida bo'lgan) huzuridagi Pensiya jamg'armasi organlarida hisobga turishi shart. Ro'yxatdan o'tganlik to'g'risidagi guvohnomaning nusxasi hisobga qo'yish uchun asos bo'ladi.

Litsenziyalash lozim bo'lgan tadbirkorlik faoliyatining turlari qonunlar bilan belgilangan. Tadbirkorlik faoliyatining ayrim turlarini litsenziyalash tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Tadbirkorlik faoliyatining mulkiy asosi, ularni kreditlash va sug'urta qilish. Tadbirkorlik faoliyati tadbirkorlik subyektlarining o'z mol-mulkklari asosida va (yoki) jalb etilgan mol-mulk asosida amalga oshirilishi mumkin. Tadbirkorlik subyektlari tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirilishiga asos va vosita bo'lgan mol-mulk, shu jumladan, mulkiy huquqlar qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda huquqlarning belgilanishi, o'zgartirilishi va bekor bo'lishi bilan bog'liq oldi-sotdi, garov, ijara va boshqa bitimlar obyekt bo'lishi mumkin.

Tadbirkorlik faoliyati subyektlarini kreditlash qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Tadbirkorlik faoliyati subyektiga kredit berilayotganda bank muassasalari, boshqa kredit yoki sug'urta tashkilotlari kafil bo'lishlari mumkin. To'lovga qobiliyatli yuridik va jismoniy shaxslar, shuningdek, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda kafil bo'lishlari mumkin.

Tadbirkorlik faoliyati subyektiga kredit shartnomalari bo'yicha majburiyatlarni ta'minlash jarayonida o'z mol-mulkidan, shu jumladan, ashyolari va mulkiy huquqlaridan, shuningdek, o'zi olgan kreditni to'lay olmaslik xavfi tug'ilganda sug'urta to'g'risidagi qonun hujjatlaridan foydalanishi mumkin. Tadbirkorlik subyektlari qonun hujjatlarida nazarda tutilgan holda imtiyozli kreditlash huquqiga ega.

Tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromadni soliqqa tortish tartiblari. Jismoniy shaxslarning tadbirkorlik faoliyati natijasida olingan daromadlarini soliqqa tortishning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Soliq Kodeksining 51-moddasida jismoniy shaxslarning tadbirkorlik faoliyatidan keladigan yalpi daromadni aniqlash quyidagi tartibda belgilangan. Ya'ni tovarlar, bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlar realizatsiyasidan, daromad olish maqsadida tavakkal qilib, tadbirkor o'z mulkiy javobgarligi kafolatligida yakka tartibda mehnat faoliyati bilan shug'ullanib yoki boshqa qonun bilan taqiqlanmagan faoliyat natijasida topgan daromadlari soliqqa tortiladigan yalpi daromad hisoblanadi.

Soliq Kodeksining 52-moddasiga muvofiq jismoniy shaxslarning tadbirkorlik faoliyatidan keladigan yalpi daromad tarkibidagi soliq solinadigan daromad miqdorini aniqlash uchun mazkur yalpi daromaddan tadbirkorning ish faoliyati bilan bog'liq xarajatlari, majburiy to'lovlari, chiqimlari va ajratmalar chegirib tashlanadi.

Jismoniy shaxslarning tadbirkorlik faoliyatidan keladigan yalpi daromaddan chegirib tashlanishi lozim bo'lgan xarajatlar; majburiy to'lovlar, chiqimlar va ajratmalarni aniqlash tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi. Jismoniy shaxslarning shaxsiy iste'mol bilan bog'liq bo'lgan xarajatlari tadbirkorlik faoliyatidan yalpi daromaddan chegirib tashlanmaydi.

Soliq Kodeksining 53-moddasiga muvofiq moliyaviy jazo choralari va hisoblangan penalar summalari jami daromaddan chegirib tashlanmaydi.

Yalpi daromad hamda daromad qilish bilan bog'liq bo'lgan va hujjatlar bilan tasdiqlangan xarajatlar o'rtasidagi tafovut soliq undiriladigan daromad hisoblanadi. Tasdiqlovchi hujjatlar mavjud bo'lmagan taqdirda soliq organlari tomonidan o'tkazilgan tekshirish materiallarida ko'rsatilgan xarajatlar yoki mana shunday faoliyat bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslarga soliq solishda hisobga olingan xarajatlar qabul qilinadi.

Soliqqa tortiladigan daromadlarni olish bilan bog'liq xarajatlar, ya'ni ishlab chiqarish foydalarini to'liq qayta tiklash uchun amortizatsiya ajratmalari, ijara to'lov, ro'yxatdan o'tkazilganlik uchun yig'im, davlat ijtimoiy sug'urtasiga ajratmalar, mol-mulkni majburiy sug'urta qilish to'lovlari, banklarning qisqa muddatli kreditlariga to'langan foiz (muddati o'tib ketgan va muddati uzaytirilgan ssudalar bo'yicha foizlardan tashqari), shuningdek, asosiy ishlab chiqarish fondlarini ta'mirlashning barcha turlari bo'yicha xarajatlar summasi yalpi daromaddan chegirib tashlangandan qolgan daromad summasi soliqqa tortiladigan daromad bo'ladi.

Yuridik shaxs bo'lmagan tadbirkor jismoniy shaxslarning daromadlari ikki xil usulda soliqqa tortiladi.

Soliq to'lovchi jismoniy shaxs tomonidan uning daromadlari va xarajatlari to'g'risidagi deklaratsiya asosida belgilangan stavkalarda soliq hisoblanadi.

Tadbirkorlik faoliyatidan olingan yillik daromadni soliqqa tortishda eng kam ish haqi miqdorining oyma-oy summasi qo'shilib borish tarzida hisoblanadi.

Hissadorlik jamiyatlari tomonidan jismoniy shaxslarga to'langan dividendlar va foizlar hisobida to'langan daromadlar summasidan soliqqa to'lov manbayida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi belgilagan stavkada undirilib, davlat budgetiga o'tkaziladi. Masalan, 2001-yil uchun soliq stavkasi 15 % miqdorida belgilangan.

Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxs olingan daromadlar va qilingan xarajatlar to'g'risidagi deklaratsiyani belgilangan tartibda quyidagi **muddatlarda** taqdim etadi:

- shunday daromadlar paydo bo'lgan kundan e'tiboran birinchi oy o'tganidan keyin 5 kun ichida;

- hisobot yilidan keyingi yilning 15-yanvarigacha.

O'zbekiston Respublikasidagi jismoniy shaxs biror sabab bilan tadbirkorlik faoliyatini to'xtatganda soliq organi yozma xabarnoma topshirish yo'li bilan soliq to'lovchidan faoliyat ko'rsatilgan davr uchun hisobotlar, soliq bo'yicha hisob-kitoblar hamda daromadlar to'g'risidagi deklaratsiyani topshirishni talab qiladi.

Bu xabarnomada faoliyatning to'xtatilishi sabablari, qachon va qaysi davr uchun jami olingan daromadlar, chegirmalar va qilingan xarajatlar to'g'risidagi deklaratsiya taqdim etilishi, shuningdek, shu davr uchun hisobotlar va soliq bo'yicha hisob-kitoblar topshirilishi ko'rsatiladi.

Jismoniy shaxsning tadbirkorlik faoliyatini to'xtatish to'g'risida qaror qabul qilingan taqdirda soliq to'lovchi 5 kunlik muddat ichida bu haqda soliq organini yozma ravishda xabardor qiladi va 15 kun ichida soliq organiga hisobotlar, soliq bo'yicha hisob-kitoblar hamda daromadlar haqidagi deklaratsiyani taqdim etishi shart.

Hisobotlar, soliq bo'yicha hisob-kitoblar hamda daromadlar haqidagi deklaratsiyalar qonun hujjatlarida belgilangan shaklda va tartibda taqdim etiladi.

Daromad solig'ini hisoblab chiqarish va to'lash tartibiga faqat O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tegishli o'zgartirishlar kiritishi mumkin¹.

Unga asosan jismoniy shaxslar tomonidan daromad olish (savdo-sotiq, xizmatlar) bilan bog'liq bir martalik operatsiyalarni amalga oshirish chog'ida mahalliy hokimiyat idoralarida qayd qilinmasdan yakka tartibdagi mehnat faoliyati bilan shug'ullanuvchi shaxslar sifatida soliq idoralariga daromadlar haqida bir martalik deklaratsiyalarni taqdim etish huquqi berilgan.

Bunda mo'ljallanayotgan daromad ko'rsatilgan holda o'tkazilayotgan operatsiya haqida operatsiya bajarilishiga qadar bir martalik deklaratsiya soliq idorasiga taqdim etiladi. Uning asosida soliq idorasi tegishli daromad solig'i summasini hisoblab chiqaradi va fuqaroga ushbu summani to'lash uchun to'lov xabarnomasini taqdim etadi.

¹ Xuddi shunday o'zgartirishlardan biri bir martalik deklaratsiyalarni taqdim etish tartibidir. Bu tartiblardan biri 1997-yil 4-noyabrda respublika Moliya vazirligi va Davlat Soliq qo'mitasi tomonidan 04-01-02/489 va 97-87-sonli raqam bilan qayd etilgan tartibdir.

Jismoniy shaxs hisoblangan soliq summasini to'lagandan so'ng (soliqni to'laganlik haqida kvitansiya taqdim etganda) unga deklaratsiyaning bir nusxasi topshiriladi.

Bir martalik deklaratsiyalar soliq idorasiga jismoniy shaxs tomonidan uning yashash yoki operatsiyalarni amalga oshirish joyi bo'yicha taqdim etiladi.

Bir martalik deklaratsiya blanklari soliq idorasi tomonidan bepul beriladi va u ikki tomoni ham to'ldiriladigan bir varaqdan iborat bo'ladi.

Bir martalik deklaratsiya yashash joyi bo'yicha taqdim etilganda 2 nusxada (bittasi DSI, bittasi tadbirkor uchun), operatsiyani amalga oshirish joyida taqdim etilganda esa 3 nusxada (ikkitasi DSI, bittasi tadbirkor uchun) tuziladi.

Faoliyatni amalga oshirish joyida tuzilgan deklaratsiyaning bir nusxasi 10 kun muddat ichida jismoniy shaxsning yashash joyi bo'yicha DSI ga yuborilishi shart.

Deklaratsiyada ko'rsatilgan bir oylik aylanma (ish, xizmat)larning miqdori asosida davlat soliq idoralarning mansabdor shaxslari tomonidan ilova qilingan shaklda hisob-kitob tuziladi va soliq to'lovchiga yilning oxirigacha bo'lgan muddatga soliq to'lash uchun to'lov xabarnomasi beriladi.

Oy mobaynida savdo aylanmasi hisoblab berilgan, qat'iy belgilangan soliq summasidan oshgan taqdirda, tadbirkor keyingi davr (oy) uchun qat'iy belgilangan soliq summasini qayta ko'rib chiqishlarini so'rab davlat soliq idoralariga ariza topshirishi shart.

Xuddi shuningdek, soliq summasi haqiqiy aylanmaning miqdori kam bo'lganda ham ko'rib chiqilishini so'rab ariza berilishi mumkin.

Tadbirkorlarning haqiqiy aylanmasini hisob-kitob qilishda deklaratsiyada ko'rsatilgan ma'lumotlardan tashqari soliq idoralarda mavjud bo'lgan tekshirish va kuzatish ma'lumotlari, shuningdek, korxonalar, tashkilot, muassasa va fuqarolar bergan ma'lumotlar ham e'tiborga olinadi.

Tadbirkor o'z faoliyatini biror muddatga turli sabab (oilaviy sharoit, kasallik, vaqtincha bir yerga ketish va boshqa)lar bilan vaqtincha to'xtatsa, u holda faoliyatni to'xtatgunga qadar vaqtincha faoliyatni to'xtatish to'g'risidagi arizani va qayd guvohnomasini davlat soliq idoralariga topshirishi shart.

Davlat soliq idoralariga topshirilgan deklaratsiyalar, arizalar kunning sanasi bilan qayd etilishi va kiritilgan jurnaliga yozilishi shart.

Soliqni hisoblash bo'yicha soliq idoralarning mas'ul xodimlari deklaratsiyalarni soliq idorasi rahbari yoki uning muovini topshirig'i, yoki rezolutsiyasi bo'lgandagina qabul qilishlari va hisob-kitobni amalga oshirishlari kerak.

Yuridik shaxs tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanib, daromadidan qat'iy belgilangan stavkalar bo'yicha soliq to'laydigan jismoniy shaxslarga Respublika Soliq Kodeksi bilan tartibga solinadigan yalpi daromadni hisoblash va chegirmalarni qo'llash tartibi joriy etilmaydi.

Ushbu talablarga amal qilmagan tadbirkorlar amaldagi qonunlarga binoan javobgarlikka tortiladilar.

Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslarning daromad solig'ini to'lash tartibi belgilagan.

Unga asosan tadbirkor yilning har choragida o'tgan yilgi daromadlar bo'yicha hisoblab chiqarilgan yillik soliq summasining 25 % ni, soliqni birinchi marta to'laydigan tadbirkor esa joriy yilda olish mo'ljallangan daromad bo'yicha soliq idorasi unga hisoblab bergan summaning 25 % ni to'laydi.

Yil mobaynida tadbirkorning daromadi ancha ko'paygan yoki kamaygan taqdirda soliq to'lovchi muddati kelmagan vaqt bo'yicha daromad solig'i summalarini qayta hisoblab chiqarishi mumkin.

Yil tugashi bilan yillik soliq summasi amalda olingan daromad bo'yicha hisoblab chiqariladi. Ana shu summa bilan yil mobaynida to'langan summa o'rtasidagi farq keyingi yilning 15-martiga qadar undiriladi.

Tugagan daromad manbai bo'yicha esa soliq 15 kunlik muddatda tadbirkordan undirilishi yoki qaytarib berilishi kerak.

Jismoniy shaxslarning tadbirkorlik faoliyatidan olgan daromadlari ularning turiga qarab soliqqa tortilishi sababli, ular har xil toifalarga bo'lingan. Lekin bu tartib faqat norezident jismoniy shaxslarga taalluqli. Tadbirkorlik faoliyati natijasida olingan daromadlardan tashqari O'zbekiston Respublikasining rezidenti bo'lmagan, lekin O'zbekiston Respublikasidagi manbada dividend, foizlar, tavakkalchilik sug'urtasi bo'yicha to'langan sug'urta mukofotlari, royalti, ijara daromadlari, ko'rsatilgan xizmatdan tushgan daromad, amaliy maslahatlar uchun to'langan haqlardan quyidagi stavkalarda soliq undiriladi.

Norezident jismoniy shaxslarning dividend, foizlar, tavakkalchilik sug'urtasi bo'yicha to'langan sug'urta mukofotlari, royalti, ijara daromadlari, ko'rsatilgan xizmatdan tushgan daromadlaridan soliq stavkalari

Dividendlar va foizlardan	15 %
Tavakkalchilik sug'urtasi bo'yicha to'langan sug'urta mukofotlari	10 %
O'zbekiston Respublikasi va boshqa davlatlar o'rtasidagi transport, telekommunikatsiya va aloqa xizmatlaridan tushgan daromadlar	6 %
Royalti, ijara daromadlari, ko'rsatilgan xizmatlardan tushgan daromad, amaliy maslahatlar uchun to'langan haqlar	20 %

Tadbirkorlik faoliyatining ayrim turlari bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxslarni soliqqa tortish. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi-ning «O'zbekiston Respublikasining 2005-yildagi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari va Davlat budjetining istiqbollari to'g'risida»gi 610-sonli Qaroriga muvofiq tadbirkorlik faoliyatining ayrim turlari bilan shug'ullanuvchi yuridik va jismoniy shaxslar uchun qat'iy soliqni hisoblab chiqish va to'lash tartiblari belgilandi. **Quyidagi sohalarida tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi jismoniy shaxslarga qat'iy soliq to'lovchi huquqi berilgan:**

• sataroshlik xizmati, jumladan, manikur, pedikur va kosmetik xizmatlarni ko'rsatish;

• bilyard;

• videokassetalar ijarasi, audio-videokassetalar savdosi sohasida xizmatlar ko'rsatish;

• turar joylarni ijaraga berish bo'yicha xizmatlar ko'rsatish;

• umumiy ovqatlanish;

• o'yin avtomatlarini, jumladan, pullik yutuq avtomatlarini ishlatish.

Soliq solish obyekti bo'lib, daromad olish bilan bog'liq bo'lgan faoliyatning aniq turini karakterlovchi fizik ko'rsatkichlar hisoblanadi. Ya'ni jihozlangan joylar soni, ishlovchilar soni, egallangan maydon.

Masalan: tadbirkorlik subyekti sataroshlik xizmatlari ko'rsatish bo'yicha 4 ta jihozlangan joyga, kosmetik xizmatlar ko'rsatish bo'yicha 2 ta, manikur va pedikur bo'yicha 2 ta joyga ega bo'lsa, soliq solish obyekti bo'lib, har bir jihozlangan joy hisoblanadi.

Soliq to'lovchilarni hisobga olish tartibi yuqorida sanab o'tilgan faoliyatlar bilan shug'ullanuvchi yuridik va jismoniy shaxslar qat'iy soliq belgilangan to'lov muddatidan oldin ariza taqdim etish orqali qat'iy soliq to'lovchilar sifatida davlat soliq xizmati organlarida ro'yxatdan o'tishlari kerak. Bir vaqtning o'zida arizaga asosan hisob-kitob qilinadi.

Agar hisob-kitobda ko'rsatilgan fizik ko'rsatkichlar (soliq solish obyektlari) o'zgarasa, to'lovchilar o'zgartirgan sharoitda faoliyatni olib borishdan oldin davlat soliq xizmati organlariga o'zgartirgan hisob-kitobni taqdim etishlari kerak.

Davlat soliq xizmati organlari tadbirkorlik subyektlaridan qat'iy soliq to'lovchilari sifatida ro'yxatdan o'tishlari to'g'risidagi arizani olganlaridan so'ng, ushbu arizani bir ish kuni mobaynida ko'rib chiqishlari kerak.

Qat'iy soliqni hisoblab chiqish va to'lash tartibi qat'iy soliq to'lovlari belgilangan faoliyat bilan shug'ullanuvchi xo'jalik subyektlari barcha umum-davlat soliqlari, shuningdek, davlat hokimiyatining mahalliy organlari tomonidan kiritiladigan mahalliy soliqlar va yig'implarning o'rniga budjetga qat'iy soliq to'laydilar. **Quyidagilar bundan mustasno:**

• import qilinadigan tovarlar (ishlar, xizmatlar) ga bojxona bojlari, qo'shilgan qiymat va aksiz soliqlari;

• davlat bojlari;

• litsenzion yig'imlar;

• budjetdan tashqari jamg'armalarga ajratmalar;

• tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi yuridik va jismoniy shaxslarni ro'yxatdan o'tkazish uchun yig'im.

Agar tadbirkorlar sanab o'tilgan bir nechta faoliyat turlarini amalga oshirsalar, qat'iy soliq har bir faoliyat turi bo'yicha alohida to'lanadi.

Agar jismoniy shaxslar ko'rsatib o'tilgan faoliyatlar bilan bir qatorda boshqa faoliyat turlari bilan shug'ullangan taqdirda, ular alohida hisob yuritishi hamda ushbu faoliyat turlari bo'yicha qonunchilikda soliq

to'lovchilarning mazkur toifalari uchun ko'zda tutilgan soliqlar va yig'implarni to'lashlari kerak.

Qat'iy soliq stavkalarining bazaviy miqdorlari, fizik ko'rsatkichlari, shuningdek bazaviy stavkalarga to'g'rilovchi koeffitsiyentlar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlanadi.

Qat'iy soliq stavkalarining aniq miqdorlari Qoraqolpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimiyatlari tomonidan amalga kiritiladi.

Qat'iy soliqning miqdori quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$F_n = F_p \cdot S$$

Bu yerda, F_n — qat'iy soliq summasi;

F_p — fizik ko'rsatkichlar (jihozlangan joylarning, ishlovchilarning umumiy soni, umumiy egallangan maydon);

S — qat'iy soliq stavkasining Qoraqolpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimiyatlari tomonidan belgilangan miqdori.

Qat'iy soliq har oyda, hisobot oyidan keyingi oyning 15-sanasidan kechiktirmasdan to'lanadi:

1. Hisoblangan qat'iy soliq summasi:

• davr xarajatlari hisob varag'ining D — punktida;

• budjet bilan hisob-kitoblar hisob varag'ining K — punktida aks etiriladi.

2. Qat'iy soliqning to'langan summasi:

• budjet bilan hisob-kitoblar hisob varag'ining K — punktida.

Eng kam ish haqining 4 baravari miqdoridagi daromadlari soliqqa tortishdan ozod etilgan tadbirkor jismoniy shaxslar:

• «O'zbekiston Qahramoni» unvoniga sazovor bo'lgan shaxslar, uchala darajadagi «Shuhrat» ordeni bilan taqdirlangan shaxslar, urush nogironlari yoxud 1941—1945-yillardagi urush davrida yoki harbiy xizmatning boshqa majburiyatlarini bajarish chog'ida yaralanish, kontuziya bo'lish yoki shikastlanish tufayli nogiron bo'lib qolgan harbiy xizmatchilar jumlasidan bo'lgan nogironlar, shuningdek, pensiya ta'minoti bo'yicha mazkur toifadagi harbiy xizmatchilarga tenglashtirilgan boshqa nogironlar;

• xizmatni harakatdagi armiya tarkibiga kirgan harbiy qismlar, shtablar va muassasalarda o'tagan harbiy xizmatchilar, sobiq partizanlar jumlasidan bo'lib, fuqarolar urushi va 1941—1945-yillardagi urush, sobiq SSSR-ni himoya qilish bo'yicha boshqa jangovor operatsiyalarning qatnashchilari, 1941—1945-yillardagi urush davri mehnat frontining faxriylari va konsentratsion lagerlarning sobiq tutqunlari;

• Leningrad qamali paytida 1941-yil 8-sentabrdan 1944-yil 27-yanvargacha bo'lgan davrda Leningrad shahrida ishlagan fuqarolar;

- Ichki ishlar organlarining boshliqlari va oddiy xizmatchilari jumlasidan bo'lib, xizmat vazifalarini bajarish chog'ida yaralanish, kontuziya bo'lish va shikastlanish oqibatida nogiron bo'lib qolganlar;

- bolalikdan nogiron bo'lib qolganlar, shuningdek I va II guruh nogironlari;

- Qahramon onalar, o'n va undan ortiq bolasi bo'lgan onalar;

- sobiq SSSRni himoya qilish yoxud harbiy xizmatning boshqa majburiyatlarini bajarish chog'ida yaralanish, kontuziya bo'lish yoxud shikastlanish oqibatida, yoki frontda bo'lish bilan bog'liq kasallik tufayli halok bo'lgan harbiy xizmatchilarning ota-onalari va rafiqalari;

- xizmatni Afg'oniston Respublikasida va jangovor harakatlar olib borilgan boshqa mamlakatlarda vaqtincha bo'lgan qo'shinlarning cheklangan kontingenti tarkibida o'tagan harbiy xizmatchilar hamda o'quv va sinov yig'inlariga chaqirilgan harbiy xizmatga majburlar;

- Chernobil AESdagi falokat oqibatida jabr ko'rgan shaxslar;

- ikki va undan ortiq o'n olti yoshga to'lmagan bolalari bor yolg'iz onalar;

- ikki va undan ortiq bolasi bor va boquvchisini yo'qotganlik uchun nafaqa olmaydigan beva ayol va beva erkaklar;

- bolaligidan nogiron bo'lgan va doimiy parvarishni talab qiladigan farzandi bilan birga yashab, uni tarbiyalayotgan ota-onasidan biri;

- korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va o'quv yurtlari tomonidan qishloq xo'jalik ishlariga yuborilgan fuqarolar — ushbu ishlarni bajarganlik uchun olgan daromadlari bo'yicha.

Jismoniy shaxslarning imtiyozlarga bo'lgan huquqi ular hisobot yili uchun tegishli hujjatlarni taqdim etganida vujudga keladi.

16. Soliqlarning analitik buxgalteriya hisobi

Temir yo'l transportida faoliyat ko'rsatuvchi yuridik va jismoniy shaxslar O'zR Vazirlar Mahkamasining 610-qaroriga asosan joriy qilingan aksariyat soliqlarni to'lashadi.

Temir yo'lda budjet bilan hisob-kitoblar auditining asosiy maqsadi soliq va yig'implarning barcha turlari bo'yicha hisoblar to'g'ri tashkil etilishi, ularning to'liq va o'z vaqtida budjetga o'tkazilishi, soliq to'lovlarining kechiktirilishi sabablari va boqimandalar qaysi hisob varaqlariga o'tkazilganligi, mablag'lar o'z vaqtida o'tkazilmaganligiga aybdor shaxslarga nisbatan va yo'l qo'yilgan kamchiliklarning oldini olish uchun qanday chora ko'rganligini aniqlashdan iboratdir. Budjet bilan hisob-kitoblarni tekshirishda auditor xo'jalik yurituvchi subyektga soliq va yig'implar noto'g'ri hisoblanishi hamda ular o'z vaqtida budjetga o'tkazilmaganligi uchun soliq idoralari tomonidan ko'riladigan jarima va boshqa choralar bilan bog'liq bo'lgan moliyaviy yo'qotishlarning oldini olishga yordam berishi lozim.

Temir yo'lda budjet bilan hisob-kitoblar bo'yicha tekshiruvning asosiy manbalari quyidagilar hisoblanadi: to'lov va yig'implarning alohida turlari

bo'yicha ma'lumotlar va hisoblar, tegishli summalar budjetga o'tkazilganligi to'g'risidagi dastlabki hujjatlar ilova qilingan bank ko'chirmalari, soliq idoralari tomonidan o'tkazilgan tekshiruvlar bo'yicha dalolatnomalar, buxgalteriya hisobi hisob varaqlari bo'yicha yozuvlar, jurnal-orderlar va hisob registrlarining boshqa turlari, bosh kitob, buxgalteriya balansi, moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot va boshqalar.

Soliq va yig'implarning barcha turlari bo'yicha quyidagilar amalga oshiriladi:

- Ushbu hisoblar bo'yicha ichki nazorat tizimi holatini (test o'tkazish yo'li bilan baholash).

- Kuzatib borish, nusxa ko'chirish, hujjatlar va hisob registrlarini solishtirish yo'li bilan soliqqa tortish bazasining to'g'ri belgilanganligini aniqlash.

- Kuzatib borish va nusxa ko'chirish yo'li bilan soliq va yig'implar stavkasi to'g'ri qo'llanilganligini tekshirish.

- Kuzatib borish, me'yoriy hujjatlar bilan solishtirish, tekshirilgan subyekt xususiyatlarini o'rganish yo'li bilan soliq imtiyozlari to'g'ri qo'llanilganligini tekshirish.

- Kuzatib borish, dastlabki hujjatlarni o'rganish, arifmetik hisoblab chiqish yo'li bilan sotib olingan xaxiralar bo'yicha QQS to'g'ri qoplanganligini tekshirish.

- To'lov hujjatlari, soliq bo'yicha hisoblarni o'rganish yo'li bilan soliq va yig'implar bo'yicha to'lovlar to'liq va o'z vaqtida o'tkazilganligi, soliqlarni hisoblash bo'yicha ma'lumotlar to'g'ri tuzilganligini aniqlash.

- Soliqlar va yig'implarni hisoblash va to'lash bo'yicha operatsiyalar buxgalteriya hisobida to'g'ri aks etilganligini tekshirish.

Korxonaga qaysi soliq va yig'implar bo'yicha budjet bilan hisob-kitob qilyotganini aniqlash kerak. Soliq idoralari va boshqa nazorat idoralari tomonidan o'tkazilgan tekshiruv hujjatlari va yakunlar bilan tanishib chiqish lozim, zero, bu oldingi davrda yo'l qo'yilgan xatolar tavsifini aniqlash va chuqur tekshiruv uchun obyektlarni belgilash imkoniyatini yaratadi.

Foydadan soliq, QQS, mol-mulk, yer solig'i bo'yicha budjet bilan hisob-kitoblar va yo'l jamg'armasiga ajratmalar sinchkovlik bilan tekshiriladi, chunki bu to'lovlarning budjetga to'lanadigan barcha to'lovlar va yig'implar tarkibidagi nisbati kattadir, shuningdek, soliq qonunchiligiga rioya qilmaslik (jarima, boqimandalik) o'rganib chiqiladi.

Auditor soliqlarni, ularning mablag'lariga, ya'ni foydasi, davr xarajatlariga, sotuvni kamaytirishga to'g'ri o'tkazilganligini tekshirishi lozim. Tekshiruv jarayonida soliqlar va yig'implarning barcha turlari bo'yicha hisobot davrining oxirgi aylanmalar va qoldiq to'g'ri chiqarilganligi aniqlanadi. Buning uchun to'lovlarning har bir turi bo'yicha tahliliy hisob ko'rsatkichlari, jurnal-orderlar va hisobning boshqa registrlari buxgalteriya balansi ma'lumotlari bilan solishtiriladi. Tekshiruv vaqtida aniqlangan kamchilik va xatolar auditorning ishchi hujjatlarida va auditorlik hisobotlarida qayd etiladi.

Hozirgi kunda qaysi soliqlar va yig'implar bo'yicha budjet bilan hisob-kitob qilinayotganligini tekshirish va buxgalteriya hisobi schotlarida to'g'ri aks ettirilishi kerak.

1. Yuridik shaxslarning daromad solig'ini hisoblash va to'lash tartibi quyidagi schotlarda aks ettiriladi:

Debet 9810 — «Foydadan hisoblangan va to'langan soliqlar».

Kredit 6410 — «Budjetga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik».

Soliq summalarining o'tkazilishi:

Debet 6410 — «Budjet to'lovlari bo'yicha qarzdorlik».

Kredit 5110 — «Hisob-kitob» schoti.

2. QQSni hisoblash tartibi va to'lanishi.

Material sotib olinganda QQS summasi:

Debet 4410 — «Soliqlar bo'yicha bo'nak to'lovlari».

Kredit 6010 — «Mol yetkazib beruvchilarga to'lanadigan schotlar».

Hisobot oxirida QQS summasi 6410 — hisob varaq debetiga o'tkaziladi:

Debet 6410 — «Budjetga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik».

Kredit 4410 — «Soliqlar bo'yicha bo'nak to'lovlari».

Sotilgan mahsulot qiymatiga:

Debet-4010 — «Xaridor va buyurtmachilardan olinadigan schotlar».

Kredit 9010 — «Realizatsiya» hisob varag'i.

Debet-4010 — QQS hisoblanadi.

Kredit 6410.

QQS budjetga o'tkazilganda:

Debet 6410 — «Budjetga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik».

Kredit 5110 — «Hisob-kitob» schoti.

3. Aksiz solig'i.

Sotilgan mahsulot qiymatiga:

Debet 4010 — «Hisob-kitob schoti».

Kredit 9010 — «Tayyor mahsulotni sotishdan olingan daromad».

Aksiz solig'i qiymatiga:

Debet 4010 — «Tayyor mahsulotni sotishdan olingan daromad».

Kredit 6410 — «Budjet to'lovlari bo'yicha qarzdorlik».

Aksiz solig'i budjetga o'tkazilganda:

Debet 6410 — «Budjet to'lovlari bo'yicha qarzdorlik».

Kredit 5110 — «Hisob-kitob» schoti.

4. Yer ostidan foydalanganlik uchun soliqni hisoblash va to'lash tartibi.

Soliq summasi hisoblab chiqilgandan so'ng har oyda:

Debet 9430 — «Boshqa operatsion xarajatlar» hisob varag'i.

Kredit 6410 — «Budjetga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik».

Budjetga o'tkazilganda:

Debet 6410 — «Budjetga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik».

Kredit 5110 — «Hisob-kitob» schoti.

5. Ekologiya solig'ini hisoblash va to'lash tartibi.

Ekologiya solig'ining hisoblangan summasi:

Debet 9430 — «Boshqa operatsion xarajatlar».

Kredit 6410 — «Budjet to'lovlari bo'yicha qarzdorlik».

Soliqning to'langan summasi:

Debet 6410 — «Budjetga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik».

Kredit 5110 — «Hisob-kitob» schoti.

6. Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq.

Soliq hisoblanganda:

Debet 9430 — «Boshqa operatsion xarajatlar».

Kredit 6410 — «Budjetga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik».

Budjetga to'langanda:

Debet 6410 — «Budjetga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik».

Kredit 5110 — «Hisob-kitob» schoti.

7. Yer solig'i.

Soliq hisoblanganda:

Debet 9430 — «Boshqa operatsion xarajatlar».

Kredit 6410 — «Budjetga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik».

8. Yuridik shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq.

Soliq solinadigan bazani belgilash uchun buxgalteriya hisobining balans aktivida aks ettiriladigan quyidagi hisob varaqar bo'yicha summalar qabul qilinadi:

0110—0190 — «Asosiy vositalar».

0310 — «Uzoq muddatli ijaraga olingan asosiy vositalar».

0410 — «Nomoddiy aktivlar».

9. Mulk solig'i hisoblanganda:

Debet 9430 — «Boshqa operatsion xarajatlar».

Kredit 6410 — «Budjetga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik».

Budjetga o'tkazilganda:

Debet 6410 — «Budjetga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik».

Kredit 5110 — «Hisob-kitob schoti».

10. Infratuzilmani rivojlantirish solig'i.

Soliq hisoblanganda:

Debet 9810 — «Foydadan hisoblangan va to'lanadigan soliq».

Kredit 6410 — «Budjetga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik».

Bu soliq budjetga to'langanda:

Debet 6410 — «Budjetga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik».

Kredit 5110 — «Hisob-kitob schoti».

11. Jismoniy shaxslarning solig'ini hisoblash va buxgalteriyada hisoblash.

Yangi schotlar rejasiga asosan, soliqlar bo'yicha budjet bilan hisob-kitob-larning buxgalteriya hisobi 6410 — «Budjetga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik hisobi» schotlarda olib boriladi. Bu schotda har bir soliq turiga alohida schot ochiladi. Bunda korxonada o'zi mustaqil tarzda subschot ochish huquqiga ega.

Jismoniy shaxslar ish haqidagi olinadigan daromad solig'ining buxgalteriya hisobi 6411 — «Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i»

bo'yicha qarzdorlik» schotida olib boriladi. Jismoniy shaxslar daromadidan soliqlarni ushlab qolish, budjetga o'tkazish va ish haqi fondi hisobidan ajratmalar bilan bog'liq buxgalteriya provodkasi keltiriladi.

1. Ish haqi hisoblandi:

D-t 9420 — «Mehnatga haq to'lash bo'yicha xarajatlar».
K-t 6710 — «Mehnat haqi bo'yicha xodimlar bilan hisob-kitoblar».

2. Ish haqidan daromad solig'i ushlandi:

D-t 6710 — «Mehnatga haq to'lash bo'yicha xodimlar bilan hisob-kitob».

K-t 6411 — «Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i bo'yicha qarzdorlik».

3. Ish haqidan sug'urta to'lovi ushlandi:

D-t 6710 — «Mehnat haqi bo'yicha xodimlar bilan hisob-kitoblar».
K-t 6520 — «Ijtimoiy sug'urta bo'yicha to'lovlar».

4. Ish haqidan ushlangan daromad solig'i va ijtimoiy sug'urta to'lovlari ajratmalar hisob-kitob schotidan to'lanadi.

D-t 6411 — «Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i bo'yicha qarzdorlik».

6520 — «Ijtimoiy sug'urta bo'yicha to'lovlar».

K-t 5010 — «Kassa».

5. Xodimlarga ish haqi berildi.

D-t 6410 — «Mehnat haqi bo'yicha xodimlar bilan hisob-kitob».
K-t 5010 — «Kassa».

6. Vaqtida olinmagan ish haqi deponentga o'tkazildi:

D-t 6710 — «Mehnat haqi bo'yicha xodimlar bilan hisob-kitoblar».
K-t 6720 — «Deponentlangan ish haqi».

Yer solig'i

Yer solig'ining summasi ishlab chiqarish yoki davr xarajatlariga olib boriladi. Soliq summasi hisoblanganda quyidagi provodka beriladi.

D-t 2010 — «Asosiy ishlab chiqarish».

2510 — «Umumishlab chiqarish xarajatlari».

K-t 6414 — «Yer solig'ini to'lash bo'yicha budjetga qarzdorlik».
Budjetga o'tkazilganda:

D-t 6414 — «Yer solig'i to'lash bo'yicha budjetga qarzdorlik».

K-t 5110 — «Hisob-kitob schoti».

Mol-mulk solig'i

Ishlab chiqarish korxonalarining hisoblangan mol-mulk solig'i summasiga quyidagi provodka beriladi:

D-t 2510 — «Umum ishlab chiqarish xarajatlari».

K-t 5110 — «Hisob-kitob schoti».

Jismoniy shaxslar tomonidan transport vositalariga yoqilg'i ishlatilganligi uchun undiriladigan soliqlar buxgalteriya hisobi:

1. Yoqilg'i sotib olindi:

D-t 2920 — «Tovarlar».

K-t 6010 — «Mol yetkazib beruvchilar bilan hisob-kitoblar».

2. Yoqilg'ini jismoniy shaxslarga naqd pulga sotib, kassaga kirim qilingan moliyaviy jarayon buxgalteriya hisobida:

D-t 5010 — «Kassa».

K-t 9020 — «Tovarlarni sotishdan olingan daromad».

6410 — «Budjetga to'lovlar bo'yicha qarzdorlik».

3. Hisob davr oxirida hisoblangan daromad solig'i summasi moliyaviy natijalarga o'tkazildi:

K-t 9900 — «Yakuniy moliyaviy natija».

K-t 9810 — «Daromaddan foyda solig'ini to'lash».

Jismoniy shaxslarni tadbirkorlik faoliyatidan (mulkni ijaraga berganligi, qimmatli qog'ozlardan olgan daromadi) kabi daromatlardan soliq ularning daromad solig'i kabi olinadi.

Tasdiqlangan buxgalteriya hisobining analitik va sintetik hisoblarining bog'liqligi quyidagi sxemadagi kabi amalga oshiriladi:

Jismoniy shaxslarning mol-mulk solig'i

D-t 5110	K-t	D-t 6415	K-t	D-t 2510	K-t
	X	(2)	X	X	(1)
					X

1. Ishlab chiqarish korxonalarida mol-mulk solig'i hisoblanadi.
2. Shu summa budjetga o'tkazildi.

Jismoniy shaxslardan undiriladigan yer solig'i

D-t 5110	K-t	D-t 6414	K-t	D-t 2010	K-t
	X	(2)	X	X	(1)
					X
					D-t 2510
					K-t
				X	(1)
					X

1. Yer solig'i summasi hisoblanadi.
2. Shu summa budjetga o'tkazildi.

Jismoniy shaxslar tomonidan transport vositalariga yoqilg'i ishlatganlik uchun undiriladigan soliq

(1) D-t 6010 K-t	D-t 2920 K-t	(2) D-t 9020 K-t	D-t 5010 K-t
X	X	X	X

D-t 6410 K-t
X

(3) D-t 9810 K-t	D-t 9900 K-t
X	X

1. Yoqilg'i ishlatganlik uchun undiriladigan soliqlar.
2. Yoqilg'i jismoniy shaxslarga naqd pulga sotilib, kassaga kirim qilingan moliyaviy jarayon.
3. Hisob davri oxirida hisoblangan daromad solig'i summasi moliyaviy natijalarga o'tkazildi.

Jismoniy shaxslar daromadidan soliq

D-t 5110 K-t	D-t 6411 K-t	D-t 6710 K-t	D-t 9420 K-t
X (4)	X	X (2)	X (1)
			2010
	D-t 6520 K-t		X
X (4)	X (3)		X
			2310
	D-t 5010 K-t		X
	X (5)		X
			2510
	D-t 6720 K-t		X
	X (6)		X
			2710
			X

1. Ish haqi hisoblandi.
2. Ish haqidan daromad solig'i ushlandi.
3. Ish haqidan sug'urta to'lovi ushlandi.
4. Ish haqidan ushlangan daromad solig'i va ijtimoiy sug'urta to'lovlariga ajratmalar hisob-kitob schotidan to'landi.
5. Xodimlarga ish haqi berildi.
6. Vaqtincha olinmagan ish haqi deponentga o'tkazildi.

Yuridik shaxslardan olinadigan daromad (foyda) solig'i

D-t 5110 K-t	D-t 6410 K-t	D-t 9810 K-t
X (2)	X	X (1)

1. Yuridik shaxslarning daromad solig'i hisoblandi.
2. Soliq summasi budjetga o'tkazildi.

QQSni hisoblash tartibi va to'lanishi

D-t 6010 K-t	D-t 4410 K-t	D-t 6410 K-t	D-t 9010 K-t	D-t 4010 K-t
X (1)	X (2)	X	X (3)	X
		D-t 5110 K-t		
		X (5)		X (4)

1. Material sotib olinganda QQS summasi hisoblanishi.
2. Hisobot oxiridagi QQS summasi 6410-hisob varaqqa debetga o'tkazildi.
3. Sotilgan mahsuori qiymati.
4. QQS hisoblanadi.
5. QQS nini budjetga to'lanishi.

Aksiz solig'i

D-t 5110 K-t	D-t 6410 K-t	D-t 9430 K-t
X (2)	X	X (1)

1. Sotilgan mahsulot qiymati.
2. Aksiz solig'i qiymati.
3. Aksiz solig'i budjetga o'tkazildi.

Yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq

D-t	5110	K-t	D-t	6410	K-t	D-t	9430	K-t
X		(2)	X	X		(1)	X	

1. Har oyda soliq summasi hisoblab chiqildi.
2. Ushbu soliqning budjetga to'lanishi.

Ekologiya solig'ini hisoblash tartibi

D-t	5110	K-t	D-t	6410	K-t	D-t	9430	K-t
X		(2)	X	X		(1)	X	

1. Ekologiya solig'i hisoblanishi.
2. Soliqning budjetga o'tkazilishi.

Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq

D-t	5110	K-t	D-t	6410	K-t	D-t	9430	K-t
X		(2)	X	X		(1)	X	

1. Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq hisoblandi.
2. Budjetga o'tkazilishi.

Mahalliy budjetga to'lanadigan soliq, yagona soliq

D-t	5110	K-t	D-t	6410	K-t	D-t	9810	K-t
X		(2)	X	X		(1)	X	

1. Kichik korxonalar uchun yagona soliqning hisoblanishi.
2. Shu soliqning budjetga o'tkazilishi.

Yer solig'i

D-t	5110	K-t	D-t	6410	K-t	D-t	9430	K-t
X		(2)	X	X		(1)	X	

1. Yer solig'i hisoblanishi.
2. Budjetga o'tkazilishi.

Yuridik shaxslarni mol-mulkiga soliq olgan soliqlar

Soliq solinadigan bazani belgilash uchun buxgalteriya hisobiga balans aktivida aks ettiriladigan quyidagi hisob varaqlar bo'yicha summalar qabul qilinadi.

D-t	5110	K-t	D-t	6410	K-t	D-t	9430	K-t
X		(2)	X	X		(1)	X	

1. Mulk solig'i hisoblanishi.
2. Mulk solig'ining budjetga to'lanishi.

Infratuzilmani rivojlantirish solig'ini hisoblash

D-t	5110	K-t	D-t	6410	K-t	D-t	9810	K-t
X		(2)	X	X		(1)	X	

1. Bu soliqning hisoblanishi.
2. Soliqning budjetga to'lanishi.

Yangi analitik buxgalteriya hisobini to'g'ri olib borish faoliyat yurguzuvchi barcha yuridik shaxslar uchun majburiy bo'lib, buxgalteriya hisob-

kitoblari natijalarini o'z vaqtida soliq inspeksiyasiga topshirish muddatlariga rioya qilish zarur.

Qaytarish uchun savollar:

1. Kimlar jismoniy shaxslar daromadiga soliq to'lovchilar bo'ladi? Jami daromad va soliqqa tortiladigan daromad nima?
2. Jismoniy shaxslarning jami daromadidan qanday chegirmalar beriladi?
3. Jismoniy shaxslar daromadiga soliqdan imtiyozlar necha turdan iborat va ularning tarkibi qanday?
4. Chet ellik jismoniy shaxslarni soliqqa tortishning qanday xususiyatlari mavjud?
5. Jismoniy shaxslar daromadiga soliqni to'lov manbayida ushlab tartibi qanday?
6. Jismoniy shaxslarning soliq deklaratsiyasini taqdim etishi va undan soliq to'lash tartibi qanday?
7. Jismoniy shaxslar daromadiga soliqni to'lash muddatlari qachon amalga oshiriladi?

Bu hududlar tadbirkorlik faoliyat bilan shug'ullanuvchi shaxslar uchun...

Talablar uchun o'quv qo'llanmaning mazmuni bo'limida transport vosi-
talarda olib kiritilayotgan va davlatimiz orqali olib kiritilayotgan tovarlarni
nazorat qilish, ekspertizadan o'tkazish, yuk tashuvchi avtomobil va vagon-
larni rasmiylashtirish uchun zarur bo'lgan hujjatlar va amaliyotda faoliyat ko'rsatuvchi

XULOSA

Xalqaro soliq tizimi murakkab fan bo'lib, tez o'zgaruvchan va xalqaro iqtisodiy, siyosiy aloqalarga asosan muvofiqlashtirilishi zarur.

O'quv qo'llanmada soliq va bojsiz tashqi iqtisodiy aloqalarni boshqarish huquqi va yo'llari, bojxonada tovar va xizmatlarni rasmiylashtirish, nazorat qilish, ekspertizadan o'tkazish, yuk tashuvchi avtomobil va vagonlarni rasmiylashtirib, boj to'lovlarini aniqlash usullari yoritildi. Alohida bobda bojxona qiymatini aniqlash usullari va boj tushumiga ta'sir qiluvchi omillar ta'sirini aniqlovchi iqtisodiy-matematik modellar turlari berildi.

Bozor munosabatlarida faoliyat ko'rsatuvchi shaxs davlatga soliq va boj to'lab, qolgan daromadini o'z maqsadi yo'lida sarflaydi. Bu esa faoliyat yurguzuvchi shaxslarning davlat oldidagi majburiyatlarini, huquqiy asoslarini mukammal bilishlarini taqozo qiladi. Chunki soliq va boj to'lovlarining amalda joriy qilinganligini bilmaslik soliq to'lovchilarni javobgarlikdan ozod qilmaydi.

Shu sababli mazkur o'quv qo'llanmadagi berilgan bilimlar tarkibi talabalar uchun bozor munosabatlarida zarur bo'lgan birlamchi bilimlar toifasiga kiradi. Tadbirkor shaxslar soliq va bojxona huquqiy asoslarini yaxshi bilsalar o'z faoliyatlarini samarali davom ettira oladilar.

O'quv qo'llanmada amaldagi joriy qilingan soliq va boj to'lovlarini undirishning huquqiy asoslari haqida so'z yuritilib, ularni aniqlash usullari, hisoblash hamda davlat budjetiga o'tqazish tartiblari va u mablag'lardan samarali foydalanish yo'llari berildi.

Bozor munosabatlarini shakllantirishda talab va taklif qonunining o'zgarishiga soliq va boj to'lovlari ham salmoqli ta'sir qiladi. Ayrim holdalarda boj va soliq stavkalari iqtisodiy o'sishning asosiy omili ham bo'lishi mumkin. Chunki notarif usullar bilan tashqi iqtisodiy aloqalarni boshqarib, umuman tovar kiritishni man etish mumkin.

Alohida boblarda soliq qonunchiligi, soliq organlari hamda mansabdor shaxslar huquqi, soliq noziri hamda soliq to'lovchilar huquqlari va majburiyatlarini yoritilgan. Bu esa talabalarga va amaliyotda faoliyat ko'rsatuvchi shaxslarga kerakli, eng zarur bilimlar hisoblanadi.

O'quv qo'llanmada eksport va import operatsiyalari bilan shug'ullanuvchi shaxslardan alohida boj to'lovlarni undirish huquqlari hamda aksiz va QQSni import tovarlarini olib kiruvchilardan undirish huquqlari berildi.

Bu huquqlar tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi shaxslar uchun, ayniqsa, ularning tovarlarni eksport va import qilish jarayonlarida asqotadi.

Talabalar uchun o'quv qo'llanmaning maxsus bo'limida transport vositalarida olib kirilayotgan va davlatimiz orqali olib o'tilayotgan tovarlarni nazorat qilish, rasmiylashtirish tadbirlari hamda huquqlari yoritilgan.

O'quv qo'llanmada talabalar uchun zarur bo'lgan nazariy va amaliy bilimlarga emas, hozirgi kunda foydalanilayotgan uslublar ham talqin qilindi.

Shuningdek, bozor munosabatlarida zarur bo'lgan asosiy mexanizmlardan — soliq, boj, yig'im va to'lov kabi elementlarning iqtisodiy, ijtimoiy va huquqiy mohiyati tushunarli qilib yoritildi.

Xulosa qilib aytganda, soliq va boj to'lovlari bozor munosabatlarini shakllantiruvchi, tartibga soluvchi va rag'batlantiruvchi mexanizm bo'lib, respublikamizda bozor munosabatlari samaradorligini oshiradi.

ADABIYOTLAR

ASOSIY ADABIYOTLAR

1. I. A. Karimov. «2005-yilda respublikani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va iqtisodiy islohotlarning borishini baholash hamda 2006-yilda islohotlarni chuqurlashtirishning asosiy yo'nalishlari to'g'risida», Xalq so'zi, 2005-yil, 18-fevral.
2. I. A. Karimov. O'zbekiston — iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T., O'zbekiston, 1995, 269-b.
3. O'zbekiston Respublikasi Bojxona Kodeksi. Toshkent, Adolat, 2000.
4. «Организация таможенной службы в Республике Узбекистан (пособие для руководства в практической деятельности). Ташкент, 1996.
5. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligidan 290-son bilan 10.12.1996-yilda ro'yxatdan o'tgan «Xalqaro yuk tashish CARNET—TIR daftarchasi bilan foydalangan holda Xalqaro yuk tashish to'g'risidagi bojxona Konvensiyasini qo'llash tartibi haqida»gi Nizom.
6. O'zbekiston Respublikasi Davlat Bojxona qo'mitasining «1975-yildagi Xalqaro yuk tashish Konvensiyasini qo'llash haqidagi Nizomni amalga kiritish to'g'risida»gi 20.08.1997-yildagi 27-sonli buyrug'i.
7. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligidan 875-son bilan 19.01.2000-yilda ro'yxatdan o'tgan «Bojxona nazorati ostida avtomobil transportida yuklarni yetkazib berish tartibi» to'g'risidagi Yo'riqnomasi.
8. O'zbekiston Respublikasi Davlat Bojxona qo'mitasining «Bojxona nazorati ostida avtomobil transportida yuklarni yetkazib berish tartibini amalga kiritish to'g'risida»gi 27.01.2000-yildagi 29-sonli buyrug'i.
9. Э. Т. Салихов. «Правовые основы международных грузовых перевозок». Ташкент, 1999.

ASOSIY QARORLAR VA YO'RIQNOMALAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Davlat Bojxona qo'mitasini tashkil etish to'g'risida»gi 1997-yil 8-iyuldagi PF-1815 Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasi Davlat Bojxona qo'mitasi faoliyatini tashkil etish masalalari to'g'risida»gi 1997-yil 30-iyuldagi 374-sonli Qarori.
3. O'zbekiston Respublikasining Bojxona Kodeksini tasdiqlash to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasining 1997-yil 26-dekabrda Qonuni.
4. «Boj tarifi to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining 1997-yil 30-oktabrdagi Qonuni.

5. «Davlat bojxona xizmati to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining 2001-yildagi Qonuni.

6. O'zbekiston Respublikasi «Ho'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy asoslari» to'g'risidagi Qonuni.

7. «O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligida eksport-import shartnomalarini qayd etish» Adliya vazirligining 21-dekabr 2000-yil 911-son tartibi.

8. «Ichki valuta bozorida almashuv kurslarini bir xillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 25-oktabr 422-son Qarori.

9. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 610-Qarorlari, 2005-yil.

10. Закон Республики Узбекистан «О таможенном тарифе» от 29 августа 1997 г. № 470-1 с изменениями № 220-11 от 12.05.

11. Таможенный тариф Республики Узбекистан, Ташкент, «Мир экономики и права», 2001 г.

12. Товарная номенклатура внешнеэкономической деятельности Респубблики Узбекистан, Ташкент, «Мир экономики и права», 2001 г.

QO'SHIMCHA ADABIYOTLAR

- ✓ 1. Международный опыт налогообложения, М., Наука, 2005.
2. В. Д. Андрианов. «Внешнеэкономические связи новых индустриальных стран» — М.: Наука, 1998. Стр. 232.
3. Ф. Х. Банаев. «Внешнеэкономические связи Узбекистана» — Т.: ФАН, 1998 год, Стр. 142.
4. А. М. Касимов, И. Н. Васькин. «Основные направления внешней политики Республики Узбекистан». Т.: Ўзбекистон, 1994. Стр. 112.
5. А. Ф. Расулов, А. К. Бедринцев, А. Г. Акилов. «Узбекистан: внешнеэкономическая деятельность интеграция в мирохозяйство — Т.: Ўзбекистон, 1996. Стр. 76.
6. Б. М. Турсунов. «Внешнеэкономическая деятельность и привлечение иностранных инвестиции (курс лекции)» — Т.: Ўзбекистон, 1995. Стр. 76.
7. Ф. А. Ахмедов. «Таможенное регулирование внешнеэкономической деятельности в Республике Узбекистан — Т.: 2000. Стр. 211.
8. А. Д. Ершов. «Международные таможенные отношения». Санкт-Петербург. 2000. Стр. 204.
9. Международные экономические отношения. М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1997. Стр. 128.
10. Основы таможенного дела. Т.: Мир экономики и права, 1998.
11. Tashqi iqtisodiy faoliyat xususida O'zbekiston Respublikasining qonunchiligi (iqtisodiy huquqiy asoslarda) — Т.: Sharq 1995. 272-b.
- ✓ 12. Б. Н. Габричидзе. «Таможенное право». М.: Инфра. 1997. Стр. 367.
- ✓ 13. Р. А. Дерберг. Международное налогообложение. М., ЮНИТИ, 1997.
- ✓ 14. В. И. Князев. Налоговые системы зарубежных стран. М., ЮНИТИ, 1997.
15. О. В. Мещерякова. Налоговые системы развитых стран мира. Справочник. М.: Фонд «Правовая культура», 1995.
- ✓ 16. Т. Ф. Юткина. «Налоги и налогообложение». М.: «ИНФРА-М», 2001.

17. Международная экономика (Под ред. проф. А. Куреев), М., «Международные отношения», 2001.

18. Международный маркетинг (под ред. А. Васильева). М.: ЮНИТИ, 2000, Стр. 199.

19. Международный менеджмент (под ред. И. Покровский), М., Юрист, 2000, Стр. 224.

20. Международные финансы. М.: Финансы, 2001, Стр. 245.

21. Международный бизнес. М.: Юрист, 2001, Стр. 480.

22. В. Глухов. Налоги (теория и практика), Петербург, 1996, Стр. 317.

23. И. В. Горский. Экономический рост и налоги. Налоговое обозрение, 1999, № 1—2.

24. Д. Т. Черник. Налоги в рыночной экономике, М.: Финансы, ЮНИТИ, 1997, Стр. 380.

25. Д. Ю. Мельник. Налоговый менеджмент. М.: Фист, 2001, Стр. 452.

26. Soliq qonunchiligi asoslari. Т., «Iqtisodiyot va huquq dunyosi», 2000.

27. Л. Б. Хван. Налоговое право. Т., Консультинформ, 2001, Стр. 324.

28. Т. Toshmurodov. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar. Т., SBOA, 2001. 10-b.

✓ 29. Т. Toshmurodov. Xalqaro soliq tizimi. Т., SBOA, 2002.

✓ 30. Т. Toshmurodov. Soliq nazariyasi. Т., SBOA, 2002, 64-bet.

✓ 31. Т. Toshmurodov. Xalqaro soliq tizimi. Т., 2002, 65-bet.

✓ 32. Т. Ташмуратов. Налоговая система зарубежных стран, Ташкент, АНТО, 2001, 63.

33. Т. Toshmurodov. Soliq va soliqqa tortish. Т., Mehnat, 2003, 301-bet.

34. Т. Toshmurodov. Soliqlar: izohli lug'at, Т., Mehnat, 2003, 187-bet.

35. Т. Toshmurodov. Soliq nazariyasi va tizimi. Т., «Bilim», 2004, 388 bet.

✓ 36. Т. Toshmurodov. Bojxona va soliq asoslari, Т., «Bilim», 2005. 318-b.

RASMIY HUJJATLAR

1. O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasida tashqi iqtisodiy faoliyati haqida» Qonuni (1991-yil 14-iyul).
2. O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasida valutani tartibga solish haqida» Qonuni (1993-yil 7-may).
3. O'zbekiston Respublikasining «Xalqaro valuta jamg'armasi, Xalqaro rivojlanish va taraqqiyot banki, Xalqaro rivojlanish assotsiatsiyasiga Xalqaro moliyaviy korporatsiyalar, Ko'ptomonlama investitsion kafolatlash agentliklarida O'zbekiston Respublikasining a'zoligi haqida» Qonuni (1994-yil 4-may).
4. O'zbekiston Respublikasining «Chet el investitsiyasi va chet el investorlari faoliyatlarini kafolatlash hususida» Qonuni (1994-yil 4-may).
5. O'zbekiston Respublikasining «Chet el investitsiyasi haqida» Qonuni (1998-yil 30-aprel).
6. O'zbekiston Respublikasining «Chet el investorlarining huquqlarini himoyalash choralari va kafolatlari haqida» Qonuni (1998-yil 30-aprel).

CHET DAVLATLAR SOLIQ TIZIMIGA OID ADABIYOTLAR

1. International Economics, Oxford, UK, Cambridge, Blackwell, 2001, 420 p.
2. Ashghian Parvis, Instructor's Manual to Company International Economics, Minneapolis West Publishing Company 1999, 157 p.

3. GPA Review: Federal Taxation Florida: Total tape, 1999, 237p.
4. Hoffman, William N. West's Federal Taxation: 1998, Annue Addition: Comprehensive Volume-New York. West Public. Company, 1998, 1170 p.
5. Hulfbaur, Gary Clyde. U.S. Taxation of International Income: Blueprint for Reform, Washington, 1998, 281.
6. Lecture Notes: Taxation in a Markel Economy-Theory and Practice-With Special Reference to Economics in Transition, Inst, of Finance, 1998, 48 p.
7. McLure Charles. Tax Policy Lessons for LDS and Eastern Evrope, San Francisco. Press-1992, 27 p.
8. Prentice Hall's Federal Taxation 1947: Comprehensive (Auth. K.E) Anderson, D (D. Bandy, N, and A. Ford. a.c.) Edit J. L. Kramer, T. R. Pope, L. C. Philips, New Jersey Prentice Hall, and 1999, 1140 p.
9. Rose Manfred and Wiseacre R. Taxation in a Market Economy Theory and Practice With Special Reference to Economics in Transition, 2001, 476 p.

MUNDARIJA

KIRISH	3
1-bob. Xalqaro soliq tizimini optimallashtirish nazariyasi	6
1. Xalqaro soliq tizimini optimallashtirish modellari	6
2. Soliq nazariyasini optimallashtirish evolutsiyasi	26
3. Soliqqa tortish bo'yicha iqtisodchi olimlarning nazariy fikrlari	34
2-bob. Xalqaro soliq tizimi, modeli va mexanizmi	42
1. Soliq modellarining elementlari	42
2. Soliq tizimi unsurlari	46
3. Soliq mexanizmining kuchi va mohiyati	49
4. Soliqqa tortish vazifalari, tamoyillari, usullari va funksiyalari	51
5. Soliqqa tortishning huquqiy asoslari	58
6. Soliq huquqining manbalari	59
3-bob. Ikkiyoqlama soliqqa tortishni optimallashtirish	76
1. Xalqaro soliq siyosati	76
2. Ikkiyoqlama soliqqa tortishni optimallashtirish yo'llari	78
3. Xorijiy shaxslar faoliyatini soliqqa tortish	80
4. Xalqaro iqtisodiy faoliyatdan olingan soliqni taqsimlash tartibi	83
4-bob. Xalqaro savdodan olinadigan bojxona bojlari	85
1. Boj mexanizmining elementlari	85
2. Bojxona bojlari va to'lovlari	88
3. Bojxona bojlarini hisoblash va undirish tartibi	94
4. Bojxona bojlarini to'lash bo'yicha imtiyozlar	96
5. Xalqaro iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan boj yordamida boshqarish	98
6. Xalqaro savdo shartnomalarini bojxonada rasmiylashtiruv tartibi ...	100
7. Bojxonada tovar va xizmatlarni rasmiylashtirish tartibi	104
8. Olib kirilayotgan tovarning bojxona qiymatini aniqlash	112
5-bob. Amerika davlatlarining soliq tizimi	115
1. AQSH soliq tizimi	115
2. Kanadada soliq tizimi	123

6-bob. Yevropa davlatlari soliq tizimi	127
1. Germaniya Federativ Respublikasining soliq tizimi	127
2. Fransiya Respublikasida soliq tizimi	136
3. Avstriya Respublikasida soliq tizimi	141
4. Belgiyada soliq tizimi	144
5. Finlandiya Respublikasining soliq tizimi	148
6. Niderlandiya soliq tizimi	149
7. Norvegiya qirolligida soliq tizimi	152
8. Skandinaviya davlatlari va Daniya qirolligida soliq tizimi	154
9. Italiya soliq tizimi	156
10. Ispaniya soliq tizimi	160
11. Shvetsariya soliq tizimi	163
12. Luksemburgda soliq tizimi	164
13. Buyuk Britaniya soliq tizimi	166
14. Irlandiya soliq tizimi	168
15. Shvedsiya soliq tizimi	169
16. Federativ va konfederativ davlatlar soliq tizimi xususiyatlari	173
7-bob. Osiyo davlatlarining soliq tizimi	175
1. Yaponiyada soliq tizimi	175
2. Xitoy Xalq Respublikasi soliq tizimi	179
3. Hindiston davlatining soliq tizimi	184
8-bob. Afrika davlatlarining soliq tizimi	187
1. Afrika soliq tizimi	187
2. Misr Arab Respublikasi soliq tizimi	193
9-bob. Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligiga a'zo davlatlar soliq tizimi	196
1. Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlaridagi soliq tizimining o'ziga xos xususiyatlari	196
2. Rossiya Federatsiyasining soliq tizimi	199
3. Belorus Respublikasi soliq tizimi	203
4. Ukraina Respublikasi soliq tizimi	206
5. Qozog'iston Respublikasi soliq tizimi	208
6. Ozarbayjon Respublikasi soliq tizimi	211
10-bob. O'zbekiston amaliyotidagi soliqlar	216
1. O'zbekiston amaliyotida joriy qilingan soliq turlari	216
2. Yuridik shaxslardan undiriladigan foyda (daromad) solig'i	226
3. Yuridik shaxslardan olinadigan mol-mulk solig'i	232
4. Qishloq xo'jaligi korxonalar uchun yagona yer solig'i	235
5. Yagona yer solig'i	238
6. Aksiz solig'i	239
7. Qo'shilgan qiymat solig'i (QQS)	243
8. Yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliq	249
9. Infratuzilmani rivojlantirish solig'i	251

10. Ekologiya solig'i	254
11. Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq	255
12. Mikrofirma va kichik korxonalar uchun yagona soliq	259
13. Savdo va umumiy ovqatlanish korxonalar uchun yalpi tushumdan yagona soliq	265
14. Jismoniy shaxslardan olinadigan soliqlar	272
15. Jismoniy shaxslarning tadbirkorlik faoliyati va undan olingan daromadlarni soliqqa tortish	284
16. Soliqlarning analitik buxgalteriya hisobi	298
XULOSA	309
ADABIYOTLAR	311

X. All

Tozabek Toshmurodovich Toshmurodov
SOLIQLAR VA XALQARO SOLIQ TIZIMI

(darslik)

Muharrir *A. Ziyodov*
Badiiy muharrir *J. Gurova*
Texnik muharrir *T. Smirnova*
Musahhihlar *G. Akromova, S. Abdunabiyeva*
Kompyuterda tayyorlovchi *A. Yuldasheva*

Bosishga 23.11.05. y. da ruxsat etildi. Bichimi 60×90^{1/16}
«Tayms» garniturada ofset bosma usulida bosildi. Shartli b. t. 20,0.
Nashr. t. 20,5. Adadi 1 500. 161-raqamli buyurtma.

«ARNAPRINT» MCHJ da sahifalanib, chop etildi.
Toshkent, H. Boyqaro ko'chasi, 41.